

almanah

39-40

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2008.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Osnivač i prvi urednik "Almanaha"
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
ZUVĐIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ, MILIKA PAVLOVIĆ,
ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ, SENAD GAČEVIĆ,
ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ, ADNAN ČIRGIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVĐIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-paštine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

HUSEIN BAŠIĆ
(1938-2007)

39-40

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2008.

SADRŽAJ

Šerbo Rastoder, <i>Husein Bašić – velikan pisane riječi (1938-2007)</i>	9
I	
DJELO HUSEINA BAŠIĆA	
<i>Izlazak na sunce</i>	13
<i>Čulah</i>	15
<i>Poezija - izbor</i>	18
<i>Crnoturci – san i jazija</i>	21
<i>Tuđe gnijezdo</i>	45
<i>Kapija bez ključa</i>	63
<i>Kosti i vrane</i>	81
<i>Pusto tursko</i>	89
<i>Bijeli Azijati</i>	93
<i>Riječ na početku</i>	115
<i>Tradicija i istorija</i> (Komentar uz epsku pjesmu Bojevi u Polimlju i anegdotu Izgubiće ko zastrani u nejači i zločin)	121
<i>Korijeni duhovnog izraza u usmenoj tradiciji</i>	123
<i>Bošnjačke lirske pjesme u djelu "Černogoria" Pavla Apolonovića Rovinskog</i>	133
<i>Avdo Međedović – pjevač priča</i>	141
<i>Još oko naziva Bošnjak</i>	149
<i>Umjetnički dometi usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije</i>	161
	167
II	
O DJELU HUSEINA BAŠIĆA	
Rajko Cerović, <i>Cijenjeni poštovaoci lika i djela Huseina Bašića, poštovana ožalošćena porodico</i>	183
Zuvdija Hodžić	185
Šaćir Filandra, <i>Jezik i sjećanje u djelu Huseina Bašića</i>	189
Zlatan Čolaković, <i>In memoriam Huseinu Bašiću (1938-2007)</i>	191
Milika Pavlović, <i>Krik – zbirka jecaja</i> (Povodom pjesničke knjige <i>Kad su gorjele božje kuće Huseina Bašića</i>)	193
Alija Džogović, <i>Husein Bašić: Pusta vrata – Krvice</i>	195
Fatma Hasanbegović, <i>Bašićeva vizija o bošnjačkom muhadžirluku</i>	207
Šerbo Rastoder, <i>Istorijska osnova romana Huseina Bašića – Zamjene I-V</i>	213
	219

Jašar Redžepagić, <i>Suština, bitna obeležja i značaj Bašićevih romana „Zamjene“</i>	233
Rajko Cerović, <i>Zamjene i krivice</i> (Povodom ciklusa romana Huseina Bašića „Zamjene I-V“ – <i>Tuđe gnijezdo, Kapija bez klijuča, Kosti i vrane, Pusto tursko, Bijeli Azijati</i>), Udruženje „Almanah“, Podgorica, 2000. godine	245
Zuvdija Hodžić, <i>O prošlosti – za budućnost</i> (Husein Bašić: „Zamjene“, „Almanah“, Podgorica, 2000)	253
Pavle Goranović, <i>O ciklusu romana „Zamjene“ Huseina Bašića</i>	257
Andrej Nikolaidis, <i>O istorijskom i istinitom u „Zamjenama“ Huseina Bašića</i>	261
Enes Duraković, <i>Sugestivnost estetski autentičnog rukopisa</i>	265
Ljiljana Pešikan-Ljuštanović, <i>Oči su uvijek gladne</i> (Husein Bašić, <i>Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije; Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije; Antologija usmene proze Bošnjaka; Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije</i> , Almanah, Podgorica 2003)	267
Ismet Rebronja, <i>Bašićeve antologije</i>	277
Medisa Kolaković, <i>Antologičarski podvig Huseina Bašića</i>	281
Isak Kalpačina, <i>Poetika usmene proze</i> (Husein Bašić: „Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije“, Almanah, Podgorica 2003)	287
Maruf Fetahović, „ <i>Treba izvor naći da bismo razumjeli rijeku</i> “ (Antologički kvartet Huseina Bašića)	291
Zuvdija Hodžić, <i>I san i život</i> (Povodom Antologija: Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije i Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica, priredio i pogovor napisao Husein Bašić)	295
Hasnija Muratagić-Tuna, <i>Kontrastiranje kao stilska dominanta u „Smrti duše“ Huseina Bašića</i>	299
Rašid Durić, <i>Estetska obilježja bošnjačke u crnogorskoj književnosti XX stoljeća na modelu pripovijedanja Camila Sijarića, u romanu „Crnoturci“ Huseina Bašića i u romanesknoj trilogiji Murata Baltića</i>	311
Redžep Škrijelj, <i>Putevi i muhadžirske sudbine u djelima Huseina Bašića</i>	337
Adnan Čirgić, <i>Orijentalizmi u romanu „Crnoturci“ Huseina Bašića</i> ..	351
Almir Zalihić, <i>Crnoturci – san i jazija Huseina Bašića</i>	363
Bajro Redžepagić, <i>Prava umjetnost je uvijek bezgranična, univerzalna i besmrtna</i>	365
Atvija Kerović, <i>Prilog za bibliografiju radova Huseina Bašića i literaturu o njemu</i>	367

I
DJELO HUSEINA BAŠIĆA

HUSEIN BAŠIĆ – VELIKAN PISANE RIJEČI 1938- 2007

*Kažu da čovjek ne umire sve dok traju sjećanja na njega. Povod našeg prisjećanja i objavlivanja ovog tematskog broja časopisa je nedavna smrt osnivača "Almanaha", romanopisca, pjesnika i pripovjedača, angažovanog intelektualca Huseina Bašića, osobe koja je svojim djelom i ukupnim angažmanom ostavila značajan trag u kulturi Crne Gore, posebno u kulturi Bošnjaka. Rođen je 1. II. 1938. u Brezojevicama kod Plava. Završio je filozofski fakultet. Duže vremena je radio kao gimnazijски profesor a potom bio službenik u Ministarstvu za obrazovanje, nauku i kulturu Crne Gore. Stvaralački period Huseina Bašića je trajao bez malo pola vijeka. Prve pjesme je objavio 1958, dok je prvu zbirku poezije (*Od sunca ogrlica*) objavio 1970. godine. Od tada datira i Bašićev zanimanje za narodno stvaralaštvo i kulturno nasljeđe kada objavljuje izbor od 100 lirske narodnih pjesama iz plavsko-gusinjskog kraja Crni dukati, da bi dvije godine kasnije (1972) objavio izbor iz narodnog stvaralaštva plavsko-gusinjskog kraja - *Ispod zlatnih streha*, kao i zbirku poezije *Bestražje*.*

Zbirkom priča *Nevidena zemlja* (1973), za koju je dobio nagradu "Isak Samokovlija", nagovijestio je pripovjedački talenat i dar iz kojeg će nastati brojni romani, pripovijetke i druga književna djela koja će Huseina Bašića uvesti u red najvećih savremenih velikana pisane riječi. Pored knjige poezije: "Od sunca ogrlica" (1970, nagrada "Blažo Šćepanović"), "Bestražje" (1972), "Proše oči" (1974), "Utra" (1979), "Jato u nevidjelu" (1980), "Breme" (1986), "Uzma" (1986), "Sjutradan" (1987), "Glasovi s vode" (1987), "Kad su gorjele Božije kuće" (1994) i drugo dopunjeno izdanje (2002) i "Čuma" (1997); knjiga antiratnih prozno-poetskih tekstova: "Smrt duše" (1992) i "Trag po tragu" (1997); knjige priča i novela: "Nevidena zemlja" (1973, nagrada "Isak Samokovlija"), "Trpija" (1984) i "Vjetar s Prokletija" (1985); romana: "Tuđe gnijezdo" (1980, 1990, 1998, 2000, Trinaestojulska nagrada Crne Gore - 1981. i nagrada "Svjetlosti" iz Sarajeva - 1980. za najbolji roman godine), "Krivice I i II" (1986, prva nagrada na jugoslovenskom konkursu povodom 40-togodišnjice oslobođenja zemlje od fašizma), "Kolovrat" (1993), "Crnoturci - san i jazija" (1996), "Pusta vrata / Krivice III" (1998) i ciklus romana "Zamjene 1-5" (2000, Tuđe gnijezdo, Kapija bez ključa, Kosti i

vrane, Pusto tursko, Bijeli Azijati); knjige iz usmene književnosti Bošnjačka/Muslimana iz Crne Gore i Srbije: "Crni dukati" (1970, nagrada SO Plav), "Ispod zlatnih streha" (1972), "Može li biti što bit što ne može" (1989. i 1991), "Zeman kule po čenaru gradi" (1991), "San i pola života" (1996), "Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije" (2003), "Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije" (2003), "Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije" (2003), "Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije" (2003). Djelo Huseina Bašića, obimom i značajem predstavlja vrijednu ostavštinu na kojoj će se dolazeće generacije učiti. Otuda naš napor da posredstvom ovog tematskog broja to djelo učinimo bližim i prijemčivijim savremenom čitaocu predstavlja tek zrno zahvalnosti Huseinu Bašiću za ono što je učinio za života i ostavio nam u nasljeđe. Jedinstven po svom stvaralačkom opusu, Bašić je bio osoben i po svom intelektualnom angažmanu. Jasno je prepoznavao zlo i veoma hrabro i istrajno pokazivao da je kao pisac iznad svega humanista koji nije spremjan da paktira i koketira s zagovornicima rata, mržnje i izločina. Po prirodi stvari sebe nije našao u šovinističkoj i ratnohuškačkoj politici koja je ove prostore zahvatila 1990. te je odmah otkazao članstvo u Udrženju književnika Crne Gore, zbog otvorene podrške koju je ovo Udrženje pružalo militantnom, nacionalističkom i šovinističkom režimu u Srbiji i Crnoj Gori, oličenom u takozvanoj "antibirokratskoj revoluciji". Javno protivljenje nadolazećem nacionalšovinizmu je dovelo do šikaniranja Huseina Bašića. Otpušten je s posla i penzionisan ali je antiratni angažman nastavio preko Crnogorskog PEN-centra i Crnogorskog društva nezavisnih književnika. Tri godine kasnije, 1993, otkazao je članstvo u Odboru za književnost Crnogorske akademije nauka i umjetnosti s obrazloženjem: "Od formiranja Akademije do sada, ni u jednom tijelu, ni marginalno nije tretirano ni jedno pitanje iz života, kulture i uopšte duhovnosti Muslimana iz Crne Gore, iako isti čine 15% cjelokupnog življa ove Republike, brojčano su drugi narod u njoj. U programima te Akademije, kao predavači na uglednim skupovima, pozivaju se i učestvuju neki neposredni kreatori izvršenog genocida nad muslimanskim narodom u Bosni i Hercegovini." Antiratni angažman Bašić ovjekovečuje i potvrđuje objavljuvanjem izbora proznih antiratnih tekstova u istim koricama s knjigom Milike Pavlovića Podrum, naslovljen Smrt duše (Damad - Novi Pazar). To je bila prva antiratna knjiga na području ondašnje Jugoslavije. Kada je tadašnji režim Ratkovićevu nagradu za književnost dodijelio ratnom zločincu Radovanu Karadžiću, Bašić se oglasio javnim protestom i odbio učešće na toj manifestaciji. Tim povodom Bašić je otpisao organizatorima: "Kad neko ostavi krvave tragove za sobom, onda je prije potrebno da se ti "tragovi" speru i uklone što prije, jer je ovaj "pjesnik" na

"Ratkovićeve književne susrete" došao u krvavim vojničkim cokulama, s oružanom pratnjom i bahatošću, cinično demonstrirajući svoju poetiku sadržanu u stihovima tipa: "Sadimo u gradove / da bijemo gadove!" Ovo je, nema sumnje, bila mjera i ocjena vrijednosti ove "poezije", čija se verbalna poruka tragično poistovjećivala sa najsurovijom stvarnošću, pa žiri i organizatori nijesu morali da se dvoume, jer su poezija ubijanja i ratna zbilja bili isto. I još nešto: nagrađivati i vezati zločine, nad kojim se grozio čitav svijet, za časno ime čovjeka i pisca Rista Ratkovića takođe je zločin koji se mora otkloniti, ako ni zbog čega drugog, ono zbog univerzalnih vrijednosti poezije i časnog života pisca, kome je Bijelo Polje zavičaj, kao i velikom broju značajnijih književnika, čijim bi se djelima ponosila i mnogo veća sredina."

Protiveći se zlu, Bašić je uporno i uzorno orao novim ledinama stvralaštva. Destrukcija se može pobijediti samo novim vrijednostima. Otuda je osnivanje Udruženja Almanah - za očuvanje ugrožene kulturno-istorijske baštine Muslimana Crne Gore i pokretanje časopisa Almanah - za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Muslimana - Bošnjaka bio potez očaja koji će daleko prevazići početno ništavilo koje je vladalo u društvu. Prvi urednik časopisa je bio Husein Bašić, a članovi redakcije: Milika Pavlović i Zuvdija Hodžić. Danas, 15 godina kasnije, biblioteka Almanaha broji više od 60 posebnih izdanja koja kao i jubilarni 40. broj časopisa nose potpis Huseina Bašića i sjećanje na njega. To je više nego išta garant da će djelo ovoga velikana nadživjeti ne samo njega već i generacije koje dolaze, jer je njegov stvaralački opus i intelektualni angažman jednako inspirativan ne samo za nove stvraoce, već za ukupnu intelektualnu javnost. Otuda vjerujemo da će ovaj tematski broj u kojem su se oglasili ne samo Bašićevi prijatelji, već i znaci njezina djela biti skroman i trajan spomen sjećanja na njega.

Februar 2008.

Prof. dr Šerbo Rastoder, urednik

IZLAZAK NA SUNCE

Skočilo sunce iznad Prokletija, poraslo i raskrupnjalo na čistom julskom nebu. Ne možeš ga pogledati, kamo li do noći izdržati.

Nadgornjalo je sve i zažeglo.

Tamo: vaskolika brda, do mirne skadarske drage, do mora i preko mora, gdje se vječito ljube nebo i zemlja. Ko ima bistro oko može da vidi kako se modri rukavci mora zavlache u gole crnogorske grebene, u zelena usta primorske zemlje. I to zarana, dok se još nije digla izmaglica s rose i vode, dok su oči jutrije, neupahnute nevidljivim trnjem koje s danom zrijeva u njima.

I ovamo: niz Ljuču i Lim, sve dok oči ne iščave u bijeloj supražici sunca, iznad strašnih kapa visokih karadaških planina.

Na livadi, koja s dva pitoma i oštra roga seže do pod sami hotski Karaman, s rijekom kao kićmom po sredini, stuštili se sinovi starog Zumbera, njih petorica, skidaju rošljiva runa s debelog planinskog hrbata. Čas polegну, povedu se niz strminu, da je prevare, ublaže, svladaju lukavim zamahom tijela, čas se isprave, izravnjaju, uhvate korak i dah jedva čujnog ritma bez koga se ne može dugo izdržati. Predahnu složno, svaki na svom otkosu, dok prebrišu kose i namaknu.

Korak po korak, ujednačen i širok, odmiču niz travnatu luku pokraj rijeke. Za njima ostaju široki vlačezi trave kao kad se svaljavu proljećni utrzi niz planinu. Svitkaju bijele perjanice kosa na štedrom ljetnjem suncu.

Kad Zumber stiže, sinovi već posjekoše sve džepove na razvrtoj livadi, raskosiše i ispraviše krajeve i lazurke koji se neosjetno zavlache u tamna njedra visoke smrčove šume. Istjeraše prvi dugi i pravi otkos s vrha. Pred njima ostade matica, debela i travnata aluga, puna vlage i vode, iz koje vječito žmare i kvase nevidljivi a postajani podzemni izvori. Iz njih rastu svakojake trave i bršljani, a kad su ljeta sušna i duga, do pojasa, i preko njega.

- Neću im se javljati dok ne zakose. Hoću da ih vidim na poslu. Kako rade kad nijesam uz njih – veli za sebe Zumber, trže uzdom konja, okrenu ga da nastavi put ivicom šume.

- Neću još dugo biti s njima. Pojahale me godine, spopala me bolest. Ne da mi kopornut, savire k zemlji, podlama. Ni na sjenu svoju više ne priličim. Bože, kako nestaje čovjek, kako čili i propada, umire živ na

nogama. Nekad bi ovdje prhnuo kao ptica, od šale. Ne bih ni osjetio. Sad osjećam svaku godinu. Stopa i madžarija. Bez konja ni fusnut. Ni preko praga. Čalma me vrijeda, rođena glava mi je teška.

Zaustavi konja, sjaha. Pretrnuo je sav od duga truckanja na tvrdom izlizanom sedlu.

Ništa nije kao što je bilo, misli on. I put je dalji, tvrđi, strmiji. Izlo-kale ga kiše, ispostilo sunce, iskesio kamen, sumnja da te od njega uzme. I sunce je bliže, jače, ne mogu ga više podnijeti. Ni bez njega ne mogu, smrzao bi se i skamenio.

Hoću da ih vidim na poslu, kad zakose. To volim. Kad se nanižu jedan za drugim niz planinu. Propeću se na vrh Karamana, u samu kamenu brkljaju. Ozgor da pogledam. Livada je ko tepsija. Odavno se nijesam peo gore. A ništa ljepše od toga. Zajahati planinu, preturiti noge tamo i ovamo, sagnati je među krakala, neposlušnu i strašnu kao aždahu. I da mirišem travu, kamen, smolu.

Ništa ljepše od toga – ponavlja Zumber, otresa čas jednu čas drugu nogu, da sađe u njega staračka krv, da proradi.

Peo se neosjetno, tromo i teško u početku, provlačeći se samo njemu znamim stazama i puteljcima. Znao je na koji kamen dolazi noga, u koji zarez, koje će busenje izdržati težinu njegovog tijela, za koju žilu rukom smije dohvatići.

Sve je kao što je bilo, samo je on drukčiji, teži.

S livade zalaja roj čekića, zaštekća neujadnačena metalna pjesma. Obuhvati ga taj ritam, osnaži, ponese. Korak mu olakša, pridaće. Pođe: brže, lakše, poletnije, kao da ga je nosila ta iznenadna muzika koja se množila i pela do pod samo brdo. Ide, a ne osjeća umor, godine, sunce koje nemilice prži kroz guste borove metlice.

Pope se na vrh Karamana, ošapi kameni nos među koljenima, skide čalmu da mu sunce popije znoj sa čela. Pred očima mu igra sijaset žutih iskrica, bijelih sunčevih spirala koje se dižu i padaju naizmjenice. Uši mu zuje, dobuju u njima umorni damari, u grlu steže oštra staračka jabučica.

Sinovi izadoše jedan za drugim. Gleda ih Zumber, broji. Svitkaju im bijela sjećiva kosa na suncu. Zakosiše se. Jedan po jedan uroniše u travu, sve gušću i veću. Frškaju kose, odvaljuju se talasi trave, padaju u bespomoćne i duge nizove, kao kurjuci povučene niz planinu.

Onaj prvi je Demuš, lukavi Bošnjak, umetak, veli Zumber i stavljaju šaku nad oči, da ih zatrili od sunca, navodi se da ga bolje vidi, da se ne prevari. Demuš, Demuš, Bošnjak. Turio se na daidže. Na mene nije, vala, kao da ga nijesam ni mirisnuo, kamo li rodio. Ne može mu ni vrag crni ništa. Kosa mu je kao igračka u rukama. I žena mu je, krvopatnica, najbolja.

Onaj mali ko buha, ono je Maljuš. Nije na mene, ni na moga oca. Na krivoga je Čeru što je iz Čerena došao ovamo, trag nam osnovao. Prepreno

se kao kurjak, podao se kosi do crne zemlje. Valjat je ko soko, sve bi druge za pas zadenuo. Žena mu je ljepša od svih, lani mu je dva sina rodila u istom bremenu.

Aljuš je treći. Poznao bih ga s devetog brda da ga vidim. Za glavu je veći od svih. I ljepši od svih. Tih je kao voda u mrtvici. No mu ne nađoh devojku prema njemu. Ta mi boljka izjede srce. Nema tako blizu devojke za moga Aljuša.

Onaj što prha, što sili kosu, što tegli i zlopati, a neće da popusti, ono je Sokolj. Puknuće, a neće izostati. On se ne žali. Rasipa snagu kao što sam je i ja rasipao. U ništa. Plah je i zajedljiv kao zvijer. Da ga ne držim i skoljajem uzeo bi svijet na glavu i nestao.

Posljednji je Ramuš, fikti ja. Glavahti otac. I krok, i stas i glava. Kad ga vidim, sebe vidim. I nije mi žao umrijeti. Dok sam bio – bio sam. Kao i on sada. Da sam bio ovan tri put bi rogove do podne lomio. Slomio bi ih i on da su mu trostruki.

Zanio se Zumber. Razgovara sa svakim sinom ponaosob. Zove ih imenima kojima ih je zvao dok su još bili mali. Tepa im, mazi ih kao da su još djeca, kao da su tu pred njim da ga čuju i raduju se. Hrabri ih, jarači, začikava:

- Aferim! Aferim! Ha sokole! Ha biče! Ha junače!... Potegni, posjeci, obali!...

Navodi se za svakim zamahom, za svakim otkosom. Srce mu igra. Snaga nadolazi. Podmladio se, zaboravio. Kao da je među njima, da ga čuju.

Uz livadu se naniza red vitkih žena, umotane u kao snijeg bijele čaršave. Na glavama nose crvene zemljane čupove, bakarne tepsiće i kabliće.

Zumberu se otkinu pogled niz planinu, kad ih ugleda još luđe mu zaigra srce, zapljasnu ga talas ustajale staračke krvi.

Sve sam to ja. Sve, – ponavlja, igra, zavodi se. Zaboravio je i na sebe i na kamenu gredu nad koju se nadnio.

Sve! Sve! Moja krv, moja kost, moje tijelo. To će me nadživjeti, produžiti. I nije mi žao. Nije... kao da ga nešto nagovara da je pomamniji, ludi, zaboravniji. Tjera ga to. Kuša ga, vara.

Spušta se da ih još jednom vidi, pognute ispod drveća, kako idu jedan za drugim, ponavljajući:

- Moja krv! Moj stas! Moj lik!

Drži ih u očima, da mu koji ne izmakne za brdo s druge strane. Sve je niže. Sve je bliže kamenu za koji se drži, dok se ne otkide s kamena kao list što se otkida s grane. Kao jabuka opadalica, skotrlja se niz strminu, s grebena na greben, do samog podnožja brda, odakle počinje livada da se kosi.

Kad dodoše sinovi, nađoše Zumbera mrtvog.

ĆULAH

Između gustih borovih kičica skakuće nemirni leptir, virka vršak bijelog klobuka; čas izroni kao tek iznikla pečurka, čas potone, nestane, izgubi se u boriku.

Podne je. Sunce je skočilo nasred neba. Nadjahalo gole planinske čalme, zapalilo sjajem i toplinom.

Leptir se ponovo krenu, poče da igra okolo žbunja, između grana. Svitkaju mu srebrna krilca. Skače s grane na granu, sveže se za poneku, bere zelene borove šišarke.

Panto se diže, savi grančicu: leptir se ukaza, naraste, pretvori se u pravu mušku kapu.

Ćulah!... Pravi arbanaški ćulah...

- Jedan ćulah manje – reče, podiže pušku, sastavi ga s nišanom, spusti za glavu niže. Kačaci treba puškom da zakolju.

- Taako...

Zape oroz na prvu nogu, još jače priljubi obraz uz vreli kundak, zatvori lijevo oko, prekide dah.

Baš tada mu jedan mrav izmilje na vrh mušice, ispuni zarez na nišanu, zatvori mu oko svojim crnim, nakaznim trupom. Konac se prekide, sniza. Prst pada s metalne noge, dograbi nemirnog mrava.

Ćulah klisnu, potonu, izgubi se u gustišu granja.

Panto otpuhnu plasu ustajalog i vreloga daha, pljunu i nogom razmaza gusti ispljuvak po kamenu. Smrvi među prstima mrava. Spusti na zemlju dugačku mrku *moskovku*. Pričeka trenutak, pa još jedan, navodeći se čas na jednu, čas na drugu stranu. Oslušnu, razmršti borovo granje da bolje vidi. Kad riješi da mu pode u susret, ćulah ponovo izroni, ukaza se bijeli, veći, radosniji.

Uputi se pravo prema njemu.

- Ovaj baš hoće da pogine. Hoće da mu ja svitku utulim, da mu ćulah obojim, fes da mu od njega načinim. Da ga više na glavu ne posadi. Hajde, majkoviću, u dobri čas... Sad ču ja tebe, prvo u ćulah, pa u glavu. Tako i treba: prvo vjeru, poslije vjernika.

Panto podiže pušku, pruži je niz dugu smolavu granu. Ćulah se kao gruda snijega stvori na nišanu.

Pred njim je bio lazurak, zakrčen granjem, pokriven gustim kapama planinske trave. Na sredini golo, ukleto drvo, kao kostur okamenjenog čovjeka, izjedeno zimom i vremenom. Uz njega mravinjak, žut, velik kao naviljak.

- Sačekaću da izade, da ga vidim. Pa onda... Niko mi nije s puške pobjegao, neće ni on, ne može. Evo ga, ide kao omađjan – sriče Panto, povlači pušku nevidljivom stazom koju za sobom ostavlja arnautska kapa.

A čulah raste, poigrava, grabi uz mladi borovi gaj. Sve je življi, sve je okretniji.

- Mora da je neka silna ljudurina kad ovako krače? Što li ga je, Bože, nagnalo da lomi vrat uz ovu goru? Ovo nije bez neke? Iz obijesti? Ne ostavlja Turčin dućan i bulu bez velika zora. A zor mu je kad ovako ide. Gornevolja.

- Pa neka, ako... Što bolji čovjek, to deblja crta na kundaku, – veli on i letimično pogleda dugačku nisku tamnih, raznolikih i umašćenih zareza. Sve su od godine i starije, jer zimu je proveo u mišjoj rupi, bez traga i glasa, a ovo će biti prva, svježa, ovogodišnja crta. Još samo da bude debela i duga kao što čulah obećava, pa će sve početi lako i dobro, srećno kao nikad ranije.

Hoću živog da ga vidim – pomisli i zaželje u isti mah. Što da ne? Imam ga kao na dlanu. Možda će ga još i poznati. Znam dobro sve vaške age i begove. Samo, daj Bože, da je neko od njih.

Zagrli pušku, čvrsto je pribi uz obraz, ponišani u pravcu bijelog mjejhura što se izvlačio iz gustog borovog čičvara.

Iz njega izade momče: vitko, stasito, gledno – jedva ako je imalo šesnaest godina. Nosilo je uske i duge čakšire, opšivene crnim gajtanima, i košulju od zelene prizrenske čohe. Ispod novog, malo zaturenog čulaha, vire mu svrdlovi kose crne kao zift. Čelo mu je široko, glatko, sjajno; oči šarene, nasmijane. Plamte ispod gustih, sastavljenih vjeda. Grudi mu raspućene; na njima krupan mladež – zrela šumska malina. Crvena hamajlija sa tri pozlaćena lista.

Posljednja zapeta grana vrati se na svoje mjesto, zakači mu čulah, podiže ga, prebací preko tanke borove brkljaje. On se zakofista u zraku kao uhvaćena riba, pade, otkotrlja se niz strminu.

Mladić ga isprati rukom i pogledom, uzdiže slijepljenu kosu, obrisa znojavo lice. Ispravi se prema raspetom panju na lazurku.

Panto razgorači oči, pa nabro oko njih sijaset tamnih koturića, protrlja ih širokim dlanom da bolje vidi, zatrepta teškim kapcima. Zaigra mu jabučica na mršavom gllu, dolje-gore, kao da guta posne zalogaže proje. Obliznu suhu, ispučalu usnu. Kroz poluotvorena usta mu se mukli šapat:

- Isti...

Isti unuk mi Gavro. Isto čelo, ista kosa, iste oči... stas i krok... Sve je isto na ovom Turčinu.

Prst mu smrže na obarači.

Na nišan pade nemirna mladićeva kosa. Poklopi krajeve tankih metalnih krila. Kroz njih izviri jedno, pa drugo oko, progleda krajičak

čela, zarudi rumeni cvijet na licu. Potom sve to prsne, splasne, nestane, izgubi se u plavetnilu neba. Javi se u obliku zelene borove tube koja se kotrlja niz glatku puščanu cijev. Igra kao leptir, vrda, izmiče, obligeće vršak još neupaljene svijeće. I mušica se uzjogunila, zabada se gdje stigne: u čelo, u lice, u grudi. Pada sve niže i niže, titra po krupnoj hamajliji, uvlači je u prazni prostor. Ona se praćaka kao da je živa, izvlači se, bježi od praznine koju treba da zatvori. Čas se vine put neba i sunca, ostavi ga i zaboravi za trenutak, čas se ponovo ustremi k zemlji, titra mu po čelu i grudima.

Igra kao da je pružena radi te igre. I ništa više. Neće. Ne zna. Ne može.

Ni glava Pantova nije više tamo gdje je bila, odbila se i razvedrila. Ni prst nije na obarači, ni oko na nišanu.

Panto spusti pušku.

Mladić sjede da se odmori.

GUSINJSKE KIRIDŽIJE

Gavrane gavrane ptico sinja
ima li što crnje od tebe

Ima li što tvrđe od tebe zemljo
mačeho naša. Ima li što tvrđe

Ima li što teže breme kiridžijsko
živote naš. Ima li što teže od tebe

O SMRTI

Prvo sleti jedna zvijezda
potom uzleti jedan leptir
duša s njima zaigra kolo.

Prvo zvijezda preleti nebo
potom leptir pretrči polje
duša ne može da nađe tijelo.

Ta zvijezda, taj leptir, ta duša
nikada se više ne sastanu.

Od sunca ogrlica

***

Za suncem rasle svirale do neba
svitale sabljama trave perunike
i djevojke
vitolike –
u đerđef vezle
grivne
i kovine
i ptice
zloslutnice.

Bestražje

NEIMAR U TVRĐAVI

Sazidah grad od sunca
zvijezdama optočen
sin da mi u njemu caruje.

Ni ja
ni on
niko moj
sna se u njemu ne naspah.

Sazidah tamnicu od ruku
od želja mojih presvislih
porod da mi u njoj samuje.

Prošle noći

IZVESTI JATO U ZABRAN

Izvesti jato u zabran
Uz nenačetu pjesmu
Ko zna šta sve može
Na njenim čengelima
Propjevati

Prevesti krotke zvijeri
Preko vode
Na lancu od paučine

Dahom bi njenim mamili kišu
Gromove i oluju
Za novo postanje

Izvesti jato u zabran
Koji iz kaveza
Otvaramo

Načeti tu pjesmu
Makar nad njom
presvisli

ŠTA JOŠ DA BUDE

Šta još da bude
Mijena nije ništa. Ponovljena
Grabež utre. Naboj smrti
Veliko otkriće u nesvjestici

Umiru svakog časa drevna bića
Bezbroj puta porođena. Sjutra će
Iz praha ista tica da izjagini

U njoj je umrlo jato. Nebo se mladi
Prostor se razmiče nad očima
Rebri se izmišljeno brdo
U gnijezdima sofre postavljene
Gozba će da se ponovi

GUBITAK NADE

Uzmiču vode i glečeri nadolaze
Sele se dihanje
Glaviči kamena kula u svemiru

Sve je više studi. Paa snijet i skrama
Zvijezde se krune kao smrzle kore
Pršti cikovina. Velike osjeke idu
Zemlja će sebe da raskući

Uzalud predskazanja čuda
Dan s lica zemnog prenosimo u nadu
Zabluda je naša mračnija od uma
Čemu da dospijemo. Gdje da izbijemo
Van tamnila ovog što nam beskraj briše

Polažemo sjeme u škrbine
Početak i kraj se ne rastaju

SVJETOVI U KOVITLACU

Praminja inje
Preobražava se vatra
Capte ruže iz puholja

Na sprženom krajoliku
Žare se zakoljci jutra
Mora se zgrušavaju

Sve što se diglo
Mijeniće se u svojoj krvi
Prije zalaska

Poznaće se prošle oči
Hvatajući pozne slike
U mimogred

Na jednoj strani voda
Na drugoj vatra
Svjetovi u kovitlacu

UČIMO ZEMLJU DA HODI

Učimo zemlju da hodi
Ne gubimo nadu
Ne plašimo se kraja
Odletimo što dalje
Što duže
Ne računajući na povratak
Strpljivo učimo zemlju da hodi
Da misli šta hoće
Da voli i leti
Ponad sebe

Učimo zemlju bez straha
Stavljam je na muke
Gnjećimo joj srce
Ona to voli
Ne dajmo da se naše čudesno tijelo
Naše oči i ruke
Naš umni grom
Raspadne u njoj bez ostatka

Strpljivo učimo zemlju da hodi
Preko sebe
Uspravno dok može

TUĐE KULE
(Po Hajneu)

Samo oči u nebo
Visoko
Samo kamene grede
Rogovi smrti
Presijecaju naš dan
Na dvije iste
Noći

Mi zidamo samo
Mi zidamo

Kule dotiču zvijezde
Bruni se kamen
Opada koža
Taloži se krv
Žar u pršljenju
Okoštava

Preljeću nas kiše
Obilaze ptice
Preskaču nas jutra
Nebo se sužava
U mrlju

Mi zidamo samo
Mi zidamo

Obrušavaju se zalasci
Istok pjeni
Zalazi zapad
Niz urvine
Niz naše pleći
Nestajemo u beton
I gvožđe
Saliveni

Jato u nevidjelu

ZAPIS O SREĆI I RATU

Od
svega
što ide na tebe
da ti slomi srce i skopa
ovaj zapis pomaže, kuražan budi!
On je u puščanoj sačmi koja ti leti k čelu,
na vrhu noža s đavolom se moli, bori i lomi,
okreće strelice, nevidljive bodeže, svemirske osti,
čuva te od svega i svačega što može i hoće da te strefi,
samo ne smetni s uma, pazi: čuvaj se prvo od samoga sebe,
jer s te strane, u kojoj šejtani rade, ovaj zapis ne štiti.

TICA BEZ NEBA

»Može li biti što bit' ne može?«

T
a
tica
što iz sna
moga izliječe
hoće li naći nebo
između dvije noći
poslije parenja munja

Hoće li ikad više
u log svoj leći
ta tica bezuma
Što iz sna
u bestrv
o
d
e

PRED SVAKIM DOMOM

Tako dodoše doma
Bez srca,
Mrtvi od straha
Da neće moći
Umrijeti
Kad za to
Dođe hora.

I one puške
Mržnjom
I olovom
Do grla
Zališe dobro.

S uzmom pod krilima
Krenuše kolo,
Naokolo,
Redom,
Pred svačijim domom.

LOV LOVEĆI

Kad podigoše puške,
Jato se savi,
U gnjili zijev
Po jedna duša
Pade.

Ptice im u snu
Iz očiju
Srčanu sačmu
Pozobaše.

Potom su ti lovci
Praznim puškama
U srca svoja
Nišanili.

Uzma

DAN KOJEG NEMA

Gdje je ono jutro južno,
Sijev sablje kroz kotalac,
Ujed sunca u zjenicu,
U moždanik,
Grkljan dana nedoklanog,
Gdje je onaj kijametnik,
Što se novom nadom glaska?

Gdje je onaj piskor žalni,
Pogled zadnji uz nebesa,
Glas posmrtni,
Jek zastali,
Je li ovo zgubilište,
Razboj smrti,
Što se među dvije hale
Svakim časkom
Preporada?

Gdje je ono nedonošće,
I posmrće,
Što kroz puklu koru neba,
Mrtvoj zori,
Mrtvim kljunom
Oči piye?

Sjutradan

NIKAD VIŠE

Nikad više
Tvojim i mojim tragom
Naš puž neće pustiti robove sreće.

Ni ista tica neće
Tvoju i moju granu
Prhutom da zanjiše.

Nikad više...

TAMO

Sve se ponavlja,
Ni sjenke ne ostaju
Trag da pokažu
Tamo.

Mahni mi rukom,
Šapni riječ
Koju ćeš sama
Da izmisliš.

Proturi makar slamku samo
Od mene do tebe
Tamo.

POSLJEDNJE NJENO PISMO

Ako ti mogu malko slagati:
Ja sam dobro,
Baš dobro.

Bez tebe
Izvodim naše pčele na pašu,
Našu nerođenu djecu
Čekam uzaman da se vrate.

Ako ti mogu malko slagati:
Sve je sada puno bolje
Bez tebe
Tamo gdje je prije bilo
Naše sumnjivo srce.

Samo da ne povjeruješ nikad
Da je tako.

V (TI I JA NA MJESEČINI)

Umjesto Ti i Ja
Adem i Hava
Na mjesecini.

Mrak je
Pa se dobro ne vidi
Ko kome
Rajsku
Jabuku
Britvi.

Umjesto Ti i Ja
Adem i Hava
Po mjesecini
Iz gaja
U raj
Sele.

NEDOVRŠENA TUGA

Mravi se naši razilaze
Gozba počinje na drugom mjestu.

Glasovi s vode

PTICA

1.
Na praznom nebu
Sama samcata ptica
Rasteže nebeski luk

Gruša se u oku dan
Čuma se za perje hvata
Pod krilom joj pjevuši mrak.

Nebo i ptica
Krati se trag
Srce u jami bez dna.

2.
Trenutak samo
Uzlet
I kraj.

Kuda je htjela,
Kamo je stigla,
Uzaman?

U čije gnijezdo
San
Da svije?

Ruši se nebo,
Gori kuća,
Sipi dan.

Ona iz pepela
I sna
U san.

3.
Kuda da uzleti
Misao sapetih
Krila?

Širi zjenice,
Šilji kljun,
Maše mrtvim snom.

Do neba
I gniazežda
Samo bezglavi let.

Prhti u grču
Propinje se
Smrtni konac da prekine.

Daleko,
Visoko
Umrllog časa grane.

4.
Padaće potom dugo
U šuplje kolo
U beskraj

Bez traga
Bez java
Bez uma i glasa

Leperak mesa
Sijevak duše
Iščajiće u praznilu.

PRAVA RIJEČ

Ko je još nije tražio
Od prvog plačljivog zijeva
Do zadnjeg *ah* –
Pa ništa.

Te riječi nema pa nema,
Treba je donijeti iz groba,
Ne mogu je izreći brbljiva usta,
Mora se kazati sama,
Kao što se kazuju smrtna čuda.

Prava riječ:
Ko će je i kada čuti,
Sići će s uma.

Cuma

ZAPIS RAZBIJEN U TIRINTE

*Ko poruši tuđu bogomolju,
Svojoj je temelj potkopao...*
Mimar Osman Baba-Batal,
nad ruševinama Džin Ali-agine
džamije u Beogradu

Ko otvori put – svi su putevi pred njim,
Ko ga prekine – moraće tamom i bespućem.
Ko podigne česmu – duša će mu s vodom teći,
Ko je obatali – žedan će u grob leći.
Ko sazida kuću – s njom će porasti,
Ko je zapali i oburva – ime će mu propasti.
Ko sagradi most – dva će svijeta sastaviti,
Ko ga poruši – oba će izgubiti.
Ko čovjeka spasi – sačuvaće sebe,
Ko ga ubije – ubiće u njemu i tebe.

RUŠENJE ALADŽA DŽAMIJE U FOČI

Kao šarena *sevdi-ptica*,
Kao dopuštena *madija*,
Kao san Kodža Mimara Sinana,
Ispisan rukom Ramadan-age,
Stajaše tu *Aladža džamija*,
Puna četiristotine četrdeset i dva ljeta,
Božija ljepota,
Ukras svijeta.

S proljeća obezvijale
Hiljadu devesto deve dest druge
Srušiše je *kara-kolji*
Ne mogavši joj podnijeti
Nâm* i Ime

Aladža-džamije nema više,
Serbez-ptica se pretvorila u sjenku,
Osviće po zemlji Bosni,
Čas-ovdje, čas-ondje,
Noseći je u očima.

(25.VII '93)

MUTNA ZVIJEZDA

Na vijest o rušenju Ferhadije džamije u Banjoj Luci

Kad majstori položiše prvi kamen u temelj džamije,
Kodža mimar pogleda u nebo
I vidjeć' joj mutnu zvijezdu
Što je tog jutra ostala da ih grijе,
Prohesapi joj vijek i mnogo se ožalosti time,

---

* Nâm – dobar glas

Pa glasom tišim od vode
Izreče ovaj tarih:
*Kad je ponovo budu dizali iz praha,
Želim joj duži vijek, a srećniju ruku od moje,
I časnije komšije no one
Što će je u ludilu porušiti! Amin!*

(27.VI '93)

IMA BOSNE

(Zapis o zemlji kojoj su kidisali da je nema)

*Bosna da protiš jedna zemlja imade
I posna i bosa da protiš
I hladna i gladna
I k tomu još
Da protiš
Prkosna
Od
Sna*

Mak Dizdar

Ima i biće Bosne ako i ne oprostiš
Bosne za pticu gnijezdo da svije
Ima Bosne sunce da izgrije
Ima vode lice da umije
Srce da ugrije
Ima Bosne
Dok Sunca
Ima

Ima Sunca
Dok Bosne ima
Ima Bosne da poljubi
Ima Bosne da zacijeli
Ima Bosne da zapamti i vrati
Ima Bosne da se iz krvi okopiri
Ima Bosne da živi i da oprosti

(9.IV '93)

SARAJEVO POST MORTUM

Ako ostane kamen,
Ako vode ne presahnu,
Ako se povrate ptice u porušena gnijezda,
Ako u zemlji prezime crvi i mravi,
Ako preteče živ čovjek,
Ako što poslije ognja i mraza gmizne,
Ako se okopiri,
Treba ga nazvati SARAJEVOM POSLIJE SMRTI
I pokazati svijetu,
Obilježiti ga vidljivim znakom
I skinuti kapu pred njim...

Ako ipak ništa ne preživi,
Preživjeće njegove ubice
I njih treba žigom po čelu
I pokazati svijetu...

(31.XII '93)

JOŠ JEDNA KARTAGINA

Ne može se reći da *Svijet ne zna*
(Da *Svijet nije znao*)
Sve o ubijanju Sarajeva!
Koliko juče nosio je po njemu vatre s Olimpa
I jeo njegove tople somune.
Al' *Svijet nije makao prstom*
Da mu skine čelični prsten s grla,
Da ukloni plamteći obruč s glave.
Gospodo filozofi i humanisti,
Uzalud vam je optuživati *zvijeri*,
Ovo se ne da poređiti,

Za ovo već treba stvoriti ime!
Il': možda *Svijet* hoće da vidi
Koliko još može izdržati
Srce ovog grada
Stegnuto u šaci smrti?
Zato mu baca korice hljeba,
Da ne umre danas,
Da ga i sjutra muče?
Možda *Svjetu* zaista treba takav grad,
Da može reći:
Ovdje je bila Kartagina,
Živjela uspomena na nju!

(28.XII '93)

JED I STUD
(Kćerki Edini)

Sad moje kosti kost
Gladna i žedna
U podrumu truhne.

Koja je neman zasužnji
Odakle stiže
Toliki jed i stud?

Gdje bjehu dosle,
Kao da su u Paklu
Zanat pekli?

Šta kažu svojoj djeci
Kad se siti – naklani
Doma vrate?

(17.IX '93)

BEZ GROBA I UKOPA

Da je rat u Bosni izbio mjesec dana kasnije,
Moj prijatelj Šućo Ibrahimagić
Bio bi u Gusinju,
Jer njemu se posigur znalo:
Kad je u zavičaju,
A kad je u Sarajevu.

S proljeća 1992. odvedoše ga *kara-kolji*,
A on je, uprkos iskustvu iz prošlog rata,
Zbiljski vjerovao,
Da se slično zlo ne može ponoviti
Na kraju drugog milenija.

Ostade bez groba i ukopa,
S nebroj jezivih priča o kraju,
Jer niko nije pouzdano znao:
Kad je, gdje je, kako je
Nestao.

Neću da vjerujem u smrt – još ču da se nadam,
Jer Šuću ne priliči takav odlazak,
Ne može tek tako da nestane.
Javiće se on kad-kad,
Kad ptice i oblaci donesu njegovu sjenu,
Nekog proljeća opet u Gusinje.

(13.X '95)

ZAPIS ZA PODSJEĆANJE

Moje amidže: Zajo i Ahmet
I njihove supruge: Hajrija i Ema
Pretrulji su nekolike ratove,
Pritom dobrano ostarjeli.
Skupa su imali četiri stotine,
Il' koju godinu manje.

Umrli su u Sarajevu uz posljednji rat,
U mrklom mraku,
Bez hljeba i vode,
Bez lijeka,
Ukopaše ih u nečijoj bašći, na brzove,
Jer tih dana se nije moglo kopati
Ni tako.

Kao da su s Prokletija došli
Da u Sarajevu umru,
Da svoje četiri stotine godina,
Il' koju manje,
Razmijene za bezimeni mezar,
U nečijoj hazbašći,
Raskopanoj i smrzloj.

Kad se budu zbrajale žrtve,
Pravo bi bilo da budu uzeti u obzir,
U zaslužne i šehide,
Jer da su imali hljeba i vode,
Da je bilo lijeka,
Bili bi još koji dan na strani slobode,
Za grob bi im se znalo,
I džemal bi im klanjao dženazu.

(27.XI '95)

E. B., ZVANI LASTA, GRADI MOST*

1.

E. B., zvani *Lasta*, ima dugačku šiju,
Štrkljave noge i ruke,
Između njih razvije plišana krilca
I kao lasta odleti za svojom željom,
Pustinjom i Nebom.

Uz rat je omršavio mnogo: samo kost i koža,
Kako bi inače mogao da sleti s Visine
U hladnu pjenu Neretve,
Da pod ruševine kule,
Tražeći svoj Most
Umre?

E. B. zna da Starog Mosta nema više,
Zna da ne može na drugu Obalu,
Da mora u Krug
Dok s neba pane.

Naučio je da mre i sanja.
San mu povrati sve što mu adždaha dana
Gladnim zubom sklada,
Niz sklisko ždrijelo satre.

E. B., zvani *Lasta*,
Srcem prostrijeljenim,
Korakom prezanim
Ploču po ploču
Po Starom Mostu
Poslidža.
Potom se vine kao Munja,
Mrtvim šetačima zablesne oči,
Sledi dah u prsima.

To On nad svojim Gradom
Diže i veže Most.

---

* Na vijest o smrti E. B., na sreću netačnu.

RIJEČI ZA PODSJEĆANJE

Jeste li vidjeli sliku djevojčice
Na čije usne slijće ptica
I kljuje mrvice
Koje je ruka zla
Zaboravila da obriše?

Jeste li zapamtili tu sliku
Pred kojom bi se posramili
Svi *sveti* ciljevi rata,
Vojske i vojskovođe,
Istoriјe i povijesti svijeta?
Zašto ste ubili djevojčicu,
Vi što njivite svoje male – velike familije,
Što čuvate njihova djetinjstva i snove,
Što pričate bajke i gradite bambilende,
Vi što ste uvijek u zavjetrini
I nema izgleda da ćete poginuti?

Zar ste zaboravili metak
(Što ste ga morali ostaviti za sebe
Kad ste počinjali rat?),
Šta čekate još?
Šta čekate više?

(8.V '95)

KNJIGA NEZABORAVA

Moja sestra u dalekoj Kanadi
Gorko je plakala kad je čitala knjige:
SMRT DUŠE,
KOLOVRAT,
TRAG PO TRAGU,
KAD SU GORJELE BOŽIJE KUĆE –
Tužna je bila mnogo,
Pitala se:
Kako je tek bilo meni dok sam ih pisao?

Ferid Muhić, pjesnik Svjetlosti,
Misilac čista obrazu
I jake peteljke,
Napisao je *Knjigu nezaborava*,^{*}
Pod njenim naslovom u spomen:
"Huseinu koji pamti, Ferid koji ne zaboravlja"
(Skoplje, 30. septembar 1997.),
Bio sam tužan kad sam je dočitao,
Sa srcem u šaci pitao sam se:
Kako je tek bilo njemu dok je pisao?

(28.X '97)

Kad su gorjele božije kuće

---

* Ferid Muhić: Ne zaboravi Bosno, Minhen, 1996.

CRNOTURCI – SAN I JAZIJA

Evo, ostarih, a pamet ne stekoh.

Da me jučer neko pitao: može li s nama biti ovo što danas biva, rekao bih mu – ne može.

Šta je jadni insan na ovom dunjaluku? Puž na putu koji nije njegov, tica na grani koja nije njegova. Nema se vremena ni obazrijeti na ono što ostavlja, a već je zagazio u tuđe. To je taj prvi muhadžerski korak koji najkraće traje, a najluče boli. Poslije dolazi izgub i tama. Tuđa zemlja. Karabak. Na njoj nema puno sreće ni za one koji joj sudbinom pripadaju...

Eto tako i mi postadosmo nesrećni muhadžeri, a koliko jučer nije-smo mislili o njima ni kad su nam pored kućnih pragova prolazili...

Samo su od starih muhadžera nesrećniji novi muhadžeri... .

*

Kako ćemo znati de je taj nesrećni Karabak – pitali su moji premoreni i obestraženi Kuči, a ja, siromah, nijesam znao šta da im odgovorim. Najzad se usulih, te im kazah:

- Tamo de ne bude više muhadžerskih grobova...
- Zar mi ni poslije ovoliko mezara, koje smo posijali za nama, još nijesmo postali Turci? – opet će oni.
- Jok, vala! Ako ćete pravo da rečem: možda ni u nekom drugom životu, ako se kad ponovo rodimo na turskoj zemlji.
- Božji kismet! Mogli smo umrijjeti i tamo, u Karabaku. Makar bi nam kosti bile na istom mjestu.

Iz „Teftera“ Sakiba Podgorije

*

Ovo je tegobna priča, no teži od nje je jedan kamičak na muhadžerskom grobu.

*

Pitali gavrana ima li šta crnje od njega. A on im odgovorio: „Srce muhadžersko je crnje od mene!“

1. Išli su kao guske u maglu, za nekim nejasnim sentom, a šta će biti i kako će biti – niko nije znao.

Najzad se sele i nikšićki Kuči. Varakali su se pune četiri godine između Hercegovine, Bosne i Sandžaka, nadajući se nekom iznenadnom čudu i povratku u Nikšić, na svoju babovinu. U povorci je bilo stotinu i više duša, i biće da je ovo zadnji odlazak u Tursku, jer ljeto je na izmaku, a tamo kud su naumili, valja im stići prije zime. Tako su bar mislili, iako nijesu znali koliko im treba konaka do *tamo*, pošto još niko nije upamtilo ime Karabak, koje je prvi pomenuo stari Jonuz Kuč. Nijesu znali ni kakve su zime ni ljeta tamo, jer njima, otkad su se raskućili, ljeto nije ni dolazilo. Znali su samo da do *tamo* mora biti mnogo daleko, zato su u početku, sve češće, a poslije stalno govorili da idu do *tame*. Sve su potom mjerili i upoređivali s tom *tamom*, kao s neizvjesnom mogućnošću drugog života, na drugom svijetu.

Seobu nikšićkih Kuča ubrza iznenadno i mučko ubistvo njihovog plemenika Bajra Askova Ljuce, koji se bio zarekao da neće seliti iz Taslidže nikud, što zbog poodmaklih godina, što zbog svojih stotinu oka koje je trebalo nositi na tako dalek put. Ubi ga pop Zmajević, nasred čaršije, s leđa, jer Bajro-Ljuci s prijeda dva oka nijesu smjela stati na put. Osvetio mu se za čutek što ga je dobio poslije zauzeća Nikšića, kad je u jednoj kafani pop pjevao jednu mnogo poznatu pjesmu uz gusle, mijenjajući i izvrćući događaje u njoj, omalovažavajući i ružeći nikšićke *Turke*, građane. Slušajući ga kako prekraja i dogoni tu pjesmu za svojim čeifom, Bajro-Ljcu ne izdrža, udari popa čibukom po čelu, govoreći mu da laže i da pjesma ne ide tako. Poslije su se tukli, dugo, pop Zmajević onim guslama, Bajro-Ljcu čibukom, dok ga nije zalomio do šake. Najzad mu je oteo gusle i odlomio mu ih o glavu.

Sad se, evo, pop osvetio i Kuči to protumačiše kao znak da im više nema obnadivanja i čekanja, jer ništa nije bilo bolje, već gore iz dana u dan. Spremiše se na brzu ruku i krenuše istim putem kuda je posljednjih nekoliko godina otiašao cijeli *turski Nikšić*.

Kad se ni poslije dugog i mučnog nagovaranja ne mogoše pogoditi ko da ide, a ko da se vrati, braća Jakub i Jašar odlučiše da *bace šorak* – pa šta kome padne u dio – neka mu bude. Mlađi Jašar, izabra *turu*, Jakub zavrtje izlizani srebrenjak i, bacivši ga u vis, zaželi da se ispuni Jašarova želja. Nek' sreća odluči, mislili su – iako nijesu znali gdje je sreća u tome. Znali su samo da jedan mora da se vrati, a drugi da ide – to je sve. Tjerao ih je na to san što su ga usnili posljednje noći, prije polaska na put u tursku zemlju, odakle su došli, iako ni u to nijesu bili presigurni, koliko što nijesu bili uvjereni da su oduvijek živjeli tamo gdje su rođeni.

Srebrenjak nije pao na zemlju, uzalud su braća buljila u nebo i biskala po travi, šireći krug i tamo gdje nije mogao da odleti. Ugrabila ga je nečija nevidljiva ruka gore, ili ga skrila u travi, ali ga nema. A oni se nijesu mirili s tim da ga nema, htjeli su da to presudi umjesto njih, zato su čekali da padne s neba, ili se tumacne nekim znakom pred njihovim zamreženim očima. Ne mogu i neće da odlučuju sami, treba im taj nevidljivi prst sudbine da im pokaže ko će na koju stranu. Zato gledaju u nebo, i ne vide ništa do li užareni klobuk sunca oko kojeg se roji nebroj bijelih srebrenjaka, od kojih ni jedan ne pada dolje.

Božje bešare – mislili su dok su biskali slamku po slamku, vjerujući da su nebo i zemlja u nekom tajnom zaroku protiv njih.

San što ih primorava da se razdvoje, da se jedan vrati u Nikšić, s trećeg konaka, iz Taslidže – sanjali su u isto vrijeme, jer su se i probudili istoga časa, protrljali vrela i znojava čela, bečeći nezdravo jedan u drugoga, od jeze i straha koji ih je skopao za bojažljiva muhadžerska srca. Ostali su tako budni do zore, ne progovorivši ni jednu riječ. I, ustajući iz postelje, znali su da to nije samo san, već božji znak u koji moraju vjerovati.

Jašar je sanjao povodnju, veliku i mutnu, kakvu nikad na javi nije video. Vidio je kako u nju propada Jakubova kuća i brat mu, Jakub, nje-gova žena Hatidža, sinovi Irfan, Hasan i Merdžan i kćeri Zuma i Fija. Tonu u vodu i izranjaju iz nje, za riječima neke pjesme koju ne pjeva ljudski glas, već ona voda. I on zna da je te riječi negdje čuo i da mu nijesu nepoznate. Ponavlja se to i traje kao dalga na moru, koja čas otkrije, a čas potopi kameni kube Jakubove kuće.

Jakub je sanjao kako gori Jašarova kuća u Nikšiću, kako Jašar, žena mu Rufija, sinovi Asim i Misin i kćeri Vildana i Ševala, zapaljene kose i haljina na sebi, pjevaju nešto što je od prije čuo, ali ne sluhom, već nekim naslijedenim čulom, koje mu je donijelo taj glas i sliku, zaključavši ih zauhlom bravom neiskaza, da ih ne može ni zapamtiti, ni zaboraviti.

- Hvala Bogu da smo još živi i zdravo, a ovaj nam san valja dobro rastabiriti – promrmlja Jakub Jašaru na uho, probajući nesigurni glas u suhom grlu, da čuje samog sebe, ubijeden da više ne može glasno izgovoriti ni jednu riječ. Ćvrsto je vjerovao da je čitav njihov budući život sadržan u tom snu, ali to ne reče Jašaru, već stisnu nemirni jezik među zubima.

- Bojim se da će s nama biti kao u ovom snu – promuca Jašar riječi koje je Jakub zatajio od njega, vadeći zgrčenim prstima iz očiju mrtvog pauka sna. Htjede da povrati taj mukli šapat, ali ga brat prestriže strogim pogledom da čuti o tome.

No, Jakub nije bio siguran je li te riječi izrekao on ili Jašar, zato još jače zagrise jezik, do bola. Znao je da su i njemu te iste riječi bile na jeziku.

Tek kad se malo povratiše od uzbudjenja i straha, znali su da su sanjali isti san, kao da ga još jednom proživljavaju na javi, no riječi iz onih pjesama nijesu se mogli sjetiti, iako su im titrale oko usta, kao nagrozdana strava koja se mora izreći.

- Strah je i mene, nemoj da misliš, ništa manje no tebe – reče Jakub, uzalud pokušavajući da se sjeti makar jedne riječi koju je u snu čuo.

- Znam šta misliš – odvrati Jašar poslije poduzeđeg čutanja u koje su potonuli, ne mogavši drukčije da ga potakne na priču. On je stariji, nje-govo je da kaže prije i više.

- Ne mogu se sjetiti ničeg, iako ne mogu reći da ne znam – reče šapatom Jakub, odlazući tešku misao o neminovnom rastanku koji im se u snu predskazao.

Jašar očuta odgovor, strahujući da ga nesmotrene riječi ne povedu krivim putem, zato Jakub morade da nastavi što je započeo:

- Krenuli smo zajedno, a više ne možemo tako! ali to ispade kao da ne kazuje njemu, već sebi.

- Valja nam se razdvojiti, vidim – ne otpje Jašar riječi koje je jedva držao za zubima, kao da izgovara nepriličnu i bogohulnu misao. – No, ne znam koji je put teži, da ja obrnem njime. Mlađi sam, moje je da nosim teže breme.

- Ne zna se više šta je teže, a šta lakše. Lakšega nema, sve je teže, tamo i ovamo. Zlo je ići, a zlo je ne ići – Jakubu se najzad razveza jezik, okretao je i ponavljao iste riječi, kao da se još nada nekom čudu, u zadnjem času, da ono presudi hoće li ostati ili će ići skupa.

Čutanje se oteže u mučno čekanje, ništa drugo i pametnije im nije padalo na um, sve se svodilo na povratak ili odlazak, na neizbjegjni rastanak koji se primicao sve brže.

Bile su pred njima voda i vatra iz onog sna, koji ih je opominjao da će im odsad biti sve drukčije i teže nego prije. Ili sna nije ni bilo, sve su vidjeli budni: dan, dva ili tri dana prije no što će se dogoditi, kao ljudi što u strahu vide i predskažu sudbinu koja će se obistiniti brže i surovije no što stignu da je saopštite.

Mnogo puta su ih zvali i opominjali da krenu, a oni su čekali podalje od uznemirene i nestrpljive čeljadi, koja nijesu znala šta im se događa, šta su sanjali ili šta su čuli, ni zašto toliko odugovlače i mozgaju, ne znajući hoće li nazad ili naprijed, u oganj ili u vodu, u zlo koje im se predskazalo. Zvala su ih djeca, pogledivale ih žene, davale im isaretima na znanje da će zadocniti; mnogo će zakasniti iza povorke i nikada je više neće stići.

- Nek' bude tako! – reče napokon kroz grkavicu Jakub. – Da postavimo novi šorak, pa šta kome Bog i sreća nanesu.

- Evo, kad veliš, da poturimo novi šorak, a bolje bi bilo ko drugi da to učini umjesto nas.

Nema nikoga. Ja će namjestiti šorak – krio je Jakub oči i tvrdio glas.
 – Ti biraj!

Saže se i odlomi dvije slamke, skrativši jednu za polovinu. Kad ih ispreturna i čvrsto steže u šaci, ni sam nije znao koja je kraća, koja duža.

- Biraj, brate, hairli ti bilo, ostao ili otišao! A Bog dragi zna ko će onoliki organj i onaku vodu preskočiti!

Jašar zažmuri i izvuče kraću slamku. Jakubu ostade duža slamka i duži put.

Skočiše kao opareni nevidljivim kapima, jer voda je bila svuda po njima, a oni je dotad nijesu osjećali. Znojila im se svaka dlaka, niz lice i podno pazuha kapalo im je kao sa česme, a oni se nijesu brisali ni marili za to. I da se ne bi popišmanili, izljubiše se brzo, s grkim zavescima bola oko usana i sa suzama u očima. Okrenuše svaki na svoju stranu: Jakub za povorkom koja je davno otišla, Jašar natrag u porušeni Nikšić.

7. "Ako s nama bude kao s drugima, lakše ćemo i zlo padnjeti" – govorili su jedni. Drugi nijesu znali šta će im od toga biti lakše i bolje.

U navod sunca Jakub s djecom i ženom stiže na rijeku Vardar. Pošto se tumacnu sunce iz rumenih zavala oblaka koje su mu govorile da je tama istok i da mu tamo valja ići, Jakub se razabra gdje je i što je, potraži ćupriju na rijeci, ne znajući hoće li uzvodno ili nizvodno, jer ćuprije su rijetke a gazovi još rjeđi, i pošto prvo nađe gaz koji mu se učini plitak i podesan za prelazak na drugu stranu, riješi da više ne traži ćupriju, no će preko vode s djecom i ženom, pa kako bude nek' bude. I još jedan razlog je učinio da Jakub tako odluči, dok nađe ćupriju, izgubiće pola dana ili čitav dan, a njemu se više ne gubi ni časa, jer ako je dosad znao kuda će i kako, kad pređe Vardar, neće znati više ništa, jer tamo nikad nije ni u snu bio, a kučki karavan koji je pred njim, odmaći će još za dobar konak hoda, bogzna hoće li ga više stići.

Pomenu Boga i ime brata Jašara, pa zagazi u vodu crnu kao da neko uzvodno gore pere u njoj haljine cijelog svijeta umočene u karaboju. Povuče konja za oglav, konj frknu i trže nazad, Jakub reče najmlađem sinu Merdžanu da se drži dobro dok konj ne zagazi, zna on za njegov strah od vode, ali kad krene nema te vode koju neće pregaziti. I zaista, konj skoči sa sve četiri noge u vodu, a Merdžan se uzdrža u antršelju, iako mu se učini da nije više konj pod njim nego velika crna ptica koja se vuče trbuhom po vodi.

- Dur! – reče Jakub i podiže mlađu kćer Fiju na krkače.

Na sredini rijeke matica zanese konja i poneše dobrih desetak koraka niže, gdje se voda okretala u kolovrat. Konj se okrenu kao čovjek, da vidi hoće li naprijed ili nazad.

Jakub dade ženi Fiju, a ona se s mukom uzdrža na ivici podmukle matice što se ručila svojim glatkim žlijebom mnogo brže no voda koja je bila izvan njega.

- Dorč!... Dorč! – vikao je Jakub odupirući se brzici da ga ne zanese dalje od konja, koji se tresao kao prut na vodi.

- Dorč!... Dorč! – vikali su i Jakubovi sinovi Hasan i Irfan.

U tom duhnu vjetar, diže se dalga s vode, zapjeni karaboja u vodi i sva se Jakubova čeljad nađoše u kolovratu koji se maločas okretao niže njih, kao pomahnitali podvodni vjetar koji se muči da odguši negdje u prazno nebo, gore.

Po vodi padoše crne ptice u jatima, bodu ih oštrim kljunovima, biju krilima po očima, guraju na drugu stranu gdje se Jakubov Vranac izvlačio iz vode, ali na njemu nije bilo Merdžana.

Posljednji iz vode izadje Jakub s mrtvim Merdžanom u naručju.

Na obali nije bilo vremena za dangubljenje. Jakub priteže konju kvasne strane i uputi putem kojim je bilo vidljivih konjskih i ljudskih trgovca. Djeci reče da će se haljine osušiti na njima, jer je sunce već pro-virilo iza oblaka, a oni više ne smiju zadocniti ni časa, ako misle stizati karavan koji je pred njima.

U naručju ponese mrtvog Merdžana, kao da se nadao da će usput oživjeti, i ne pomislivši da treba bilo šta drugo da učini s njim, osim da ga nosi. Hatidži pade na pamet da ga je trebalo ukopati kraj rijeke, da im mrtvo dijete koje nose može samo otežati put, ali se ne usudi da reče Jakubu, čak ni da ga pogleda, ostavljajući mu da sam odlučuje šta će i kako će, iako je bila sigurna da on ne zna ništa drugo, već da ide tako s mrtvim djetetom u naručju.

Dodоše i na drugu vodu, a Jakub nije ispuštao mrtvo dijete iz ruku. Prođe preko mosta zureći u drvene talpine ispod nogu po kojima je gazio, a nije ih vidio. Kao da još gazi po onoj vodi, dolje.

Tek sjutradan, ispred podne, Jakub nađe siguran trag i potvrdu da je na pravom putu, jer je kučki kjatib, mula Sakib Podgorija, ostavio zapis na svježem grobu starca Jonuza Kuča, koji kao da je bježao od smrti, nije htio da ostane u Nikšiću, već je dan prije svih krenuo putevima koji su njemu bili najpoznatiji, ali više nije bilo dana da ide s njima. Nagovarali su ga da ostane, da je potrošio život, i da je najbolje da umre tamo gdje je proživio, ali nije pomoglo.

Jakub u sjećanju pobroji sva mjesta koja je prošao i prosto ne povjerova da je sve to amidža Jonuz prevadio, ali ipak uspravi ploču i po drugi put pročita sitni kjatibov zapis o Jonuzovoj smrti.

Dovde nas, hvala Bogu, žive i zdrave dovede naš dobri amidža Jonuz Kuč, idući pred nama kao što čobanin ide pred svojim stadom. Uzalud se ponadasmo da je smrt zaboravila na njega dok nas ne dovede u obećano

mjesto Karabak, za koje je on jedini znao gdje je i šta je. Ovdje mu se otvori lahka crna zemlja, prekide se njegov svjetli put i ugasi njegova zvijezda. Neka je na znanje onima koji idu za nama da su dovde išli dobro, a odavde ćemo ostavljati vidljive tragove kraj puteva i mezaristana, ako se izgubimo – da se izgubimo zajedno, biće nam tako lakše. Zapis ostavio mula Sakib Podgorija, imam Paštine džamije, koje više nema.

Jakub iskopa grob pored groba Jona Kuča i, pošto se okrenu na sve četiri strane svijeta, kao da je očekivao nekog da vidi – spusti u njega mejt najmlađeg sina Merdžana, utješen time da neće biti sam u nepoznatom turskom groblju kraj puta.

Hatidži pade zaboravljeni đerdan s grla, ona se saže i pokri ga zemljom s Merdžanovog groba.

Ispratiše ih vrane koje su zajedno počinule s njima.

10. Hamza Mušovic je znao da rastabiri i najčudniji san. Kad njega u snu nađoše mrtvog, niko nije znao šta je sanjao.

Ni naredne noći Jašar nije mogao da zaspi, mučio se i prevrtao čas na jedno, čas na drugo rame, ali uzalud. Zamišljaо je kako vjetar puha i kako se palahaju žita po nikšićkom polju, kako udaraju talasi o morsku hrid, i bijela pjena mu zasipa umorne oči, donosi i odnosi san, ali ne može da ostane u njima; kako idu dugovrate kamile u pustinji, mehko, nestvarnim hodom, jedna za drugom – u beskraj, a on im pjeva onu pjesmu za koju nije siguran je li je gdje čuo ili ju je sam izmislio: ide prva kamilica, ide druga kamilica, ide treća kamilica i četvrta kamilica, pa peta, pa šesta, pa sedma i tako u beskraj, – ali opet sna nema pa nema.

I ne palahaju se više žitna polja pred njegovim očima, već drače i rakiće, i u njima nijesu crveni makovi i žute azrailove oči opervažene zelenom ivicom sna, već oni mrtvi Cigani što su se onako krvnički poubijali na Bajram, pijući ukradenu rakiju i zalažući nedopečenim mesom njegovog odbjeglog ugiča. Tu je ceribaša Alaga i njegova žena Baduka, sin Jupo i snaha Rukija, tu su Ciganke i mrtva Cigančad, kojima ne zna imena, zna samo da ih je negdje video, pa od toga što zna i što je video ne može da zaspi. I ne idu više karavani kamila po pustinji, ne gaze tromim i nestvarnim hodom dugovrate i olinjale deve, već kučki karavan batrga tvrdim azijskim drumom, i sunce peče kao na kijametskom danu, a njegovi Kuči, mali, spečeni i crni, kao Jedžudžova i Medžudžova djeca, idu u obećano mjesto Karabak, u koje i on mora da ide. A tamo, daleko za njima, vidi brata Jakuba, njegovu ženu i djecu. Zna da su izostali i da nijesu svi na broju, iako više nije čuo ništa o njima od onog dana kad su se plačući rastali u kamenom šeheru – Taslidži.

Ni ona voda nije više samo voda, ni more koje se pjeni i zasipa gole hridi, nije više more, kao da ga nečija moćna ruka premješta iz dubokog bunara sna u hladni zindan jave.

Tako iz noći u noć, Jašar ne zaspa više ni časa.

Jedne noći bahnu u njegovu kuću prosjak, kao sjenka. Reče da su mu komšije pokazali njegovu kuću, iako on vidi da su njihove kuće bolje i bogatije od njegove.

- Kako ti je ime? – dosjeti se da priupita Jašar.

- Mahir – reče prosjak, bio je odnekud uvjeren da mu može kazati pravo ime.

- Neka si dobro došao, Mahire – reče Jašar. – Vidim da nijesi odavde i da ne znaš šta je bilo s nama.

- Ne znam šta je bilo s vama, ali ne daj Bože, da je bilo kao s nama – reče Mahir kao čovjek koji još nije navikao da prosi, ili se toga časa odrekao prosjačkog štapa koga gurnu iza vrata.

I Jašaru dodoše te iste riječi u usta, gotovo da ih ponovi bez razmišljanja, ali mu se učini neumjesno i ružno da se žali čovjeku koji bez velike nužde ne bi uočio k njegovoj kući da prosi.

- Svuda je teško – reče Jašar – a vama koji ste ostali bez ništa – najteže. Mi, hvala Bogu, imamo kuću, zaokruži očima po pripokrivenoj i prikrpljenoj duvarini, reklo bi se prvi put zadovoljan što vidi da ima koji su gore prošli od njega. I kao da se postidje te pomisli, priupita Mahira s neskrivenim žaljenjem u glasu:

- Je li ti štogod preteklo, brate?

- Koliko vidiš ovo na meni i u meni – reče Mahir kao snebivajući se što mora tako da kaže. – Gola duša. Toliko.

- Nadam se da je kod tebe sve dobro i kako treba – reče Jašar, želeteći da mu prizna i nadoknadi ono što se na njemu vidjelo jadno i nikakvo.

- Po svu dragu noć sanjam ono što sam bio i što sam izgubio – odvrati Mahir i uzdahnu duboko i muklo, kao iz kamena.

- Blago tebi – prošaputa Jašar širom otvorenih očiju. – Evo neko vrijeđe ja ne mogu ni toliko.

Potom priupita s nestrpljenjem u glasu:

- Dina ti, šta najviše sanjaš, voliobih da čujem?

Mahir se ponamjesti, jer je dotad sjedio na pola stolice, rekao bi čovjek da ne sjedi, već kleći do nje, da je ne povrijedi. Pogleda još jednom Jašara u oči, da provjeri da li zaista žudi da čuje o čemu sanja, ili mu se samo učinilo.

- Dugo sam sanjao da sam kao neka velika tica i da noću letim preko svijeta, iznad planina i rijeka koje nikad prije nijesam vidio. Tako, brate, svake noći, čim zatvorim oči, ja se pretvorim u ticu i letim. A za mnom lete moja djeca i žena, i oni pretvoreni u tice. I još puno nebo različitih tica,

lete tamo gdje mi letimo. Trebalо je da vjerujem tome snu i da odem, niko mi nije kriv što sam čekao i dočekao ovo što vidiš na meni i u meni.

Eto, posljednji san od prošle noći, bogzna kako će to svršiti i koga će pogoditi, jer meni više ne može niko ništa ni dati ni uzeti.

- Šta si sanjao, Mahire, da čujem? – upita Jašar ne mogavši da iščeka Mahirov lukavi nagovještaj.

- Mnogo se bojim toga sna. Strah me je da ga pričam – otezaо je da počne, prisjećajući se toga sna.

- Dode mi u san Hamza Mušović, otvori knjige indžije i veli mi, kao ja sad što tebi kažem, da je on davno govorio da će se opet uspostaviti srpsko carstvo i da je uzalud govorio nikšićkim Turcima da budu dobri i blagi prema hrišćanskoj raji. I, evo, to je vrijeme došlo – veli mi on, – a sad da ti kažem još ovo, a ti, Mahire, da to obznaniš svima koji se okreću kibli i tamo Bogu mole da će ubrzo nastati crni vakat za sve njih. Vraćaće im za dan što su Turci njima za vijek činili. Gdje bili da bili – bićete bijele vrane, šogave ovce i šareni konji. I utiraće vam se sjeme u odivi, brisati trag kuda idete i ukidati dah kojim dišete.

Mahir zatrepta očnim kapcima kao da želi da sakrije ostatak sna u kome je čuo proročki glas Hamze Mušovića, ali ne moga da obuzda nemirni jezik, preko koga su palacale otrovane riječi, kao plamen iz razbuktale peći.

- Čuj me, Mahire, i počuj, i kaži svima koji su u turskoj vjeri i otud se nadaju nekom boljitu i izbavljenju, da im otud ne može doći nikakvo dobro.

Ne što im ga Turci ne bi dali i poslali, već što ne mogu. Ne mogu Turci više ni sebi dževap učiniti, kamoli nama, ovamo. Ne nadajte se više s te strane ni lijepoj riječi, jer vam je nema ko reći i nema vam je ko donijeti.

Nadajte se samo zlu i nesreći velikoj. Vi ćete ostati da platite sve što su oni bili i činili. I nemoj da se nadate da će vas neko odvojiti od Tura, da će reći: ovo je vaše, a ovo je tursko. Da će vas poznati i priznati za svoje. Ko se bude u to pouzdao, grđno se prevario, da grde ne može biti. Nemoj da se uzdate i povjerujete da će oni zaboraviti što. Neće ništa zaboraviti, samo će još popridati i ponačinjeti, da vam bude teže i gore. I neće njihova mržnja iz dana u dan biti manja, već veća. I djeca će im se rađati i nasljeđivati tu mržnju, kao što se od predaka nasljeđuju dugi vratovi ili čelava glava.

Oni koji ostanu živi kao iza groma, nemoj da pomisle da su ostali i pretekli za vazda. Pretekli su i ostali do novog klanja i nove istrage. Ubiјaće vam djecu i silovati žene, prekopaće vam groblja i kućne temelje, rušiće vam džamije i zadužbine, čak i mostove kuda i oni prolaze, samo da ih ne podsjećaju na vas, da ih nema. Brisaće sve, iz knjiga i iz pam-

ćenja, kao da nijeste ovdje bili petstotina godina, već ni pet dana. Doći će *crni ljudi*, zarasli u kusu i kostrijet, sve *kara od kara* veči. To *kara* će im biti u imenu i prezimenu, u očima i obrazu, i oni će ga spirati sa sebe vašom krvljvu i jaukom. Tako je ovdje zemljom, vodom i nebom, i tako će ovdje biti dok je vijeka i svijeta.

Mahir pogleda krajičkom oka u Jašarova otvorena usta.

- Sanjam kako je Hamza Mušović digao cijeli Nikšić i krenuo da seli u neki Karabaš, kako li ga zovu, potovario sve na šarenim konjima, krenuo šogava i tronoga stada, praćen bijelim vranama koje gaču iz svojih dvo-glavih i troglavih šija, kao da im je to posljednji put da sele. Ide on tamo, a sunce zađe za oblak i magla pade po njemu, ništa se više otud ne čuje i ne vidi, osim njisak onih šarenih konja, blejanje zblažnjениh stada i gakanje dvoglavih i troglavih vrana – kao da je od svega što je krenulo u taj Karabaš, u taj Bakaraš, ostao samo njihov glas koji se ne tuli ni danju ni noću, nego se pojačava i od njega odlijega cijeli Nikšić, kao ciganski džumbus.

- To sa šarenim konjima, šogavim ovcama i bijelim vranama što si sanjao, nije na dobro – reče Jašar mudro, kao da je siguran u svoje tumačenje snova. – Iskobio si ih, Mahire, u tom snu; propašće tamo i nestati, kao što su nestali šareni konji, šogave ovce i bijele vrane, s dvije i tri šije i glave. Nikako to ne sluti na dobra. Bolje bi bilo da mi nijesi ni kazivao taj san, Mahire, da si vezao jezik za zube. Kamen ti u vilice, Mahire, kad si mi ga već ispričao!

Mahir se iznenadi, htjede da ga opomene da je tražio da mu priča san koji je sanjao, ali Jašar nastavi, kao da je samo za čas prekinuo priču, da Mahiru zaglaví kamen u pričljive vilice, koje mu ostadoše otvorene kao da je toga časa stavio u njih taj nevidljivi kamen.

- Ja u snove vjerujem više no u ovo što vidim očima – reče Jašar – iako više nikad neću moći da sanjam ništa.

- Kako nećeš moći da sanjaš? – začudi se Mahir.

- Tako... Pregorio je san u meni, kao što srce pregredi u šupljem drvetu. Vidiš ga zeleno i granato, a ono šuplje, truhlo, svakoga časa može da uvehne i pocrni kao ugarak.

- Čudi me da nijesi dosad čuo njisak Hamzinih šarenih konja, i graktanje bijelih vrana?

- Čuo sam. Kako nijesam čuo – odvrati Jašar i okrenu uho na drugu stranu.

- Čuo sam prije, ali nijesam znao od čega je to.

Mahir zausti još nešto da kaže, ali ga Jašar prekide:

- Idi, Mahire! – mahnu rukom k njemu pružajući mu srebrnjak koji su žene nosile na uhu. – Ružan si san usnio, da ružniji ne može biti...

Toga časa vidje brata Jakuba kako na nekoj velikoj vodi jaše na jednom od onih Hamzinih šarenih konja, kako mu bijele vrane kljuju mozak,

a pred njim klecaju i posrću šogave i tronoge ovce koje mu ne daju da korakne i da pobjegne od te nesreće koja ga snašla.

Ići će u sve varoši naokolo, i u one dalje, čak i u Mostar, ako bude trebalo, da čuje je li ko što sanjao drugo i ljepše, jer njemu nema ko šta da kaže, osim sna koji više ne može da usnije.

Ni Rufija više ne sanja ništa, uzalud je pita svakoga jutra i uzalud se na nju ljuti što ne sanja makar rahmetli oca, ako je sedam noći zareda sanjala kako joj donosi iz groblja da podoji mrtvo dijete.

Ni djeca nijesu sanjala ništa ili nijesu smjela da pričaju ružne snove pred njim.

Mahir ode bez pozdrava, s onom srebrnom parom a Jašar ostade nijem, okrenut tamo odakle je dolazio i pojačavao se nejasni huk što je danima ispunjavao njegova čula, razdvojen i razdružen kao da ga donose tri različita vjetra sa tri različite strane svijeta.

13. „Za tijem smo razgovarali (sve pušeći) o stvarima koje se ne mogu ovdje zamrčiti“ – zapisao je knjaz u sjećanjima, prilikom posjete sultani u Carigradu.

Sjutradan ih rano probudiše ljudi iz turskog Emnijeta. Udarali su ih volujskim žilama i vikali pokazujući im rukom i pogledom kamo treba da idu. Jakub skoči prvi, pomisli da ih je neko napao, krenu da izvuče kuburu, da se brani, ali vidje da oni hoće što prije da ih otjeraju s toga mjesta. Tu treba da dođe neko drugi, važniji od njih. Bilo je još ljudi i žena koji su noć proveli tu, na samoj ivici Bosfora, čekajući novi dan i prelazak na drugu stranu, u zemlju Aziju, koju mnogi od njih nikad prije nijesu čuli ni vidjeli.

- Šta je? – pitali su oni koji su znali turski jezik.

- Sto nas gonite, nijesmo vam ništa učinili!

Jakub najzad razabra da se moraju odatle pomaći što prije, lijevo ili desno za kojih stotinjak koraka, jer tu treba da pristane parobrod s crnogorskim knjazom Nikolom koji dolazi u posjetu sultanu Abdulhamidu i turskoj carevini.

U prvi mah pomisli da nije dobro razumio. Otkud crnogorski knjaz usred Stambola? Ne može biti! Priupita još jednom, i kad mu odgovoriše isto, ostade u čudu, više ne vjerujući no vjerujući tome što je čuo.

Iskrsnu mu pred oči jedna davna slika koje se nije mogao oslobođiti, već ju je kao živu stravu nosio u sjećanju. Bilo je to onog dana kad su branioci Nikšića iznijeli bijeli bajrak na kulu *Hasan Džidin Grob* i predali ključeve grada Nikšića, a potom otvorili kapiju, i, kao da idu u svatove, serbes, po četvorica u redu na konjima, obučeni u najljepše haljine, s oru-

žjem u rukama koje im je poklonio knjaz (isti ovaj knjaz Nikola što je sad tu, ili se to njemu samo pričinjava, da mu, ni na ovolikoj daljini ne da mira ni počinka) – otišli u bijeli svijet, prsli i pogubili se kao muhe bez glave.

To s bijelom krpom na *Hasan Džidinom Grobu* ponavljalo se sedam puta zaredom. Toliko je nizama iznosilo bijeli bajrak na tvrđavu i svi su pali nauznak, prostrijeljeni kuršumom u glavu, u času kad bi ga podizali uvis, da se vidi. U početku se mislilo da Crnogorci neće da prime predaju, iako su je tražili svakoga dana. Čuo se pucanj, ali niko nije mogao da odredi s koje strane. I Crnogorci su vidjeli to čudo i čudili se, ne vjerujući svojim očima, kako bijeli bajračić pada prije no što bi se otvorio na ljetnjem povjetarcu. Tek kad peti nizam pade pogoden u zatiok, Nikšićani su bili sigurni da to neko njihov ubija nizame koji izvršavaju zapovijest miralaj Skender-bega, branioca grada.

Miralaj Skender-beg opsova ljuto i bijesno kresnu očima kao da strijelja tog mahnitog Bošnjaka što mu kvari predaju grada u odsudnom času. Šesti nizam se dvoumio i opirao da se popne na tvrđavu razumjevši sijev i organj u Skender-begovim očima.

- Penji se! – zapovijedi miralaj Skender-beg i izvadi kuburu u kojoj je spremio fišek za sebe, ako do toga dode. To ga zaustavi da ne opali, iako mu je nestrljivi plamen lizao oko usta i očiju.

Nizam se uspentra uz kamene stube brže no što je miralaj Skender-beg mogao zamisliti, ali istog časa kuršum fijuknu iznad njihovih glava i nizam se mrtav sniza niz zidinu. Miralaj Skender-beg pruži ruku u pravcu odakle je došao puščani odjek, iako nije bio siguran da je baš tamo gdje pokazuje, čekajući pružene ruke da još neko potvrdi njegovu nedoumicu.

Izgubivši toliko nizama, miralaj Skender-beg reče zabezeknutim Nikšićanima da oni daju čovjeka da iznese bajrak na tvrđavu ili će se on s nizamima predati posebno, a oni kako im drago, ako hoće mogu i da nastave borbu, ali bez njih.

Tada nastade malo komešanje, hoće li ili neće, jer miralaj Skender-beg bi se predao i prije da je smio od njih, ali sad je već gotovo, novi ruski topovi provaljuju tvrđavu kao da je od plota načinjena.

Ko će iznijeti bajrak? Javiše se desetorica i više, kao da vole da poginu prije predaje ili neće da budu manji junaci od nizama. Bajrak prvi dograbi Mujica Džidić, unuk Hasana Džide, kome danas prvi put otkad je sagrađena kula, iznose bijeli bajrak na *Grob*.

Ide gore, ne ide, već leti, ali ne da objavi predaju, već da im dokaže da smije. Ponijeće ga i dići koliko može više, a ako treba, skinuće ga opet.

Trenutak kad su stisnutih čela, stegnuti u grč kao da su oni na tvrđavi, čekali pucanj – potraja duže no što su mogli izdržati. Nizami složiše u glas: "Alah! Alah!" i gradani za njima ponoviše: "Alah! Alah!"

Mujica Džidić podiže bajrak više no što je trebalo da se vidi, kao da ga neće zataći u metalnu dršku, već treba da ga diže u nebo.

U tom planu puška, ali Mujica ostade gore podižući bajrak sve više, u vis.

Gradani potrčaše ka Glavinjaku, iznad grada, odakle je došao onaj pucanj, i otud donješ mrtvog Zulicu Džidića koji je posljednjim metkom ubio sebe umjesto brata na tvrdavi.

Mujica protrča bedemom kao da leti i kao da se penje u nebo. Gledale su ga obje vojske, nijemo, ustreptalo, jer to više nije samo predaja, to je igra pomahnitalog čovjeka sa smrću. Onda je bacio bajrak, kao mrtvu pticu, raskrečio noge i ruke čekajući pucanj s njihove strane.

*

Gledajući tursku lađu "Izedin" kako se okreće na blago uzburkanoj vodi Bosfora, ustavljujući se naspram carskog dvorca Dolma-bašče – Jakub se sjeti događaja iz tih dana opsade i pada Nikšića. Kad su izašli iz grada i položili oružje na kup, ispred knjaza, knjaz je tražio da mu kažu ko je među njima najbolji junak. Nekolicina u isti glas odgovoriše da je od starijih Nikšićana najbolji bio Abmet Bauk, a od mlađih, ovih što su pred njim, Ramo Avdić, ali ne rekoše da je unuk Avdi-Ljucin i ne pomenuše Vuka Lopušinu koga je Ljuka u boju posjekao.

Knjaz mu darova konja, bijelca, ali Ramo ne otrpje tolike poglede na sebi, jer nijesu pristajali živom čovjeku i junaku koji je maločas bacio svoju "šišanu" na kup ispred knjaževih nogu, i, želeći da opet pred njima bude na strani smrti – užjaha konja u tren oka i okrenu Nikšićkim poljem kao munja da sijevnu. Čekao je pucanj, ali ga nije bilo.

Letio je niz polje, u užareno ljetnje sunce kojim je pregarala zemlja i nebo, daleko na kamenu, na kraj polja. Ostade za njim crveni trag svjetlosti i prašine koja niti je padala na zemlju, niti se dizala, već je gorjela podignuta kopitama azginog bijelca koji je, osjetivši šimšik na sebi, povukao taj svijetli oblak za sobom. Uzletio je na Gackove glavice, тамо gdje se jednog ranijeg boja s Crnogorcima uspentrao na konju *Koturu* Tahir Ljuka Mali, njegov amidža, i glasom iz devet grla zavijao kao turski asker u boju – da se od tog glasa prolamala čitava nikšićka kaza i strah hvatao i jedne i druge, ne znajući kakva to sila pada s neba da ih pomori.

Primiriše se svi, Crnogorci i Nikšićani, okrenuše uši prema onom svjetlećem tragu, ali se otud nije čulo ništa, jedino što se s *Kule Hasan Džidin grob* palahao novi, veći bajrak kojim su nizami objavljivali svoju predaju.

Tako je Ramo Avdić uzletio na nebo, peo se i nestajao, kao ptica. I više niko o njemu nije čuo ništa, kao da s neba nije ni silazio.

Na *Kulu Hlasan Džidin grob* pope se još jedan čovjek prateći glasom let Avdićevog bijelca koji je zamicao i gubio se u izmaglici, tamo negdje povrh Gackovih glavica.

- Da sam ja vas zarobio – vikao je – ja bih vas ovako!

Ovako! Ovako! – sjekao je rukama kao sabljom, mahao puškom i ponavljao to jednomanice, sve jače, kao nezdrav.

- Ko je onaj? – upita Božo Petrović, ljuto.

- Bajro Ljuca – odgovori neko od Građana. – Samo se on neće predati živ. Ćeka da se zamijeni.

Božo diže pušku i okrenu je u pravcu čovjeka koji je vikao na tvrđavi.

Knjaz mahnu rukom da spusti pušku.

Božo mu priđe ljuto i s pola glasa reče:

Dabogda ti oči iskopali kad ih štitiš! Ja bih s njima isto što bi on s nama!

- Muči! – reče knjaz. – Lako je to danas učiniti! Treba li u svakom gradu koji budemo osvajali da mijenjamo naše ljude za njihove, naše mrtve za njihove!

- Svejedno, ja bih s njima onako kako bi on s nama. – uzvrati mekše Božo.

- I ja bih da su ovo azijati – reče knjaz kroz nadmjeni osmijeh koji mu nije silazio s usana.

- Azijati su bolji. Pogledaj miralaj Skender-begove nizame, mirni su i krotki kao ovčice, a pogledaj ove naše kokotove kako su se odjenuli i kako se jarače i drže na gornju kao da su pošli u svatove!

- Naša krv – promrmlja knjaz. – Sve je ovo go Kuč i Piper, Bratonožić i Lješnjarin, Hecegovac i Primorac, samo ih je đavo prevladao i okrenuo na drugu stranu. Da nije toga ne bih ja s ovim Turcima mnogo otezaao.

- Šta misliš, hoće li iko ostati, makar za sjeme? – upita Božo malo podrugljivo, kao da i on žali što se spremaju na neznani put.

- Mislim da neće niko. Živjeći bolje i bogatije od nas, uobrazili su da su bolji. Ne da im ar i ponos, satrijeće se i prosuti po svijetu kao prosjaci. Voliji su i da prosjače tamo gdje ih niko ne vidi, nego li da žive ovdje jednako s nama, kao ljudi. Takav je to soj, znam ih ja dobro. Evo, pogledaj – knjaz podiže durbin na oči, izveli su sve što može da zbori i hodi, staro, sakato i bono, žene i djecu, samo su ranjenike, čujem, ostavili nama, da ih liječimo ili pobijemo – kako hoćemo.

- Nek' im je veliki srečni put i oči nam se više ne gledald – reče vojvoda Božo skidajući durbin. – Samo im ja na tvojem mjestu ne bi dao iznijeti ni provaljene cijevi, kamoli toliko oružje.

- Trebaće im da se brane i da otimaju drugima, jer, tamo gdje idu, samo se na pušci može dobiti komad hljeba.

Tada knjaz zapovijedi da mu se dovede neko od potankih Nikšićana, iz tanke loze došljaka i skorojevića, onih što ih građani zovu „Šuše i Ma-koše“. Kad mu dovedoše prvoga za koga rekoše da je *takav i od takvijeh*, knjaz s njim poče ovakav razgovor:

- Od kojih si, junače?

- Od Kozića, s Glibovca – odgovori ovaj.

- Dobro – reče knjaz i zaustavi riječi kojim je htio da kaže da još za takve nije čuao.

- Evo ti barjak pa idi pred mojom vojskom na Hercegovinu!

Ovaj pogleda bajrak koji mu je knjaz nudio, ali ga ne primi. Ostadoše mu samo ljute i prezrije oči na njemu.

- Šta je, zar nećeš da primiš moj barjak? – upita kao začuđeno knjaz.

- Ne, gospodaru! Taj je bajrak dosad išao na moje pleme! Ne treba mi kad ga nijesam u borbi pljenio!

- Ti onda ostani i budi kapetan u Nikšiću!

- Jok, valahi! Ja u Nikšiću nemam kome bit' kapetan!

- Onda budi vojvoda u Podgorici!

Ovaj je vrtio glavom, kao da je na vatri što mora sve to da sluša, kamoli da prihvati i uzme.

- Evo – reče knjaz zadovoljno – uvjerite se u ono što sam vam maločas rekao. Ovako misle svi, od ovog Kozića s Glibovca do nikšićkih prvaka i kapetana. Ne možeš im ni pomoći, kamoli pomaći.

*

Gledajući kako na lijevu obalu Bosfora pristaje turski parobrod "Izeden", na kom su knjaz i njegova pratnja izašli na palubu, Jakub u sjećanjima oživje posljednji dan pred zidinama porušenog grada Nikšića i njihov, na brzu ruku spremljeni, kučki karavan, koji ga je toga dana zanavijek napustio. Mogli su krenuti ranije, kao drugi, ali su bili nesložni. Jedni su htjeli k Sandžaku i Metohiji, pa poslije u Tursku; drugi u Albaniju, a treći, (oni su napokon pretegli) u Bosnu ili Hercegovinu, pa su se i tu na izlazu iz grada predvojili: jedni pošli k Bosni, drugi k Hercegovini.

Jakubu je ovo drugi put u životu da vidi gospodara Crne Gore: prvi put onog dana kad ih je presreo na putu, dok su odlazili, govoreći im da se vrate i garantujući im slobodu i imovinu, i danas kad knjaz – a još uvijek ne vjeruje svojim očima – dolazi u Tursku, na poklonjenje svom velikom dušmaninu, sultanu Ahdulhamidu. Ili, možda, kraljevi i carevi nijesu toliki neprijatelji jedni drugima, koliko se ukrve i upizme oni što se pod njihovom zapoviješću makar jednom u život pogledaju preko mušica.

Jakub razgleda naokolo: svi su stali i ubećili u knjaza i njegovu pratnju, u paše i oficire koji su ga dočekali. Niko ne pozdravlja i ne govori ništa, tek kad knjaz podiže ruku i kad im mahnu, jedva otpozdraviše.

Samo jedan naočiti i visoki Crnogorac poče bacati kapu uvis i vikati na sav glas: "Blago mene danas, Gospodaru! Živio mi, Gospodaru!..."

Jakub zaigra srce, htjede i on baciti svoj turban, već ga je skinuo, a nije svjestan da ga je skinuo, da je zamahnuo da ga zafrljaci uvis kao što onaj Crnogorac baca svoju kapu i đipa za njom, kličući Gospodaru.

Jakub se sjeti da taj trenutak može upropastiti njegovu porodicu i cijelu njihovu muku. Bojao se da pomisli na ono što je, kao zla kap, kanulo u njegov mozak, zato mu dode da đipa s onim Crnogorcem, kao mahnit, da se valja po zemlji, da radi bilo šta drugo, samo da ne misli o tome. Zašto baš sada da pokvari ovaj trenutak iznenadne radosti, jer on knjaza, iako ih je raskućio i protjerao u svijet – nije mrzio. Smatrao je to zlom sudbinom koju ljudi prihvataju kao dio života koji žive; zna šta im je nudio i kako je postupao s njima, kao što se ne kaje što je Jašar ostao tamo. Mislio je: svakom je čovjeku u času rođenja dosuđeno kako će živjeti i kako će umrijeti.

Ipak se pomisao da ubije knjaza vrati jača i odlučnija nego prije. Ruka mu sama ode na kuburu za pojasmom i on je trže kao da ga opeče sedefna drška na njoj.

- Idi, šejtane, od mene – promrmlja suhim usnama kao da želi da čuje samoga sebe i da se uvjeri da je još jači od đavolskog glasa u njemu što ga podbada da učini zlo. Suočavao se sa šejanom i prije, kad god je trebalo nešto veliko i važno da uradi. Iskrsvavao je iznenada nudeći uvijek najgore kao pravo. Samo je šejanu moglo pasti na pamet to da ga navvara. Kao sada.

Hajde... Nikad lakše i nikad bolje. Što da ne? Upiši se u hazreti Azrailovu knjigu. Nek' to čuje i zapamti svijet. Kazni kaurina što te je raskućio i uputio na zli put. Šta čekaš? Sad ili nikad – čuje ga kako nadlama njegovu ruku da se opet prihvati kubure.

- Nije mi on kriv ništa. Sam sam otiašao na ovaj put, po svojoj volji. Nijesam ga poslušao. Neću. Ne mogu to da učinim. Bježi, šejtane, od mene – ponavlja Jakub i stišće ruke za ledima da se ne bi mašile kubure koja raste za njegovim pasom, kao puška.

Knjaz toga trenutka uđe u pozlaćene carske kočije koje su ga čekale na obali poslije kraćeg salutiranja i pozdrava koje su mu priredili oni koji su ga dočekali.

Jakub vidje kako ispod crnog oboda knjaževe kape zapjenuša crveni mjehur krvi i kako zlatni krstići i slova popadaše s nje, kao svici po kaldrmi. Je li on gađao? Nije. Zna da nije dodirnuo kuburu.

Tek kad kočije zaminuše uz mahalu, on izvuče kuburu i pljunu u nju, izgovorivši riječ koju nikad prije nije preturio preko jezika.

Toga časa Hatidža baci u vodu mindušu Igbale Kasumove promrmljavši za njom: "Kad ova minduša iz vode izvađena, tada se Igbala

Kasumova sastala s Jakubom.“ Kad poslije pogleda Hasanu u oko, vidje u njemu odsjaj minduše koju je bacila u vodu. Fija zagazi obučena, Hatidža je povuče za kujruk koji ostade u njenoj ruci kao lisiciji rep.

Pas Vejsel onjuši trag kuda je prošao knjaz i opet zalaja okrećući glavu na tri strane, samo tamo preko vode nije pogledao, ni lanuo, kao da se boji.

Zuma pogleda u nebo, potom u bosforsku vodu i učini joj se da ista ona crna ruka od noćas ide k njoj. Izvi glavu i vrissnu u trenutku kad Jakub ugleda crveni mjeđuh krvi na knjaževom čelu. Bacivši mindušu u vodu, Hatidži ostade podignuta ruka koja se u vodi previjala kao riba, a gore je stajala nepomično, kao da je od kamena. Zuma nije znala da je to njen ruka, zato je vriskala sve jače, iako se krik više nije čuo. Ili je pisak s lađe, koja se rebrila da pristane uz obalu, nadjačao i preuzeo njen glas.

Lađar viknu: hazur! I Jakub dade znak da ulaze.

35. S jedne strane počinje groblje, s druge bašča.

Handžija u Karma-Karešiku, tako se zvalo mjesto u koje je Jakub najzad stigao, živio je na groblju, stvarajući od njega bašču na karma-karešičkoj kamenoj ploči.

Mijenjao je izgled i čud, kao da iz dana u dan u njega ulazi drugi čovjek, koji jednako zlo misli Jakubu.

A Jakub je za svojom sjenkom uzgrtao zemlju na muhadžerskim grobovima, kraj hana, koje je neko noću raskopavao. Nije bio siguran da to ne čini njegov gazda – handžija Saradžoglu. Tako su mu prolazili dani i noći, a on nije znao ni šta gradi, ni šta razgrađuje.

Miješao je azijsku zemlju i bošnjačke kosti i čekao da na grobovima iznikne trava.

A trava nikako da nikne. Samo su se one kosti bošnjačke prevrtale u grobu, u posnoj azijskoj zemlji, kad god bi Saradžoglu, gledajući ga kako radi, zaoslio nad njim, kao da mu naplaćuje uzaludni trud:

- Pis Bošnjak! Domuz! Hajvan!...

TUĐE GNIJEZDO (Zamjene 1)

3. Bedel

Cijelog sam života gučio nadu da će pravi život tek doći. Sada sam pred otvorenim grobom da sahranim i ovo dugo spremanje, za koje nijesam htio da vjerujem da je bilo jedini život koji imam.

- Sve bih ti prodao, a nadu ne bih – govorio je moj otac pred smrt, a ništa mu se nije lijepo dogodilo što bi mogla biti ta nada kojoj je tako i toliko vjerovao. Nije bilo para na svijetu za koje bi je pazario, dao ju je džabe, kad je bio najbliži da je sazna i ostvari. Žaložio je za nju sve, čak i glavu. I izgubio je sve. I glavu.

Uzalud se nadao da će jednoga dana pretvoriti svoj znoj u onaj zarepak čivorljive zemlje koju je radio pod napolicu kod bogatog bega Bašdera, s kojim je, svi su mislili, trebao da usahne najluči trn u već izrođenoj lozi plavskih begova. Njegov otac, djed, pradjed, svi do devetog koljena unazad, ostavili su mu u amanet želju da osvoji zemlju i promijeni gospodara, da bude sahibija nad sobom i nad onom drugom polovinom, koja je svake godine propadala, kao da ju je voda odnosila. Ostalo je to nad njim kao prokletstvo, nataložilo se, otežalo, tražeći ispunjenje, kao dug koji se ne može više odlagati. Osvitao je tamo gdje je zamrao, ispraćala ga je jedna zvijezda a sretala druga, nudeći mu čas žar svoga lica, čas studen i led naličja. Primao je i podnosio jedno i drugo, pretvarao milost i nemilost podjedanko u zlu paru kojom će se otkupiti.

Podmirio je zemlju i načinio kuću, na mjestu gdje se dodirivalo selo i varoš, zimi da bude u gradu, ljeti na zemlji s kojom se srođio, kao da je od nje načinjen. Te se godine rodio moj šesti brat, najmlađi, a da oca nijesu ubili, bilo bi ih još toliko. Kao da je svako muško dijete bilo po jedna neoteta njiva od hadumog bega Bašdera.

Kad otac poneće pare begu na posljednju vadu, započe ovakav razgovor među njima:

- Okotio toliku štenad pa ti zinula zadnjica na moj mal! – rekao je beg pošto je stavio pare u džep.

- Pošteno sam platio, beže, svaku paru! – ljutnuo se moj otac. – Ako su i štenad, moja su. Bog mi ih dao da ujedemo svakoga ko nas načepi! –

odvratio je otac, pokazujući zube, ušiljene i ljute, kao da će da odgrize frangavi begov nos.

- Poješće ti ono što se ne jede! – rekao je zajedljivo beg, nasmijao se, kao da je time zapušio usta mome oču, da ih više ne otvori dok je živ.

- Poješće to ko mi kaže! – odbio je otac, nasmijao se na silu, da i smijehom uzvrati uvredu koju mu je nanio.

- Tako, veliš? – ujeo se beg za usnu, osunuo od moga oca kao oparen, obuzeo ga ar od ljudi pred kojim mu je mirio dug.

- Vidjećemo ko će šta pojesti! – ostale su za njim begove riječi, kao znak i nagovijest da je nešto počelo, a da se bez zla neće proći.

Ljudi su se zgleđali, kao da ništa ne razumiju od svega što je planulo i izgovrjelo među njima za trenutak. Razišli su se sa strepnjom i strahom u očima.

Razgovarali su kratko, a rekli su mnogo. Više no što su mogli progutnuti, jer se nešto promijenilo u obaveznom redu između moga oca i bega Bašdera.

Stariji beg Bašder je bez djece, hadum, znao je to svako, pored četiri žene koje je promjenio.

Zato je bio srdit i kivan na svakoga, najviše na moga oca, koji je svake godine kofrljaо mušku djecu ispod same begove strehe. Odavno među njima nije bilo riječi koju su mogli bez gorčine poharčiti.

Drugoga dana otac je osvanuo mrtav na kućnom pragu, s jednom nogom unutra, drugom upolje, kao da je htio da kaže da je tu granicu najlakše i najteže odbraniti. Zaklao ga begov dželat, Hajdar, čovjek odan begu i vičan poslu, koji je svoj katilski zanat doveo do savršenstva, obavljavajući ga po volji i redu, onako kako je njegovom dobročinitelju, posljednjem begu Bašderu, išao ko uz nos ili mu stajao na put.

Niko to nije rekao, ali su svi znali, kao da su gledali. Zato je pričao kako je ko htio i znao: kod begovih rođaka da je naš otac našao što je tražio, kod naših: da je beg zaslužio da ga snađe gore i teže no što ga je snašlo. Tako su prošivale priče tamo i ovamo, grdeći nas i dižući bega, kako je ko osjećao tuđu nesreću na sopstvenom kantaru pravde.

Gotovo istoga dana kad su ubili oca, puče po narodu glas da je posljednja begova žena, Umihana, noseća; da joj je vrcnulo dijete pod pojasm, da će beg dobiti nasljednika, a zemlja sahibiju. Taj glas je izbrisao priču o pogibiji moga oca, jer je sada otac bio više mrtav i kriv, a beg prav i nedužan za sve koji su živjeli od novog, zaboravljujući staro. Za tim glasom došla je druga novost, istina ne tako nagla i glasna kao prva, već potuljena ali uporna, kazivala se šapatom, da drugi ne vide i ne čuju, jer je jedno i drugo bilo opasno, ako beg dozna. Šaputalo se na uho: dijete koje nosi Umihana nije begovo, već Hajdarovo, jer je u bega umrlo sjeme davno, ako ga je imao, i da je Umihana voljela više da prevjeri no da se

vrti istim putem, kuda su vraćali ranije begove žene. To sedlo joj je već bilo spremljeno, samo se čekao dan kada će sjesti u njega, i vratiti se otkud je došla. Beg je već mjerkao i tražio djevojku, zdravici, iz pune kuće čeljadi, koja neće biti *nerotkinja* kao ranije njegove žene. Na otpust im je davao novac i zabranjivao udadbu, da se ne bi otkrila mahana u koju je najzad počeo i sam da vjeruje.

- Umihana se spasi! Blago Umihani! – govorile su žene, isto tako na uho, zavidjele joj na jednom i na drugom, kudile bega i hvalile Hajdara, kao da im je beg muž, a Hajdar čovjek koji treba da ih izbavi zapta i ropstva u koje su zapale.

- Blago Umihani! – uzdisale su, predavale selam tim riječima, kad bi se u mimogred srele.

Sjutradan, poslije dženaze moga oca, osvanuše pred kućom begovi ljudi. Baš ona dvojica pred kojima je otac pravio pogodbu i mirio dug. Rekoše majci da nam beg vraća pare, bacili su ih na sofru za kojom smo jeli. Kuću može da otkupi, ili da je prenesemo, ostavio nam je na volju, da sami odlučimo. Dao nam je tri dana da prekratimo jedno ili drugo, ako ne, predaće kadiji u ruke da nam poništi tajpe, presudi po Božjoj volji i ljudskoj pravdi u begovu korist, jer se naš rahmetli otac nije držao dogovora, koji je s begom bio utanačen. Oni su tu da to potvrde, zakunu se ako treba, da je beg na istini, a ne naš mrtvi otac.

Majci je zastao zalogaj u grlu, pogledala ih je nijemo, ne razlikujući zlo od dobra koje su joj nudili begovi ljudi.

Kadija je presudio: po Božjoj volji i ljudskoj pravdi, da vratimo zemlju i uzmemo pare, da nam beg plati drvo i kamen za kuću, znoj očev i majstorski rad, a mi da se dižemo odmah, kuda nas oči vode i noge nose.

Uoči toga dana, kada smo se spremali da izademo iz kuće, bahnuo je mlađi beg Bašder, iznenada, po mraku, kao da je došao nekim poslom za koji nije smio ni sam mnogo da zna, ni puno da kaže. Njegovo mjesto i ugled davali su mu pravo da dođe kad hoće i kako hoće, da nam ponudi pomoći i uskrati milost i usred bijela dana, ali se on odlučio da to učini noću; tako je njegov dolazak dobijao drugu mjeru i značaj, jer riječi kazane šapatom, naspram drhtave svjetlosti kamenile su se kao strava na našim uvehlim licima. Kao da nije pred nama bio živ čovjek, mlađi beg Bašder, već iblis, prerušen u njegov lik, šejtan koji je došao da nas iskuša i prevari. Gledali smo ga razrogačenih očiju, ne znajući više ni ko je, ni šta je, šta hoće, zašto je došao noću, kad smo za sjutra pripravni da sami izademo. Crn i malen ličio nam je na karandžoloza kojim nas je strašila majka, kad god bi naš nestasluk prevršio mjeru njenog strpljenja.

- Ibrahime! – zovnuo me čudno, kao da nikada prije nijesam čuo svoje ime.

- Ibrahime, ponovio je tiše. – Koliko imaš godina?

- Sedamnaest – odgovorio sam glasom koji nije vjerovao u to što sam rekao. – Koliko? – tražio je da potvrdim.

- Sedamnaest.

Pogledao sam majku da podupre moju nesigurnost, bilo čime.

- Sedamnaest – ponovio je umjesto majke. A možeš li da nosiš pušku, Ibrahim?

- Zavisi čiju, beže – rekao sam slobodnije, prisjećajući se zašto me pita o godinama.

- Možeš li ili ne možeš, kaže pravo? Da čujem? – nije mi dao da predahnam.

- Mogu – rekao sam s pouzdanjem u glasu, s djetinjom pameću na jeziku, kao da je trebalo da prenesem tu pušku s mjesta na mjesto.

- Možeš! – rekao je kao da ne vjeruje ni sebi ni meni.

Jedna se priča svršila, druga se mučila da otpočne. Zavisilo je hoće li u sipljivog bega Bašdera pobijediti moj odgovor, ili možda nepovjerljivi glas koji se već pokajao što je i dovde išao sa mnom.

Iskustvo ga je učilo da je razlika između onoga što se kaže i onoga što se može koliko između učinjenog i neučinjenog. Zato je ostavio otvoren put. Mogao je da začuti ili da nastavi, da okrene priču kuda je htio, jer njegovo pitanje i moj odgovor nijesu još značili ništa konačno; moglo je odatle početi sve, ali se tu i prekinuti.

Ja sam želio da počne, on, možda, da se svrši. Odužilo mi se to čekanje, koliko se okratila njegova nada da sa mnom može učiniti što je namislio.

- Mogu! – ponovio sam, da prekinem njegovu sumnju.

Pogledao me s uvažavanjem koje je poduprlo moju nadu na pobjedu u ovoj nemuštoj igri koju smo zapodjeli.

Nije imao kud, morao je da kaže zašto je došao, ili da ode. Ako ode, a ne bude htio da kaže, značiće da nijesam za njega. Naći će boljega, koga ne mora da pita može li da nosi pušku ili ne. Vidjeće sam da može. Ali, beg je htio nešto drugo, o čemu ja tada nijesam znao. Htio je sa mnom da postavi još jednu busiju svome bratu, starijem begu Bešderu, da okrene moju još nesazrelu osvetu za svojom zlom zlom namisli da uništi brata i otme mu vlast.

- Možeš, bezbeli – otjerao je sumnju koja je prijetila da mi odreče povjerenje. Prihvatio se za riječ koju sam mu ponudio.

- Ko ti je ubio oca? – počeo je okolišno, pitao je mene, umjesto sam da kaže. Navikao sam na ovako lukavstvo: svaku opasnu stvar trebalo je da kaže onaj kome se priča, kako bi onaj ko je priča polovicu svoje krvice svalio na njega. Vezivao mu je tako jezik, stavljajući mu u usta isti grijeh za koji su podjednako postajali odgovorni.

- Ko? – požurivao je moju krivicu da bi mogao da nastavi.

Ćutanjem sam govorio da znam ko je taj o kome me pita.

- Je li moj brat? – razumio je moj strah, tražeći da ga podijelimo.

- Jeste. Beg Bašder – rekao sam šapatom.

- Jeste. Beg Bašder – odobrio je glasno to što smo obojica znali od prije.

Rekao sam to što je trebalo da kaže on. Sada smo, bar što se krivice tiče, jednaki, mogao je bez straha da nastavi.

- Ubio ga je za onu riječ što mu je povratio. Znaš za koju?

- Znam – potvrdio sam glavom, prekorio ga pogledom: ne treba više da sumnjamo jedan u drugoga. Shvatio je moj pogled, nastavio s povjerenjem:

- Uskoro će beg dobiti nasljednika, i to znaš. To može biti opasnije za vas od očeve smrti. Trebaće i njemu da ubija, da bi naslijedio oca. A koga bi drugoga, Ibrahime, nego vas? Ostalo je dugova još, nije sve tvoj otac mogao da podmiri. Trebaće još straha, a on se najbolje ugoni u kosti onima koji ne mogu i ne smiju da uzvrate.

Nije rekao šta će njemu učiniti, ostavio je da o tome nagađam, htio je samo da našu sudbinu veže za svađu s bratom, starijim begom Bašderom, i njegovim još nerodenim nasljednikom, koji će nas još žešće progoniti. Znalo se odavno da su u mrziji, da bi popili krv jedan drugome slade no što bi se žedni vode napili. Niko se izgleda ne može pomrznuti među sobom koliko braća koja su u zavadi.

Sada je mladi beg Bašder bio načisto da bez belaja neće svršiti zlu zamisao s bratom. Dugo je čekao da se njihova svađa svrši sama po sebi, po redu i Božijoj volji kojom se odlazi na drugi svijet; sad, kad je nadigran i prevaren, kad se tuđe sjeme, bačeno u nevrijeme, ukopistilo i oživjelo u njihovoj utrobi, mora svaki povod pretvoriti u stopu bliže želji da uništi i raskotari brata.

- Ibrahime! – zovnuo me ponovo. – Rekao si da možeš nositi pušku?

- Rekao sam – kažem, ne tako odlučno kao prije.

- Treba da odeš u Tursku, Ibrahime, ako mislis da iko tvoj pretekne ovdje. Da služiš, Ibrahime, pare da zaradiš, puno para, bar toliko koliko ih ima onaj ko je krenuo da te raskući. Ko ima pare, ima sve, Ibrahime. A ti si sirotinja jedna. Najamnik, hamal si ti, Ibrahime. Može te svako skinuti, kao slinku s nosa. Evo, ovako, Ibrahime – ošapio je nos s dva prsta, tresnuo ih u budžak iza sebe.

Turska je zemlja za svakoga. Ko joj god služi može joj biti gospodar. Drugo je ovdje: zvijezde da skidaš s neba, ti si praznilo, golofusković, ni vrana ti se s puta ne bi uklonila. Otac ti je bio najamnik, djed, pradjed, ko si ti da bi bio bolji od njih? Ko si ti, Ibrahime?

Zato ti kažem: bježi u Tursku, Ibrahime! Služi deset godina, dvades', trides', čitav vijek služi, nek' zebu od tebe oni od kojih ti danas propadaš!

- Hoćeš li, Ibrahime? Hoćeš li, sine?

Čeka da uzmem tu riječ iz njegovih usta, da je čuje iz mojih.

Čekam i ja, neka kaže sve što ima. Nije, valjda, samo zbog toga došao? Vrijedniji je njegov savjet od mene, ako mi još nešto ne doda, da otežam. Čini mi se da hoće, vuče me korak po korak da me lako dovede pred hendek koji moram da preskočim. Ako mi ga pokaže odjednom, boji se ustuknući, kao preplašen konj. Možeš ga poslije ubiti, nećeš ga natjerati da skoči. Tako postupa sa mnom, zatvorio mi je oči, primiče me nečemu što mora da savladam ili da se udavim u njemu.

- Hvala, beže. Razmisliću. – Bolje on da pohita, no ja da pogriješim.

- Hoće li biti vremena za razmišljanje, Ibrahime? Sjutra morate odavde u svijet, kuda vas oči vode i noge nose, a jedno i drugo u vas je saglam, ni do Klentaša nećete zdravi i živi stići. Vidiš li kakvi ste, goli i bosi kao fišeci, počukaće vas zima kao Sijerminu djecu, ako se ne nađe ko komad hljeba da vam pruži, krov nad glavom da vam da.

- Ko će se naći, beže? Niko se neće naći – kažem izgubljeno.

- Hoće, Ibrahime, hoće. Ako su ti jedna vrata zatvorena, druga se mogu otvoriti, širom. Samo se treba okrenuti oko sebe, nije svijet takav kakav tebi izgleda. Okreni se, Ibrahime, okreni se, što si smrzao kao kamen?

- Šta da uradim? – pitam zbumjeno.

- Da se okreneš samo, ništa više. Idi u Tursku, sina da mi zamjeniš u asker, Zaima. Da postaneš bedel, zamjenik njegov, platiću dobro. I krov ču vam dati, i hljeb, nahranici ovu piskor i podići, kao da si ti tu, i bolje.

Rekao sam ti: pare – pa čitav svijet. A para ćeš imati kao pljeve. U Turskoj možeš postati šta hoćeš, ovdje ništa. Beg vas je digao s imanja, istjerao iz kuće, sin će vas njegov prognati ili ubiti, kako mu bude volja. Zato, kažem ti, idi u Tursku, Ibrahime, da pare parama sretas, a silu silom. Drukčije ti ne može biti. I da legneš, opet će te dići, da bi te ponovo pregazili. Ili voliš da umreš ludo, kao što ti je umro otac, a niko neće znati zašta si umro, ni zašta si živio.

Razoružao me tim riječima. Nemam ga čime više sresti ni zaustaviti. Primakao mi se blizu, predao sam se brzo, prije no što sam uspio da ga upitam: koliko, šta, kako, kada, kuda? Sve mi je bilo nejasno, kao u snu. Ništa od toga što mi je ponudio nije dobilo pravu mjeru u mome neznanju, a opet sam rekao: hoću, kao da je samo to trebalo da kažem, i ništa više.

- Hoću – ponovio sam da čujem samoga sebe, uvjerim se da sam zaista rekao.

- Aferim! – pohvalio je moju odlučnost, kao da je nije očekivao.

- Dajem za početak petnaest dukata, odredio je sam cijenu moga prijstanka. Mogao je reći koliko je htio, nijesam znao šta gubim, ni šta dobijem.

jam. Kao da je u svemu to bila najneznačajnija stvar. Rekao je za početak, kraj nije spomenuo, nije ga se ticao, ili nije vjerovao u njega. Trebalо je početi oduživati tudi dug, i to je sve. Ako poginem – ništa, njegov će jedinac ostati na domu, niko ga više neće tražiti za ono zašta je svoje pare i tuđu glavu založio.

Govorio je o meni, zamjenu je pomenuo uzgred, kao iznenadno dobročinstvo koje mi ukazuje, platio je unaprijed i otisao, prije no što me obuzme kajanje, progovori u meni drugi glas koji je uvijek u zavadi s prvim.

*

7. Trun s Prokletija

Najbolje je kad čovjek umre naprečac, od Božije, prije no što ga obilježe kao kurbanskog brava. To je srećna okolnost, ako u smrti može imati kakve sreće. A mnogi kažu da je ima, naročito kad je šalju drugome na dar.

Kad se čovjeku ovako što desi, bliža mu je smrt no kućna vrata kroz koja izlazi u svijet. Iskopan mu je grob, unaprijed. Ne pitaju nikoga dok mogu, jer vole svoju dlaku no tuđu glavu. A takvih je prepun dvor. Jedni drugima rade o glavi, i sigurno je svakome da će svršiti svoju zamisao prije ili poslije, on ili ko drugi – svejedno. Smrt će uzeti svoj dug bilo kad i bilo gdje. Svaki je dan kao vijek, treba ga preskočiti ili umrijeti. Kad više nijesi za službu, nijesi ni za život, pogotovo ako nešto znaš, a ne treba ti više. Zašto da se mučiš i da ga nosiš kao praznu pušku od koje strepe i zaziru mnozina.

Čekam da umrem ovdje; a smrt mi ne dolazi. Zar moji gospodari nemaju vremena ni toliko, smrt da mi pošalju? Ili, možda, čekaju da vide gdje će me povesti slijepa nezahvalnost? Treba li još da potvrđujem Durmišove sumnje u sve nas koji smo novopečeni Turci, došljaci, ili je dosta što sam dosad učinio? Treba li moja izdaja da bude javna, da je svako vidi, a ne da mi je on iznudi u srdžbi i zabuni? Treba li da bježim, ili ću da čekam da svi vide to što je Durmiš davno prorekao? Ako me ophrvaju i pobijede ove misli o bjekstvu, zasluzio sam smrt, deset glava da imam.

Možda to šeitan zbori iz mene, uzeo me i zauzdao, čini sa mnom šta hoće i kako hoće. Čas me dovede do na sami bedem, pod sablju koja kida glave kao truhle bubeške, kao da sam izdajnik i varalica, a moј dželat sluga Azrailov, što čitav dvor sa strahom velikim gleda u njega. Čas opet pomislim da me pohodi buntovnik i izbavitelj, melaiće prerušeno u moј raniji lik, odgođena smrt i darovan život, pomlada neka u meni i divlja snaga, život koji je htio da bude, a nije mu se moglo ni dalo. Sve je uje-

dno, pomiješano i nejasno kao na samom početku, vuče naprijed i zateže nazad, ne da mi da se mudro spasim, ni da ludo skončam i nestanem.

Je li željeni život došao u najnezgodniji čas, zatekao me nepripravna i slaba, da bi mu se predao kako sam mislio? Sanjao sam o njemu godi-nama, sad zebem od pomisli da bi se mogao ostvariti.

Čekaj! Stani! Ustavlja me drugi glas u meni.

Da čekam? Čekanje je posljednji posao. Ništa se ne može svršiti bez volje onoga koga čekamo.

Čekao bih, ali mi ne da ona crna jazija da sklopim oči, makar u snu da zaboravim ono što sam na javi učinio.

Iblis je u meni, znam sigurno, šta bi me drugo ovako uzvjetrilo? Po svu noć podstiče vatru koju je unio u moju tijesnu pamet. Gorim od tog ognja, postajem živa buktinja koja bezglavo juri po carskom konaku. Zapaliću sve što dotakne moj vreli dah. Bosfor da prođe kroz mene ne bi me ugasio.

Smiješalo se sve, promiču mi pred očima strizice sna kroz behut i bunilo, ne mogu više odvojiti šta je podignuti i uzmućeni talog prošlog života, šta sadašnjost, koja se brka i gubi, kao da između jave i sna nema više nikakvih granica, jer neizvjesnost je načinila od mene drugog čovjeka, kakvog nijesam poznavao. Ne mogu da se uspрем i otrgnem, da razlučim sadašnji strah od prošlog, koji nagomilan i udružen, prijeti da me povede u smrt, prije Božje volje ili volje onih koji su već određeni da je donesu, dajući joj snagu i neminovnost presude koja se mora izvršiti. Praminja i promiče život u mojoj glavi, za koji ne znam je li moj ili tuđi, oživljava poznate predmete i trenutke, preseljava današnji dan u neko istinjalo vrijeme, iz čijeg zaboravljenog sjemena niču patnje kao nevidljive pečurke po mojoj duši.

Sve je tu, nadomak očiju, čuje se i vidi, sastavljeno od grozničavog sna, koji se kida i spaja, umnožavajući jednu riječ i jednu sliku u beskraj, kao da je poplava u meni, koja me čas cijelog obujmi i potopi, čas opet izbací i nasuće na oštro kamenje jave. Skačem tako s talasa na talas, dodaje me riječ rječi, sumnja sumnji, ruka drugoj ruci, kao da je između sna i jave nevidljiva testera, čiji me oštiri zupci bude i uspavljaju, da me uspavanog a budnog, sasijeku i raskomadaju do kraja.

Čas sam bedel Ibrahim, čas Zaim, sin mlađeg bega Bašdera.

Tu je, u meni ili na meni, taj Zaim, osjećam ga svakim djelićem duše i tijela. Nije više plačljiv i žgoljav kakvog sam ga znao i ostavio. Velik je i jak, hoće da me smoždi ogromnim trupom kojim me poklopio. Podiže mi i razvrće mrtve očne kapke, tvrdim i oštrim prstima, noktima, utiskuje po tijelu vrele metalne ploče, okiva moju nepokretnost, moju nemoć da se uspрем i odbranim. Nekad su to rastopljeni i žitki dukati kojima je kupio moj život, nekad opet gvožđe, vreli sindžiri koji smiruju moju nepo-

slušnost. Sav sam u košu njegovih metalnih rebara kojim me steže sve više, ulazi u meso i damare, postaje moje vlastito tijelo koje ne mogu više podignuti. Podnosim i trpim sve to kao krivac, koji neće i ne može učiniti ništa za svoju odbranu, pomiren s kaznom i sudbinom koja ga snašla.

- Kriv si! Kriv si! – bode me mizdrakom po slabinama. I gazi, čepa po meni, pršti teškim metalnim kundrama.

- Jeste! Jeste! Bedele! Kriv si! Ubio si Durmiša, a mene nijesi pitao!

- Ko ga je ubio? Ja nijesam. Sam je pao, spotakao se. Htio je da me ubije – pravdam se, skupljam noge i ruke, zamotavam se u čvor da sam manji, ili me to on zavezuje u klupko, u zavežljaj iz koga se neću živ ispetljati.

- Koga da ubije? Ko si ti? – pita me gorčeno, ne skidajući kravave ruke i oči s mene.

- Ja? – pitam izbezumljeno. Ko sam ja? Ne mogu da se sjetim. Znam samo da sam neko drugi, da nijesam ni on, ni taj koji me zove, kao da sam se tek odijelio od njih, ali su nam još uvijek pomiješane i zavezene noge i ruke, ne mogu se iščupati, a htio bih da pobježem i od moga gospodara Zaima, sina mlađeg bega Bašdera, i od bedela Ibrahima, koji ni sam ne zna ko je ni šta je. Je li još dužnik, ili slobodan čovjek koji je pravo na slobodu stoput otkupio.

- Ko si? Kaži već jednom? Čekam!

- Ja? – ostajem bez nade da će se sjetiti i skinuti ga sa sebe.

- Tebe nema, bedele! Nigdje te nema! Sve si izmislio u dokolici, uobrazio! Hajde, digni se da te vidim ko si! Evo, vidiš, nema te! Kaži nešto! Učini štogod za sebe da te vidimo mi koji postojimo! Ja čekam! Neću odavde nikud dok se ne pomiriš s tim da te nema!

Kofistam se i odvezujem, htio bih da ustanem, svezale su me njebove riječi za postelju, sputile u živo klupče sna i bunila, koje se ne može i neće nikad više probuditi.

Čuo me i odgovorio, ali me nije priznao. Još sam za njega samo bedel Ibrahim, ništa drugo. Zanijekao me strogim riječima, kao da je bacio stravu na mene. Misli da još ima duga u onih petnaest dukata kojim je njegov otac kupio moj život. Možda mu dugujem još, zato nemam snage da se oduprem i pokažem. Da ga skinem i otjeram od sebe.

Izvadio sam iz hamajlije pismo, koje mi je dao njegov otac, mlađi beg Bašder, pružajući ga žurno, umjesto odgovara koji je čekao, a koji nijesam znao da kažem. Kao da preda mnom nije više bio Zaim, moj gospodar, već strašni Oguz Han, koji će me ponovo izmjeriti strogim askerskim okom, od glave do pete, nimalo zadovoljan time što sam bio i postao. Jesam li ga iznevjerio? Jesam li postao drugo od onoga što je on htio, gurajući me u bezdušni asker, gdje čovjek prvo izgubi sebe, pa sve drugo? Jesam li suviše brzo digao svoj bedelski tovar, da me mora

ponovo vraćati na početak, ili će mi još odmah presuditi, po pravdi koju sam ne znam kako izbjegao?

Namrdio se, skupio vjeđe u dvije guke nad ljutim očima, ispod kojih počinjem da prepoznajem čehru mlađeg bega Bašdera, kao da je toga časa izašao iz ogromnog Azraila, Oguza Hana, što je do maločas tražio račun od mene, kao da je stigao posljednji čas, kad moramo preko tanke sirat-ćuprije, gdje ćemo izmjeriti svoj grijeh, i vidjeti svoj kraj.

Jesmo li već na toj ćupriji s koje više nema povratka, ni kajanja? Jesam li morao da ih vidim, sve, kako smjenjuju jedni druge, kao u nekom drugom životu, u kome ćemo od sada biti isto.

Vidio sam ih jasno. Sve. Odali su se pogledom koji me mjerio, kao da me ponovo kupuju za neku novu zamjenu gdje njima ne bi bilo dobro. Šta hoće više? Jesam li još dužnik? Kome? Koliko? Moram li im i mrtav podnijeti hesap, koji mi, znam, neće odobriti, jer me ne priznaju. Ne vjeruju da postojim, a muče me. Pitaju: ko sam – da bi dokazali da me nema, da sam izgubio sebe davno, onda kad sam pristao da im budem rob i zamjenik.

- Ja sam! Ibrahim! Ibrahim! – vikao sam, uzaman se naprežući da me čuju. A ništa se nije čulo, iako sam sve jače ponavljao to ime, koje je bježalo od mene kao tuđe, nepoznato, bez značaja i bez mjere s kojom sam mogao da stanem u njemu. Bila je to prva i jedina riječ kojom sam htio da se odvojam od svega što me pritiskalo kao mora, da pobježe u njenu praznu čahuru i da se spasim od svih koji misle da više ne postojim. Bio sam putnik koji je htio da zaboravi sve drugo, osim puta kojim je okrenuo.

- Ibrahime, možeš li da nosiš pušku? – javljaо se iz tame mlađi beg Bašder.

Dobro je, mislim. Počeo je da me priznaje. Znači, postojim. Zovnuo me pravnim imenom, kao nekada.

- Mogu! – požurio sam da čujem samoga sebe. – Mogu... Mogu – ponavljam bez mjere, riječi sustizu jedna drugu, kao da se budim iz mrtvila, iz sna u kome sam se izgubio.

- Možeš? – iznenadio se i poradovao. Mogu! – već čujem moj odgovor. Budan sam i spremam da ga ponovim. – Mogu! Mogu! – vičem glasnije, kao da tako razgonim moje dužnike, oca i sina Bašdera, i njihovog prijatelja, Oguza Hana, koji misle da sam im još dužan, umjesto oni meni.

Jesam li sve izmislio, ili je ovako bilo? Ne znam.

Budim se i trijeznim iz sna kao iz drugog života. Trljam mokro čelo, biju iz njega damari kao mjerhuri ključale vode. Kupam se u smradu i znoju. Zaudaram mrtvačkim dahom, kao da sam već umro, otvaram drvene kapake, vazduh da uđe, i noć da uđe. A vazduha nema, ni noćne svježine nema. Usirila se u meni azijska jara, kao da sam progutao pečeni kamen, kremenštak.

A šeitan mi jednako zbori, zaturen negdje u krvi, pod lobanjom, ponavlja i okreće po bogzna koji put istu priču: kako je u mom Plavu sada ljeto s hiljadu imena i mijena, u kome nećeš naći ni jedan dan bez čistog daha planine, nijednu noć bez rose, koja okupa i spere hrđu života, obriše kaljave tragove kuda je prošao čovjek i ostavio nered za sobom. Kao da neka nevidljiva ruka vraća ponovo sve na svoje mjesto, daje prvobitni izgled i sjaj, čist i nenatrunjen ljudskim nehatom.

Nebo je iznad Prokletija duboki plavi požar ispod sunca. Kao da neko njegovu plavu kupolu podiže uvis, u nedokučivi sjaj zvijezda, tame gdje se svaka ljudska misao gasi i nestaje, kao plamičak utuljen dalekim mrakom. Dolje je Lim, vječan i nepresušan, zaboden u razdvojak planina, voda i granica koje se ne mijenjaju.

Prislanjam čelo na mokre ploče, žmare iz njih damari vode, kaplju ledene graške, doji mlaz vode kroz mahovinom obraslo ždrijelo. Pripijam suhe nafrasle usne na ivicu kamenog nosa, palacam jezikom niz mokre brazde, lipti kroz usta i grlo tanka srčika vode. Tonem u tu vodu, sve dublje i dublje, gnjurim kroz zahaće i virove, ronim iznad glatkih kamenih santi, kao preko leda. Titra po njima sijaset šara i kružića, krune se i padaju sunčeve iskre, koje razgaljuju ovu noć, gustu i ugašenu na mrtvom nebu nad Bosforom.

Sve do zore sanjam što sam nekad video i znao pa se najednom okrenulo, odvojilo se od mene, otuđilo, nestalo zauvijek. Je li to moj zavičaj, ili je san o njemu, slika koju su ponijele oči na rastanku, posljednje viđenje kroz neusahle suze i sunce, ili je to samo šarena laž, varka koju su izmislice moje samotne noći, da mi bude žalije i teže kad s tih prokletih i nedostižnih visina siđem u džehenem ovoga svijeta?

Snom mojim svake noći protiče zeleni Lim.

Ili možda nema ni Lima, ni Jezera, ni one gore na koju se penjem svake noći. Možda sam sve to izmislio, video u nekom tuđem kraju, sa čijeg sam oka skinuo san i stravu kad sam s puščanim cijukom s'lazio u njega. Ne! Video sam ga, sigurno, na javi.

Ronio sam mu kroz tišice, plivao niz brzake, zimi lomio ledena rebra, da iz smrzloga oka zahvatim i pijem vodu, leti ga cijedio kroz pregršti, kao pjenu.

Jedan mi je kraj u meni, drugi ne znam gdje.

Možda ispod ovih hiljadugodih kula na Bosforu. Tu leži kao usirena krv koja iz Kara-denjiza mili u mrtvi Egej, crn i gust kao katran, kao smola rastopljena na vrelom azijskom suncu. Tu je njegov grob, i moj.

Kako sam blizu, a kako sam dalek onom pravom Limu.

Niz stotinjak kamenih basamaka je Bosfor. Lim je u njemu. Zasužnjen i mrtav, znam.

Okovan sam rešetkama, zamandaljen bravama, opasan zidinama, mnogo je čuvara noćas budno, čuvaju da ne popijem tu kaplju Lima, da ne iznesem taj trun s naše gore.

Ne znam ko je izgubljeniji, ko nesrećniji: ja ili ta kaplja Lima, taj trun skotrljan dovde s Prokletija?

Isti smo. Nikad se nećemo vratiti otkud smo došli; koliko može li ova kaplja Lima nazad, koliko može li se ova trunka vratiti otkud je došla.

Nikad više.

Ušlo je nešto u mene veliko, nešto podmuklo, opasno a slatko. Ako ga ne savijem, ne skolim u gnjilu košaru tijela, umnožiće se i narasti, poješće me i oglodati do kosti, a neću ga stoliti ni uzaptiti. Ako se odlučim na bjeckstvo, da ga ponesem kao zabranjenu tajnu, kao riječ kojoj se mora vjerovati, nadu za koju se mogu dohvatići, svjetlost za kojom se vidi ići; hoće li me razumjeti, hoće li shvatiti tu tajnu kao san koji treba pretvoriti u javu; hoće li povjerovati mojoj riječi, hoće li ići za tom svjetlošću? Ili će se zgranuti, prepasti prije no što me čuju, zanijemjeti od straha i čuda? Možda će se potkuražiti, naorlići jedan drugoga, natutkati da me obezglave, da me raskubu kao mršu i uniše? Hoće li me proglašiti ludakom koji je trognuo carski vagan, pomamio se od dobra, uzeo svijet na nišan, pa trabunja što mu u plitku glavu dođe i prekipi? Počeće da fijuču za mnom, da se šokaju i halabuču, jer što je veći čin s kog sam nesmotreno pao, to će njihova sprdnja biti ozbiljnija.

Možda će se urazumiti, otrijezniti, pogledati na oba oka, sačekati da čuju istinu do kraja. Ako pristanu da je čuju, pristaće na njen put. Sam će im pod noge doći.

Samo da pristanu. Ako me onako divlji i goropadni ne zagluše, nadviču svojim zemljavim glasovima, učutkaju pameću koju do sada nijesu imali kome prodati. Jednoumni su i jogunasti kao tek uhvaćeni konji, ako im ne podideš, ne pogodiš u živac, u nevidljivi jezičak koji odvaja ljudsko od neljudskog, pokvariće sve i satrijeti, ugasiće sebe i druge za jednu riječ, za jedan mig i pokret, koji pretegne na njihovim nemogućim terazijama pravde i ponosa.

Samo taj prvi krijes očima, riječ koja ide prvo u srce pa u mozak, riječ koja prijenja i blaži kao mehlem, kao uzdanica, koja pada kao žarovnica s nakovanja, gola i neuvijena, izjagrena iz mesa, živa i neumivena pritvornim i lažljivim ustima, s mirisom krvi i života. Takva riječ kao mađioničarski ključ otvara zahrdale brave u njihovim nepovjerljivim dušama, kravi smrzla i okorjela srca, pali nevidljivi oganj i radost u očima. Podaju se toj riječi kao obendijani, plijeni ih poslije i haraj koliko hoćeš – vjeruju ti. Otići će za tobom na kraj svijeta. Ako ih preskočiš okom, nećeš im doći do srca sve riječi na svijetu da potrošiš.

Za riječ daju glavu i uzimaju glavu. Ko prije – potegne, a potežu svakodnevno. Ta igra se ne prekida, samo su drugi igrači u njoj.

*

10. Mejdan pod Plevnom

Da toga dana nijesam imao neke lude sreće, ne bih danas pisao ova sjećanja i niko ne bi znao ko sam i šta sam bio, koliko zna li se za one koji su napunili i prevršili sve hendeke oko Plevne, i ostali tako u vodi i blatu, ispod krvave i smrzle pokorice koja se stegla iznad njih onoga dana kada su nas pobaučke vratili sultanu na poklon, da se više nikad ne uspravimo i postanemo carski asker za neku novu vojnu koju će odsad objavljuvati drugi, a Osmanlije morati da se brane.

Pošto je sve manje bilo dobrovoljaca koji će izlaziti u polje da dijele mejdan s Rusima, čemu smo posljednjih dana sve češće pribjegavali, zabavljajući tako obje vojske i odlažući dan po dan njihov odlučni juriš i zauzimanje tvrđave, javih se sam, iako nijesam toga časa bio svjestan šta će mi to nepotrebno junačenje pred unezvijerenom vojskom, kojoj više nije ni do čega, do odsudnog boja i kraja kad će Rusi probiti kapije i pokuljati unutra, kao voda. Možda sam nesvesno htio da izbjegnem trenutak proboga i sigurne smrti koja me čeka, zamjenjujući ga neizvjesnim ishodom mejdana, u kojem, ako ništa drugo, mogu makar da izgubim život od čovjeka koji je bolji ili malo srećniji od mene.

Isprobavali smo svakim danom rusko i tursko oružje, gađajući u živo meso, završavajući vitezko vrijeme u kome su mejdane dobijali jači i hrabriji i započinjući vrijeme u kome će oružje sve više činiti svoje. Otuda su se i Rusi i Turci nadmetali čija ce puška prije opaliti i dalje dometnuti smrtonosnu sačmu, držeći neprijatelja na odstojanju u kome neće više srce ni ruka značiti ono što su značili prije.

Dok se mejdan dijelio na konjima: džidama, topuzima i sabljama, bilo je u tome junaštva i nadmetanja, brzine i lukavstva, iako su između srca i umještosti vrlo često odlučivali nevidljivi prsti vojničke sreće: da se ne spotakne i pane konj ispod tebe, da te ne zabliješti sunce u oči, da te ne prevari i ponese neka luda misao u bestrag, a najviše od svega da to bude tvoj dan a ne dan tvoga dušmanina, koji ni u čemu nije gori od tebe, samo je možda nesrećniji. Da budeš bolje sreće od njega. Znam: sva je ova priča pod svježim i strašnim utiskom slučaja koji se meni dogodio ispod zidina Plevne, kad sam izašao Rusu na mejdan, koji je stajao u polju s podignutom puškom uvis, čekajući odgovor s naše strane.

Ne znam zapravo zašto sam se javio, mejdan je za mlađe i okretnije od mene. Zašto sam postao jedan od mnogih koji će učiniti isto, iako sam svaku odluku koja se ticala moje glave donosio sam, kad god bih se

mogao izdvojiti iz buljuka i biti makar trenutak svoj gospodar. Jesam li se mogao uzdržati, sačekati da neko drugi izgubi strpljenje i odazove se mahnitom Rusu, kome je, isto tako, šejtan šapnuo u uho da ludo poturi svoju glavu na nišan nekome ko je neće promašiti?

Bilo me strah, ali to nijesam htio ni sebi da priznam.

Zakašnjeli strah, lišen bliske opasnosti, produbljen beskrajnim mogućnostima i obrtima u kojima sam mogao ne samo da izgubim glavu, već da obrukam i poništим sebe, sve što sam dosad s mukom donio na ovo mjesto.

Ne znam je li se gdje prije ovako dijelio mejdan kao ovih dana pod zidinama Plevne. U zatišjima, između dva okršaja, izlazio je čovjek s po-dignutom puškom uvis, izazivajući mejdandžiju s druge strane. Počinjalo je na puškomet daljine, gadanjem iz hoda, jedan prema drugome, i tu se pokazivala tajna moć oružja, koja je svakim danom bivala sve očiglednija – što je značilo da će o ishodu ovoga rata i svih budućih koji se budu vodili, sve više odlučivati oružje, vještina i lakoća kojom se bude njima rukovalo. Zato smo s uzdahom govorili, gledajući i slušajući kako prašte i sijevaju turske *hute* i ruske *moskovke*: *zbogom junaštvo!* Naš život i životi drugih sve više su zavisili od toga hoće li kvrcnuti kremen, hoće li prihvati barut, može li izmašiti zrno, ili će skresati, zatajiti živi organj u rukama koje se više nemaju za što prihvati. I tako poginuti od neke hrđe kojoj se to neće dogoditi. Uzaman se bilo uzdati u srce i ruku, još manje u sreću.

Tako smo gadali gotovo nasumice, primičući se korak po korak, sve dok jedan ne bi pao pogoden i mrtav. Glave više nijesmo kidali, ni noseve, ni vadili oči, ni sjekli uši; za takve dokaze više nije mario niko, jer je glava i ljudskih tijela bila puna svaka jaruga i rov, a oni što su izlazili u polje da dijele mejdan, dijelili su ne samo snagu svojih mišića i kuraž srca, već prije svega nečiju tuđu spremu i opremu, koja će poslužiti ili zatajiti, kad bude trebalo mrijeti ili živjeti.

Znao sam da je toga dana red na asker iz moga buljuka, kome sam kao stari gazija i čovjek iz njihovog kraja određen za starješinu, da isturi mejdandžiju, kako bi odložili zlu sudbinu koja nas je čekala, makar za toliko koliko će se oni zadržati u polju dijeleći mejdan, ni zbog čega, već da jedan drugome prospu mozak i kuršumom probiju srce.

Gledam ih: jadni su i nikakvi, preobućeni u askerska odijela koja im ne pristoje, vise na njima kao tuđa, majčino mlijeko im curi iz očiju, strah iz otromboljenih i zemljavih obraza, kao da su za ovih nekoliko mjeseci, kako se povukujemo od utvrđenja do utvrđenja, iscijedeni i prepopoljeni u svemu, osim u beznađu i uvjerenju da je ovaj rat izgubljen i mi u njemu.

Došli su kao dobrovoljci, bez vojničkog taluma i bilo kakvog znanja o ratu, ostavili rala i motike, džezve, britve i konopce, zamijenili ih

hutama i manzerama, koje su u njihovim nevještim rukama više ličile na toljage nego li na puške. Niko poslije, kad sam razgovarao o tome, nije rekao da je dobrovoljac, neki su zamijenili drugoga, neki su se prodali za šaku groša, koji su u posljednje vrijeme izgubili svaku cijenu, kao da ih neko ovamo, u turskoj zemlji, zgrće lopatom po putu, a opet se teško zarađuju i brzo troše. Jer, onaj ko ih nije imao prije, još manje ih ima sada. Većina je prevarena, silom dovučena ovamo da brani cara i Carevinu na najtežem mjestu i u najgorem času.

- Hajde, Bošnjaci, pokažite se danas – rekoh da ih osokolim, iako sam bio uvjeren da među njima nema ko bi dragovoljno smio da izade i mogao da pobijedi.

- Ko smije da izade Rusu na mejdan? – pitao sam, a kao da ne pitam njih, ne gledam ih u oči i ne tražim odgovor.

Vidim da sam se prevario, trojica-četvorica podigoše glavu, daju mi nijemi znak da oni hoće. Klimaju im potvrđno obješeni nosevi, iskri im nešto u očima što nije samo strah, već odlučnost i spremnost da izadu na mejdan ovoga časa.

Dok ih gledam kako se polako ali sigurno dijele i razdvajaju na one koji smiju i hoće i na one koji ne smiju i neće, obuzima me strašna pomisao koja još više poništava i unakazuje rat kao bezdušno i užasno čistilište u kome imaju nekog izgleda da prežive samo slabici i kukavice. Jesam li i sam hrđa i slabotinja kojoj se nije dalo da pogine, a bilo je za to prilika koliko i dana u životu? Uvijek me neko izazivao na mejdan, javno ili tajno, svejedno. A opet, nijesam se osjećao takvim. Sijevalo mi je i gorjelo pred očima u svakom ratu, prlio barut i sjeklo gvožđe, a to što nijesam poginuo može biti samo kazna, produžetak grijeha koji još nijesam okajao, bedelski dug koji nijesam odužio.

Podigoh oči s njih, rekoh:

- Ja ёu ovoga puta da oprobam sreću! Star sam već i bogzna hoće li više biti prilike za još koji mejdan!

Kad ravnodušno i bezvoljno izadoh kroz jednu od sporednih kapija, kroz koju su ovoga dana prije mene prošla jos trojica Turaka (dvojica su ubijena a jedan se vratio ranjen) – izguran rukama onih koji su s nestrljenjem čekali bilo kakav kraj, makar i toliko da neko drugi pogine umjesto njih, ugledah Rusa kako ide prema meni, kako kraće ogromnim nogama, kao da trči, ili mi se samo tako pričinilo, ne od straha, već od nekog neobuzdanog nestrljenja i želje da se mejdan što prije svrši, svejedno kako, jer ono što nas je sigurno čekalo toga i narednih dana nije obećavalo ništa bolje. Zatim se čuo pucanj i vrisak onih koji su iza zidova i reduta gledali naš okršaj, kao da je po jedna sačma iz tog praska pogodila svakoga od njih. Povukoh oroz na novoj turskoj *huti* čiji sam nišan sastavio s tom ogromnom crninom koja se u ljudskom oblicju strahovito

brzo primicala k meni. Kvrčnulo je mrtvo gvožđe, ali puška ostade nijema i hladna, kao ledenica. S one strane planu novi prasak, suknu dim i plamen k meni, a oni glasovi sa zidine složiše jedno dugo: *jauuh!* koje mi kao britko sjećivo munje sijevnu kroz glavu, smrzoše mi od tog jauka ruke još više, ne mogu da promijenim zauhlji fišek prije no što Rus uspije po treći put da gada. Nijesam više gledao u njega, nesvjesno sam se okretao k onim glasovima koji nijesu prestajali da zavijaju stravično *jauuh!* – koje je nadjačalo bol od nevidljive rane na meni. Jesam li ranjen? Ne znam jesam li ranjen? Ne osjećam bol, ni lipteću krv. Okrenuo bih se željno i pucao tamo, u divljačke glasove što razdražuju i povećavaju moju nespretnost, ali Rus opali i treći put i strašna duha podiže mi turban, obori i ponese po zemlji kao iznenadni vjetar.

Je li namjerno podigao pušku vidjevši da ne mogu da uzvratim? Je li čuo kako sam opsovao glasno, ne njega, već one što zavijaju kao ostrvjeni vuci sa zidine, radujući se mojoj smrti?

Nikad se nijesam veselio tudioj smrti, ni onda kad su naše mejdandžije pobjedivale, a protivnik zgažen i satren zijevao umirući. Nikad me to nije moglo ponijeti da se zaboravim i uživam kao drugi, svejedno što je tako dugo, mimo moje volje, askerski poziv bio moj jedini život koji sam i takaž živio za drugoga.

- Šta je! – viknuh okrećući se. – Što vičete, majku vam osmanlijsku! Jesam li ja kriv što vaše puške ne pucaju! Evo vam, nah! – bacih zavijačke pušku, kao toljagu.

Ono užasno *jauuh!* sa zidine dođe jače i duže nego prije. Više nije ni prestajalo.

Okrenu se sve u strašan kovitlac oko mene: izrovana i gola zemlja, rovovi i voda u njima, crni i napukli zidovi što se jedva drže, nisko i grozničavo nebo puno olujnih oblaka i zimske kiše. A onda vidjeh: tvrdava poče da se ruši i oburvava, poče da kulja i suče prema meni oblak crnog dima uz stravični tutanj kamenja, pomiješan s onim umnoženim glasovima koji su tražili moju smrt.

Ne vidim više ništa, mrak mi je zalio oči, batrgam nogama i rukama u pravcu one crnine koja je išla da me raznese i dokusuri. Trgoh handžar da se branim, razmahujem bijesno ispred sebe, kao da sa svakim zamahom probadam nevidljive dušmane koji kidišu na mene. I vičem na sav glas, kriještim da nadjačam njihove glasove, njihovo osmanlijsko i muklo *jauuh!* i onaj prestravljeni a ostri vrisak mojih Bošnjaka, što se kao sablja zasijeca u moj um.

- Hajde, još! Još! – vičem sa svakim zamahom noža.

- Još! Još! Majku vam vašu osmanlijsku! Evo vam mejdan i džihad! Evo vam sve! Sve!..

Najednom osjetih nečije tvrde ruke na meni, hvataju i lome moje ruke, stežu kao mengele, otimaju mi handžar, koji ne mogu i neću da ispustim.

- Još!.. Još!.. hrvem se i istržem iz ruku što su se zaplele kao konopci oko moga grla.

- Ne, brat moj! – čujem naške riječi iz vrelih usta pribijenih uz moje uho. Ne ubit mene, ne ubit ja tebe! Mi braća! Braća!...

I danas mi je u šima taj užasnuti glas koji me opominja da je uza ludan sav moj hršum i zagon na njega, želeti da podrži i produži moju srdžbu protiv onih kojima sam pripadao, gurajući me bezdušno u smrt, da odložim njihov pad i kraj, makar samo za jedan čas.

Je li digao pušku iznad moje glave, kad je vidio da moja neće i ne može da opali, ili je razabrao moj glas i bijes, potisnuti strah i ludu želju da nestanem, bezumnu žrtvu koja ne donosi ništa, do taj prazni korak u poraz i smrt? Jesu li ga iznenadile i presjekle riječi iz zajedničkog jezika, psovke onima koji su stravičnim jaukom pratili moj nesporazum s puškom koja nije htjela da primi vatru? Jesam li mu usred tolikog askera, s azijskim obličjem i stasom, uspripao na brata, koga se možda, odvojen i gurnut u rat kao i ja, uželio, pa zato dušmanina grli i zove bratom? Ili se prepao od moje neispavane i raščupane glave za koju sam mislio da je nosim ispod pazuha. Osjećao sam je ispod mišice i stezao, kao što to naši šehidi čine. Šta je?

Trgoh handžar da ga udarim u srce, ali ruka mi zamrije od onih riječi: „Ne brat moj!“ u kojima je bilo to srce koje sam htio da probodem. Razidosmo se nijemo, kao mrtva braća u mimohodu, kako se niko dosad nije razminjivao na mejdanu, neobavljen posla.

Tek sam došao do kapije, a Rusi načiniše novi zagon k nama, to je bio naš posljednji neslavni dan rata, u tvrđavi Plevna, koju nijesmo mogli odbraniti.

Toga dana pade u rusko ropstvo i naš hrabri mušir Gazi Osman-paša, i mnogo askera s njim, a mi smo, kako je ko mogao, izdirali nazad, osvrćući se i gledajući jure li ostvrljene ruske čorde za nama.

KAPIJA BEZ KLJUČA (Zamjene 2)

1. Samo sam se ja promijenio

Bože moj, sve je kao što sam ostavio, samo sam se ja promijenio. Kao da sam iz ovog vremena izašao u neko drugo vrijeme, i tamo ostario. Sve se u meni predrugojacilo, ovdje gotovo ništa. Kao da svjetska čuda još nisu pronašla ovu luku da uplove u nju. Spremaju se, rekao sam grko, tresnuće je i razdrmusati dobro, čuće se makar po zlu, ako su je po dobru zaboravili. Ako nekoga štede i obilaze dugo, nahrupiće odjednom ono najgore, uzeće svoj dio i popiti svoju čašu, svejedno što će se od nje zagrcnuti.

Htio bih da bude tako, a sve je gore no što sam ostavio, jer su se u meni promijenile mjere kojim sam mjerio ono od prije i ovo sada. Dočekalo me sve u kamenoj nepokretnosti, u praiskonskom miru, kakav sam ostavio, kao da je umjesto zaborava po svemu pala moja bolesna čežnja za svim ovim što sam ga ostavljamajući, zavolio. Drag mi je i neobičan i ovaj dan koji gazim strmim putaćama po prvom opalom i zlatnom lišću, kao da jesen nije ni izlazila iz ovih hiljadugodišnjih šuma, u kojima se čovjek osjeti malim i izgubljenim kao miš. Čudno mi je i ovo nebo, bijelo i iščavjelo, iza ljeta i vrućina, kao izblijedjela krpa na suncu. Osjećam: zrelo je sve ispod još uvijek zelene košulje pozognog ljeta, koju još nije tuknula i spržila prva jesenja slana. Sve sam ovo samo naslućivao, videći mu jednu stranu i jednu boju, osjećajući čas miris zemlje i svega što raste na njoj, čas romor kiše ili grgorlj vode, ali nikad ovako obuhvatno, nikada ovako blizu, kao da sam ponovo postao dio svega: skakavac u sasušenoj strmuši, kos na bradatoj grani s mahovinom, jež koji se neosjetno kotrlja ispod lišća, zec orničavac ili šepavi medvjed, koji dokono basa po šumskoj pustoši. Vrijedi se stopiti i sjediniti sa svime ovim što je ponovo oko mene, samo tako čovjek osjeti širinu i snagu zemlje kojom hodi, moći da se uspre nevidljivim silama koje ga čereče i nose kud hoće, volju da podnosi zlo koje ga snađe. A bez zla čovjek nije nikad, makar ga sam izmislio.

Vrijedi li živjeti za ovaj dan pun kao ptičje oko na nebu?

Vrijedi – odgovaram samome sebi. Vrijedi živjeti, vrijedi se boriti da se makar jedan jedini dan odgluhnu uši, otvore oči, da čovjek čuje i vidi pravi život. I ništa više od toga. Ništa više. Ne treba mu.

Je li moje ovo što gazim i gledam, ili nije? Čije je?

Moje je, jer ja drugo nemam i ne tražim ništa, osim da prođem, da vidim i osjetim. Neću ubrati ništa, ni ponijeti. Dovoljno mi je ovoliko. Ko nije zadovoljan malim, veliko ne može osjetiti nikad.

Ostavio sam jedan život, jesam li spreman da otpočnem drugi? Ili, možda, produžim onaj raniji, prije no što sam postao bedel sinu mlađeg bega Bašdera? Podsjetila me ta misao ko sam, odakle idem i kuda, pre-sjekla mi slobodni korak i dah, opomenula na neispunjeni zavjet, koji sam primajući bedelsko zvanje i sudbinu, ponio u sebi onog naježenog zimskog dana, kao zapretan žar, koji me mnogo puta grijao nadom da će ga ispuniti bilo kad, čuvajući ga od zla koje je kidisalo da ga utuli od početka.

Išao sam u poznato i svoje, približavao se ishitrenoj nadi, ali tek počinjem da shvatam koliko sve ovo može da bude rizično i opasno, jer je iz nejasnih slutnji i želja prenijeto u stvarni život, koji je drukčiji i zamršeniji, nego što sam mislio. Jesam li ovako htio da se vratim? Tajno? Krišom, kao hajduk? Da uhodim i ponovo osvajam ono što mi je rođenjem dodijeljeno?

Čitavog sam života sanjao da će, kada se vratim, utuliti kočepernu moć begova Bašdera, koji me ni tamo, u turskoj zemlji, nijesu ostavljali s mirom. Sada im idem pravo na noge, bez čina i zasluga, sa ištećenim mjestom i ucijenjenom glavom. Nijesam više ni obični bedel, koga mogu ponovo gurnuti u rat, umjesto svojih sinova.

Vraćaju me na početak, i dalje od njega, tamo gdje ne mogu i ne smijem dugo ostati. Tako je učinio Durmiš, dočekaće me tako i sinovi braće Bašdera. Svi koji žele da prekrate moj put do svojih nogu, da bi me lakše pregazili.

Je li trebalo da umrem zadovoljan i sit kao dvorski miš? Šta je bolje: zabluda ili pobuna? A smrt je ista, znam. Smrt koja vraća izgubljenu cijenu života, ma kakav bio.

Je li to ishlajpela nada koja me grijala toliko godina, kao skrivena želja koja se nikome ne kazuje? Jeste. Priznao sam tek sada kad se moram odreći i stvarnosti u kojoj sam bio. Zapisujem je s uvjerenjem da je niko neće shvatiti kakva je bila. Sad je mrtva i velika. Htio sam njome da obasjam put i povratak, da rastjeram tmušu koju sam ostavio za sobom. Ništa od svega toga što sam mislio, samo da je čovjeku žalije i teže. To je kao neki drugi naš život, moguć samo u nama, nepriznat i nestvaran kao san u kome smo imali sve i izgubili sve. A niko ne zna što smo imali ni što smo izgubili. Kao da je naš san zaista postojao, ali ga mi nijesmo znali sačuvati.

Nijesam više bedel, s tim sam već račistio, ali nijesam ni ono što me povelo u svijet, zaštitnik i oslonac moje braće, bić koji sam držao

tamo, da bi njima bilo dobro, ovdje. Nijesam postao ni šehid ni gazija, iako ne znam šta bi imao od toga, možda ni prazno ime, jer više ne vjerujem u pravdu živih, kamoli u sjećanje na one koji su nestali i zaboravljeni, kao magla koja je bila i prošla. Uzalud sam mislio kako je lijepo dati mali život za veliku stvar kojoj smo žrtvovani. Sada više ne mislim tako. Malo je toga zašta bi dao ovaj već potrošeni život, a za prazno ime i za carsku slavu ne bih više ni pijan poigrao. Bože, kako se sve ištetilo u meni, gore i teže no da nijesam počinjao.

Došla mi je i prevrela neka zakašnjela pamet, teže je s njom čovjeku mirovati, nego bez nje bohrati, kao do sada.

Srušilo se i poravnjalo sve što sam dosad gradio, što su dizali mnogi prije mene, nestalo u nekoj izmaglici, u snu koji se jedva pamti, kao da do juče to nije bio život, već varka, sjenka nečijeg tuđeg života koji je bio i koji nam se pričinio uvijek drukčiji i nemogućniji od onoga kakav je bio; pogled između dvije sablje koje se zatvaraju; šaka tuđe radosti za koju smo mislili da je naša, a možda nije bila ničija; trunje i talog prošlih dana, kao da je neko sve to samlio i pustio da se staloži u nama. Je li samo to ostalo od života koji smo u snu proživjeli? Žalosno ako je tako, još gore ako nije, ili ja ne mogu više ničega jasno da se sjetim, kao da je sve bilo i nije bilo, nestali su i urasli bezimeni putevi koji su nas vodili u zlo i skapaniju koja još traje. Je li od svega ostalo samo to zlo kao jedina uspomena da smo živjeli? Čudno!

Gdje je u ovoj tami Oguz Han, naduti ovozemaljski Azrail koji odvodi ljudska stada u obećani dženet, prije no što su proživjeli makar jedan dan kako treba? Iščupao mi je dušu i umjesto nje presadio askersku čud, gladnu i krvožednu, da u zaboravu svetoga rata izgubim samoga sebe. Je li to život? Treba li se izgubiti, zaboraviti, nestati? Treba li svoj budni sirotinjski strah promijeniti za lijepu laž o ratu koji donosi sreću? Kome? Onima koji u njemu postanu šehidi? Obmana ili opravdanje za žive? Gdje su bezimene gazije ispod zidina Plevne? Ko ih je ukopao? Mi nijesmo. Nijesmo se ni okrenuli na njih spasavajući sebe. Ostavili smo ih na gomile, naduvene i kužne, crne kao mrtve krtinjake. Ko ih je video, osim Boga, ako toga dana nije dopustio još neko klanje svojih robova na zemljiji? Niko. Niko ih nije video. Najmanje naš sultan, Abdulhamid, čiji smo prijesto poprskali krvljju, neka mu svijet zavidi makar na našoj spremnosti da umremo za njegov dobar glas. Vraćaju li se još uvijek vojske s onom ludom Zulfikarovom pjesmom o ratu, koja možda i nije samo njegova, jer svaki rat ima svoju pjesmu, svoga mahnitog pjesnika i svoje gazilar groblje, koje više niko i ne pamti.

Jadni Zulfikar, htio je nešto da stvori i ostavi iza sebe, ali mu se nije dalo, ili nije mogao istrajati sam protiv svijeta. Iščupali su mu jezik, a da li su ubili pjesnika u njemu, mogu li uništiti onu pjesmu koju smo čuli i

zapamtili, ili će ona iznić iz zemlje u kojoj smo ukopani, iz zove koja će porasti na svakom askerskom grobu? Objaviće je svirale koje budu dječaci usjekli, kao istinu koja se ne može zataškati ni sakriti, ničim.

Gdje je Omer-paša Bošnjak, šeitan u insanskom suretu, mjeri li još ljudsku pravdu zlom koje su njemu učinili, ili ga je zakašnjela istina i saznanje da ga izbavlja starost, a ne ono ušta je on vjerovao, dokrajčila? Jesu li njegovi mnogobrojni dušmani čekali da ga vide takvog: nemoćnog i prevarenog, da sam obali sa sebe ono što je mukom stekao, da star i nekadar da se popravlja vrati na mjeru koju su mu oni iz mrzije odredili? Ako su to htjeli, a jesu, sigurno su dosad dočekali. Vjerovali smo mu svi, a on je samo varao sebe.

Je li džanfidahija, žalosni mujezin iz Gusinja, dozvan u džehenem prije no što su glasovi o njegovom uspjehu i smrti stigli u njegov kraj? Jesam li ga mogao izbaviti od kraja koji je sam odredio, jesam li mogao pomiriti u njemu gusinjsko sokače i softu iz čuvene turske medrese, koji izgubljen i smeten vjerom, nije mogao i nije znao da drukčije prevali taj put između neba i zemlje, između ljudi i Boga, do tako, skokom s vrha munare, nepriznat i osuđen od svih?

Gdje je mutavac Brdoš, luta li još Muhadžir mahalom i moli za našu riječ, kao da će od nje ozdraviti? Je li se pomirio s tim da ljudi neće da potroše ni pola riječi, ako se ko može time pomoći? Uzalud moli, neće je čuti ni od onih koji druge ne znaju, muče se i natucaju tuđim jezikom, prezirući Brdoša i njegovu nerazumnu želju za onim što su zauvijek izgubili.

Je li matori Čerkez doбавio novog ortaka, ili još uvijek onaj onemocali medvjed igra posljednju igru za život njih dvojice? Ima li vremena da s drugim počinje ili ne? Ko zna ko će prije od njih dvojice liznuti pruženu šapu smrti?

Pominjem samo neke, koje sam uzgred sreo, kao da ostali nijesu isti, ili gori, samo što je moj um mali a njihove muke beskrajne, da bi se makar nazreli i razminuli u ovoj zimogrožljivoj jaziji koja ostaje za mojom rukom, kao strava.

Gdje je Durmiš, moja svijest o krivici i kazni koju čekam? Moja mjera dokle sam stigao i koliko sam izgubljen, moje ponovno rođenje i otrežnjenje koje se mora podmiriti glavom i slobodom koju sam tek stekao? Jesam li mu bilo šta rekao od onoga što je danima ključalo u meni, kad je i ono što sam mu vratio bilo dovoljno da mi pošalje smrt prije vremena? Je li moja gorštačka čud ravna njegovoj dvorskoj časti, kad smo od prve iskre koja je kresnula među nama - izgorjeli?

Je li već stigao glas o smrti mog nesuđenog katila, lažnog derviša Misina, koga smo predali moru kao zajedničku opasnost koje se moramo što prije kurtalisati? Je li njegov neizvršeni amanet uzeo onaj što ga je

kaznio, kao što je primio poruku koju sam ja odbio? Je li to Arbanas, još neprekinuta veza između Durmiša koji me tjera i braće, begova Bašdera, i njihovih sinova, kojima sam smetao i tamo, kamoli ovdje, gdje ni za njih nema mjesta i sreće koliko bi htjeli?

Ovo posljednje me trže iz uzaludnog sjećanja na nesrećne ljude, podsjeti na smrt koja se vukla za mnom kao nevidljiva sjenka. Za petama mi je, znam, po sigurnom tragu, bio lukavi Arbanas. Srećemo se možda i tučiti prije Plava, valjalo bi mu sa carskom bjuruntijom donijeti i glavu odmetnika, bila bi to potvrda i nauk za svakoga ko ne zna ili se dvoumi kako da primi to što mu padišah i Porta zapovijedaju.

Za tragom mi je ili je ispred mene, čeka me na nekoj od ovih kamenih kapija kroz koje se moram provući. Ko zna da li bi mi bez njega bilo sve ovako, grozničavo a slatko, kao da idem po nišanu. Prati me njegov nevidljivi grlić, za stablom ili za kamenom, hodim obilježenim gajtanom smrti, čekajući da plane svijeća koja će me ponijeti. A nje još nema.

Htio sam da umrem u zavičaju, ta me je želja dovukla ovamo, mislio sam. O velike laži! Sad vidim: slabo je to i neiskreno, tek mi se živi, iako je početi novi život mnogo teže no dokrajčiti stari. Ugazio sam u njega s istim komadom leda u prsim, kao onog zimskog dana kada sam ga napustio.

Eto, najzad, vratio sam to što sam ponio, a tjeraju me i čekaju, ovdje i tamo, kao da između odlaska i povratka nije bilo ničega, osim zla koje sam počinio.

3. Jesam li spreman ovdje da umrem?

U suton stigoh u Plav.

Nigdje toliko mraka nijesam vidio, ni u zahaćima Kafkaza, ni u pazusima Kara-denjiza, ni u azijskim močvarama, ni u afričkim šumama, u Šamu ni u Samarkandu, nigdje gdje sam do sada ovim očima gledao, kao da su sve tmuše po svijetu zagačene i zajažene između ovih brda, prevršile mjeru i prelile se, ovdje. A ovdje druge mjere nema, do neba i zemlje, koje su u ovoj noći isto. Ni džehenemske vatre koje su gorjele u mojoj glavi, kada sam na brdu Golalu ležao proburazen čifutskom džidom, ni mjesec iznad Arabije (Bože, nikada nijesam vidio toliki mjesec, usijan i krvav, kao žedno srce pustinje rasprslo u visini) ne bi svojim žarom prošarali sliveno tjesto noći razliveno u dubokim načvama zemlje.

Sreća što je tako, da sam ušao za dana, opazili bi me. Nije ovo Carigrad. Trista ljudi da uđu u njega, manje će zazirati od njih, no ovdje od jednoga. Nema fenjera ni fenjerdžija, ni noćnih čuvara, čak ni skitnica, nigdje živoga stvora, samo ponegdje kroz razapeti ovčiji trbuh na pen-

džeru cmili kandiljača, znak da je u kući gost ili bonik, rodilja s tek rođenim djetetom, ili hiroviti gazda koji još nije otisao na počinak. Sve je bilo drukčije kada sam u djetinjstvu bio ovdje; kao nizovi zvijezda gorjeli su fenjeri noću, stražari su čuvali Gornji grad i Tvrđavu, čuli su se udari sa Sahat-kule i psi s Buretaša. I pjesma sa Završa. Je li, zaista, bilo tako, ili sam sve to čuo i video u nekom tuđem gradu, (zar sam ih malo video?), pa sad tražim ono što nijesam ostavio?

Idem nasumice, po nekom još neizbrisanim osjećaju za prostor; čitavog sam života određivao pravac i daljinu dajući im mjere i imena ovoga grada, jer za mene, priznajem, nije postojalo ništa drugo što je moglo razgraditi te mjere koje sam ponio iz djetinjstva, ni usaditi mi druge, tuđe. Čak sam, možda je to nedostatak maštete, ili je siromaška glad da sve što vidimo želimo da imamo, nadoknađujući tu mahanu vječitim prokletstvom žudnje, u svakoj varoši video Plav, u svakoj vodi Lim, i u svim gorama Prokletije. Sada, kada sam tu, ne mogu ništa da razlučim, ni da odvojim i prepoznam gdje je šta.

Sve je noć. Sve je drukčije no što sam mislio. Je li san ili sam na javi pomiješao i izgubio sve, opomena da sam tuđ i nepoželjan, i ovdje kao i tamo?

Najzad sam otatalio, udjenuo se u meteriski sokak, što je glavicom vodio iznad rijeke, na groblje. Kao da mi je ovaj dio varoši, gdje nam je nekada bila kuća, bio bliži, manje opasan da me ko otkrije i prepozna. Htio sam da se vratim, ali ne ovako, krijući se i noću, ne u tjesni strać očevog doma, koga, izgleda, više nema. Nestalo je kuća, ispred mene je groblje, ne vidi se još, ali znam. Beskućnike svaki put prvo dovede na groblje. Sjetio sam se posljednje carigradske noći i ogromnog groblja na Hurijet-međdanu. Nijesam htio da umrem tamo, molio sam Boga da kosti donesem ovdje, kao da je onoliko grobova na carigradskom groblju činilo moju smrt zaludnjom i ništavnjom no što jeste.

Jesam li spremam ovdje da umrem? – opravdavao sam moju pobunu odgođenom varkom, nadom u produžetak, željom da se iskupim dostoјnjim ciljem, koji mi otvara put i daje pravo da se borim. Da za veliku stvar položim ucijenjeni život, koji ionako visi o kidljivom koncu sreće, koji se tanji i zateže u omču koju neću mimoći. Sada sam tu. Jesam li spremam da umrem? – hoću da sam načisto sa samim sobom. Niko me više neće ponijeti na carigradsko groblje, makar ga ponovo zaslužio. Ispunjena je moja želja, ako nijesam varao sebe?

Sve je laž. Užasnula me ta misao istom stravom s Fakirleg groblja u Carigradu.

Odgovor je moj bio u tom strahu. Čemu strah ako sam ispunio želju? Čemu ovaj ponovljeni napor, jači od svega, da se dohvativim za novu laž? Čemu uvijek izmišljati budući život da bi branili postojeći?

Priznao sam sebi jednu slabost i dohvatio se za drugu. ...

... Nema opravdanja da se predam, ne smijem da umrem, našao sam razlog da živim. Treba li svaki od ovih pospalih mrtvika da prođe putem kojim sam ja prošao, da bi donio za sebe to što ja nosim za sve njih? Treba li svako da ima svog Azaila, Oguza Hana, koji stoji na džehenem-skim vratima ovoga svijeta, svoju Plevnu, svoga slijepog pjesnika Zulfikara, koji otvara oči, svoga Durmiša, koji pravdom oštrijom od sablje – tanjom od dlake, dijeli svoje od tuđeg, svoga karandžoloza, Omer-pašu Bošnjaka, koji kazuje put, a sam se ne može ili neće izbaviti? Treba li da odem nasljednicima begova Bašdera, četvoronoške, pobaučke i da im priznam da je starije njihovo naslijedeno pravo od mojih ištećenih zasluga? Da me kazne najtežom kaznom, kojom ljudi kažnjavaju veće od sebe, kad im zapadne. Treba li još to kome, osim meni, može li tuda nevolja postati pouka drugome, ili svako treba da ogrize to što sam ja grizao, da bi ovo, kakvo je takvo, promijenili za neizvjesnost koju im nudim? Hoće li to ljudi? Je li ono što je počelo svuda, ovdje još mrtvim čvorom zavezano, ili ga kao do sada, silom zapte oni koji ga koriste?

Probudio sam se s uskipjelim osjećanjem krivice da sam sinoć, u onoj tami, olako zamijenio laž za saznanje da moja pobuna još nije ni počela, da je sve što sam do sada učinio samo oslobođanje, vraćanje na početak, priprema za osvetu koja dolazi kao najveći ljudski podsticaj, koji krijemo čak i od sebe. Hoću li da se svetim, ili sam moju pobunu poistovjetio s nesrećom koja im dolazi, i koju ne mogu mimoći? Hoće li mi vjerovati da sam sve izgubio radi njih, ili će pomisliti da će ih žrtvovati radi sebe? Kakva će biti moja riječ, prema strahu i zaptu kojim ih drže begovi Bašderi? Je li osveta pomračila moj um, ili ga je sudbina dovela na provjeru; ima li što u meni da nije moje, ili je naša žrtva, ma koliko bila velika, samo sebična igra, u kojoj su nam drugi potrebni radi nas? Stidio bih se ako je tako, ne mogu sebe da uvjerim da nije.

Vratio sam tu misao, neću da me povede u sebičnost i strah.

KOSTI I VRANE (Zamjene 3)

24. Tapije

Toga dana dođe tridesetak posljednjih nikšićkih muslimana na Cetinje, predvođenih imamom Pašine džamije Sakibom Podgorijom, tražeći da ih sasluša knjaz, pošto je to posljednje njihovo obraćanje njemu. Poslijе ovoga neće mu imati ko više dosađivati.

Za ovo možda ne bih ni čuo, jer oni tursko Poslanstvo nijesu tragali, koliko da ne postoji, da ne dotrča hodža Karadaklija, s dušom u nosu, i ispriča šta se sve događa s Nikšićanima pred knjaževim dvorom. Reče još da ih je knjažev ordonans Hamza Mušović, zaustavljao i vraćao nekoliko puta, da je jednom čak isukao sablju da ih rastjera, ali ništa nije pomoglo. Nikšićani su tražili da ih primi knjaz, rastovarajući konjske tovare nadomak samoga dvora.

Zaustih da kažem da o tome ne znam ništa, ali čemu se pravdati hodoži Karadaklijiji, još manje mu vjerovati da on hoće tu nešto da pomogne i olakša, kako je inače obaveza svakog muslimana kad se njegovi istovjernici nađu u nevolji.

Ćutao sam i gledao ga kako sve potanko objašnjava, kao da se prvi put vidimo u životu. Pomislih, ne bez razloga, da bi i on mogao biti od koristi da ga je Bog uputio kako treba. Ali nije, ako načini jedan korak naprijed, možeš biti siguran da će čimprije učiniti dva ili tri koraka nazad.

- Kakve tapije? – upitah na kraju budući je mnogo puta ponovio tu riječ. – O kakvim tapijama govoriš?

- Donijeli su turske tapije na zemlju i na kuće koje su imali. Na cijelu imovinu. Hoće da ih poklone knjazu Nikoli, pošto su ovo posljednji muslimani koji su se još vili i obnađivali da će se nešto u zadnji čas promijeniti. Sjutra ih više neće biti ni piličnika tamo.

- Šta ima sada knjaz s njihovim tapijama? – upita Riza-beg, koji se više nije mogao uzdržati da se ne umiješa u naš razgovor.

- Knjaz im je nudio da ostane svako na svome još pri zauzeću grada, to svako zna.

- Ipak su njegovi ljudi zaposjeli cjelokupnu muslimansku imovinu tamo, bez ikakve plaće, džabe. Eto, šta ima! Žar nije stavio sekvestar na sva njihova imanja?

- I šta će sad sa tapijama? – htio sam da se objasnimo do kraja.

- Ostavljaju mu tapije svih Nikšićana, nek' se zna čiju je imovinu pritiskao. Eto, to će s tapijama!

- Ludost! – rekoh. – Tapije je trebalo sačuvati. Čime će se poslije dokazati vlasništvo koje su izgubili? Turska će sigurno tražiti odštetu za imovinu koja im je oduzeta.

- I ja kažem, efendijo, ludo, da luđe ne može biti! Pokušao sam da ih nagovorim da to ne čine, ali me oni ne gledaju i ne slušaju, koliko da me nema. Ne slušaju ni Hamzu Mušovića, čak ga psuju i bacaju se kamenjem na njega.

Da bih otjerao Karadakliju, rekoh Riza-begu da izade i da vidi o čemu se radi. Ustao sam i otisao, ostavljajući mu na volju da podje s njim.

Vidim: ništa se više bez hodže Karadaklige ne može svršiti ovdje, a nije ga dobro na put sresti i reći mu merhaba.

Nijesam izdržao, izaći ču, naći ču se u nekom poslu, proći ču da vidim to čudo svojim očima. Sve i da je tako, kako je ispričao hodža Džemail, ipak mu ne vjerujem. Riza-beg je počeo da sluša, istina nevoljno, ali sluša. Ili se samo pritajio do prve zgodne prilike da mi pokaže zube. I ne spominje više tako često, uz svaku riječ, skadarskog valiju, Derviš-pašu. A ono s novim odijelima razumio je bez šale, danas su mi donosili troje-četvoro da isprobam.

Kad sam izašao, bilo je kasno, Nikšićani su kao vrelom vodom opereni izlazili iz dvora. Neko istoga časa pronese glas da im knjaz nije obećao ništa, čak nije htio ni tapije da im primi, na čuvanje ili onako, da se zna šta je ko imao i šta je izgubio.

Rojili su se kao muhe bez glave, ne znajući šta da učine s punim vrećama tapija koje su rastovarili s konja, i sad ih je trebalo ponovo tovariti, a nijesu im trebale više ni njihove tapije, kamoli tapije onih koji su davno odselili i više se ne zna ni gdje su ni šta su.

Tada Sakib Podgorija reče da istresu sve vreće pravo ispred knjaževog dvora, i kad se načinje gomila veća od najvećeg naviljka, onda ukresa ognjilom i baci žar u nju, govoreći tihim ali odlučnim glasom:

- Evo vam, još ovo je ostalo od naše muke! Hajde, pridite da se zajednički ogrijemo!

Vatra je u početku liskala žute i od vremena potavnjele turske tapije, obuzimajući ih sa svake strane, dok se na kraju kroz gusti bjeličasti dim izvio plamen i hartija počela da se skuplja i grči kao živa koža onih što su izgubljeno i prazno zurili u nju, znajući da tako uništavaju i posljednje ostatke i veze sa svojom zemljom i ljudima koji su ih u čudu gledali naokolo.

- Evo ti, knjaže, naša muka! – govorili su i drugi, prilazeći vatri, kao da žele da što prije nestane u njoj taj posljednji ostatak njihove imovine, koju od ovog časa napuštaju zauvijek.

Ali vatra je gorjela sporo i taho oblizivala krajeve tapija, kao da želi da im opervazi prvo ivice, da zna šta je njeno, pa će još polaksije ući u njih, da ih zauvijek pročita, tamnim zubima smrti, iza kojih neće ostati ništa, osim gomile gara, koju će razvijati i odmijeti prvi vjetar. A njima se žurilo, jako. Nemaju više šta da čekaju niti čemu da se nadaju, moraju s ove stope u svijet, na koji sent okrenu i kud ih put povede.

Zato se primiču ognju, sve bliže bacaju u njega neposlušne bale tapija koje bježe, okreću ih da ih časprije dohvati plamen. Guraju ruke u vatru, ali ona neće brže no što može da ih osvoji, ili neće za inat njima; najemga ih i pocrni, pa ih ostavi tako da ispod probije čist list, koji mora da sačeka da vatra obujmi čitav krug, pa tek da opet stigne do njega.

Moraju čekati da izgori list po list, izvlačeći donje i stavljajući ih na vrh, ali ni oni neće da gore brzo, ili se njima samo tako čini, gledajući ih kako se savijaju kao slijepi zmije; kako čadaju i dime, kao da se opiru vatri koja je zagužvala u zjalima mnogo više no što može da proguta. Vide da u toj vatri gore njihove kuće i njive, njihove šume i polja i čude se da je tako spora, da to mora toliko da traje. I noć će ih zateći na Cetinju, a oni još ništa nijesu dokrajčili kako treba. Znaju samo da moraju biti tu dok i posljednji komadić njihovih tapija ne dogori, kao da bi, ako krenu prije, ostavili nešto što je započeto, što se ne smije i ne može ostaviti dok mu se ne vidi kraj.

Vidjevši da neće ništa učiniti, ako samo prikupljaju vatru, kao što su do tada činili, počeše razvlačiti onu veliku gomilu i praviti od nje manje vatre; okružiše je tim ognjevima, listajući list po list, jer vatra opet nije htjela brže no što može da sagori to što su joj u hitnji dodavali. Trebalо ju je čuvati i podsticati, jer čim bi se malo udaljili, zašla bi u dubinu i pritajila se kao da je iznenada umrla i nestala.

Iako je noć uveliko pala, tapije još nijesu bile dogorjele. Tinjale su i žarile se, ali se plamen teško otkidao s njih, kao da nijesu od papira, već od neke žilave, hiljadugodišnje presovane kože, koja je sve do ovog časa bila u memli i kamenu, od vlage i znoja ne može da gori.

Žario se i dimio prostor oko cijelog dvora, šireći se u krug; rzali su i frktali na nos gladni konji, kopali kopitima zemlju; skupljao se radoznali cetinjski svijet, ne mogavši da razumije njihovu suludu igru s vatrom i tapijama, koju neće ostaviti sve dok posljednja strižica papira ne dogori.

- Treba li nešto da učinimo? – pitao je poluglasno Riza-beg.

- Ne znam šta se ovdje može učiniti? – odgovarao sam više себи nego njemu.

Začutao je, biće da ni on nije znao šta treba činiti.

Na drugoj strani ognja, sudeći po grananju rukama, ljutom i brzom zijevu usta, svadali su se dvorski ordonans Hamza Mušović i hodža Karadaklija.

Ne znam ko je od njih u pravu, biće da obojica grijše.

- Šta je ovim Turcima noćas? – čujem glasove onih što gledaju i što se iščudavaju naokolo.

- Pale tapije! Još im je to ostalo od svega što su imali!

- Sve bih ja to pobio, da niko ne ostane ni za svjedoka!

- Ne grijesi dušu! – veli čovjek kao da je ovaj krenuo da ih zaista pobije. – A njih je ubio Bog, čim ovo čine! Vidiš li? Ne znam šta može biti gore od ovoga?

- Ničije nije za dovijek, a njihovo je već prošlo! Ubio ih Bog ili mi, svejedno im je!

- Ubiće se sami kad se noćas otrijezne na nekom putu za nigdje!

- Eto, vidiš, da ih treba pobiti ovdje, da se ne muče!

- Ludi su! – reče glas s drugog kraja. – Ko bi ovo radio da nijesu ludi?

- Treba ih ostaviti na miru, nek' svrše što su naumili! Možda će im od toga biti lakše?

- Neka ih, nek' pogore svi, radi mene! Samo koji za sjeme da ne ostane.

- Ostaće oni 'odža, što ga zovu Karadaklija, i oni Amza Mušović! Pogledaj, samo što se nijesu za grla dofatili.

Riza-beg mi dade znak da se premjestimo odatle, pošto nas počeše zagledivati, ne znajući ko smo.

Plamen se po gdje-gdje otrgne, pa se sve opet pretvoriti u gusti dim kome moraju ponovo predavati list po list. I što je noć odmicala, nestrp-ljenje Nikšićana bilo je sve veće. Počeli su da ih razvlače i nose naokolo, ne bi li kretanjem izmamili plamen koji će ih najzad sagorjeti. Uzeo bi tako svaki po pet-šest zapaljenih tapija i trčao oko dvora, duvajući u organj koji nikako da se razveže i sagori ih kako treba. Ličilo je to na neku mađijsku igru ili prastari obred, koji u ovom vremenu nema drugog opravdanja, osim ludosti koja ih je toliko obuzela, da se neće zaustaviti i prekinuti mahnito kolo, prije no što ih sagore sve, ili što mrtvi od umora ne popadaju oko dvora.

Vrtilo se to plamteće kolo sve jače, sve brže. Dodavali su jedni drugima plamen s ruku, prenosili ga onima kojima se gasio, kao da u tome ne smiju više da stanu ni časa, jer, ako zastanu, moraće opet da pire u vatru, da duvaju u nju trčeći u krug, da se ne bi ponovo ugasila.

Jutro ih zateče mrtve umorne i popadale oko posljednjih krajičaka tapija koje su dogorijevale. Ostali su tu do pred podne, nijemo uzgrćući pregorjele ostatke hartija i čarajući po ognjištima, tražeći smotuljke koji još nijesu dogorjeli.

PUSTO TURSKO

(Zamjene 4)

15. Otišli su svi koji su ovdje konačili

Došavši u Beograd, prvi put požalih što sam ove zapise pisao više o sebi no o drugima. Idući ulicama, nijesam mogao naći ni jednu mahalu, džamiju, medžlis, hamam, han, saraj, bezistan, musafirhanu, begovsku ili aginsku kuću – tamo gdje ih je posljednji put vidio i ostavio veliki putnik Celebi Evlija. Razbolio sam se od toga ili od duga puta, loša konaka i kratkog odmora, od raznovrsne hrane, uvijek pripremljene za neke druge, nepoznate i gladne putnike, kojima će se, učiniti dobro i lijepo sve što im se bude prinijelo. Najednom me podide drhtavica i pade snemog, noge mi se oduzeše i okrenu nesyjestica, mada sam cijelog dana osjećao kako me probadaju trnci, opominjući me na skoru bolest. Uzeh konak u jednoj kući na Topčideru, iako me Osman-batal nagovarao da se primaknemo Kalemegdanu, ostali su mu, kaže, neka sjećanja i nezaboravni pogledi s Kalemegdanske tvrđave, i rijeke ispod nje. Nijesam mario za njegove uspomene, uzimali su me čudni muri, nagovještavajući skoru bolest koja mi se neće proći za desetak dana, ako ne i više. Možda i zbog toga niješ sam imao strpljenja da slušam Osman-batalova dokona prisjećanja.

Kad najzad legoh, ne pomislivši na hranu koju mi ponudiše, osjetih da je s mojom bolešću mnogo ozbiljnije i teže nego što sam mislio, idući od ranog jutra po sparnom danu.

Tresla me groznica kakvu dotad nijesam poznavao, podilazila čas vrućica, čas hladnoća i sve mi se činilo slabo i ništavno, posebno put koji smo potegli na ovoliku daljinu, s ovim ljudima, koje sam odabrao po nekoj bliskosti i koji mi se sada čine tudi i nepoznati, obuzeti svojim sittnim brigama: šta će pojesti i popiti, gdje će odmoriti i konačiti, kao da su samo zbog toga pošli ovamo.

Uzeh zasebnu sobu i rekoh im da mi se prije narednog jutra ne pomaljaju na oči. Ipak, nekoliko puta sam u toku noći video Osman-batalov mesnati nos kroz otškrinuta vrata: provjeravao je kako mi je i da li spavam. Nijesam davao znake da ga vidim, puštao sam mu da gleda koliko mu je volja i da ode kad hoće.

Sjutradan, pred akšam, dozvolih mu da uđe. Izbjegavao je govor o bolesti, kao da sam ležao radi odmora. Reče da je oklamišio gotovo cijeli grad. Od pedeset i dvije muslimanske mahale, čija je imena pobrojio Celebi Evlija, nije našao ni jednu da se zove kako se prije zvala.

- Šta je s džamijama? – upitah začuđen da je uspio obići cijeli grad za jedan dan.

- Unajmio sam fijaker – veli, primjetivši moju nevjericu. – A šta je s džamijama – ne pitaj. Nema ih više. Od dvije stotine i sedamedeset džamija, ostalo je još na nekim mjestima poneko provaljeno kuge ili krnjetak munare. Ništa više.

- Treba da se vratimo – rekoh – čim ozdravim. Dovoljno je da napišemo i podnesemo Porti to što si danas vidio.

- Kalemegdanska tvrđava je zdrava-čitava. I na nekim boljim kućama su otvorena vrata i srušene ograde oko njih.

- Da se vratimo odmah – rekoh kao da ubjeđujem i sebe da nije vrijeme ni za kakvu bolest i dangubljenje.

- Batalili su i česmu Mehmed-paše Sokolovića – dodade kao da ne čuje o čemu govorim.

- Treba se raspitati za neki sigurniji i brži prevoz nazad.

- Od dvadeset-šest česama ne znam ima li vode na sedam-osam. A od pet-šest stotina sebilja – nema nijednoga.

- Kaži sve to Hasanu da zapiše u svoj tefter.

- Ploču s natpisom s velikog Sokolovićevog karavan-saraja video sam zazidanu na jednoj štenari. Čuo sam otud lavež, a lijepo je sročio neko na tom zapisu: *Otišli su svi koji su konacili u ovom karavan-saraju.* Izračunao sam, bilo je to godine 1081. Otišli su i oni koji nijesu konačili u tom saraju, zauvijek.

- Došli i otišli, kao da između toga ničega nije ni bilo – reče Ibiš-agha, koji je neosjetno ušao u moju sobu.

- Otišli su i oni koji nijesu došli – veli Osman-bata! – Malo je ko od tih što su nekada došli, ostao ovdje. Sve je to bio njihov soj i rod, no druge vjere i zakona.

*

Negdje, pred podne, kad sam se razabrao u tom haosu, groznici i bunilu, i mukom prizvao u sjećanje ko sam, šta sam i gdje sam, jer se zadugo nijesam mogao sjetiti ničega, kroz vrata provire nečija ženska glava, i bojažljivim glasom upita:

- Je li po volji, aga, da vam donesem čaj ili vodu? – video sam joj samo nos i tanka usta kroz koja je prolazio njen nesigurni glas.

- Ko si ti? – pitao sam da provjerim čujem li to što čujem i vidim li to što vidim.

- Ja sam Zinka Ciganka. Služim u ovoj kući. Vidjela sam sinoć kad ste došli i čula jutros da si mnogo bolestan.

- Gdje su moji prijatelji? – upitah ne mogavši se sjetiti da li se neko pomolio da vidi kako sam.

- Odveli su ih rano jutros. Još se niko nije vratio. Zagledivali su i tebe, aga, nijesu vjerovali da si bolestan.

- Zar nema nikog drugog u kući da otvori vrata? – pitao sam izne-nađen njenom posjetom.

- Gazda Jovan je otišao rano u čaršiju. Drugih nema.

- Hoću vodu – rekoh da ne zaboravim što mi je nudila. Mnogo sam žedan.

Kad mi doneše vodu, učinila mi se stara i suha, kao grana. Ništa nijeno nije bilo ni nalik na cigansko: ni hod, ni pokreti, ni glas. Neka joj bude – pomislih, sigurno skriva neku muku. Pitaću je ako još koji put dođe.

Popio sam vodu koju mi je donijela, a šećer sam samo pogledao. Stajala je skrštenih ruku, visoka i nagnuta k meni, kao prividjenje. Možda je htjela još nešto da kažem, ali ja nijesam znao šta bih je pitao. Otišla je nečujno, ostavljajući mi šećer kraj nedopijene čaše.

16. Strah i sumnja su bili u svemu

Preturio sam još jednu noć u tlapnji i vrućici a niko od mojih prijatelja nije mi otvorio vrata, ili ja to nijesam opazio. Sanjao sam da sam umro, da se cio odavno mrтvi beogradski džemat digao na noge da me isprati i sahrani. I ja sam živo učestvovao u tome, kao da sam s njima proživio čitav vijek. Birao sam grob i mjesto u šumi kamenih nišana i bašluka, video sam one što će me kupati i u ćefin umotavati, što će mi učiti dove i nositi na groblje. Sve se to ponavljalо bezbroj puta, gotovo istim redom, kao i moje želje da me okrenu k vodi, jer je te noći svuda oko mene bila voda. Voda iz one dvije velike rijeke što su se sastajale ispod temelja Kalemeđgana.

Kad sam došao svijesti, bilo je kišno jutro i bio sam mnogo žedan. Čaša pored moje glave, koju je prethodnog dana ostavila Zinka Ciganka, bila je suha. Uzalud sam je naticao na žedna usta. Pokušah da ustanem, ali me pomisao da tako rano tumaram po tidoj i nepoznatoj kući vrati natrag, opomenu da to ne činim, iako nijesam bio siguran hoće li me noge ponijeti makar do vrata.

Sjetih se da sam mnogo volio jutra kad kiša romori po metalnim olucima, a ja ne moram nigdje da žurim, mogu na miru da ležim do mile volje. Primirio sam bolesno i promuklo disanje: sve je baš kako sam volio da bude, ali ja više nijesam onaj što sam bio. Ja sam jedan bolestan i

žedan čovjek, ostavljen u nečijem tuđem konaku da umrem ili da prezdravim, kao mnogo puta što sam prezdravio, ne pomišljajući na kraj. Bio sam znojav, kao da je sva ta noćašnja kiša pala po meni. Ali, bio je to i znak da se bolest povlači, da se moje tijelo još ne da, da će i ovog puta savladati mrtvi zavezak smrti, koji čeka trenutak da ovlada mojom snagom i mojom džoddom.

Gotovo rekoh: ne daj se, Ibrahime! Još ćeš ti da piješ vode s carskog šedrvana. Kroz odškrinuta vrata provire žuti nos Zinke Ciganke, čuh njen tanki, bojažljivi glas:

- Je li efendiji po volji čaj ili voda?

- Uđi – rekoh kao da imam pravo da joj tako govorim.

- Ne mogu sad – reče otvorivši vrata još malo. – Gazda Jovan je u kući, a niko mu još nije rekao da si bolestan. Čim ode, donijeću čaj.

- Vodu! – rekoh, a vrata su već bila zatvorena.

Ostalo mi je samo da mislim o uzaludnim vodama koje protiču rijekama, o izvorima u pustim planinama na kojim piju tek zvijeri i ptice, o jutrošnjoj kiši koja se u gustim mlazevima ručila niz džamove i podlizivala unutra, kvaseći duvar pod pendžerom. Mislio sam se hoću li čekati Zinku, ili će otvoriti pendžer i ispružiti ruke na kiši. Tek sam krenuo da ustanem, Zinka je opet bila na vratima. Donijela je, kaže, čaj i vodu, a ja neka uzmem šta hoću. Ona misli da je bolji čaj kad je čovjek bolestan.

- Jesu li se vraćali moji prijatelji? – upitah pošto popih čašu naiskap. Htjedoh da se našalim i upitam: je li kod vas voda skupa, ali ona već odgovori: da se niko od mojih prijatelja još nije vratio.

- A gazda, je li još tu?

- Otišao je prije, ali ja nijesam znala. Mogla sam mu reći da si bolestan.

- Šta bi mi to pomoglo? – upitah tek nešto da kažem.

- Ništa, aga. On nije dovodio hećime ni svome ocu.

Uhvatih tu riječ hećim i njome potvrđih sumnju da ova žena nije Ciganka, kako mi je rekla, već mora da je Bošnjakinja.

- Ne treba mi hećim, hanumo. Treba mi još jedna čaša vode.

- Popij čaj, efendijo, dokle ja donesem vodu.

Nestala je iza uzanih vrata, a ja ostadol da razmišljam zašto je drage volje pristala da se kazuje Cigankom. Ili možda nije drage volje?

Kad ponovo donese šećer i vodu, rekoh da je oslobodim:

- Hećim mi, nadam se neće trebati, a tebi, sestro, evo jedan dukat za vodu koju si mi donijela.

Začudila se, nije odmah znala šta da mi odgovori. Nije se mašila rukom za dukat koji sam joj pružio. Znao sam: nije Ciganka. Nema te Ciganke koja ne bi uzela dukat kad joj se daje. Mnoge bi ga iz kese iskuble.

Razumjela je igru i postidjela se. Bila je spremna da odgovori što je god upitam.

- Otkud ti ovdje? – nijesam više imao potrebe da okolišim kako bih doznao ko je i šta je.

- Zarobili su nas kad smo pokušali bjekstvo lađom niz Dunav.

- Koga su zarobili?

- Mene i moga brata. Zarobili su još neke naše komšije, koje su usput, pri povratku, prodali ili pobili. Brat je uzeo cigansko ime i sad je hamal na pazaru.

Nije rekla o sebi više ništa, samo je bolno podvukla očima, kao da kaže da je to sve što je s njom bilo. Brata viđa jednom mjesečno, neki put i češće, i niko ne zna za njegovu tajnu s imenom, osim gazda-Jovan koji mu je dozvolio da je viđa. Mnogo, kaže, voli tog brata, i da nije njega, bogzna šta bi učinila sa sobom.

- Ima li još takvih kao ti? – upitah skoro šapatom, puštajući joj na volju da kaže koliko hoće.

- Mora da ima, ja ne znam nikoga. A brat mi priča da je pun Beograd našega svijeta koji se krije pod tuđim imenima. Mnogi ne izlaze nikud, već koliko moraju. One koje otkriju – ubijaju. Zato su mnogi prešli u Cigane. Pritiskala je nesvesno palcem lijeve ruke prsta po desnoj ruci i žmirkala očima, kao da se skriva voštanim i mlohatim očnim kapcima od mene. – Danas je dan kad treba da dode.

- Volio bih vidjeti tvoga brata – rekoh, iako nijesam bio siguran što će mi taj nesrećni hamal.

- To je jedan mnogo nesrećan čovjek, aga. Nesrećan zbog mene, najviše.

Podigoh glavu, nek' slobodno kaže ako ima povjerenja u mene, ili ako će joj biti štogod lakše od toga.

- Nijesmo mi Cigani, ni fukara, ne daj Bože, ni neferi: moj rahmetli babo bio je posljednji kapetan po zauzeću Nikšića. Knjaz Nikola ga je postavio kapetanom. Čuvši da nam je rahmetli babo prešao u Akovo, brat i ja iz Istanbula, kamo me vodio na liječenje, krenusmo tam, no negdje kroz Bugarsku uhvati nas eškija, i ne pitajući ni ko smo ni šta smo, ni kuda idemo, razmijeniše nas s nekim robljem koje su vodili srpski hajduci. Poslije mnogo zla koje nam se dogodilo, došavši u Beograd, brat promijeni ime, a mene otkupi gazda Jovan. To je, efendijo, ono kako se najljepšim riječima može govoriti o najvećem zlu i poniženju koje smo doživjeli – reče, snebivajući se, kao da ipak nešto želi da sakrije i utajti od mene.

Htio sam da pitam još, a nijesam našao riječi, ostadoše mi ukočene oči i poluotvorena usta.

- Sram me, efendijo, u zemlju bih propala da mogu, od ovoga što sam ti rekla, ali, eto, nek' se zna ...

Pribrah se i rekoh da sam čuo za posljednjeg nikšićkog kapetana, koga je na to mjesto postavio knjaz Nikola; dode mi odnekud na jezik i njegovo ime, rekoh rahmetli, pošto je ona već čula da je umro, izgovorih glasno njegovo ime: Mehmed Ibričić, da provjerim sebe i nju.

- Jeste – reče šaptećim glasom, – tako se zvao moj rahmetli babo – gledala me širom otvorenih očiju, kao da nije vjerovala da je to ime čula od mene.

- Bio sam neko vrijeme taoc na Cetinju i čuo ko je šta bio za čitavih sto godina i više u cijelom Karadagu. Mnoga su mi imena još u sjećanju.

- Da kažem: svijet je mali, neću reći ništa; najbolje da mislim da te je sami Bog poslao da ti ovo ispričam.

- Ne znam hoće li ti biti što bolje od toga, ali pričaj, kao što bi bratu ispričala.

- Bila sam oboljela od vesvese, nijesam mogla noću da spavam. Nijesam spavala ni danju. Činilo mi se da će svakog trenutka neko da uđe u moju sobu, da me ugrabi i odvede. To se tih godina, kad sam bila djevojka, događalo svakoga časa. I pjesme su pjevane o tome. Govorili su mi, još djevojčici, da sam lijepa i da ne smijem izlaziti iz kuće. I ja nijesam izlazila nikud. Strahovala sam tako dan i noć, dok je san nestao s mojih očiju, i ja više nijesam mogla da zaspim. Noću sam hvatala mjeseceve grane i šare po tavanici, slušala zalutale glasove; danju sam lovila sjenke koje su promicale mojom sobom. I razboljela sam se, aga, da više nijesam mogla da trajem u sobi, a napolje nijesam smjela. Mnogo sam bila bolesna, nijesam imala mira ni časa.

Jedne noći, kada sam bila mnogo bolesna, došao je trebinjski beg u našu kuću. Čuvši kako plačem i zapomažem da mi pomognu, rekao je da me treba povesti u Stambol, ima u njemu hećima od svake bolesti, a od vesvese, ponajviše. Čula sam kad je rekao: "Kome se ne može pomoći u Stambolu, ne može nigdje, ni u Beču". Moj rahmetli babo je već bio riješio da bježi iz Nikšića, pogledao je moga brata, a to je značilo da on treba da me vodi u Stambol.

Sjećam se dobro, nijesam htjela nikud da idem, vezali su me i poveli čak u Kotor, ubacili u jednu austrijsku lađu koja je plovila tam. Ni živa ni mrtva stigla sam u Stambol, izgubivši snagu i volju da se opirem bilo čemu što su radili sa mnom. Ćutala sam i plakala, a u mojim očima nije bilo suza, u mojim ustima nije bilo glasa. I brat je plakao sa mnom i nije me ostavljaо samu ni časa. I vodio me od hećima do hećima, svuda gdje bi mu kazali, s nadom da će mi biti bolje. Neki su mi učili dove, dok sam im držala glavu na krilu; neki su klanjali iza mojih leđa, zamotavali tespihe oko glave i grla, zvali me imenima zlih džinova koji su ušli u mene; neki su me prskali vodom i davali mi te vode da pijem; neki su pisali zapise i hamajlike; neki su me samo

gledali, kolutajući očima, pitajući me čas vidim li ono, čas vidim li ovo, a brat je darovao svakoga jednako, kao da me izlijiečio.

Ostali smo u Stambolu pune tri godine, a mojoj bolesti nije bilo ni bolje ni gore. Strah i sumnja su bili u svemu. Kad smo najzad riješili da se vratimo, usput nam se dogodilo ono što sam ti već ispričala, aga.

Zastala je trenutak kao da osluškuje da li nas neko uhodi. Bilo joj je lakše od toga što mi je ispričala, i učinilo mi se da sam joj video sjaj u davno ugašenim očima. Nije bila toliko stara, kako mi se u prvi mah učinilo. Toga trenutka sam bio siguran da je puno mlada od mene.

- Sada sam se oslobođila toga straha, pošto je sve to prošlo preko mene, mnogo bolnije i strašnije nego što se može ispričati. Nemam ni onih nemira, i ponekad mi se učini da se sve ovo nekome drugome dogodilo, ja sam to samo odnekud čula i gledala. Ali dolazak moga brata svaki put me podsjeti da je sve bilo istina i da sam bolujući moj život, upropastila i njegov.

- Možda on tako ne osjeća. Ima ljudi koji vole da čine dobro drugima, posebno svojima – nijesam znao kako da je utješim, govorio sam joj riječi u koje nijesam vjerovao.

Treptala je pred mnom kao bolesna ptica koja nikad više ne može da poleti. Nije me više gledala, a nije znala kako da ode. Umjesto pozdrava, upita:

- Hoćeš li još vode, aga?

- Hoću – rekoh, dozvoljavajući joj da ode i da se ponovo vrati. Možda će se pribrati i reći to što je očigledno htjela da mi kaže, a nije mogla.

Nijesam bio siguran je li preboljela svoju vesvesu, ili je ovo bio trenutak povraćene svijesti u kome je vidjela i opisala svoj život, sjećajući se svega.

Kad je došla, donoseći mi hljeb i sir, vodu da se umijem i da pijem, vitka i lijepog obličja, uokvirenog upletonom kosom, koja se vidjela ispod šamije koju je promijenila, učini mi se mlađom i ljepšom nego prije, kao da se od našeg malopredašnjeg susreta vrijeme vratilo nazad za deset godina i više. Bile su vidljive još neke sitne promjene, koje su žene u stanju da učine za jedan čas. Sve je na njoj bilo čisto i udešeno marljivom ženskom rukom.

- Nadam se da će dok budem ovdje, vidjeti tvoga brata?

- Stid me je, efendija, a imala bih jednu poruku, ako ideš tamo, u Akovo?

Sada se vraćam u Carigrad, a otud, akobogda, ići ću tamo. Moja hanuma i dijete su u Beranama. Trebalo bi da prođem kroz Akovo.

- Ne znam je li mi živa majka? Nijesam ništa poodavno čula o njoj.

- Raspitaću – rekoh. – Pitaću, sigurno. Htio sam da je uvjerim da će pokušati da saznam o njenoj majci.

- Ali ja sam u muhaseri, aga – ote se uz dah iz njenih prsiju koja su se podizala, kao da su se najednom ispod njene anterije pokrenule usnule ptice.

- I tebi bih htio da pomognem i tvome bratu, akobogda.

Nije izdržala moje riječi, izašla je nečujno, kao sjenka. Iza toga čuo se njen neobuzdani plač.

17. Svi se mi ovamo kazujemo Cigani

Pred samo veče najzad stigoše moji prijatelji: Osman-batal, Ibiš-aga i Hasan-ćatib. Tek su bili pošli da se jave kneževskim vlastima, a došla je potjera za nama, sreli su se kad su iz konaka izlazili. Biće da nas je gazda-Jovan, u čiji smo konak odsjeli noću, prijavio, budući da mu skorije s turske strane nije nikо dohodio. Mora da smo mu bili sumnjivi, bogzna šta mu je sve palo na pamet ko smo i šta smo, kad nije imao vremena ni jutro da sačeka da nas prijavi.

Zadržali su ih cijela dva dana, vodili ih od nadleštva do nadleštva, nikako da utvrde šta je pravi razlog našeg dolaska ovamo, iako je sve to lijepo pisalo u našim ovlašćenjima i njihovim dozvolama. Možda je po nešto zamrsio i sam Osman-batal, koji me zamijenio i kome, iako smo toliko dana proveli na putu, nije bilo jasno šta upravo treba da gledamo i radimo, o čemu treba da izvjestimo Portu, kad se budemo i ako se budemo uskoro vratili. Ibiš-aga nije htio progovoriti ni jednu riječ, kao da je nijem, pravio se da je Turčin i da ne razumije šta ga pitaju. Doveli su čak i dragomana, ali on nije odgovarao više no što je odbijala ili potvrđivala njegova uplašena glava kojom je vrtio kao nezdrav. Hasan-ćatib je držao otvoreni svoj tester, da vide da je pisar i da ga se drugo ništa ne tiče, mada je zakajtio u njemu tek po neku riječ. Samo je Osman-batal sipao čas na bošnjačkom, čas na turskom, čas na arapskom jeziku, raspetljavajući i zapetljavajući smušenu priču, koju ni ja nijesam mogao da pratim kako treba, kad su mi ispričali šta su ga sve pitali i šta im je on odgovarao. Predstavlјali su jedan drugoga, i one što su ih primali i ispitivali, smijući se uglas, kao ljudi koji su kako-tako nadmudrili te kod kojih su bili dva puta dana i najzad dobili odobrenje da idu kud hoće i rade šta hoće, shvativši da od toga što traže neće ovdje naći ništa.

Pitali su, kažu, i za mene, ali su me ubrzo zaboravili, zadovoljili se time da sam bolestan i da će morati neki dan da odlezim. Biće da su mislili da je Osman-Batal, koji je bio pričljiviji i naoko viđeniji od mene, glavni u svemu, i da im moja prisutnost ne znači ništa. Smjestili su ih u novom dvorcu na Terazijama i čudili se što im se nijesu odmah javili. Čak su se našalili, ili su htjeli to da im nabiju na nos, da ispadne kako ih krišom uhode.

Rekoh im da ja još za neki dan ne mogu s njima, vrti mi se u glavi i još nijesam utvrdio noge; razumjeli su, da me pazi jedna žena, prećutao sam joj ime, i da ēu, čim se malo okarapunim i prezdravim, doći k njima, u taj dvorac.

Otišli su, rekao bih, s obnovljenom nadom da se možda može po-nešto učiniti i za ono zašto smo došli ovamo.

Ugrabih da kažem Osman-batalu, dok je izlazio, da ne hita, a vrag zna hoće li to smetnuti s uma čim prvu riječ s nekim progovori. Takvi su ljudi, i kad znaju kako treba, rade kako su naučili.

Ujutru, tek je svanulo, a Zinkin nos je već provirio kroz odškrinuta vrata. Čulo se pitomo i obiknuto: "Sabahajrala! Kako si spavao, aga? Čini-lo mi se da od bogzna kad poznajem tu ženu i njen glas. Mahnuh joj rukom da uđe, bojeći se da pustim glas u tuđoj kući, ne znajući ko je sve u njoj. Čudio sam se da se taj gazda Jovan još nije pojavio, ni makar da provjeri može li još nešto ponijeti od nas onima kod kojih nas je prijavio.

Zinka uđe slobodnije no što sam vjerovao da može ući žena, kao da joj to daje pravo onaj razgovor koji smo jučer vodili i pažnja kojom me okružila.

- Hvala Bogu vaši prijatelji nijesu imali neprilika u policiji – reče sijedajući na minder s namjerom da još malo popriča sa mnom.

- Otkud znaš? – pitao sam iznenađeno.

- Rekao mi je brat. Sinoć je bio tu.

- Otkud tvoj brat zna za nas?

- Čovjek koji vas je doveo ovamo je moj brat.

- Tako – rekoh – sad mi već ništa nije jasno?

- Jasno je, aga, morali smo nešto i da sakrijemo za početak. Ni gazda Jovan, koga sam spominjala, nije moj muž, nije ni Jovan, već moj daidža. Deveramo nekako i dovijamo se da pomognemo našem narodu. I ovo nije nikakav konak, ni han, ni musafirhana, svejedno kako izgleda spolja, već sirotinjska kuća. Kupimo stare i nemoćne, koji nemaju nikog, da ovdje umru. A potom ih brat mi, Abdulah, nosi na groblje i tamo obavlja dženazu.

- I on se kazuje Ciganin? – gledao sam je netremice, kao da ne vjerujem u to što čujem.

- Svi se mi ovamo kazujemo Cigani. To je jedini način da poživimo još koji dan. Muka na sve natjera, aga.

- A gazda-Jovan je tvoj daidža?

- Žut je kao čilibar, morao je uzeti srpsko ime, нико му ne bi vjerovao kad bi se Ciganin kazivao. Mi smo dobjegli iz Užica, mislili smo da idemo u Madžarsku i Austriju, pa odatle u Tursku. No ostali smo ovdje. On je imao troje djece, pa su mu sva stradala u bježaniji. Sad je star i nema volje da ide nikud. Sve što ima i što je uspio da izvuče otud, a bio

je najbogatiji trgovac u Užicu, trošimo na sirotinju. Brat mu pomaže koliko može, naročito u traženju onih kojima treba naša pomoć, i poslije, kad umru. Ja spremam kuću i hranu. Obnađujemo se da čemo nešto čuti za majku, rekla sam ti sve kao bratu. Bogzna koliko će sve ovo potrajati i našta će izaći?

- Činite dobra i bogougodna djela. Bog će vam sve znati i nadoknadi – nijesam znao šta drugo da joj kažem, ni ona nije znala šta da mi odgovori.

- I daidža bi volio da razgovara s tobom, kad se navečer vrati iz grada. Možda i brat nađe u to vrijeme. Samo ne znam smije li se povjetiti vašim prijateljima?

- Smije – rekoh. – Smije se sve reći. Oni će samo doći da me povedu odavde u taj dvorac u koji su ih smjestili. Ja još nijesam dobro i neću skorije tamo.

- Rekao mi je brat, kad vas je prepoznao da ste Bošnjaci i da se ne morate kriti niotkoga, kao da ga je sunce obasjalo. I on je pošao daidžinim tragom, ne zanima ga ništa drugo, osim ako može što da pomogne našim ljudima. Samo ne znam, aga, dokle će sve tako, bojim se mnogo, nijesam živa od straha da im se nešto ne dogodi.

- Bogu na amanet – rekoh nemajući ništa bliže i izvjesnije da je utješim. – Bog sve vidi i sve zna – pozivao sam se na poznate riječi, kao čovjek koji nema šta da ponudi, još manje može da pomogne.

- U kući su još tri čovjeka i jedna žena, ne zna se ko je od koga stariji. Ostaće tu do kraja – nije rekla ostaće do smrti, a onda kao da se pokajala, dodade:

- Ne znam, aga, hoće li se ko nama naći od pomoći, kad budemo umirali?

- Ne treba misliti o tome – rekoh odaljujući riječima to što se nije moglo odaljiti u njenim mislima.

- Nego ja se zagovorila, odoh da spremim predručak.

Nijesam osjećao glad, nijesam ni rekao da ne donosi jelo. Odlutah za mišiju kako idemo kroz život, a ne znamo o njemu ništa. Eto, iza sobnog duvara su još četvorobro živih, a do ovog časa nijesam znao ni da postoje. Ko su ti ljudi? Šta znam ja o njima i šta znaju oni o meni? Šta su sve preturili preko glave i šta ih još čeka? Šta znaju o lažnom gazdi Jovanu, zagonetnom Zinkinom daidži, i šta zna on o njima? Je li bilo dovoljno da ih njen brat pokupi s nekog beogradskog bunjišta, po nekoj riječi koju je čuo ili po imenu koje mu je neko prišapnuo? Da smo okrenuli drugom ulicom, da u času kad smo izlazili iz čeza, Zinkin brat nije bio baš tu, da je koji korak bio ispred nas ili iza nas, razminuli bi se, kao što smo se s tolikim ljudima zanavijek razminuli. Ne bi znali da postoji gazda Jovan i njegov domaćinski konak, u kome borave i umiru stari i bolesni ljudi naše vjere.

*

18. Od goreg gore

Mojih prijatelja nije bilo puna dva dana: trećega dana navratiše poranije, da me povedu, ali im rekoh da nijesam ozdravio, da je bolje još dan-dva da ostanem u konaku. Osman-batal me gledao sumnjivo, kao da mi ne vjeruje, tražeći još neki razlog u mojim očima, koji može biti skrivam od njih. Vjerujem da je pomislio kako sam se spetljaо sa Zinkom, ne mogavši se iščuditi da tako slobodno ulazi k meni.

- Ima li što zanimljivo za naš posao? – pitao sam da vidim šta su radili dva dana bez mene.

- Ima – reče – osmjejući se. – Sve je mnogo zanimljivije no što smo mogli zamisliti. – Baš juče smo upoznali nekog Vejsela, što je nekad bio imam i hatib Kamil Ahmed-pašine džamije, ovdje u Beogradu. Znaš li kako nam se kazao da je od naše vjere?

Zastali smo na jednoj duvarini, koja je po svemu sudeći mogla nekad biti džamija. Mjerio sam odoka rastojanje od jednog čoška do drugog, i nesmotreno pokazao prstom mjesto gdje je mogla biti munara. Nijesmo opazili da nas prati. Stao je ispred mene i podigao ruku, kao da kaže: pogodio si, baš tu je bila munara. A onda je onom dignutom rukom pozvao dijete, koje je išlo pred njim, da ga sačeka.

- Merhaba! – rekoh, gledajući ga u oči.

Okreno se bojažljivo, a onda odgovorio: "Merhaba, brate"! Pozvao sam ga na čaj, malo se premišljaо, a onda nam je pokazao gdje da ga čekamo, dok on isprati dijete. Dok smo srkali čaj, pričao je u pola glasa; rekao je prvo ko je i šta je, i odmah dodao da se više tako ne zove, promjenio je ime i vjeru, ali samo za druge, za sebe je ostao što je i bio, i u vjeri jači i odaniji no prije.

Ispričao je još da se njegov prad jed, koji se isto zvao Vejsel i bio imam i hatib Kamil Ahmed-pašine džamije, čiju smo duvarinu vidjeli, zavjetovao dobrotvoru Ahmed-paši da će on i njegov rod čuvati tu džamiju do sudnjeg dana.

- Sudnji dan je već bio – rekoh mu, ali on nije razumio, ili nije tome pridavao važnost, misleći samo kako će sačuvati i posljednji kamen Kamil Ahrned-pašine džarmje. I unuka, koga smo vidjeli, tajno zove Vejsel, i uči ga da čuva zavjet i amanet koji su uzeli na sebe njegovi preci. Potom me taj Vejsel pitao: je li istina da se Turska sprema da ponovo zauzme i vrati sve ove zemlje koje je prije izgubila? Sanja to svake noći i vjeruje da će tako biti. Tražio je da mu potvrdim, stiskajući me nesvesno staraćkom rukom za šaku, ne skidajući oči s mene. Nevoljno, rekoh: nije istina, Vejsel! Turska neće nikad više povratiti ono što je izgubila. Toga časa starac se snuzi, pade čelom o hastal, bez kapi duše. Tražili smo poslije njegovu

kuću satima, nemogavši ga ostaviti tako, jer je umro na našim rukama. Ne bi je nikad našli, da se onaj njegov unuk nije povratio da ga traži.

Sve ti ovo pričam, rekao je, da vidiš da smo našli jedan kraj s kojeg se može početi ovo zašto smo došli i još da ti kažem da je svu brigu oko Vejselove dženaze preuzeo čovjek što nas je prvoga dana doveo u ovaj konak. Mogao bih se zakleti da niko od toliko ljudi što su bili na dženazi i nosili Vejselov mejit, nije Ciganin, mada su se oblačili, držali i razgovarali kao pravi Cigani.

Tek je Osman-batal htio da izade, u sobu uđe Zinka, reče da su nas zamolili njen daidža i brat da danas ručamo zajedno.

- Ko su njen daidža i njen brat? – upita Osman kad ostadosmo sami.

- Daidža je domaćin ove kuće, gazda Jovan se kazuje, a brat – čovjek koji nas je doveo ovamo. Taj što je bio na Vejselovoj dženazi.

- Tako – reče Osman – i ovdje isto. Gdje god čeprkneš – naš svijet.

Ne mogu se baš tako izbrisati petstotina godina turkovanja. Tek smo tri-četiri dana ovdje, a sreli smo na buljuke ljudi, s njihovim imenima i našim prezimenima: Adžić, Pašić, Arapović, Osmanović, Arnautović, Kundurdžić, Alajbegović, Kumburović, Balašević, Karasoftić, Bećirović, Karahodžić, Berberović, Kadić i Karadžić, Bojančić, Čelebić, Jahić i Čulafić, Išimović, Čorug, Idić, Čatić, Ibrišević, Čosić, Hasanmajković, Delić, Hasanović, Dervić, Ibišbegović, Dizdar, Ibrahimpašić, Dudaković, Hećimović, Duraković, Fazlić, Durmić. Hajd' kad sam počeo da se prisjećam i da ih brojim: Fejzić, Džaferović, Gruhonjić, Džafić, Burabić, Džudžić, Efendić, Ekmečić, da ih ne ređam više, svaki drugi ima neki turski prirepak, kako su sebe zvali ili kako su ih Turci zvali, pa im ostalo tako, da se ne bi pogubili.

Za ručkom je s nama bio lažni gazda Jovan, Zinkin daidža; brat nije došao.

- Mora još neko da je umro od naših – reče domaćin (Osman Šerifović, rodom iz Sarajeva, kako nam se nešto kasnije kazao), uvjeren da mu s naše strane ne može doći nikakvo zlo i da više nema nikakve potrebe da se pred nama krije iza tuđeg imena. – Svakog dana poneko umre, a oni misle da su nas davno iskotarili.

Osman-batal ponovi priču koju je i meni kazivao – gotovo od riječi do riječi, da bi došao do čovjeka koji nas je doveo njemu u konak.

- Jeste – reče gazda Osman osmjehnuvši se krajičkom usana – to je moj sestrić. Ponekad pomislim da sam se, čineći dobro drugima, ogriješio prema njemu. Ništa ga više ne zanima, osim to: kad ko umre da ga lijepo i po našim običajima ukopa. A dao Bog, umire se svakoga časa. – Između rijetkih zaloga, kao da jede radi nas, čekajući da Zinka ode za drugo jelo, nastavi da se ispovijeda:

- Ja sam mu seveb svemu. Nijesam vjerovao da će sve ispasti baš ovako.

- Jok, nema tu grijeha, sačuvaj Bože! – reče Osman-bata! – Lijepo je to kad se neko nađe da pomogne i olakša muke sirotinji.

Nijesam bio siguran da tako misli. Rekao je to prije da utješi domaćina, kome je od iznenadne grkavice ispala kašika iz ruke.

- Ne znam je li džaiz na tome potrošiti jedini život koji čovjek ima. – Zastao je, videći da ne valja tako govoriti pred nepoznatim ljudima.

Pogledah ga i pomislih: ovaj je čovjek počeo da gubi vjeru u sebe. Čovjek koji ovako govorи počinje da sumnja prvo u sebe, i u sve drugo.

- Ima li ko da mu pomogne? – upita Osman-batal, koji je, bio sam siguran, pomislio isto što i ja.

- Ima da odmogne, efendijo. Neki, što su do juče bili isto što i mi, odmažu koliko mogu više. I mogu ti reći da su nam oni teži no oni koji su nas raskućili i rastjerali po svijetu. Promijenili su imena, kao što smo mi morali da promijenimo naša, ali su uzeli da to dokazuju, što grde i gore mogu, da bi postali veći Srbi od samih Srba. Takav jedan nam je uvijek za petama, otkriva nam tragove, čini nam zlo koliko najviše može. Najgore u svemu je što nas poznaje, što se moramo kriti od njega kao miševi od gladne mačke. Taj jučerašnji Alija Karadža, niko i ništa, sad je postao Ilija Karadžić, koji zatirući nam trag, pokriva sebe, briše stope, po kojima bi mogli doći i pred njegovu kuću.

- Volio bih kad bi mi neko pokazao toga Aliju – reče preko zalogaja Ibiš-aga, a nijesam odmah razumio zašto bi volio.

- Misliš toga Iliju? – upita začudeno domaćin.

- Pokazaću ti ga, ali poiždalje. Ni oči više ne volim da nam se sretu.

Čutljivi Ibiš-aga nije rekao više ništa, a bogzna šta mu je sve dolazilo na pamet, dok je domaćin redao kakva im je zla učinio taj Alija – Ilija. Napokon reče da se taj Alija – Ilija i njegov sestrić Abdulah, koga smo čekali da s nama ruča, a nije došao, još nijesu sreli na zgodnom mjestu, poslije čega jedan od njih ne bi živ zemljom hodio. Zato, kad ovako okasni, pomišljaju na najgore, uvijek.

- Došlo je kijametsko vrijeme – reče Osman-batal kao mudro – kad moraš dokazivati i premetati se u sto vjera, da nijesi Turčin, već Ciganin. Ne znam da li da kažem: pusto tursko! ili: krmsko tursko, kad je tako!

- Kako god kažeš, nijesi pogriješio! Ovo je gore od oboje, nego ja vas zagovaram: bujrum, uzmite, kao da ste u svojoj kući! Naročito ti, Ibrahim-efendija, imaj na umu da zdravlje na usta ulazi. Ako se budeš tako držao još koji dan, poletjećeš kao tica, u havaje.

- To sam mu i ja rekao, baš tim riječima – veli kroz smijeh Osman-batal, koji se, po svemu sudeći, zaželio domaćih jela, ne zna na šta prije ruku da spusti.

Tek smo oprali ruke i čekali kahvu, dođe Abdulah, smrknut i ljut, iako se trudio da odmah ne poznamo kakvu nevolju nosi u sebi.

- Da se nijesi tučio gdje s onim Alijom Ilijom? – pitao je domaćin.
- Ne – reče kratko – Nijesu se još sretali. Ima i od gorega – gore. Šuhretu su oteli Vlasi i pobegli s njom u bestrag.
- Zašto je izlazila? – upita domaćin, a glas mu se zaveza u grč.
- Nije izlazila, neko je prokazao.
- Alija – Ilija je prokazao?
- Ne vjerujem. One koje on prokaže, možeš tražiti na groblju.
- Volio bih da mi neko pokaže toga Aliju – Iliju – javi se ponovo Ibiš-agu, koga se nije mnogo ticala sudbina otete djevojke, već samo taj Alija – Ilija na koga se žale.
- Svaki je drugi-treći ovdje Alija – Ilija, aga, no ne znam što će ti to, ako ne misliš da ludo izgubiš glavu?

Ibiš-agu začuta, a Abdulah reče da ne može da ruča, da će ponovo u grad, ne bi li još nešto čuo o Šuhreti.

Kad Abdulah ode, domaćin nam ispriča čudnu i tužnu priču o toj Šuhreti koju su oteli Vlasi:

- Šuhreta je rođena istoga dana, evo će devetnaest godina, kada su posljednji Turci morali da napuste Beograd. Majka joj je umrla na porodaju, a otac, Kasum, bio je toga dana, dolje u hendecima, braneći im odstupnicu. Djevojčicu je od mrtve majke razvezala komšinka Srpskinja, umotala je i iznijela na prag, da je nađu oni koji budu prolazili tuda. Mnogi su je vidjeli, ali нико se nije osvrtao na nju. Noću se iz hendeka izvukao ranjeni Kasum, koji je imao predosjećaj da mu se žena porodila. Preskočivši prag, znao je da je u povoju njegovo dijete. Ušao je u kuću i našao mrtvu ženu. Sjutradan je došla ona komšika, Srpskinja, i vidjevši ranjenog Kasuma i dijete koje je premrlo od gladi i plača, sažalila se, oprala Kasumu ranu i previla, a dijete nahranila i uzela da ga njivi i čuva. Poslije je, već kako to biva, kad je djevojčica pođrsla, ona žena zanemoćala i pala na postelju, nepokretna, a brigu o njoj je preuzela Šuhreta. Eto ju je neko prokazao, oteli su je zlotvori. Da je onda umrla, dok je bila mala i ostavljena na pragu – ni po jada, koliko je tada umrlo našega svijeta, ni broja nema. Ali, danas, poslije svega što je Kasum podnio za nju i ona za njega, nesreća je koju neće preboljeti.

U drugoj sobi se čuo ženski plač i jecaj.

Dođe mi na um da ih utješim: nije isto ako je oteta ili ako je mrtva, ali bilo bi neumjesno; oni su to izjednačavali sa smrću, ako ne i teže od smrti.

Rekoh samo da se nikad ne zna šta je kome suđeno i da ono što danas izgleda dobro i kako treba – sjutra može da bude nebože gore, a ono što je loše i teško – može se popraviti. Ni to nijeispalo ni utješno ni mudro. I sve što sam poslije rekao, nije se vezalo za srce našega domaćina i njegove sestričine, koja je između prigušenih jecaja slušala o čemu pričamo. A rekao sam:

- Evo kako je sudbina surova i nemilosrdna.

Ovaj nesrećni Abdulah je ostao da pod ciganskim imenom, znakom i biljegom pomaže našoj sirotinji, u posljednjim časovima života i odlaska s ovoga svijeta. Samo da znate koliko je naše ropčadi ispustilo dušu na njegovim plemenitim rukama, koliko je čefina pokrojio, koliko kabura iskopao, koliko mejitova u zemlju spustio. Ili taj nesrećni Kasum, je li zasluzio da mu se ovo dogodi? Bože – podigao sam ruke na molitvu – učini i pomogni nesrećnom robu Kasumu da vrati svoju otetu kćer, i kazni nevjernike koji su iz obijesti i mržnje nasrnuli na njenu djevojačku sreću.

Osman-batal me gledao uplašeno, čudeći se da sam za tako kratko vrijeme ušao u tajne ove porodice i da me to što znam o njima učinilo obaveznim i nesrećnim, da dijelim njihovu tugu i osjećam je kao svoju.

Bio je nestrpljiv, osjećao sam da je imao mnogo da kaže što je čuo i vidio po Beogradu, ali ga je događaj s Kasumovom čerkom pobrkao u svemu. Nagovarao me potom da se preselimo u dvorac, ali ja sam odbijao, pravdajući se da još nijesam prezdravio. U stvari, nijesam želio da ostavim same ove ranjene ljude. Osjećao sam i po domaćinovim pogledima da vole da ostanem još.

Ibiš-agu još jednom poluglasno upita kako bi mogao da nađe toga Aliju – Iliju, kao da je i njemu neko veliko zlo učinio, ili ga je možda vukla sudbina u nesreću koju nije mogao izbjegći.

Hasan-éatib mi éutke podnese pod nos svoj tefter da pročitam što je zapisao.

19. Zapisujem ono što sam odavno znao

Razmišljajući o sudbini porodice Osmana Šerifovića, u čiju sam kuću slučajno ušao, jer mi je onako bolesnom, bilo teško tražiti bliže i ugodnije smještaje po Beogradu – prvi put nađoh opravdanje i za odluku Porte, koja nas je spremila ovamo, da našim izvještajima potvrdimo ono što se uveliko pričalo i znalo u Carigradu. Zapovijedili su nam da pregledamo stanje turskih građevina po kneževini Srbiji, a mi ćemo pregledati što se bude moglo pregledati. Jer koja bi država inače dozvolila da tuđi ljudi vršljaju po njoj i procjenjuju kakva prava imaju dojučerašnji turski podanici i šta je s njihovim zadužbinama. Kad bolje razmislim i sjetim se riječi velikog vezira, koji nas je uputio na ovaj put, ispada da je on upravo to htio, a što nije tako rekao, biće što ljudi na takvim položajima i s takvim zvanjima ništa ne kažu obično i kratko, već uvijeno i dvosmisleno, da ti na samom početku zamrse i otežaju rad. Pridali su tu i Karadag, ako bude vremena i mogućnosti da se i tamu ode i vidi isto. Ja sam

Karadag namjerno prećutao pred njima, smisliću nešto kao opravdanje da nije bilo vremena ni prilike da se obide.

Drugi je dan kako u moju sobu ne navraća ni domaćin ni njegov sestrić Abdulah; nijesu dolazili ni kod kuće, zato je Zinka zabrinuta, i pored toga što ima pune ruke posla da nahrani ona tri starca, posebno staricu, koja je počela da razglašava svoju nesreću, tuži ili pjeva, nijesam mogao jasno razabratи ni jedno ni drugo.

- Tek počinju muke – reče Zinka unoseći mi jelo. – Dosad je makar čutala, sad, oprosti mi Bože, jedna glava – devet jezika.

- Šta joj je? – pitao sam ublešeno.

- Prvo je danima čutala i gledala u tavanicu.

Nijesam joj mogla skinuti pogled s nje. Sad priča bez reda i mjere, što joj dode na jezik, ne zna se ni kad pjeva ni kad plače. Grehota jedna, velika.

Zinka je pričala o njoj videći da me to zanima. – Ona je čuvena Zulejha-hanuma, žena Šejh-Omerova, muderisa Hasan-paštine medrese u Beogradu. Žalosti, šta se sve može dogoditi Božnjem robu.

Pogledala me, u nedoumici da li da nastavi ili da začuti. Ohrabrio sam je pogledom da još priča.

- Čuvena Zulejha-hanuma – uzdahnula je duboko – o njenoj se ljepoti i dobroti nadaleko pričala. Zato se i za Šejh-Omera govorilo da je bio najsrećniji čovjek u ovom gradu.

Potom, kao da se ljuti na samu sebe, reče:

- Nemam riječi, aga, i nijesam pribrana, da ti ispričam šta se sve pričala o njenoj ljepoti, o njenoj dobroti. To ni u starim knjigama nije tako lijepo zapisano. Ja sam je, sirota, dobro poznavala, jer nas je poučavala u mejtefu ... Ne umijem, ne znam, ne mogu ništa više da kažem što bi priličilo Zulejhi- hanumi ...

Mučila se tražeći riječi koje nije mogla da nade. Bilo joj je krivo i žao što je započela priču o njoj, kad već ne može da je ispriča kako bi htjela. Morao sam da je ohrabrim, da ne začuti. Bila je spremna da se ugasi kao svijeća.

- I šta se desilo s tom nesrećnom ženom? – upitah sa znatiželjom u glasu, kad je bila spremna da zatraži odobrenje da ode.

- Eto, šta se desilo, Ibrahim-ag! Desilo se da je Šejh-Omer umro istoga dana kad su se spremali da isele za Stambol i ona odgodi put za nekoliko dana. Pričalo se poslije da je Šejh-Omera neko otrovao, da nije mogao tako nazdravo da umre. Tu je tajnu Šejh-Omer ponio u grob.

Stala je trenutak u nedoumici da li da nastavi ili da začuti.

- Nju je poslije, razvalivši vrata na kući jedne noći, oteo neki vlaški knez Vukojc iz Trbušnice, prijeteći da će joj zaklati djecu (kćer je bila starija a sin još u bešici), ako ne pode s njim. Pričalo se da nije htjela da

ide i da je žrtvovala djecu, no taj Vukoje ih nije htio zaklati, ispratio ih je sjutradan na tursku granicu, a Zulejhu-hanumu silom odveo u svoju kuću.

Bože, šta se sve pričalo o tom Vukoju i Zulejha-hanumi, kao da su ti koji pričaju, bili u njegovoju kući i sve vidjeli kako je i što je s njima. Govorilo se da je Zulejha-hanuma otrovala svoga muža, da je njena otmica samo namještajka koja je trebala da je opravda pred svijetom i da izazove sažaljenje.

Sram me, Ibrahim-agu, da ti pričam šta se sve čulo, usred tolike nesreće koja se dogodila, kao da ljudi nijesu imali svojih briga i muka, no da raznose i izmišljaju te priče. I to najviše naš svijet, koji se krio po podrumima i budžacima ovog nesrećnog grada.

A istina je bila da plemenita Zulejha-hanuma nije progovorila ni jednu riječ u kući toga zulumčara Vukojca, već je zanijemila, postala obična krpa s kojom je mogao da čini što hoće. I činio je za punih trinaest godina, od one noći kad je oteo iz njene kuće.

Poslije je neko dojavio Abdulahu da je Zulejha-hanuma istjerana na mahalu, i on ju je doveo, ovamo. Nije me poznala, nije nikog poznavala, nije se ničega sjećala. Ili nije htjela da se sjeća. Nije progovorila ni jednu riječ, bila je, Bože me oprosti, šenula. Od jutros priča, zbor joj zbor ne stiže; ne znam, aga, kad je gore s njom, prije ili sada.

- Neće dugo, umrijeće – rekoh, kao da nešto znam o tome, a možda sam nekad nešto i čuo, pa zaboravio. – Bila bi prava sreća da umre.

Rekao sam ono što je ona trebala da kaže, a nije, kao da sam ja bohrao oko nje, a ne ona. Postidjeh se od toga što mi je nesmotreno izletjelo iz usta.

- To je u Božijoj volji – reče mudro Zinka – za svakoga se zna kad će i kako će napustiti ovaj svijet.

Nijesam znao šta da joj kažem, u ovakvim prilikama riječi izgube svaki smisao i značaj. Više sam volio da mislim o slučaju, o nekim tajnim koncima što se negdje pletu i zamršuju, da bi se u njima uhvatio i onaj koga se nijesu prije doticali. Razmislivši malo dublje, video sam da i to ishodi na isto, bio je i tu neizbjježni pečat i prst sudbine. Tek sam zakoračio u ovaj mrtvi mravinjak, a čuo sam strašne priče; kako li je tek tamo, gdje nijesam još bio, u onome što ne znam ni da postoji? Koliko još nesrećnih Zulejha-hanuma truhne u zindanima novih kneževa i hajduka, zlikovaca i ukoljica, što su na nožu dobili vlast i snagu pa mogu da čine što hoće, a hoće sve što mogu? Koliko je nesrećnih Abdulaha koji prebiraju bunjišta i duvarine nekadašnje Turske carevine i iz njih iznose od nesreće onijemele i od gladi premrle ljude; između carske odluke i zapovijesti da se ne smiju seliti iz gradova i kneževe pizme da ih istjera ognjem i kuburama, kao što se izgone zvjerke iz jazbina? Koliko za to znaju na Porti: paše i veziri, baše i subaše, kadije i muftije; koliko o tome

zna padišah Abdulhamid, ostavljući ih na milost, na merhamet onima koji nikad nijesu znali za to, na obraz onima što svoj obraz Peru krvlju nemoćnih i slabih, koji su se oslonili na šuplju carsku riječ koja više ne znači ništa i ne obavezuje nikoga?

Dođe mi otrovna misao da svu krivicu svalim, prije svega na Portu i sultana, na sve sultane i sve porte, što su svoju vjeru i narod prosuli po svijetu, pa ih ostavili, da plate i vrate zla koja su počinili i nijesu počinili. Nije narod jato ptica da ga protjeraš preko brda, izukrštan je i ispreplijetan s nebroj nevidljivih veza sa zemljom na kojoj se rodio, trebaće im petstotina godina da ga iskotare, koliko su se oni na njoj rađali i množili. Toliko najmanje, jer ko zna kakvo sjeme iz čije utrobe niče i ko će se i koliko potezati još ovim nesrećnim krajevima koje bi htjeli časprije da isprazne i očiste. I dok se god bude pomicalo tursko sjeme i fara ovuda, javljaće se ober i oder knezovi i vojvode, krvoloci i glavosjeci, da ih čiste, zamjenjujući svojih petstotina godina robovanja najkraćim redom i smrtnom presudom svemu što nije gola fukara, izrod i ukor Turske carevine; utjeha zlih: da i od gorega može biti gore i teže.

Zapisujem ono što sam odavno znao, ali nikad ovako blisko i očigledno kao sada, s nadom da će imati mogućnosti, da, ako ne sultanu ili veziru, makar nekom paši ili muftiji kažem u oči istinu ko im danas predstavlja ovdje Tursku carevinu, koga njihove dojučerašnje sluge i čipčije zovu Turcima i Ciganima.

*

20. Bilo je drukčije nego što se priča

Kad stigosmo u dvorac "Laza i sin", tako se zvala nova građevina od četiri boja, čije su dvije strane još bile opletene drvenim skelama, žandari su izvodili vezanog Hasan-čatiba, koji nam je išaretima davao znak da prođemo kraj njega, kao da ga ne pozajemo. Nijesmo prošli, prvi se ispred njih podboči Osman-batal:

- Kuda ga vodite?

- Odbi, gospodine, ako nećeš i ti s njim! nabrecnu mu se dežmekasti žandar, mahajući oštrot rukom prema nama, da se sklonimo.

- Onda vodite i mene! – reče nabusito, ne želeti da se ukloni što mu neće reći zašto ga vode. Tih nekoliko riječi Osman-batal je izgovorio na dosta ljutom arapskom jeziku. Nijesam znao da govori arapski jezik, nije mi rekao: sve više me iznenadjuje i uvjerasava da boljeg druga za ovaj posao nijesam mogao naći.

Videći da smo stranci, žandari za trenutak zastadoše, a onda dozvoliše Osman-batalu da ide s njima. Ja ostao da ih čekam, bilo je glupo da dobровoljno stavljam ruke u lance, kojim su vezali Hasana-čatiba i Osmana-batala.

Nijesam mogao zamisliti šta je mogao da zgriješi mjesecinasti Hasan-ćatib, što ni mrava nije zgazio, kamoli kakvo zlo kome učinio. Mora da je neki nesporazum, neko nam je nešto podmetnuo i za to se sad valja opravdati. Samo ne znam zašto su mene ostavili? Ostavili bi i Osman-batala da se nije sam ponudio.

Bilo bi zanimljivo – razmišljaо sam poslije – ostati godinu-dvije, ostati koliko bude trebalo, i ne samo u Beogradu, već u svakom gradu odakle su Turci istraženi – vidjeti što je bilo s onima koji se nijesu izvukli i napisati optužnicu, ne na Srbiju i njenu vlast, malo ko to ovamo ne bi učinio što su oni učinili, već na Tursku i njenu Portu, na sultana i vezire, što su ostavili narod, koji se kazivao njihovim imenom i vjerom, da plati za sve što je tursko ime i turska vjera zaslužila za petstotina godina zuluma i turkovanja.

Toga trenutka bio sam svjestan da sve što napišem da je učinjeno ovdje, sva zla i nesreće koje su se desile ovom narodu, idu ponajprije na obraz i dušu Turske carevine, i Osmanlijia. Gotov bih bio da ovo što pišem pokažem svakom ovdašnjem novopečenom kababahiji, razumio bi da moji opisi njihovog zvjerstva idu, ako ne prije, ono barabar s turskom zaslugom koju su ostavili da plate slabi i nemoćni. Vjerovao sam i niješam vjerovao u ono što je kao crni glas dolazilo i stizalo tamu, u Carigrad, no sad vidim da je mnogo grde i gore od toga. Za kratko vrijeme sve je počišćeno kao džehenemskom metlom, kao da *pusto tursko* nije trajalo ni pet godina, a ne sto puta toliko.

Ušao je neki nemir u mene, htio bih da doznam što je skrivio moј pisar, Hasan-ćatib, da ga vode vezanog, kao da je čovjeka ubio. Sad viđim da sam pogriješio što sam se uklonio ispred njih, da je još jednom Osman-batal ispaо avizaniji i kuražniji od mene. On se makar uspro, tražeći da mu kažu zašto ga vode; ja sam čutao i gledao svoga posla. Otkud mi pravo da mislim da Hasan-ćatib ne može da pogriješi i da to što su ga odveli vezanog, mora biti neka zabuna? Sto puta sam se uvjeroio da ljudi za koje mislimo da nijesu kadri ni da govore punim glasom, učine junashvo ili zločin, što se do toga časa nije moglo zamisliti.

U taj čas stigoše Ibiš-aga i Abdulah, bio sam zaboravio na njih, naročito na Ibiš-agu, kao da ga nema. Svo jutro mi je bio na umu samo prenevoljčeni Hasan-ćatib, s velikim i ukočenim plavim očima, koje nijesu tražile ništa drugo, već da mu ne prilazimo, da ne pitamo ništa o njemu, kao da nam nije drug i ortak. Ako je što kriv, krivac je samo on, niko drugi – govorile su njegove ukočene i plave oči u kojima je bila tajna njegove krivice, i strah kojim će mu je silom odvezivati, ako je ne bude htio milom priznati. A ako je ne bude imao i znao – moraće je izmišljati, priznajući sve što mu budu ponudili stavljajući ga na edželske muke.

Čutao sam čekajući da oni prvo počnu i kažu gdje su bili toliko dugo i šta ih je tako brzo sjedinilo da krenu zajedno u rizični posao prikup-

ljanja posljednjih živih i mrtvih turskih ostataka. Kad se uvjerih da će očutati svo vrijeme koje su odvojili da potroše sa mnom, upitah neobuzdanim i drhtavim glasom:

- Šutite, kao da ste neko veliko zlo učinili?

- Dobro – reče Abdulah. – Dobro smo učinili, zahvaljujući Ibiš-agiju.

Čekao sam da kažu što su učinili, ali su se oni skanjivali, kao da ostavljaju jedan drugome da kažu to što prije može biti nesreća i zlo, no što može biti dobro i lijepo.

Umuhaserili smo onoga Aliju-Iliju – nastavi Abdulah, popuštajući strogu i ružnu grimasu na licu. – Neće više nikome kvariti posao, nadam se u Boga.

- Šta ste mu uradili? – htio sam da prekinem nepotrebno okolišenje, kao da hoće i neće da kažu to što su započeli.

- Ništa naročito, samo ga je Ibiš-agija sunetio. Tek sad nijesam znao što su uradili. Pogledao sam ih oštrot i ljuto, da se ne šale sa mnom, nije vrijeme za šalu, već da sve lijepo kažu što je i kako je. – Podvezao mu je mošnje da se ne koti pogana fara od njega.

- Nijeste, valjda, to učinili? – pitao sam zgranuto, ne vjerujući u to što čujem.

- Jesmo, efendija, što da ne? Ne znaš ti ni stotu koliko je on zla učinio našima, ovdje. Žaslužio je da ga sunetimo po vratu, fis: ali, mislimo, da će mu ovako biti gore. Širiće odsad nogama kao uškopljeni bik, i zaobilaziće naše, okretaće glavu od njih, da ih ne vidi i kad mu pred oči dođu i na um padnu. Ibiš-agija je marangun za to, jedno vrijeme je, kaže, štrojio bikove i konje u Jedrenima. Učio je za hećima, pa ga očeva smrt pobrkala u tome.

Nijesam znao da je Ibiš-agija učio za hećima i da je štrojio bikove i konje po Jedrenima; nijesam znao gotovo ništa o njemu, već to da su mu djed i otac bili čuvari Smederevske tvrđave i da je imao želju da posjeti groblje u Smederevu. Da ga je ta želja povela s nama. S Abdulahom je već pet-šest dana i sve zna o njemu. Biće da je Abdulah jedan od onih što za sat-dva prosiju čovjeka na svoje radoznašto sito, do devetog koljena unazad, da vide u čemu im ko može biti drug i prijatelj, u čemu suparnik i neprijatelj.

- Sve smo izveli s duplom kapuljačom na glavi, koju su još stari Grci vezivali svojim protivnicima, kad su ih muhaserili. Čisto vizantijski obred, iako oni misle i govore da su muke kojima Turci kažnjavaju svoje protivnike teže od drugih. Teže je samo onima koje muče, a muke su svuda iste. I kad ih neko usavršava i dogoni za svojim čeifom, usavršava ih da budu gore i teže za one koje muče.

Kad najzad Abdulah predahnu od priče kako je uškopio toga Aliju-Iliju, po redu kako je to radio s bikovima i konjima, samo malo pažljivije i s lakšom rukom, da ne umre – Ibiš-agija se okrenu k meni, pošto je dotle

sjedio koso i pogledivao me isprijeka, hvatajući moje nestrpljive poglede i glasove, koji su ih požurivali da ne zamotavaju priču, već da kažu odmah to što lukavo nagovještavaju.

- Efendijo – počeo je ozbiljno i sa zategnutom žicom u glasu – ja bih s tvojom dozvolom ostao ovdje, s Abdulahom, da radim ono što on radi i da mu budem od pomoći. I pravo da kažem, a to i ti vidiš, ja ne znam ni što smo dolazili ovamo, jer od toga što si nam rekao da čemo gledati – nema više za gledanje ništa, nako duvarine i zarasli putevi do turskih mezara. No ni njih nema puno. Bolje je da ostanem ovdje – nasmijao se prvi put otkako je sa mnom, ili ja to nijesam prije zapazio – da umuhaserim još nekog Aliju-Iliju, bolje nego da štrojim ovnove i bivole po Jedrenima. I da poturim rame i ponesem na groblje one koji budu umirali. Većeg sevapa od toga nema, efendijo. Ja mislim složićeš se sa mnom.

- Dobro je – prekidoh ga, a htio je još da govori. – Neka ti bude kako si zamislio, samo pazite da vas ne uštroje, prije no što još jedan naš mejit ne ponesete na groblje.

Nijesam rekao šta je preče i važnije od čega, nijesam mu ni odbio ni potvrdio glasno omalovažavanje našeg zajedničkog posla, za koji, kad bi bi me neko pitao – ne znam šta bih mu odgovorio. Došao je bez moranja i odlazi od mene drage volje, ne može biti što bolje od toga. A ono što se nadao da će naći – prebrinuo je. Iako je sve propalo i nestalo, lakše mu je u duši nego da misli kako je i što je. Da misli što je prije mislio.

Oprostismo se hladno, kao da smo se tek upoznali i rastali. Ili on nije mislio da se oprاشtamo za čitav vijek? Možda je saznanje da je najzad pronašao nešto čemu valja pokloniti ostatak života učinilo da je moja obaveza traženja i bilježenja turskih ostataka nikakva i beznačajna u poređenju s tim što će odsad on raditi? Možda sam mu smiješan i glup što još istrajavam na beskorisnom putu, ako ne želim da dođem do kraja, pa tek da mi se otvore oči i vidim da sam tuda uzalud hodio? On je od prvog dana video da od našeg posla nema ništa, zato mi je nekoliko puta rekao da su to što mi idemo da vidimo mogle da vide i da se raspitaju turske posade u četiri utvrđenja koja još Turci drže u Srbiji, a naročito dokoni mubaširi koji ništa drugo i ne rade, već drežde zatvoreni u nekim sobama, čekajući da ih najzad Porta povuče kao nepotrebne i suvišne ljude.

Ne mogu se otresti osjećanja da se nikad više neću sresti s ovim čovjekom, koga je sudbina isto tako iznenada isturila ispred mene, da i on zadovolji neke svoje goruće želje i ja bez mnogo muke dobavim druga koji zaslужile po tome što zna i koliko zna, da mi bude ortak u svakom poslu. Sad se rastajemo ni kao prijatelji, ni kao dušmani, mlako, suvišni i dosadni jedan drugome. Jer, njegovo znanje o zemlji Srbiji vrijedi isto toliko koliko mu vrijedi dalje dangubljenje sa mnom, poslije onoga što je video na Smederevskom groblju.

Čovjek koji uđe, unese mi bokal svježe vode, obazirući se pri-mijetno, sa željom da nešto pita. Trebalо je da počnem prvi, da ima opravdanja za razgovor s nama. Nijesam znao o čemu bi drugo, već o vodi koju mi je ponudio.

-S koje ču to česme da pijem, da mi je znati? – upitah kroz smiješak, da ga oslobodim i kaže što ga muči.

- S Čukur-česme, efendijo – prihvati razgovor.

- S one odakle je počela buna protiv Turaka.

- Biće da su Turci to i zaslужili – rekoh lukavo, kušajući mu naum. – Ne bi se tolika buna i svađa digla bez ništa?

Razmišljao je trenutak da li da nastavi ili da tu prekine, iako je mogao znati da sam Turčin i u turskoj službi po imenima koja su bila zapisana u službenoj knjizi.

- To sa Čukur-česmom je čista namještajka, efendijo, gledao sam sve kao što vas sada gledam. Nijesam Srbin (nije rekao ko je) i nemam što da krijem od vas, bilo je sve drukčije nego što se priča.

BIJELI AZIJATI **(Zamjene 5)**

17. Nije se na njima poznavalo ni crno ni bijelo

Ovoga jutra nijesam samo ja krenuo u pravcu sunca. Kad sam se obazreo, gazeći po umašćenom dubokom garu kuća, koje su pregorjele kao trijeske u noći, vidjeh dugu i otegnutu kolonu kolašinskih muhadžira, kao da se dizala iz spečene i pepeljave zemlje, kako je trčala prema suhom koritu rijeke koje se bjelasalo daleko u dnu polja. Kao da su iskušljali iz nekog ogromnog podzemnog krtičnjaka i po nijemoj zapovijedi pošli prema suncu koje je izgrijavalо na ispošćenom nebu.

Koliko god da sam pridavao korak, nesvesno želeti da im umaknem (jer ništa mi kod njih više nije bilo nepoznato i novo), kolona se sve više primicala i rasla, riješena da me sustigne i prestigne, kao da se plaše da će im ugrabitи ono što njima pripada.

Kad sam bio siguran da im ne mogu izmaći, sjahah s konja, kao da imam namjeru da ga odmorim i nahranim u pustom polju.

Oni koji su me sustizali počeše praviti krug oko mene. Toga trenutka bio sam siguran da znaju da sam Bošnjak, jer se to moglo vidjeti iz njihovih više radoznalih no neprijateljskih pogleda, kojima su tražili razjašnjenje od mene.

- Ne znam zašto ste zapalili kućerke koje ste s mukom podigli? – upitah, a nijesam bio siguran da sam to prvo trebao da ih pitam. Kad čovjek počinje razgovor s nepoznatim ljudima, uvijek može da pogriješi i pita ono što oni ne žele da odgovore. Nijesam se prevario, umjesto odgovora, jedan između njih, upita mene:

- Misliš li, efendijo, da se u tim kućarama smjela čekati zima?

- Jok! Nijesi ga dobro pitao! – reče drugi.

- Misliš li ti, efendijo, da bi neko od nas dočekao zimu poslije bolešćine koja uzima svakodnevno koliko može više, sve da su nam kuće od kamena i kako treba?

Mogao sam reći što sam htio, sumnjam da bi me ko razumio. Tako bi obrnuli ja svojim putem, oni njihovim. Sreli se i razminuli. Ipak, nijesam.

Rekoh:

- Možda se nešto moglo učiniti i da ne palite tolike kuće!

- Šta se moglo učiniti? – došlo je iz najmanje desetak usta. Pogledah po tim glavama koje su me pitale, na svima su bile od dima i vjetra utreštene i izbećene crvene oči. Nije se na njima poznavalo ni crno ni bijelo.

- Gledao sam to svunoć. Bilo je strašno. Vatra i voda, ne zna se šta je gore.

- Prvo je bila vatra, a potom voda. Kao da je Bog dželle šanuhu htio da nam najzad pomogne, vatrom i vodom koje je poslao u pravi čas.

- Mislio sam da niko neće ostati živ. Ne znam odakle se jutros stvoriste, kao da ste iz zemlje izašli?

- Iz zemlje... Tek su počele prve munje i prve kapi kiše, svi smo se našli u nekoj dubokoj jami ispod zemlje, kao da je za nas mahsuz stvorena. Munje su je osvjetljavale i mi smo za tim tragom pošli tamo. Poslije je padala kiša, čuli smo je kako se ruči niz kamena ždrijela u pećini, ali mi smo bili u suhoti, i na nas nije pala ni jedna kap.

Sjetih se da sam se i ja zaklonio ispod jednog natkapka u suhom rječnom koritu, kojim je počela da teče voda.

- Bog je milostiv – rekoh – i u najtežim trenucima misli na svoje robove.

- Da te ne vidim suha i odmorna, rekao bih da sam te gledao svunoć na onoj kiši – reče grbavi starac, s pritegnutom dugom bradom ispod rebnika na trbuhu. – Takav je jedan bio na onoj kiši, svunoć, i konj mu je bio sličan tvome konju.

- Možda si me vidio naspram munja koje su svjetlećim jezicima palacale po zemlji?

- Kad su munje počele da sijevaju, mi smo već bili u pećini. Ništa se potom nije vidjelo, do što su se čuli gromovi i kiša.

- Biće da si me sanjao – pomagao sam mu da odgonetne tajnu koja ga muči.

- Nijesam oka sklopio. Otkako smo krenuli na ovaj put, ja ne spavam.

- Ima ljudi koji vide i ono što se ne vidi. Blago tebi – pokušah da se izvučem lukavstvom i da zadovoljim njegovu uzrujanu znatiželju. – Ima ih i koji vide unaprijed. Jedan je čiradžija iz Gusinja video u snu svog izgubljenog konja, usred jedne kamene vrtače u koju konj nije mogao nikako doći, već ako ga nijesu šejtani ponijeli tamo. Sjutradan, kad je otišao na ono mjesto, video je svoga konja kako pase travu, koju dotle konjska usta nijesu ni pomirisala.

Zamotavao sam ga ovom pričom koja mi je odnekud došla u sjećanje, iako nijesam bio siguran da je baš tako bilo, ali bilo je zgodno da njegovo čudno pitanje prevedem u što je moguće običniju javu. Da ga više to ne muči i da me ne gleda tako, kao da sam iblis, a ne čovjek.

- Bio si u nekoj vodi do koljena, ispod kamene strehe i čekao si da svane dan i da nas povedeš u neko bolje i pristojnije mjesto za život.

Razmislio sam trenutak: da li da potvrdim ili odbijem njegov san?

- Ako me primite da idem s vama, biće mi dragو da se zaustavite tamo gdje mislite da je bolje i priličnije mjesto za život. Ne znam šta drugo da odgovorim, svako ima pravo da promijeni ono što mu ne valja. I Bog je na strani onih koji traže bolje, više i ljepše.

- Tako – reče starac, s velikom bradom ispod kaiša – kao da mu je najednom postalo sve jasno i ništa ga više nije mučilo. – Onda nas vodi. Sami te Bog poslao da nam pokažeš put tamo gdje smo hairli okrenuli.

Ostali su čutali i slušali naš neobični razgovor. Nijesu me više gledali sa čudenjem i srdžbom u očima.

Okrenuh u pravcu sunca, kamo sam se prije zaputio.

- To je taj put – promrmlja starac. – Slijedimo ga.

Mučila me priča o gusinjskom čiradžiji koji je našao svoga izgubljenog konja. Je li mi je neko zaista ispričao, ili sam je toga časa izmislio, da pobrkam sumnjičavog starca koji je tražio odgovor: je li me ranije vidio ili nije. Nijesam je izmislio, uvjeravao sam sebe, ali se nijesam mogao ni sjetiti kad sam je čuo i od koga. Bogzna šta sve čovjek u svome vijeku čuje, šta od toga zapamti a šta zaboravi, šta prekine jedno od drugoga i šta sveže jedno za drugo, tako da to postane samo njegova priča, uviјek drukčija, kraća ili duža, ovakva ili onakva, kakva mu kad na um dode.

- Jedan je Kolašinac sanjaо mrtvoga oca i sjutradan ga je video kako je na konju prošao kroz selo. I pozdravljaо se s ljudima i ljudi su mu odgovarali, ne sjećajući se da je umro. Tek kad se neko iz sela usudio da kaže da ga je sreo, njegov sin je to potvrđio, ali je istoga časa umro – pričao je starčić koji je išao uz mene, kao sasušena ptica ili izmršavjeli majmun, odgovarajući mi na priču što sam je prometao kroz glavu, ne mogavši se sjetiti jesam li ispričao istinit događaj ili sam ga ja izmislio.

- Rekao bih da te ne gledam prvi put? – pokušah da ga vratim iz te čudne i nevjerovatne priče koju mi je ispričao.

- Bio sam hodža u Kolašinu. Cuveni hodža Kalić. Ilum sam izučio u Carigradu. Rashodžili su me moji Kolašinci, kad sam im prije dvije godine no što smo se digli otud, govorio da treba da se selimo. Nijesu mogli da ostave kuće, njive i livade, stoku i drugi mal, poslije su sve to ostavili, nemajući vremena kroz vrata da izađu. Mnogi su kroz prozore skakali u živu vatru kojom su ih izgonili iz kuća.

- Sad te, nadam se, ponovo priznaju za hodžu?

- Više ne mogu biti hodža. Ištetio se kantar u meni. Kad im ja kažem da vidim i čujem ono što oni ne vide i ne čuju – ne vjeruju mi. Misle da sam sihirbaz ili iblis, da sam pomjerio pameću.

Opet je vratio priču tamo gdje sam ga prekinuo. Ako budem razgovarao samo s njim, pomisliće da sam isti kao on. Neki su nas gledali, rekao bih ravnodušno, neki su se sašaptavali i pogledivali kriomicice, ispod oka. Ne znam samo zašto su mu povjerovali da sam ja taj koji treba da ih

vodi u bolje i priličnije mjesto, gdje će početi novi život? Ako ga drže za ludaka, okrenuli bi suprotnim putem?

Riješih da začutim i da, ako počnu iste priče, ostanem nijem, dok neko drugi između njih ne uzme riječ. Starac je i dalje pričao u pola glasa i pogledivao me začuđeno, ali nije zahtijevao da mu odgovaram, iako je u svemu tome što je rekao bilo pitanje: zašto čovjek živi i zašto se muči kad na kraju krajeva mora umrijeti; bilo ovdje, na drumu, ili tamo gdje kao idemo, u bolju zemlju i priličnije mjesto za život?

Cijelo poslijepodne prolazili smo pokraj prestarjelih maslinjaka na kamenitom zemljisu, pored rijeke, koja se s vremena na vrijeme, ukazivala gola i presahla, kao ogromna zmija. Ponegdje se put odvajao od nje, birajući kraće i pogodnije pravce, koje je voda morala zaobići. Idući, smisljao sam kako da ih se oslobodim, jer je od početka ispalo, kao da sam u nekoj obavezi da idem s njima dok budu tražili ta bolja i priličnija mjesta za život. Bolest više нико nije ni spominjao, kao da su zaboravili na nju, ili kao da je izgorjela u onoj vatri u kojoj su nestale njihove kuće. Nekoliko puta sam zaustio da pitam: ima li bolesnih među njima, ali, sjetih se, bolje je da ih ne podsjećam na to; onaj ko je bolestan, neće mu pomoći moje pitanje ništa. Ili su se možda navikli na bolest, više joj ne pridaju nikakav značaj, niti ih je strah od nje.

U jednom maslinjaku kolona iznenada zastade, tražeći da se povratim i sačekam dok oni ukopaju četvoro, što su usput umrli. Nosili su ih i gledali da ne razminu groblje. I zaista, u maslinjaku je bilo dosta starih grobova, s isprovaljivanom zemljom i izvaljenim i grubim kamenim nišanima, kakvih su prepuna stara i zapuštena seljačka groblja. Na samom kraju bila su tri tek zatrpana groba, oko kojih su bili čovjek, žena i petoro djece, dva dječaka i tri djevojčice.

Idući k njima, načiniše mi put, misleći da meni pripada da prvo razgovaram s njima. Posijedaše naokolo, kao kad se uči dženaza.

- Ko si ti? – upitah čovjeka koji je otirao zemljave ruke, pošto je njima zgrtao zemlju na jednom od onih grobova.

- Ja sam Jakub Kuč, rodom iz Nikšića. A ovo je moja porodica – čovjek zaokruži hladnim i posuklim očima ženu i djecu što su sjedeli naokolo. Konj mu je brstio nekakav trn, privezan za jednu od onih maslina.

- Idem u nekakav Karabak, i sad mnim da sam na pravom putu – odgovarao je kao da je zaželio da s nekim priča, ne čekajući ni da ga pitamo je li na pravom putu ili nije.

- Po čemu znaš da si na pravom putu? – upita hodža Kalić, mada je mnozini to pitanje bilo na jeziku.

- Moji Kuči su prošli ovuda, ne znam koliko ima dana od tada, ali sigurno je da su prošli. U ova tri groba su dvojica naših, Kuča, trećega nijesam prepoznao. Mora da je umro ranije pa su ga ovdje našli, ili su ga oni ukopali.

- Ti si otvarao te grobove? – povrnu hodža Kalić, gledajući ga nezdravo i ljuto kao da je ne znam kakav grijeh učinio.

- Jesam, efendijo. Svud uzgred ja otvaram nove grobove. Kako bih drukčije znao kuda su prošli moji Kuči? I mogu vam reći da se još nije sam prevario i raskopao tuđi grob. Imam neki predosjećaj koji mi ne da da pogriješim. A i hodža Podgorija, imam Pašine džamije u Nikšiću, obećao je da će mi ostavljati poruke na novim grobovima, da znam kuda su prošli i da ih, ako bude sreće, uskoro sustignem.

Ne znam koliko bi ga još ispitivali i šta bi mu rekli, pošto su mnozina buljili u njega, kao da će istog časa skočiti da ga zadave, da im ne rekoh da počnu s kopanjem grobova za svoje mrtve, jer s takvim rabotama ne valja otezati; vruće je mnogo, sunce je poslije sinoćne kiše i oluje peklo kao žar.

Dok su oni kopali grobove, Jakub sa ženom i djecom se polako izvuče, gledajući da se što prije udalji, videći da su donijeli mrtve, koji mora da su umrli od neke opasne bolestine koja prelazi s čovjeka na čovjeka, kao čuma.

Ovdje i ja pokušah da se odvojam i izvučem prije no što će klanjati dženazu svojim mrtvima, ali me opazi hodža Kalić, pokazujući mi rukom da stanem u saf, kao da sam mu u vlasti.

- Klanjaćeš s nama dženazu, efendijo! Valja se tako, pa onda idi, hairli ti put! Samo ćeš nam pokazati kuda da idemo, jer mi nemamo ni toliko senta, koliko onaj nesrećni Kuč, što usput otkopava tek zatrpane grobove.

Ostadoh da s njima klanjam dženazu. Mnogi su popadali okolo po maslinjaku, snuzili se i legli, zatvorili oči od umora i mrtvila koje ih je spopalo, prevalivši toliki put, poslije noći u kojoj nijesu zaspali ni časa.

Kad izučismo fatihu, mrmljajući počvrljenim usnama za unjkavim hodžom Kalićem, koji kao da je zaboravio da je rashodžen, jer su na to zaboravili i oni što su mu to učinili, reče da je pravo da me otpuste i poželete mi hairli put, jer, kao što se vidi, mnogo je puteva na ovom grkom dunjaluku, no svakome je Bog odredio svoj, pa nek' ja idem kud ja hoću, a oni će kud im je suđeno, s nadom da će ovoga puta biti bolje sreće, makar se obreli u taj Karabak, kamo je otisao onaj nikšićki Kuč.

Rekoh, a nijesam bio ubijeđen:

- Vi ste jačica, ima vas od sto fisova i više. Cijela jedna kasaba i sela oko nje idu s vama. Gdje vi panete, Bog će vam dati nafaku; prostrana je i široka turska zemlja i ko se malo okreće, ne može biti gladan i nesrećan na njoj. Da osnažim ove riječi, nastavih: – Svetogući Allah, njemu hvala, ostavio vam je na volju da možete promijeniti zemlju u kojoj su vaši životi u opasnosti i gdje nijeste sigurni za svoj imetak i čast. Da možete potražiti bolji i sigurniji vatan, mir i zadovoljstvo.

Izbjegoh da kažem sreću, mnogo bi bilo na ovakovom mjestu, sve-jedno što je trenutak rastajanja i što se na rastanku biraju samo lijepi i ugodne riječi. Ako čovjek ne može ničim drugim da im pomogne, zašto da im uskrati makar blage i utješne riječi. Nijesam im munaficio, pre-pričao sam jednu kur’ansku misao, koja mi je u trenutku došla na jezik, pružio im je kao sijevak nade da Allah ne zaboravlja svoje robeve i da će im prije ili kasnije pomoći da se smire i započnu novi život u tuđoj zemlji.

Da sam ovo pisao prije no što sam se svadio na dvoru sa carskim odivičem, Durmišom, napisao bih na svojoj zemlji, ovako, ruka mi je sama otisla tragom o životu u tuđoj zemlji. Svejedno, Božije riječi ostaju nepromjenjene i u njih valja vjerovati i tamo odakle idu, i ovdje, gdje su stigli, kao što im je ista posljednja dova koju su maločas zajednički izučili na grobovima umrlih rođaka.

Hajde, Ibrahime, kažem sebi: odvoji se već od karadaške hrđe koja te i ovdje bije i ne da ti mira ni odmora. Bog dragi zna šta ćeš još da vidiš i čuješ idući njihovim putevima, kojim su se razdvojili i pogubili, kao slijepi miševi.

Sve što sam poslije rekao sebi u bradu, bilo je potiranje onih utješnih i lijepih riječi, koje, bogzna, hoće li ikada postati utjeha, kamoli istina.

RIJEČ NA POČETKU

Pojava »Almanaha«, časopisa koji će se baviti proučavanjem, prezentacijom i zaštitom kulturno-istorijske baštine Muslimana, Bošnjaka (otvoren je za kulturnu baštinu uopšte – kao univerzalnu vrijednost) – znači kakvutakvu mogućnost da se makar registruju i naznače elementarne kulturne vrijednosti muslimanskog naroda u Crnoj Gori i Srbiji, koji je sticajem tragičnih okolnosti ostao još više izolovan i usamljen, s nanovo raspirenom hipotekom »vječite krvice«, ali i one, nimalo lakše, koju mu već, kao težak kamen, vješaju o vrat uskovitlani nacionalistički korpusi, aktuelna vlast i njihovi mediji. Budući da se iz frustrirane i mitologizirane halabuke i opsjednutosti većinskog naroda samim sobom ne može čuti ni jedan drugi glas – »Almanah« na prvom koraku čeka nezavidna i neizvjesna sudbina naroda čijom će se kulturom prevashodno baviti, dakle, zamke i ograničenja koja sužavaju i opasno ugrožavaju ne samo mogućnost kulturnog iskaza i nacionalnog identiteta, već i samu egzistenciju i opstanak na ovim prostorima.

Danas u ovim republikama ne postoji, a ni ranije nije postojala ni jedna institucija makar i s natuknicom muslimanskog imena i naroda, a u postojecoj, prilično razgranatoj mreži instituta i institucija, ne postoji ni odjeli, ni stručnjaci, ni programi koji bi ukazivali da će se u narednom periodu bilo što ozbiljnije mijenjati i raditi. Naprotiv, sve je uočljivija namjera da se muslimanski narod u ovim republikama svede na nivo vjerske grupacije i administrativno mu se oduzmu narodnosni atributi, koje je stekao polumilenijskim formiranjem i oblikovanjem svog nacionalnog bića i posebnosti.

Svjedoci smo da se atakuje na spomenike materijalne kulture koju muslimanski narod baštini kao svoju (a ona je uzaman i kulturna baština svijeta!), da se ukidanjem uslova za razvoj kulture svjesno presušuju izvori duhovnosti, kao bitnog činioca nacionalnog i kulturnog određenja.

Na intelektualcima muslimansko-bošnjačke provenijencije je, ali i na ljudima kojima je kulturno-istorijska baština, kao opšteliudska vrijednost, na srcu, da sačuvaju i odbrane od konačnog zaborava i uništenja makar i ostatke ostataka kulture ovog naroda, ako ne više kao materijalnu datost, ono kao tragove kuda je išao i gdje je nastao.

To je upravo i bio razlog za pokretanje ovog glasila.

Husein Bašić
(»Almanah« 1-2, 1994. god.)

TRADICIJA I ISTORIJA

**(Komentar uz epsku pjesmu *Bojevi u Polimlju* i anegdotu
Izgubiće ko zastrani u nejač i zločin)**

Narodna pjesma je kao što znamo, posebno ona junačka o važnim događajima i kolektivnoj slobodi, bila i ostala neposredni sud i svjedočenje koje je kristalizano u mnogim glavama i cijedeno kroz mnogo usta, najčešće kao jedini odsjaj vremena i događaja koji su se u njima zbili. Kažemo *jedini trag* koji je kako-tako došao do naših dana (mnogo toga je izgubljeno i zaboravljeno zanavijek), jer se u prošlosti, naročito onoj daljoj, malo šta zapisivalo, a ako i jeste, onda je to bilo po volji i pravu pobjednika, koji je zapisanom davao sopstvenu mjeru i cijenu -, ili, pak, vrlo rijetko, po nuždi onoga ko gubi, a ako ne može taj gubitak da prečuti, da nađe opravdanje i razlog, makar i pred samim sobom.

O događajima iz prošlosti plavsko-gusinjskog kraja (ako nisu bili značajniji i zaslužniji za pamćenje nego drugdje, nisu bili ni manje važni, ni manje tragični) sačuvano je veoma malo, pa nam se događanja od sto ili dvjesti godina unazad čine kao daleka prošlost i pouzdan znak da smo na pravom tragu istorije.

Istorijski okvir boja na Novšiću

Osjeka turske vojničke moći naviještena je još mnogo ranije u velikom suočeljavanju s ostatkom svijeta, u rasulu koje se nije dalo i moglo savladati, ali i u naraslim težnjama pokorenih naroda da zbace tursku vlast i formiraju svoje nacionalne države. Turska (nekad moćno Osmansko carstvo) se bolno trijeznila i spoznavala da sve ima svoj vijek i kraj. Posljednji veliki uzmak bio je posebno na Balkanu, a i drugdje, gdje bukte nacionalno-oslobodilački ratovi. Ustanci u Bosni i Hercegovini, česti ratovi u Crnoj Gori, Srbiji i Bugarskoj, kao i takozvana *istočna kriza* (1875-1878), nisu bile jedine muke s kojima se nosilo načeto i poljuljano Otomansko carstvo, *bolesnik sa Bosforom*, kako su ga tada cinično zvali oni koji su mu pripremali *povratak u Aziju*, iz koje je poodavno izašao, ponesen ratnim uspjesima, spremajući se da osvoji svijet. Sada to više nije bio čak ni san, već najsurovija java u kojoj je Turska za dan gubila više no što je za desetleća sticala.

Porazom na Plevni i drugim utvrđenim gradovima u Bugarskoj, krajem 1877. godine, takreći na *carskom pragu*, Turska je od nadmoćnije rusko-rumunske vojske toliko potisnuta da su Rusi izbili do samih zidina Istambula, proturivši cijevi svog oružja kroz kapije Jedekula, odakle su mogli da diktiraju mir snagom svoje nadmoćnosti. Sukob velikih evropskih sila oko raspodjele turskog plijena, koji se više nije mogao odbraniti, bio je neminovan.

Po odlukama toga mira sklopljenog u Jedrenima, kao i po odlukama Sanstefanskog ugovora, Srbija, Crna Gora i Rumunija su pored nezavisnosti trebale da dobiju i znatna teritorijalna proširenja. Bugarska je trebalo da postane nezavisna knježevina, a Bosni i Hercegovini je obećana autonomija. Sve ovo, razumije se, nije išlo u račun Austro-Ugarskoj, koja je tražila svoj dio u *velikoj krčmi* dotadašnjih turskih posjeda. Revizija Sanstefanskog ugovora, koji je bio račun bez krčmara, bila je neodložna, i ona je izvršena u Berlinu, sredinom 1878. god. (Berlinski kongres).

Kao svuda gdje je gospodarila Turska, česte borbe vođene su i u Polimlju, posebno kad se imao u vidu ustank u Vasojevićima 1875. godine, u čijem gušenju, pored turskih nizama utaborenih u utvrđenim polimskim varošicama, naročito u Plavu, Gusinju i Beranama, učestvovalo su snage plavskih begova, kao i albanski bajraktari iz mjesta oko Plava i Gusinja.

Berlinskim ugovorom, članom dvadeset osam, određene su nove granice između Knjaževine Crne Gore i Turske, koja je morala pristati na znatne teritorijalne gubitke. Nova granica je Plav i Gusinje, kao uostalom i druge crnogorske gradove, ostavljala u sastav Crne Gore, što će biti uzrok nesporazuma, jalovog i zamršenog diplomatskog nadmudrivanja i natezanja, kome je, bez sumnje, kumovala Porta, jer je, prije svega, islamizirano stanovništvo ove dvije varošice, potpomognuto tek formiranom *Prizrenском ligom*, u čije su pretenzije ulazili i ovi krajevi - odbilo da se povinuje odlukama *Kongresa u Berlinu*.

Živjeći na granici, pod dugotrajnim turskim uticajem koji je ostavio neizbrisive tragove na sve vidove života, konfesionalno i ideološki odvojen od crnogorskog življa, zagrižen i zavađen čestim čarkama i sukobima, zajedničkom sudbinom i vjerom povezan sa susjednim albanskim plemenima, narod Plava i Gusinja, budući da je većina muslimanske nacionalne pripadnosti, koja je nakalemjena kako na slovensko tako i na albansko porijeklo (zavisno od uzroka islamizacije), zaostao i neprosvijećen, nije se mogao snaći i dokučiti sve jasnije znakove nove preraspodjele svjetske moći, odlučio je da se brani, ili još tačnije: odlučili su to begovi i plemenski prvaci umjesto njega, čak i onda, kad zvanična Turska, primorana pritiscima velikih sila, šalje svoju regularnu vojsku da izvrši predaju ovih mjesta Crnoj Gori, pod nadgledanjem mušira Mehmed Ali-paše Madžara. Njega će, kao što znamo, presresti u Đakovici dobrovoljci iz Plava i Gusinja, Peći i Đakovičke Malesije i uspijeti da ga u okruženju likvidiraju.

I dok je crnogorska vojska, lakše ili teže, ali uspješno, preuzimala od Turske: Nikšić, Podgoricu, Spuž, Kolašin i druga mjesta, dотле je u Plavu i Gusinju spremana odbrana, prije svega organizovana od lokalnog stanovništva, na čelu s onima koji su držali vlast, raspolagali znatnim zemljjišnim posjedima, ali i sa plemenskim uglednicima i bajraktarima. Treba reći i to da je u predstojećim oružanim sukobima i borbama uzelo učešće i ljudstvo iz susjednih albanskih mesta: Rugove, Gaša, Krstenića, Peći i dr.

Kod Bošnjaka plavsko-gusinjskog kraja, koji čine većinu gradskog življa i koji sebe nazivaju Bošnjacima, a svoj jezik bošnjačkim, postoji vrlo izražena granica, kako u jeziku, običajima i načinu života, u odnosu na albansko stanovništvo u ovim krajevima, bez obzira na dužu vjersku i etničku upućenost jednih na druge. Žato je pokušaj nekih istoričara da umanje ulogu domaćeg faktora i njegovog opredjeljenja za borbu i otpor - bez osnova, jer je okupljanje vršeno pod geslom borbe za odbranu „vatana“.

Na osnovu stanja prije dolaska Turaka, Crna Gora je isticala pravo na ove teritorije, koje je uz to potvrđeno i osnaženo odlukom *Berlinskog kongresa*. Iz žive diplomatske prepiske, koja je vođena neposredno poslije Kongresa u Berlinu, Crna Gora je htjela izbjegći direktno ratno sučeljavanje, ali je u neminovnost dogadanja gurnuta u novi boj i gubitke, čije će krvave posljedice biti kamen spoticanja u još težim i zamršenijim događajima koji će doći. Ovdje upravo treba tražiti sjeme nekih kasnijih obraćuna i „vraćanja starih dugova“ u ovom kraju, koji se kao tamne mrlje povukuju do današnjih dana.

Nije ispravno posmatrati otpor naroda u Plavu i Gusinju priključenju Crnoj Gori kao isključivi rezultat aktivnosti i propagande *Prizrenske lige*, čiji je uticaj nesumnjivo postojao, jer sama činjenica da se Bošnjaci iz ovih krajeva nisu angažovali u daljim akcijama *Lige*, govori ubjedljivo da je njima iznad svega bila odbrana svojih domova i života. Ali-paša Gusinjski,¹ kao zvanični predstavnik turske vlasti u cijelom ovom kraju, saradivao je s *Ligom* sve dok je ona podržavala odbranu Plava i Gusinja. Kako se *Liga* sve više otimala i okretala protiv Turske, poprimajući pored nacionalno-oslobodilačkog i ekspanzionistički karakter - on je sve manje bio spremjan da je slijedi i sluša, budući da se već kao istaknuti Bošnjak, sposoban i hrabar oficir, interesovao i spremao za pomoć Bosni i Hercegovini protiv austro-ugarske okupacije, da je ranije bio kajmekam u Sarajevu. Iako najpoznatiji vojskovodja, Ali-paša nije uzet u obzir za mogućeg kneza Albanije. Čak je po nalogu Hadži Zeke, uglednog prvaka *Prizrenske lige* i dotadašnjeg ličnog prijatelja, ubijen na putu prema Peći.

Sprječen pripremama za odbranu Plava i Gusinja, Ali-paša ne uspijeva da se priključi muftiji Šemsikadiću iz Pljevalja, koji je muslimanskim

¹ Vidjeti: *Enciklopedija Jugoslavije*, knjiga I, str. 108.

ustanicima u Bosni pružio znatnu vojničku i moralnu pomoć, oružano se suprotstavljajući austro-ugarskoj okupaciji. Već je tada prema Plavu hitalo petnaest bataljona regularne turske vojske i dvanaest bataljona crnogorske vojske.

Poslije likvidacije Ali-paše Madžara u Đakovici, koji je trebao da izvrši predaju Plava i Gusinja, sukob je bio neminovan.

Da je boj na Novšiću zaista događaj za pamćenje i nesumnjivo najveći vojnički okršaj u cijelokupnoj prošlosti naroda ovoga kraja, svjedoči još živa narodna tradicija koja ga izdvaja kao neizbrisiv međaš po kome se određuje vrijeme - unatrag i unaprijed, do današnjih dana. Pored brojnih anegdota i narodnih priča o boju i oko boja, sačuvano je nekoliko do sada nezabilježenih varijanti epske pjesme o Boju na Novšiću, koje je prvi zabilježio Rus, Pavle A. Rovinski, pod naslovom *Bojevi u Polimlju* 27. novembra i 27. decembra 1879. god., pjevao Osman Abdulah iz Gusinja, porijeklom iz Kuča (Književni list, Cetinje, godina II, str. 33), kao i nekoliko lirske narodne pjesme u kojima sretamo tragove ovog boja.

O ovoj epskoj pjesmi, koju je zabilježio Rovinski, R. Medenica kaže: „Bojeve u Polimlju iz novembra i decembra 1879. god. Rovinski je s pravom izdvojio u posebni odjeljak. U pitanju je poznato ratovanje Arbanasa protiv Crnogoraca, kad su ovi pokušali da zauzmu Plav i Gusinje, koji su prema odluci Berlinskog kongresa pripali Crnoj Gori. To je u stvari čitav spjev od 700 stihova od Osmana Abdulaha iz Gusinja, porijeklom iz Kuča. To je jedina poetski sačinjena hronika među pjesmama zabilježenih kod Rovinskog. Opjevana su oba boja, naročito prvi koji se prikazuje daleko prirodnije, i pjesma se po svojoj dinamici, živosti izlaganja, svježini i kompoziciji izdvaja od ostalih obrada...“²

Ova konstatacija R. Medenice je u mnogome tačna, osim u dijelu prečutkivanja istorijske istine da je lokalno bošnjačko stanovništvo iz Plava i Gusinja činilo značajnu odbrambenu snagu u boju na Novšiću, što se vidi iz broja poginulih mještana.

Na jednom mjestu A. P. Rovinski kaže da je imao pri ruci pet varijanti ove pjesme, koje je zabilježio od pravoslavnih kazivača u Vasojevićima, ali su bile bez veće umjetničke vrijednosti, s „mnogo fale“, pa se odlučio da štampa bolju pjesmu Osmana Abdulaha. Imali smo priliku upoznati i nekoliko albanskih varijanti pjesama o ovom događaju, u usmenom prijevodu s albanskog jezika,³ o čijim estetskim i umjetničkim vrijednostima ne možemo pouzdano suditi, upravo zbog jezičke barijere. Ove albanske pjesme ne prave dovoljnu razliku između domaćeg, bošnjačkog stanovništva u Plavu i Gusinju i susjednog albanskog, već ih tretiraju kao Albance, po-

---

² Radosav Medenica: *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Cetinje-Beograd, 1975.

³ Gjonbalaj Hasan: *Lufta e Nokhiqit*, Peje, 1995.

čev od Ali-paše Gusinjskog, Jakup-Fera, Mula Jaha i drugih ličnosti, Bošnjaka, koji se pominju u ovim pjesmama. Istini za volju, bošnjačkom narodu u Plavu i Gusinju nije bila strana albanska tradicija, pa ni albanski jezik i običaji, s obzirom da su se ženidbom i udajom miješali, te napokon da ih je povezivala ista vjera i slični običaji, zajednička soubina u odbarni svojih „ognjišta i pragova“.

Ipak, može se s pouzdanjem reći da je jezik bio najočitiji znak različitosti među pripadnicima ova dva naroda. Imali smo takođe priliku da pregledamo i zabilježimo nekolike varijante ove pjesme koje je ranije zabilježio Ibro Musić iz Plava, od poznatih pjevača-pjesnika, Jahja-efendije Musića (mula Jaha) i Rustema Muminovića iz Plava. Jedna varijanta postoji i u Etnološkoj zbirci Arhiva SANU u Beogradu, zabilježio Andrija Luburić od nepoznatog kazivača. Budući da ove pjesme nisu štampane, već se nalaze u rukopisu, može se reći da su dosta bliske varijanti koju je zabilježio Rovinski, od Abdulaha Kuča iz Gusinja.

Abdulahova pjesma prati jednu ustaljenu i dobro razrađenu kompozicionu šemu, naročito kada su u pitanju bojevi iz nedavne prošlosti. Na samom početku je veoma kratki pretpjev, koji je nešto bliži i određeniji u nalogu osnovne tematike pjesme, nego što je to slučaj s pjesmama, takozvanim *krajišnicama*, koje su poseban tip epskih pjesma. Budući da je ova pjesma novijeg porijekla, opjeva događaje s kraja XIX stoljeća, bliža je tipu pjesama o konkretnim događajima i ličnostima koje su poznate još živoj narodnoj predaji ali i istoriji. Pretpjev ove pjesme, bez mnogo uopštavanja, kako rekosmo, otvara prostor i mogućnost sagledavanja, konkretnog događaja, koji se desio 27. novembra 1879. god. (prvi boj) i 27. decembra 1879. god. (drugi boj), po navodu A. P. Rovinskog, ispod naslova pjesme.⁴ I on glasi:

„Sve u ime da Boga molimo,
A u zdravlje car-Ot'manovića:
Uzdrži mu, Bože, carevinu,
I gaziju pašu Gusinlju,
Što mu čenar i krajeve čuva;
Glavu dava, čenar ne puštava.
Sad velimo da pjesmu brojimo,
Od istine u našu zemanu...“

Pjesma se dalje otvara slikom Ali-pašinog uranka, uobičajenog posluženja na odžaku, a potom klanjanja sabaha, što je dato u živim i sugestivnim slikama, koje se upravo tom dinamikom i svježinom otimaju opštim mjestima sličnih opisa u nekim drugim epskim pjesmama ovoga tipa.

---

⁴ Pavle A. Rovinski: *Černogorija*, Sanpeterburg, 1905. god.

Prva konkretizacija se događa upravo neposredno poslije te slike, pominjanjem glavnog junaka radnje i izvjesnih lokaliteta koji bliže određuju sami dogadjaj:

„Kliče vila sa vrh Širokara:
Sa Maglića, sa prema Gusinja,
Evo kliče, u Gusinje viće
I dozivlje soko Ali-pašu...“

Na redu je saopštavanje neprijatnih vijesti posredstvom vile; u mnogim pjesmama takve glasove donose vrani - gavrani, kao prethodnici nesreće koja će se dogoditi. To je u stvari poetizovana odluka velikih sila na *Berlinskom kongresu* da Plav i Gusinje pripadnu Crnoj Gori. I na kraju upozorenje: „Na teb' kreće crnogorski knjaže, / Podignuo svoju državinu, / Crnu Goru i sedmoro Brda, / I svu raju što se odmetnula, / Na sultana pušku obrnula...“

Poslije sugestivno motivisane Ali-pašine srdžbe i odluke da se bez boja neće pokloniti volji „sedam kraljeva“, slijedi odgovor crnogorskom knjazu Nikoli da bez borbe ništa dobit' neće, te da je on spreman da tu borbu prihvati i dobije. Pored očigledne ogorčenosti na turskog sultana, koji ih je bez borbe predao Crnoj Gori, on je još uvijek uzdržan, jer shvata tešku situaciju u kojoj se nalazi tadašnja Turska carevina, pa srdžbu završava riječima: „Sa izunom svije sedam kralja/ I našega cara čestitoga“, uviđajući da mu s te strane nema više obnađivanja za pomoć i zaštitu, koju je imao do tada. Slijedi prijekor gradovima koji su doskoro bili u turskoj vlasti, ali se nisu odbranili, jer su postali lak plijen crnogorske vojske. Po ironičnom Ali-pašinom tonu u nekolikim narednim stihovima, njegov prijekor govori o tome da se ovi gradovi nisu junački borili i branili. Njegova srdžba i prijekor dostižu kulminaciju pominjanjem pada grada Kolašina:

„Pa čuješ li, crnogorski kneže,
Nit' ga fala Baru, ni Ulcinju,
Ni tičici šeher Podgorici,
Ni bijelu Spužu, ni Žabljaku,
Kolašinu, na krajini glavi:
Njemu ruga do strašnoga suda -
No ga fala Plavu i Gusinju!
Plav za tebe ni habera nema;
Ajde brzo, ništa ne uzmiči!...“

Da je narodni pjesnik upravo na to ciljao, svjedoči nam činjenica što ne pominje pad i zauzeće grada Nikšića od strane crnogorske vojske, jer se

Nikšić, kao što je poznato, žestoko borio i branio, predao se tek kad nije bilo nikakvog drugog izlaza. Kolašin je najslabije branjen, pa upravo pjesnik ne bez ironije kaže: „Njemu ruga (poruga) do strašnoga suda.“

Redaju se slike posredstvom pisama i pozivanjem susjednih albanskih plemenskih bajraktara, poslije upoznavanja domaćih uglednika i plemenskih starješina sa obavještenjem koje je dobio (Man Avdije iz Krstenića, Ali-Ibra iz Gaša, Mustafe-bajraktara iz Dukadića, prijatelja Mahmudbegovića iz Peći, prijatelja Saitbegovića iz Đakovice, s porukom: „Kupi vojsku, trči u Gusinje!“). Na kraju sretamo i malo humora, koji proističe iz životne realnosti, ali i vještine narodnog pjesnika da u svega nekoliko stihova to saopštiti:

„Salih-agji knjigu pisat nešće,
He l' je loše u mejtep hodio,
A gore je kartu naučio,
Od tebete i to naopako.
Salih-agji naustice šalje...“

Pjesma je znalački komponovana i u njoj se prati ustaljeni red: kako su odaslate knjige, tako i pristižu pozvani plemenski bajraktari sa svojom vojskom.

Sam boj narodni pjesnik je opisao dramatično i efektno. Poslije dva uobičajena stiha: „Halabanda! Zametnu se kavga; / Boja biju, boja doče-kuju“, slijede žive slike junaka podviga i dijeljenja mejdana, gdje se po-minju imena poznatih i u ranijim ratovima dokazanih junaka, na jednoj i na drugoj strani. Pjesma vjerno registruje svaki važniji momenat bitke, kao u nekom dobro sročenom vojničkom izvještaju, a to narodnom pjesniku nije ni bilo teško, što ćemo vidjeti nešto kasnije iz jedne anegdote koja govori o ovom događaju. Snažno djeluje izdvojena slika s Jakup-Ferovim konjem, koji trči razbojištem, jer je njegov gospodar poginuo:

„E da vidiš konja Ferovića,
Đe on bježi niz selo Novšiće,
Na njega se sedlo iskrivilo,
Kuburlije krvlju zalivene,
Dizgini se među noge vuču...“

Kako je u pjesmi efektno započet boj, još kraće i efektnije je završen: „Akšam dode, boja razdvojiše...“ Pjesma slijedi najbolje obrasce epskog pripovijedanja, posebno u dijelu gdje s podjednakim žarom veliča podvige i junasťvo jednih i drugih, pa i nastoji da prikrije simpatije za jednu stranu, već objektivizira sliku do najveće moguće mjere. On iz obje vojske izdvaja

vojvodu Marka Miljanova (Miljanović Marko, kako ga naziva) koji je bio glavnokomandujući crnogorske vojske u ovoj bici, jer su junačke, moralne i etičke vrijednosti ovog crnogorskog vojvode bile i ranije na glasu i cijeni, kako kod bošnjačkog naroda, tako i kod susjednih Arbanasa.

Izgubiće ko zastrani u nejači i zločin

Karakterističan primjer odnosa očevidaca (svjedoka), pričaoca i prenosjoca istine o određenom događaju sretamo u anegdoti koja je istorijski utemeljena, jer događaj, ličnosti i povod kojim je nastala odgovaraju istini:

„Na nekoliko sati prije novšičkog boja, niže Plava, ufatili crnogorska straža nekog Abdulaha Kuča, čuvenog guslara iz tamošnjih turskih krajeva. Onako vezanog dovedu ga pred vojvodu Marku.

„Ko si ti i otkud si?“, upita Marko.

„Ja sam Abdulah Kuč iz Gusinja“, odgovori mu ovaj.

„Znači, danas će Kuč na Kuča!“, zaturi Marko kapu na zatiljak.

„A što si nas uhodio?“

„Svojim očima najviše vjerujem, vojvodo!“, reče Abdulah dosjećajući se ko ga ispituje. „Nije lijepo da turim u pjesmu što se nije dogodilo. Proklele bi me gusle uz koje živim!“

Marku se dopade takav odgovor pa naredi straži da mu oslobode ruke i dadnu stolicu da sjedne.

„Ko bi volio da pobedi: Kuč ili Arbanasi, dina ti?“

„Moje je, vojvodo, da ne obrukam ni jedne ni druge, a pobijediće onaj kome Bog prifati ruku da ne zastrani u nejači i zločin!“

Vojvodi Marku se još više dopade ovaj odgovor, pa reče:

„Evo ti puška, pa idi pomogni svojima!“

„Ne, vojvodo, ko uzme pušku, nije mu više vjerovati pjesmi. Mene je istina važnija od pobjede!“

„Aferim!“, skoči Marko i dade mu čovjeka da ga izvede na *Glavicu*, odakle će najbolje vidjeti boj.

Ovu smo anegdotu naveli i zbog toga što, pored vrhunskih moralnih sadržaja i poruka, njene aktere možemo prepoznati u ličnosti crnogorskog vojvode Marka Miljanova Popovića (1833-1901), čovjeka koga su krasile visoke osobine *čojstva i junaštva* iz vrlo iznijansiranog moralnog kodeksa ponasanja i življenja Crnogoraca, i Abdulaha Kuča, narodnog pjesnika i pjevača poznate pjesme o boju na Novšiću (1879), koji je vođen između crnogorske vojske, kojom je zapovijedao vojvoda Marko Miljanov i muslimanskog življa iz Plava i Gusinja, potpomognutog susjednim albanskim plemenima.

U ovoj anegdoti je naglašen osjećaj za istinitim prikazivanjem događaja i obaveznosti za onoga ko tu istinu saopštava i prenosi, kao i moralna

osuda onoga ko se ne bude upravljaо po kriterijumima *čojstva i junaštva*. Zato narodni pjesnik i pjevač Osman Abdulah (Kuč) kaže: „Moje je, vojvodo, da ne obrukam ni jedne ni druge, a pobijediće onaj kome Bog prifati ruku da ne zastrani u nejač i zločin.“ U anegdoti se operiše s već izgrađenim instrumentarijem istine i drugih kategorija *čojstva i pravde*, pa sve što je izvan toga kodeksa nečovječno je i nemoralno. Unaprijed je osuđeno i kvalifikovano kao zločin. Naglašena je takođe i moralna distanca pripovjeđača (narodnog pjesnika) i njegova obaveza da saopšti istinu, bez obzira na ideološku, vjersku i etničku pripadnost: „Nije lijepo da turim u pjesmu ono što se nije dogodilo!“, ili, „Meni je istina važnija od pobjede!“ Jednom precizno iznijansiranom mišlju iznijeta je sumnja u objektivnost saopštavanja istine onih koji su umiješani u svađu ili se bore jedni protiv drugih: „Ko uzme pušku nije mu više vjerovati pjesmi“. Na kraju imamo i delikatan odnos pjesnika prema instrumentu uz čiju pomoć izvodi svoju umjetnost, jer to, po njemu, predstavlja jedinstvo ljudskog i umjetničkog čina: „Proklele bi me gusle uz koje živim!“

Turski izvori onog vremena bilježe pobjedu domaćeg, bošnjačkog stanovništva (Ali-paša Gusinjski od sultana Abdul Hamida dobija visoka vojnička odlikovanja i novac da sagradi *Carsku džamiju* (Sultaniju) u Plavu; albanski izvori slave pobjedu albanske strane, ne pominjući bošnjačko stanovništvo, dok na crnogorskoj strani sretamo izvore o pobjedi crnogorske vojske. Tako i knjaz Nikola u svojim *Memoarima*, između ostalog, diskretno traži razloge poraza (navodno učešće turskog nizama preobučenog u arnautske uniforme, i komandu od strane turskih oficira, iako se zna da je mušir Ali-paša Madžar ubijen u Đakovici, upravo zato što je išao s regularnom turskom vojskom da izvrši predaju Plava i Gusinja Crnoj Gori i tako ispunil odluku Berlinskog ugovora). U pomenutim *Memoarima* o ovoj borbi knjaz Nikola kaže: „... Od Turaka je ostala lazina. Poginulo ih je više od hiljade, a najviše Plavljana, Rugovaca i Pećana. Crnogorci su imali 200 momaka mrtvih i ranjenih, broj neveliki prema žestini, s kojom se s obje strane boj bio. Koliko je nizama poginulo nije se moglo znati, pošto su bili u arnautskoj nošnji. S jednog Arnaутa uzeo je jedan Kuč, kad ga je posjekao, vojničku trubu, što je pokazalo da je bio nizam, a za vrijeme boja čule su se mnoge trube. Crnogorci su uzeli mnogo skupocjenog srebrnog oružja i preko stotinu konja pod sedlom. Samo Kuči i Bratonožići posjekli su na Noviće 400 glava. Iza dugoga ratovanja i tolikih bojeva pobili su se Crnogorci ovdje s jednakijem pregnućem, kao da im je ovo početak bio. Veliku radost izazvala je ova pobjeda u cijeloj Crnoj Gori. I knjaza Nikolu morala je ispuniti zadovoljstvom ova nemalaksalost junaštva crnogorskog, ali mu je ova pobjeda i predočavala svu ozbiljnost s kojom se nanovo gusinjsko pitanje pojavljuje. Jer da je Turska odlučno pregla da izigra evropski zaključak o ustupanju Gusinja Crnoj Gori - postalo je jasno

poslije ovog boja, koga je priredio glavom Muktar paša. U tom smislu obratio se knjaz Nikola predstavkom i velikijem silama i Porti, ne ostavljući ih u neizvjesnosti, da će Crna Gora s vojskom zauzeti Gusinje, ako joj Porta bez daljega odlaganja ne preda ona mjesta na miran način...⁵

Narodna pjesma (Bojevi u Polimlju) koju je, nepunih dvadesetak godina poslije novšičkog boja, zabilježio A. P. Rovinski, vjernije registruje tok borbe od svih pomenutih izvora, ističući podjednako junačke i viteške podvige suprotstavljenih strana, slijedeći primjere dobrih umjetničkih obrazaca da naspram *junaštva i čojsstva* jednih - stoji *junaštvo i čojsstvo* protivnika, kao što kaže jedna druga muslimanska pjesma: „Fajde nije kudit' kaurina / I ničije tajiti junaštvo“. U pjesmi Osmana Abdulaha na najbolji način potvrđuju se svi visoki moralni i etički nazori ovog vrsnog pjesnika-pjevača, iznijeti u razgovoru s vojvodom Markom Miljanovim, neposredno prije boja. Pjesma je tako postala i povjesnica događaja, ali i istorijski izvor i prvorazredna građa neposrednog i nepotkupljivog očevidca i svjedoka, u najboljem smislu njegove izreke: „Moje je, vojvodo, da ne obrukam ni jedne ni druge, a pobijediće onaj kome Bog prifati ruku da ne zastrani u nejač i zločin.“

U veoma obimnom romanu Milovana Đilasa *Izgubljene bitke*,⁶ na preko 100 stranica opisan je novšički boj, ali tamo nema ničega što se o ovom događaju može naći u istorijskoj građi i izvorima, ma sa koje strane poticalo. Budući da je ovaj roman Đilas pisao u zatvoru (Sremska Mitrovica, avgust 1962. - maj 1963.) pretpostaviti je da nije imao pristup građi i istorijskoj literaturi, zato je sve plod piščeve neosporno bogate i osebujne imaginacije. To je još jedna potvrda da svako rabi svoju *istinu*, pa čak i kad je u pitanju konkretan istorijski događaj i kad se zna puna istina o njemu.

(Almanah, br. 9-10, Podgorica 2000)

---

⁵ Kralj Nikola: *Memoari*, Obod - Pobjeda, Cetinje - Titograd, 1989. godine.

⁶ Milovan Đilas: *Izgubljene bitke*, Prosveta, Beograd, 1994. god.

KORIJENI DUHOVNOG IZRAZA U USMENOJ TRADICIJI*

(Fragmenti)

1. Svjedok i svjedočenje

Da bismo makar i fragmentarno razmotrili ulogu svjedoka i svjedočenja u usmenoj duhovnosti, potrebno je prethodno osvijetliti pojam istine i pojam laži, kao bitnih pretpostavki prosudivanja, uslovno rečeno validnosti svjedočenja i vjerodostojnosti svjedoka (izvan sfere pravne terminologije), koja je u domenu duhovnog umjetničkog izraza irelevantna, jer umjetnost apriorno ne interesuje kako je što bilo, već kako je što izraženo. Iako nevidljiv, sakriven iza svog izkaza, svjedok (a time i njegovo svjedočenje) u usmenom duhovnom iskazu kreće se u širokom opsegu subjektivnog doživljaja, predrasuda i predubjedenja svojstvenih čovjeku uopšte, dakle, od istinite do potpuno izmišljene i imaginarne slike onoga čime se izkaz bavi. Sreća je za umjetnost što se njena istina ne uzima kao prioriteta i vrijednosna ocjena, već kao jedan od mogućih njenih odsjaja.

Ako pojam istine protumačimo manje ili više uspjelim odrazom uobičajene stvarnosti, onda pojam laži označava odsustvo te stvarnosti, dakle, fikciju koja nema uporišta u dатој stvarnosti. Stoga se postavlja pitanje zašto je istina, kao objektivna slika stvarnosti, koja se s najmanje rizika da krivotvoriti, tako visoko vrednovana u moralnom i etičkom kodeksu ljudskosti, da pokriva i zasjenjuje sve druge komponente od kojih je taj kodeks sazdan? Ili: zašto je laž toliko unižavajuća komponenta (sjetimo se samo izreke: „Lako je slagati, nego lažima treba hizmet činjeti“), da ruši osnovne postulatе ljudskosti, odnosno da se graniči sa zločinom, ili postaje sam zločin?

Humanost, čovječnost (ili čojstvo kod Crnogoraca, ljuckost ili ljuckoća kod Bošnjaka-Muslimana, burrnia kod Albanaca, kod Turaka najbliže ovom pojmu merhamet (samilost, milost, milosrdnost, od arapskog marr-hama - smilovanje) kao kategorijalni pojmovi ukupnosti etičkih i moralnih normi, koje baštini i vrednuje svaki narod, stvarajući tako vlastitu skalu ponašanja, u suštini čine jedinstvenu i univerzalnu sliku vrijednosti koja je primjerena ljudskome rodu uopšte. Otuda je neke nijanse u sadržajnom tumačenju ovih pojmove moguće kolokvijalno razmotriti samo kao speci-

---

* Akademска besjeda izgovorena na godišnjoj skupštini DANU 18. 07. 2001.

fikume određenog naroda i sredine, a ne nikako kao predominantni i autohtoni red vrijednosti, što nam svjedoče ne samo filozofija, istorija i literatura raznih naroda, već, vrlo često, istovjetni gnomski oblici, kojima su verifikovane mnoge pojave i pogledi na sveukupnost življenja na zemlji.

U zlonamjernom traženju razlika među narodima, posebno različitih naroda na Balkanu, često je ove osobine humanosti ili čojsvra, svaki narod svojatao za sebe, dizao ih do nivoa nacionalne osobenosti i posebnosti, iako se ne može reći da etičke osobine kao što su: hrabrost, dostojanstvo, velikodušnost i nesebičnost, dobročinstvo i darežljivost, istinoljubivost i pravičnost, čovjekoljublje i patriotizam nijesu kategorije vrijednosti svakog naroda, isto tako kao što su negativne osobine: kukavičluk i puzavost, zavidnost i zluradost, oholost i bahatost, nevjernost i izdajstvo, laž i spletkarenje – antivrijednosti koje imaju svoje mjesto u kodeksu opštег moralnog razvrstavanja ljudi.

Humanost, čovječnost ili čojsvra, ljuckost, burrnia i merhamet su skup pozitivnih osobina koje krase čovjeka i ljudi, koje svojom cjelinom čine opštepriznatu mjeru moralnosti i vrijednosti življenja. Bilo kakvo narušavanje ove sveukupnosti moralnih normi sadržanih u ovom pojmu, znači ogrješenje koje se pamti i kažnjava moralnom osudom društva. Često se kategorija čovječnosti ili čojsvra upotrebljava u sintagmi s kategorijom junaštva (čojsvra i junaštvo) pa su se vremenom ova dva pojma u znatnoj mjeri približila, dobijajući tako novo, sasvim određeno značenje. Sintagično upotrijebljeni znače afirmaciju vrhovnih ljudskih vrijednosti, kako u tradiciji crnogorskog, tako i u tradiciji muslimansko-bošnjačkog i alban-skog naroda, koji vjekovima žive kao susjedi, ali i često izmiješani na istoj teritoriji. Ako je junaštvo odbrana sebe od drugoga, čojsvra je još moralnija kategorija – odbrana drugoga od sebe. Junaštvo bez čojsvra je zulum-čarstvo i nasilje, čojsvra bez junaštva nema cijenu ukrocene sile, poriva ili srdžbe; cijenu svjesnog žrtvovanja radi viših ideaala ljudskosti. Otuda je u narodu čojsvra više i bolje rangirano od junaštva, što je našlo odraza i u narodnoj izreci: junak čovjeku konja vodi.

Istina, istinoljubivost, pravda i pravičnost, kao srodnici pojmovi po značenju su, u stvari, u samoj kičmi čojsvra.

Karakterističan primjer odnosa očevica, dakle svjedoka, pričaoca i prenosioca istine o određenom događaju sretamo u anegdoti: Izgubiće ko zastrani u nejači i zločinu, koju sam zabilježio prije nešto više od trideset godina od Rustema Muminovića iz Plava.

„Ko si ti i otkud si?“, upita Marko.

„Ja sam Abdulah Kuč iz Gusinja“, odgovori mu ovaj.

„Znači danas će Kuč na Kuča!“, zaturi Marko kapu na zatiljak.

„A što si nas uhodio?“

„Svojim očima najviše vjerujem, vojvodo!“, reče Abdulah dosjećajući se ko ga ispituje. „Nije lijepo da turim u pjesmu što se nije dogodilo. Proklele bi me gusle uz koje živim!“

Marku se dopade takav odgovor pa naredi straži da mu oslobode ruke i dadnu stolicu da sjedne.

„Ko bi volio da pobijedi: Kuči ili Arbanasi, dina ti?“

„Moje je vojvodo, da ne obrukam ni jedne ni druge, a pobijediće onaj kome Bog prifati ruku da ne zastrani u nejač i zločin!“

Vojvodi Marku se još više dopade ovaj odgovor, pa reče:

„Evo ti puška pa idi pomozi svojima!“

„Ne, vojvodo, ko uzme pušku, nije mu više vjerovati pjesmi. Mene je istina važnija od pobjede!“

„Aferim!“, skoči Marko i dade mu čovjeka da ga izvede na glavicu, odakle će najbolje vidjeti boj.

Nijesmo uzeli ovu anegdotu samo zbog toga što dosad nije bila zabilježena i poznata, već zbog toga što, pored vrhunskih moralnih sadržaja i poruka, njene aktere možemo prepoznati u ličnosti crnogorskog vojvode Marka Miljanova Popovića (1833-1901), čovjeka koga su krasile visoke osobine čoštva i junaštva iz vrlo iznijansiranog moralnog kodeksa ponašanja i življenja Crnogoraca, i Abdulaha Kuča, narodnog pjesnika i pjevača (muslimanske vjere), koji je ispjевao dvije poznate epske pjesme o boju na Nokšiću (1879), koji je vođen između crnogorske vojske, kojom je komandovao vojvoda Marko Miljanov, i domaćeg muslimanskog življa iz Plava i Gusinja, potpomognutog susjednim arbanaškim plemenima. Te pjesme je od Abdulaha Kuča, nešto kasnije, zabilježio poznati ruski naučnik Pavle Apolonovič Rovinski i pod naslovom Bojevi u Polimlju objavio prvo u Cetinjskom listu (1902.), a potom u kapitalnom djelu Černogorija (1905.) u Sanktpeterburgu.

Vojvoda Marko Miljanov je ovdje interesantan i po tome što je, iako je naučio da čita i piše u pedesetoj godini života, zabilježio izvanredne primjere čoštva i junaštva, ne samo Crnogoraca, već i susjednih Arbanasa i „Turaka“ (muslimana), s kojima su Crnogorci, dolazili u dodir, najčešće kroz mnogobrojne borbe i sukobe. Njegova knjiga „Primjeri čoštva i junaštva“ upravo je obrazac moralne pobjede i ljudskosti nad atavističkim nagonima u čovjeku, zakona humanosti nad zakonima prirode. U ovoj anegdoti sadržano je još jedno delikatno iskušenje: onaj ko je visoko cijenio i držao do pravila čoštva i junaštva i sam je doveden u priliku da to ličnim primjerom pokaže i potvrди.

U anegdoti je veoma naglašen osjećaj za istinitim prikazivanjem događaja i obaveznosti za onoga ko tu istinu saopštava i prenosi, kao moralna osuda onoga ko se ne bude upravlja po načelima čoštva i junaštva. Zato

narodni pjesnik i pjevač Abdulah Kuč, koji je porijeklom Kuč, kaže: „Moje je da ne obrukam ni jedne ni druge, a pobijediće onaj kome Bog prifati ruku da ne zastrani u nejač i zločin!“ U anegdoti se operiše s već izgrađenim instrumentarijem istine i drugih komponenti čojsstva i pravde, pa sve što se nađe izvan tog okvira, nečovječno je i nemoralno. Unaprijed je osuđeno i kvalifikovano kao zločin. Naglašena je takođe i moralna distanca pripovjedača (pjesnika) i njegova obaveza da saopšti istinu, bez obzira na ideološku, vjersku i etničku pripadnost. Nije lijepo da turim u pjesmu ono što se nije dogodilo, ili: meni je istina važnija od pobjede. Jednom precizno iznijansiranom mišlju iznijeta je sumnja u objektivnost saopštavanja istine od onih koji su umiješani u sporu ili se bore jedni protiv drugih: ko uzme pušku nije mu više vjerovati pjesmi. Na kraju imamo i odnos pjesnika prema instrumentu uz čiju pomoć izvodi svoju umjetnost, jer to, po njemu, predstavlja jedinstvo ljudskog i umjetničkog čina: Proklele bi me gusle uz koje živim!

Zanimljiv je komentar P. Rovinskog, koji umnogome potvrđuje vjerdostojnost anegdote koju smo naveli. On kaže: „To nije suvoparna priča, već živa slika. Mora se primijetiti takođe blagonaklon odnos pjevača prema neprijatelju; on ne dozvoljava nikakve grube uvredljive izraze ni protiv Crne Gore i Crnogoraca uopšte, ni protiv pojedinih ličnosti.

Na kraju sva je pjesma prožeta čisto narodnim duhom, ona ne nosi na sebi pečat oficijelnosti, od koje pati savremena crnogorska pjesma, puna hvale svojim javnim ličnostima. Imali smo u rukama dvije vasojevičke pjesme o tim istim bitkama, ali u njima nismo našli poeziju, već samo suvoparno nabrajanje sitnih detalja, znatan dio hvalisanja, a naročito su date pohvale svojim komandantima i oficirima i dr., zbog čega ih ne štampamo.“ (P. A. Rovinski – *Černogoria*, Sanktpeterburg, 1905. god.).

2. Stajna tačka pripovjedača

Nije za usmenu tradiciju svojstveno, a nije ni toliko značajno, da se na događaje gleda s „uzvišenja“, istinito i nepristrasno, kako je to želio Abdulah Kuč u prethodnoj anegdoti, već je obično to „gledanje“ bilo unaprijed određeno konfesionalnom, nacionalnom, ideološkom i drugom pripadnošću onoga ko stvara priču.

Mnogi primjeri, lokalni ili širi, svjedoče kako je i koliko nepouzdano i proizvoljno donositi sudove na osnovu iskustvenih spoznaja, koje smo usvojili kao duhovni i jezički specifikum sredine u kojoj smo formirani. Često ćemo se začuditi kako uporedo sa našim iskustvom, naročito u etnički mješovitim sredinama, paralelno postoje i žive isti motivi, ne samo u usmenim oblicima pojavnosti, i ne samo s moralnim refleksijama. Tako isti motiv, koji zavređuje kolektivno pamćenje i predanje, u istom kraju ima sasvim različite interpretacije i poruku, zavisno od stava pripovjedača,

odnosno od poruke koju želi da saopšti. Ta je poruka, dakle, ma koliko bila uslovljena stvarnim motivom, obojena, ako ne i potpuno određena, subjektivnim viđenjem, koje u krajnjoj mjeri utiče na tok i ishod pripovijedanja. Sretamo brojne primjere koji očigledno u osnovi imaju isti motiv, pominju čak i iste lokalitete, iste subjekte, ali im je osnovna poruka i potreba da budu zapamćeni, umnogome različita, i u zavisnosti je od etničke i konfesionalne pripadnosti pripovjedača.

Pogledajmo dvije anegdote koje očigledno potiču s istog lokaliteta, iz istog vremena, sadrže isti motiv, ali ćemo se lako uvjeriti da je za njihov sadržaj upravo najvažnija pomenuta pripadnost, pripovjedačevo etničko i konfesionalno određenje:

Primjer kod Drag. N. Boričića: Ispod Koma, anegdote, Skoplje, 1929. god.:

UZ RAMAZAN

Bilo vrijeme turskog posta ramazana. Turci su uz ramazan bili naročite čudi. Tada su najviše mrzeli krst i raju.

Jednom, uz ramazan, išao jedan Turčin putem kroz Vojno Selo, kod Plava. Dan odmakao, a Turčin ogladnio i ožednio.

Onako zamišljen, išao putem i nađe pokraj kuće Radisava Vukotića, koji je kosio livadu, a naoružan do zuba.

Iznenada lane Radisavljevo pseto na Turčina, a Turčin se trže, i ljutito viknu na Radisava:

„Ne daj tvome psu, vlaše, da me laje, znaš li da postim ramazan!“

„Pa ono ne laje na tvoj ramazan, no na tebe. Ako se bojiš ramazanu, ostavi ga kod kuće, pa idi na put!“

Turčin krvnički pogleda Radisava, manu glacavom, pa ode.

Drugu anegdotu s istim ovim motivom zabilježio je pisac ovog teksta:

SAČUVAJ ME, BOŽE, GLADNA TURČINA

Prolazio neki Plavljjanin Vojnim Selom, a ljetnje doba, otegao se dan kao zla godina, da zaboravi čovjek kad je svanulo. Uz to još ramazan, a on kosio cijeli bogovjetni dan.

Kroz neke vlaške kuće zalaje pas na njega ljutito, čini se zemlju će i kolac pregristi.

Plavljjanin se okrenu oko sebe, pa kad ugleda domaćina, reče mu ljuto, obrecujući se na njega:

„Citav dan iješ, a psa držiš gladna!“

Ovaj zausti da upita: otkud zna da je njegov pas gladan, ali se sjeti da nije ljutiti Turke uz ramazan, pa odgovori mekše no što je mislio:

„Nek’ i pas vidi malo, aga, kako je gladnome kad odužuje dug svojoj vjeri!“

Ovo se Plavljaninu dopade pa spušti ruku s puške, kojom je hće ubiti onoga psa.

Iako je anegdota skoncentrisana na jedan detalj i jednu situaciju, često neočekivanu i skoro nemoguću, njen humor je samo prividno u prvom planu, njen primarni karakter je da se „zahvata malo, a osvijetli mnogo“. Njen smisao se najčešće zasniva na suprotnosti, još češće na neočekivosti, na iznenadenju, koje joj omogućava kratka dijaloška forma. Sve se u njoj kreće ka iznenadnom i efektном razrješenju, pa čak i onda kada se adaptiraju prema uslovljenosti i volji pripovjedača. U ovom slučaju isti motiv je poslužio i jednom i drugom pripovjedaču da efektno završi istu anegdotu.

3. Motivi i slojevi istorijskog pamćenja

Pored očigledne internacionalizacije izvjesnih motiva i sižea narodne književnosti, koji se provlače kako u lirskim tako i u epskim pjesmama, njihovo prisustvo je najevidentnije u usmenoj prozi, posebno u narodnim pričama, ali i u eliptičnim oblicima izreka i poslovica, od kojih je znatan fond univerzalan. Izvjestan stepen originalnosti, što je sasvim razumljivo (njihova rasprostranjenost na određenom geografskom prostoru, primjerenost na istorijsko vrijeme, društvenu ili etničku zajednicu), sretamo kod izvornih anegdota, ali i kod izreka i poslovica. Koliko smo se puta začudili kad čujemo ili pročitamo neke mnogo poznate sentencije i upoznamo njihovo porijeklo (što takođe ne mora biti uvijek tačno), kao: japansko, kinesko, arapsko, skandinavsko, englesko, rusko, njemačko, i cije sve ne, a one su i duhovnim i jezičkim bićem i naše, jer su opšteliudske. Jezici, ma koliko bili različiti po svojim fonetsko-morfološkim osobenostima, ipak su u osnovi izraz istih i veoma sličnih iskustvenih slojeva života, univerzalni sistem pojmove i znakova iskazan u različitim jezičkim sistemima. Stoga su različiti jezici samo na prvi pogled „nesaglasni“ jedni drugima, ali u njima je, na ovaj ili onaj način, sadržan sveukupni mikrokosmos odnosa i odraza života uopšte. Kao šuma u kojoj raste različito bilje, ali živi i umire po istim i vječitim zakonima prirode koja im je ista majka i sudska.

Vrlo ilustrativan je primjer priče „o puštenim psima i svezanom kamenu“. Bilo bi interesantno ispitati koliko je ovaj motiv rasprostranjen u tokovima usmene i pisane književnosti drugih naroda, ali je i u nas često korišćen, kako u navođenju kao narodno predanje (S. Vukosavljević, Ć. Sijarić), tako ukomponovan u umjetničko djelo kao dio vlastitog umjetničkog izraza i doživljaja (I. Andrić, M. Bećković):

Primjer kod Sijarića:

Turčin prolazi kroz ove krajeve, jesen bila, kasna, zamrzla se zemlja, kamen se za zemlju zamrzao. Putuje putnik i paščad na njega laju, hoće da

ga ujedu. On za kamen, ne može da ga otkine od zemlje i vikne: „Neka je proklet vilajet u kome su paščad puštena a kamenje svezano!“

Primjer kod Vukosavljevića:

Išao putnik kroz neko selo, pa ga napala seoska paščad. On se maši za jedan kamen da se odbrani, ali kamen zamrznut za zemlju. Maši se za drugi, treći – takođe. Paščad ga izujedaju koliko su htjela. Putnik se, već izujedan, pri polasku, okreće prema selu i reče:

„Proklet neka si ti, nesrećni vilajetu, u kome su paščad puštena a kamenje vezano!“

Dok Sijarić i Vukosavljević saopštavaju ovu priču u formi narodnog iskaza (Sijarić s elementima orijentalnog miljea i kolorita, vezano za određeni vremenski okvir, tursku vladavinu), dotle je kod Andrića ukomponovana u prokletstvo i anatemu na zemlju i ljude u širem kontekstu „poimanja i slikanja turske Bosne“, stravičnim sažetkom ove starinske priče: „Prokleta da je ona zemlja u kojoj su kamenovi za zemlju privezani, a paščad sa lanca puštena!“

Kod Bećkovića je, nimalo slučajno, ovaj motiv prenijet u korpus predanja i mitova vezanih za ime i čudalestva koja je činio sveti Sava, jer mu, po prirodi ljudskog vezivanja za jake ličnosti i čudotvorce, odgovara mitski okvir priče:

„Kad je sveti otpasao mač usta/ jedino oružje koje je nosio,/ A koje je i nama ostavio,/ govoreći ove reči:

Neka je prokleta zemlja u kojoj su paščad puštena, a kamenje svezano...“

Međutim, motiv puštenih pasa i svezanog kamenja stariji je i rasprostranjeniji mnogo više no što bi se u prvi mah, pročitavši pomenute tekstove, moglo pomisliti. Taj motiv sretamo u poznatom djelu Čulistan - Šejh sadi Širazija (1213-1292), ali tamo, začudo, Širazi ne kaže da je priča njegova, već je navodi kao preuzetu od drugoga:

Neki pjesnik ode pred starješinu razbojnika i izrecitova mu hvalospjev. Harambaša naredi da mu skinu odjeću i istjeraju ga iz naselja. Bijednik je išao go po studeni, a onda ga napadoše psi. Htjede da uzme kamen da otjera pse, ali je zemlja bila poleđena i nije mogao da ga odlijepi. Onda reče: „Kako su podli ljudi, pse pustili, a kamenje svezali!“

Harambaša je sve to posmatrao s balkona, čuo šta govori, pa se nasmijao: „Učenjače, zatraži nešto od mene!“ A on reče: „Tražim svoju odjeću kad bi mi je htio pokloniti. Više volim da odem nego tvoje darove.

Čovjek se može nadati dobru od drugih,

Ja od tebe ne očekujem dobra, ne učini mi zla!“

Harambaša se smilova na njega, vrati mu njegovu odjeću, još mu dade bundu i nešto novca.

Kao što se vidi iz ovih primjera ne laju pušteni psi samo u našem vilajetu, iako je svaki put proklet i od onih koji su u njemu otvorili oči, i ne mrzne kamenje za zemlju samo u nas, i nije alegorijska poruka ove priče osobenost nalik na nas, već sadrži dublje slojeve jednog od onih opštečovječanskih motiva koji sežu do samih svetih knjiga i koje je pretakalo vrijeme iz iskustva u iskustvo, iz jezika u jezik, iz tradicije u tradiciju, dok ih je dovelo na mjeru izreke ili poslovice, za koju, kako smo već rekli, nikad nijesmo sigurni je li: japanska, kineska, arapska, njemačka, skandinavska, španska ili naša.

(*Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001*)

BOŠNJAČKE LIRSKE PJESME U DJELU „ČERNOGORIA“ PAVLA APOLONOVIČA ROVINSKOG

Zbirka crnogorskih lirske pjesama ruskog naučnika P. A. Rovinskog, objavljena u značajnom i obimnom djelu „Černogoria“, Sanktpeterburg, 1905. god., sadrži oko 160 pjesama i varijanata, koje je ovaj nesvakidašnji naučnik i zaljubljenik u Crnu Goru, skupljao i zabilježio uglavnom u Vasojevićima i Podgorici, za vrijeme istraživanja i proučavanja istorije, etnologije, arheologije, tokom tri posljedne decenije XIX stoljeća. Pjesme iz ove zbirke uglavnom sadrže karakteristike duhovnog muslimansko-bošnjačkog etnikuma,¹ bilo da je crnogorski narod bio izmiješan s bošnjačkim (Podgorica i okolina), bilo da je dolazio u dodir i trpio neposredni kulturni uticaj bošnjačkog naroda (Vasojeviće). Naravno, ovaj osvrt se odnosi samo na one pjesme kod kojih su ti elementi evidentni. Dobar dio ovih pjesama Rovinski je sâm zabilježio, dok je neke dobio zapisane u mjestima koja je naznačio. Rovinski je znao umjetničku i kulturnu vrijednost ove lirike, pa se njegove ocjene, s manjim izuzecima, mogu uzeti i danas kao prilično tačne.

U komentaru ovih pjesma Rovinski kaže: „da pjesma nije čisto crnogorska može se vidjeti po njenom sadržaju i po životnim okolnostima naslikanim u njoj. Crnogorac ne može da govori o sultanovim fermanima, koji upravljaju njegovim unutrašnjim životom. On nema pri kući azbašči, ni u kući čepenaka. Crnogorske djevojke ne nose fesić medžidiju, kitu asiziju ili lale od bisera, one ne prave od svoje kose zulufe. Crnogorac ne svira u tamburicu itd. Pjesme sa sadržajem slične vrste pripadaju hercegovačkim krajevima Crne Gore ili Podgorici, a unekoliko i Vasojevićima, gdje su se još sačuvala sjećanja od nedavne turske vladavine o turskom načinu života, pa čak i o turskom pokućstvu, a naročito o ženskim haljinama. Te pjesme su raširene po svoj Crnoj Gori, predstavljajući nešto novo unose u crnogorski život i poeziju neku raznovrsnost. Crnogorca privlači u njima strasnost, koja je obično veoma uzdržano izražena u čisto crnogorskoj pjesmi.“

Pavle A. Rovinski, kao mnogi prije i poslije njega, uzima pojmove: Turci, Turčin, turski i za domaće stanovništvo muslimansko-bošnjačke

---

¹ U tekstu su zastupljeni izrazi: muslimanski i bošnjački, sinonimski, ili: muslimanski u vjerskom i bošnjački u nacionalnom značenju.

provenijencije ali će za ove pjesme (melodije) reći da su „opštetsrpske“ i da se pjevaju u „srpskim krajevima“. On dalje navodi: „U tim melodijama veoma je teško naći nešto sasvim originalno, čisto crnogorsko; te su melodije opštetsrpske, takođe kao i same pjesme, čiji se veći dio pjeva i u drugim srpskim krajevima, a mnoge su usvojene od drugih i čak štampane u raznim izdanjima i u zbirkama pjesama.“ Ovo bi se moglo prihvati ako bismo i danas kao kriterijum pripadnosti uzeli načelo Vuka Karadžića, iz vremena kad je on skupljao i objavljivao narodne pjesme, sadržano u izreci „Srbi - svi i svuda.“ Ne znamo s kojim bi se pravom nešto što nije ni srpsko, ni crnogorsko, ili je pozajmljeno, adaptirano i prenijeto u srpsku, odnosno crnogorsku kulturnu baštinu, s više prava zvalo srpsko, nego recimo crnogorsko, pa još kad je zabilježeno na prostoru Crne Gore?

Ključ rješenja ove dileme nalazi se već u sljedećoj konstataciji A. P. Rovinskog, kad kaže: „U nekim našim pjesmama skladnost stiha nije usaglašena i nije povezana... očigledno da je to nastalo kao posljedica prenošenja i zapisivanja. Vjerovatno se to moglo ispraviti kao što je radio Vuk Karadžić. Mi se nismo smjeli na to odlučiti, a nismo za to ni vidjeli potrebu.“ Evidentna je i mnogo puta istaknuta uloga Vuka Karadžića u konačnom svođenju i redigovanju brojnih usmenih narodnih umotvorina svih vrsta, gdje je posebno došao do izražaja njegov nesumnjivi pjesnički dar da redakturom postigne „skladnost stiha, usaglašenost i povezanost“, kako to navodi Rovinski. Upoređenjem nekih pjesama koje je zabilježio Vuk Karadžić, mnogo prije Rovinskog, ili recimo upoređenjem istih pjesama, koje je zabilježio Karadžić i onih koje su poslije pedeset ili osamdeset godina zabilježili drugi sakupljači (recimo mnoge epske pjesme iz Hercegovine i Crne Gore koje je zabilježio Andrija Luburić) – to je, takođe, očigledno.

Budući da je P. A. Rovinskog prevashodno interesovala izvornost usmenih sadržaja, a manje njihova jezička pojavnost i umjetnički doseg, to nam je shvatljiva njegova napomena da se nije smio upustiti u bilo kakve izmjene, i da „za to nije vidio potrebu.“

Što se tiče vrlo čestih adaptacija muslimansko-bošnjačkih lirske pjesama, ili tzv. „turskih pjesama“, kako ih nerijetko nazivaju i Vuk Karadžić i Rovinski najuočljivije je u zamjeni ličnih imena, ali i imena mjesta, koje čuva bošnjačka pjesma. Tako treća pjesma u ovoj zbirci „U Nikšiću gradu nema lada“, označena kao vas(ojevićka), očigledno sadrži neuspjelu adaptaciju bošnjačke pjesme, u ovom slučaju plavsko-gusinjske pjesme: „Kofiljačo, moj debeli hladu.“² Peti stih: „Nekog bora nasred Carigrada“ je u suprotnosti s toponimom u prvom stihu. Dok stihovi koji slijede potvrđuju njenu izvornost i etničku osobenost:

---

² Husein Bašić: „Može li biti što bit’ ne može“, Figrifik, Tuzla 1991.

„Vješajući Turci džeferdane,
A đevojke sitne đerdane,
A nevjeste crvene papuče...“

Osma pjesma „Đevojka je sunce bratimila“, završava se stihovima „Uz rukave – šefteri behare/ uza skute ajkunine prutke...“ (ajkuna-draga, ljubavnica, u ovom slučaju izvedena od ličnog imena Ajkuna, Aiša), dok je riječ šefteri, pogrešno upotrijebljena ili zapisana (šefteli – šeftelija – breskva). Osamnaesta pjesma „Orli i đevojke“ u dva stiha sadrži riječ Stambol i nema drugih elemenata po kojima bi se moglo odrediti njen prvobitno porijeklo. Pjesma sadrži opšti motiv sažaljenja, u gradaciji: momčad, nevjeste, đevojke („Đevojke se sažališe/ te im vode dodadoše“).

Pjesma 20. i 21. su po svemu sudeći nastale u mjestima pod turskom upravom. Motiv sadržan u njima je šire zastupljen u bošnjačkoj lirici. Tako stihovi „Od cara mi ferman dođe,/ Od vezira buruntije,/ Od kadije tri tapije...“ sadrže riječi karakteristične za turski feudalni poredak.

Pjesma 38 u završnim stihovima opisuje nošnju karakterističnu za ondašnje vrijeme u muslimanskoj sredini: „Na njega je mor-dolama,/ Po dolami zlatni jelek,/ Po jeleku zlatna puca,/ Pod pojasmom sahat kuca.“ Ovdje valja napomenuti još i govorne osobnosti kraja u kome je zapisana ova pjesma (Vasojeviće). Kao što je poznato govor toga područja ne čuva glas h, ni na početku, ni u sredini, ni na kraju riječi. Dočim, u ovom primjeru, pod uticajem govora susjednog bošnjačkog naroda, koji poznaje i čuva glas h u svim pozicijama, h je sačuvano i u zapisima P. A. Rovinskog (behavior, sahat i dr.).

Pjesma 42. i u crnogorskoj varijanti i u varijanti bošnjačkoj čuva ime Jagoda i sadrži nekoliko istih stihova, dok se četiri završna stiha razlikuju. Kod Rovinskog: „Sinoć mi je na skutu spavala,/ Brojila mi puca po dolami,/ nabrojila sedamdeset puca /- sedamdeset i sedam putaca.“

Bošnjačka varijanta ima obilježja karakteristična za oblačenje i kićenje muslimanskih momaka i đevojaka: „Ne budali Jagodina majko,/ sinoj mi je na ruku spavala,/ Brojila mi orme i čustike,/ A ja njojzi pod grlom đerdane.“

Pjesma (41) „Ajde k meni, lijep mlad“ sadrži svega deset stihova. Pjesma prati početak plavsko-gusinjske muslimanske pjesme, koja u antologiji „Može li biti što bit“ ne može“ ima 34 stiha. Verzija Rovinskog ne prati glavni zaplet u pjesmi koja govori o nevjerstvu žene, već se svodi na neuvjerljivi ljubavni poziv: „Da pijemo rujno vino,/ i da se veselimo,/ i da se ljubimo,/ i da se grlimo.“ I pjesma pod brojem 51. je takođe data u skraćenoj verziji. Po svemu se vidi da pjesma opisuje muslimansku đevojku, njen način oblačenja i izgled: „Jagodica ispod sulufica,/ Bijelog čela ispod tunofesa.“ Ili pjesma 58, gdje sretamo razvijeniju sliku kićenja

muslimanske djevojke: „Vidio sam gizdavu đevojku, haj!/ na glavi joj fesić medžidija,/ A za fesom kita asizija, haj!/ Po fesiću kićeni dukati,/ A za uvom lale od bisera, haj!“ U navedenim stihovima sretamo zamjenu glasa h glasom v, što je takođe karakteristika crnogorskih govora.

Pjesma 56 „Boli me srce za popovom šćerkom“ najbolje ilustruje neuspjelu adaptaciju jedne vrlo lijepo bošnjačke pjesme. Ova pjesma sadrži karakteristične stihove iz tri druge lirske pjesme. Verzija Rovinskog: „Po-lećelo jato golubova/ Tamo dolje niz nove Pazare;/ Oni traže brđanina Jova,/ De sijeće pero od pajuna./ Ne posječe pero od pajuna,/ No poseče po desnici ruci./ „Brate Jovo, boli li te ruka?“/ Seko Jeko, ne boli me ruka,/ No me boli srce za đevojkom?“ - Seko Jeko, Seko Jeko,/ Za popovom šćerom./ Ona zvezne, mene srce jekne.“

Bošnjačka verzija:

„Avdo reže pero paunovo,/ Poreza se po desnici ruci,/ Po zlu mjestu, po malome prstu./ „Bolan Avdo, boli li te ruka?“/ Ne boli me moja desna ruka,/ Već me boli srce za đevojkom.“

Pjesme 63. i 64. iznose cijenu i vrijednost ženske ljepote, gdje se imena gradova porede s pojedinim djelovima đevojačkog stasa i izgleda. U prvoj pjesmi pominje se Šećer-Mara, dočim u bošnjačkoj verziji ove pjesme sretamo ime Šećer-Šeća. Druga pjesma je zabilježena u plavsko-gusinjskom kraju, gdje je vjerovatno i nastala. Verzija Rovinskog ima svega pet stihova: „Kuna moja, a ljepota twoja,/ Ljepota ti Carigrad valjaše,/ A mudrina grada Kolašina,/ A stasina varoš Podgorice.“ Plavsko-gusinjska verzija ove pjesme je jezički i stilski dorađenija, tako da se postavlja pitanje: je li pjesma izgubila prelaženjem u pisani oblik, ili je dužim životom u usmenoj tradiciji dobila na punoći i umjetničkom izrazu?³

Pjesma 77. „Vruće sunce njedra tvoja“, označena kao „hercegovačka“, sva je, i po vlastitim imenima, turcizmima i karakterističnom duhu bošnjačke lirike. I u ovoj pjesmi sretamo izostavljanje glasa h na početku riječi („ladnu vodu pogleduje.../ ladna voda podaleko“). Pjesma 78 je varijanta ove pjesme za zamjenom ličnog imena („Dilber-Mara ružu brala“).

Pjesme 79. i 80. takođe su varijante nekih poznatih bošnjačkih pjesama, čija je sadržina nešto strasnija, što, kako primjećuje i sam P. A. Rovinski, nije karakteristično za izvorne crnogorske lirske pjesme. Isti je slučaj i sa pjesmom 83, koja već u prvim stihovima, vremenskim odrednicama orientalnog porijekla, upućuje na njen muslimansko-bošnjački izvornik: „Sabah zora, a ja još kod dvora;/ Ičindija, a ja u lov podoh.“ Pjesma 94, označena kao „hercegovačka“, varijanta je poznate bošnjačke pjesme: „Vjetar ružu niz polje nosaše,/ Na Mujov je čador donosaše“. U pjesmi je

---

³ Vidjeti: Husein Bašić, "Može li biti što bit' ne može", Figrafik, Tuzla 1991, str. 230, 231.

izvršena zamjena vlastitih imena (Mujo – Jovo). I sljedeće pjesme 95. i 97. označene kao „hercegovačke“, sretamo u muslimansko-bošnjačkoj lirici u razvijenijem i pravilnjem obliku (jendži-bula-jendži-bula). Verzija Rovinskog: „Da ti mladi jendži-bula budem“, u bošnjačkoj pjesmi: „da ti budem jendži-bula mladi.“ Isti je slučaj i sa pjesmom („Gorom jezde kićeni svatovi“).

Pjesme 101, 104. i 105. sadrže poznate motive o udaji mlađih djevojaka za stare i nedrage. Pjesma 108 zadržava muslimansko vlastito ime u prvom stihu: „Mujo šeta pokraj vode ladne“, ali je izostavljen glas h na početku riječi (ladne). Takođe i pjesma 121. („Slatke uspomene“) zadrži imena (Balje – Baljkice, plavsko-gusinjska pjesma sa imenom Milice i izostavljenim h, u stihu: „U azbašču zelenu.“). I ova pjesma je naznačena kao „hercegovačka“. Pjesma 124. zadrži orijentalizme: čatip (pisar), „Čatip piše ne patiše i sarhoš (pijanica),“ sarhoš piti, ja mu liti...“

Karakteristična je pjesma 127 („Ona kučka roda horjatskoga“), gdje se iznimno hvali pripadnik druge vjere, a kudi nedolično ponašanje žene iste vjere: „Na krmu vozarica jane,/ veslom maha, okom nagovara /- U Jusufa s mora karanfila./ Jusuf -turo soja gospockoga,/ Ona kučka roda horjatskoga.“ Zaista, ovo je rijedak primjer pohvale plemenitih i moralnih osobina pripadnika drugih vjera i nacija, što se najčešće javlja kao stroga granica razdvajanja svojeg od tuđeg, dobrih od loših osobina.

Pjesme 145, 146 i 147 sadrže u tekstu lična imena ili termine karakteristične za pjesme nastale u bošnjačkoj sredini: („Divni li su, majko, konji Mujagini“... ili: „Zelje bere aga Asanaga“ i dr.).

Takve su i pjesme 148, „Hajdučka pjesma“ (hercegovačka i 149, „To isto (podgoričkih Turaka“). Međutim, kao što se iz sadržaja vidi, za pjesmu 149. se ne može reći "To isto", već su u pitanju dva različita motiva i dvije različite pjesme. Za pjesmu 149. P. A. Rovinski kaže: „Ali ono zvjerstvo što je u njoj istaknuto je nešto neobično i isključivo, čega u stvari nije ni bilo. U turskome je moralu da se obično preveličava stvarnost.“ Držim da je ova opaska Rovinskog tačna, a „zvjerstvo“ koje se u ovoj pjesmi iznosi, zaista je posve neuobičajeno i izlišno, naročito u lirskoj poeziji.

Na drugom mjestu Rovinski kaže: „Prema mjestima u samoj Crnoj Gori, izdvajaju se pjesme podgoričke i vasojevičke, po tome što se u njima jače ističe čulno poimanje ljubavi i dosta uočljiva raspuštenost ženskog karaktera. Tu mi nalazimo na turski uticaj...“ Međutim, ni ova konstatacija nije u potpunosti tačna, s obzirom da se ne radi o pjesmama pravoslavnih Podgoričana i Vasojevića, već, kao što smo vidjeli, o pjesmama nastalim u pretežno muslimanskoj sredini, koje su, svakako, pjevali i pravoslavni pjevači iz Podgorice i Vasojevića, negdje mijenjajući imena lica i mjesta, a negdje ih zadržavajući s manjim jezičkim nedosljednostima. Nije poznato koliko je Rovinski poznavao bosanske sevdalinke, strasne ljubavne pjesme

u kojima je dosegnut vrhunac lirskog izraza u cjelokupnoj južno-slovenskoj lirici. Zato se za pjesme koje navodi Rovinski ne može reći da je „dosta uočljiva raspuštenost ženskog karaktera“, već se prije svega radi o uobičajenim, patrijaharnim i vjerskim osobenostima i dopuštenim oblicima ljubavi (ašikovanja), koje, normalno, crnogorski plemenski moral nije dozvoljavao. To poetizovano doživljavanje ljubavi (ašikovanje, pa i strast) ne prelazi granicu moralnosti, još manje u banalnost, kao što to na primjer sretamo u dvjema pjesmama iz ove zbirke „O monasima i bulama, tj. turskim ženama (141 i 142)“: „I tako mi bijele crkve,/ ta me crkva ne pritisla,/ crkva mene, a ja tebe.“ Ili: „U svemu je krivo drvo.../ Ono mene, ja na tebe.../ Tako se je dogodilo...“ U bosansko-hercegovačkoj sevdalinci, naročito u sevdalinci Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, ovakve banalnosti se ne mogu sresti. Pogrdan odnos prema takozvanim „bulama“ (turskim ženama) može se psihološki protumačiti odnosom potčinjenog prema osvajaču, želja i za ovakvom vrstom revanšizma i naslade. (Taj poriv se protegao i do skorašnjeg rata u BiH, do masovnog silovanja žena Muslimanki-Bošnjakinja, ili „Turkinja“, jer se takva identifikacija povlači i do današnjih dana).

U razdeljku II slijede „Pjesme poturčenjaka“, kako ih nazva P. A. Rovinski: „Đevojka je oblak fatala, ljelje“, „Đevojka kliče iz bijela grla“, „Majka kara Aliju“, „Sinko Mujo, što te paša zvaše?“, „Zadunuše sabah-zorski vjetrovi“ i dr.

Ovom zbirkom lirske narodnih pjesama Rovinski na najbolji način potvrđuje tezu da usmena književnost, prije svega lirika, kad postigne zavidni umjetnički nivo, postaje opšteprihvaćena i rado pamćena i pjevana, često i bez obzira na njenu etničku i konfesionalnu obojenost i pripadnost. Otuda Rovinski kaže: „No, da kažemo opšti zaključak ove vrste mi nemamo pravo, zato što među pjesmama ima mnogo onih koje su došle sa strane ili isključivo pripadaju samo nekom kraju. Mi nismo to mogli pokazati za svaku pjesmu, jer su ih tako zajedno predstavili pjevači i pjevačice, od kojih smo te pjesme zapisivali ili koje su nam oni slali zapisane.“

Ipak se one uvijek mogu razlikovati i, kao što smo već napomenuli, tu razliku zapažaju i sami Crnogorci, mada ne svuda. To se može vidjeti u porodičnom životu, naročito u njegovom odnosu prema ženi: tuđe mu je grubo, puteno gledanje na ženu, koja se ispoljava u pjesmama iz Vasojevića, kod Podgoričana a često i Hercegovaca, koji su u većem ili manjem stepenu bili potčinjeni turskom uticaju.“

Da bi ova konstatacija P. A. Rovinskog bila još preciznija i tačnija, valja reći da su pjesme koje smo pomenuli u stvari prvobitno nastale u muslimansko-bošnjačkoj sredini, da su motivski, sociološki, običajno, leksički, etički i etnički prepoznatljive kao bošnjačke pjesme, a da su svojim kvalitetima, pitkošću i ljepotom iskaza postale i šire poznate i usvojene,

bez obzira na određene adaptacije i prilagođavanja, što se lako da uočiti. Dobre pjesme su tako postajale zajedničke i opšta kulturna baština, jer su svojom ljepotom i univerzalnošću rastezale stege uskih nacionalnih i vjerskih beočuga, prelazeći u sjećanje i bogateći tako opskurne sadržaje vlastite lirike, koja je, naravno, bila odraz uslova života i rada u pasivnoj i siromašnoj crnogorskoj sredini.

(*Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001*)

AVDO MEĐEDOVIĆ - PJEVAČ PRIČA (Fragmenti)

1. Preko Amerike - u zavičaj

Ovaj osvrt na Avdu Mededovića i njegovo djelo, još jednog sandžačkog pjesnika-pjevača tradicionalnih usmenih junačkih pjesama *homorovske stvaralačke snage i inspiracije*, čije se pjesme s pravom mogu ubrojiti u najbolja svjetska ostvarenja u domenu epskog pjesništva, počećemo završnom konstatacijom dr Enesa Kujundžića, iz njegove kratke biografske bilješke o Avdu Međedoviću: „Na kraju valja istaći da je Avdo Međedović veoma zapostavljen u našoj nauci o epskom pjesništvu i pjevačima, Avde nema ni u književnim leksikonima, niti u školskim programima i udžbenicima. O njemu naša čitalačka publika ne zna gotovo ništa.“

Dok se u Americi, na Harvardskom univerzitetu (Harward University Press), iz poznate „Milman Parry Collection“, već više decenija kontinuirano objavljaju knjige, uglavnom muslimansko-bošnjačke tradicionalne usmene književnosti, koju su u više navrata (1933., 1934. i 1935.) prikupljali američki naučnici Milman Parry i Albert B. Lord po Sandžaku, djelovima Crne Gore i Bosne i Hercegovine, te poslije Parrijeve smrti Albert B. Lord, 1950. i 1951. godine), dotle je (podatak iz razgovora pisca ovog teksta s Alijom Isakovićem, urednikom u sarajevskoj „Svjetlosti“ i dr Enesom Kujundžićem, priredivačem): rukopis knjige „Zenidba Smailagić Mehe“ Avda Međedovića, čamio godinama zaključan u ladici jednog od urednika ove izdavačke kuće.

Ubrzo poslije objavljivanja (1987.), javili su se prvi afirmativni osvrti i prikazi, ali neka ozbiljnija analiza i književno-kritička valorizacija ovog spjeva nije urađena. Najviše nama dostupnih podataka, informacija i književno teorijskih relevantnih ocjena, možemo naći u dvjema knjigama Alberta B. Lorda „Pjevač priča“ 1 i 2, Haward University Press, 1960., kao i u tekstu: Milman Parry – Čor Huso, studija o jugoslovenskoj epskoj pjesmi“, „Opšti uvod“ u: Srpsko-hrvatske junačke pjesme, knj. II, Beograd i Kembridž, 1953. god. Tu su takođe zanimljivi i korisni tekstovi dr Enesa Kujundžića: „Epski opus Avde Međedovića“ - uz engleski prevod Alberta Lorda epske pjesme „Zenidba Smailagić Mehe“, (Život, 1982); „Muslimanska epika na Harvardu“, (Odsjek, 1983); „Smailagić Meho u epskom sazvježđu“, (Život, 1986).

„Ženidba Smailagić Mehe“ Avda Međedovića je uvrštena u kapitalni projekat *Muslimanske književnosti u 100 knjiga*, čija su prva kola već izašla iz štampe u Bosni i Hercegovini. S ove strane „čelične zavjese“ (u SR Jugoslaviji), kojom je prekinuta svaka kulturna komunikacija s bošnjačkom kulturom u Bosni i Hercegovini, nema ni pomena da se ovo djelo uvrsti makar u dodatne školske programe za učenike u onim mjestima gdje bošnjačko-muslimanska populacija ima pretežnu većinu. Genijalni pjesnik-pjevač Avdo Međedović je još uvijek „mrtav pjesnik“ u svom rodnom Sandžaku. Drugi narodi i druge kulture bi se ponosile njime, mi ga prepuštamo svjetskoj nauci i naučnicima kao rijedak primjer umijeća usmenog pjevanja i snage duha, koji ga svrstava u besmrtnike kakvi su tvorci *Ilijade* i *Odiseje* ili *Pjesme o Nibelunzima*, uz koje s pravom porede i njegov spjev.

Avdo Međedović očigledno ima jednu veliku „mahanu“, mnogo je velik da bi ga njegov mali narod (čijim se imenom nije mogla do sada zvati ni kakva dobra čorba od bamja), mogao uvesti u svoje, bez knjiga, opustjеле domove...

2. Epska pjesma kao oblik pamćenja i odbrana religije i tradicije

Može se za Avda Mededovića reći da je zakasnjeli pjevač-pjesnik epskih pjesama, s obzirom da je živio u prvoj polovini XIX vijeka (umro 1953. godine), međutim, očigledno je, iz razgovora koji su s njim vodili američki filozofi i naučnici Milman Parry i Albert B. Lord, da je on iz posljednje generacije bošnjačkih pjesnika-pjevača iz Sandžaka, koji je *predao* svoje znanje epskih pjesama i svoje umijeće tvorenja, pravim i najznačajnijim istraživačima epike, istina, ovom prilikom, s namjerom da će tim tragom najsigurnije doći do potvrde teze o nastanku *Ilijade* i *Odiseje*. Do njihovog interesovanja za bošnjačke pjevače-pjesnike, i njihove duge pjesme (epose) homerskog tipa, ova poezija je bila marginalizovana i skrajnuta u zapećak, kao manje vrijedna i maltene neprijateljska tako da se desilo da нико nije zabilježio ni jedan stih od, po svemu sudeći najvećeg bošnjačkog pjesnika-pjevača epskih pjesama, slijepog pjesnika Čor Husa Husovića (po-ginuo početkom XX vijeka), koji je znao junačkih pjesama „koliko ima dana u godini“. O njemu saznajemo iz priča i sjećanja njegovih savremenika i onih koji su od njega učili pjesništvu i pjevanju. Zahvaljujući ovoj dvojici pjesnika-pjevača junačkih pjesama, prvome kao *legendi* i drugome kao našem savremeniku, naša usmena predaja je probila zastore mraka i čutnje, i tek sada, iako zakasnjelo konstituiše se kao kulturna vrijednost i umijeće koje ima naučnu ovjeru i reputaciju svjetske kulturne baštine.

Slomom i raspadom Osmanske carevine prestaje mogućnost književnog stvaranja na orientalnim jezicima, kako su to vjekovima činili obdareni pojedinci (Bošnjaci) iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Najstariji ko-ga sretamo u književnosti toga vremena je Ahmed Valija (živio u XV sto-

ljeću), kasnije se javlja pjesnik Gurbi, rodom iz Novog Pazara, živio polovinom XVIII vijeka. Rodom iz Bijelog Polja poznati su književni stvaraoci Osman Kadić Bjelopoljak, koji je svoje književne rade potpisivao kao *Šehdi*. Živio je u drugoj polovini XII vijeka. Njegov sin Ahmed Hatem Bjelopoljak (Hatem Šejh Ahmed Kadić Bjelopoljak - Akovali) značajno je književno ime toga vremena. Njegovo djelo „Divan“, ispjevano na turskom jeziku, bilo je cijenjeno i čitano širom ondašnje Osmanske carevine. Kasnije, u književnosti na orijentalnim jezicima s ovog područja, javljaju se Hamza Puzić iz Pljevalja, Salih Gašević iz Nikšića i Sulejman Tabaković iz Novog Pazara. „To književno stvaralaštvo“ kaže dr Hazim Šabanović u obimnom djelu - *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima* - naravno nije naše narodno, ni po jezicima na kojima je stvoreno, ali je naše zato što su ga stvarali naši ljudi i najviše u našoj zemlji pa već zato zaslужuje da ga proučimo. Tim prije što je u ovoj književnosti, pored svih navedenih okolnosti u svako doba bilo bar sporadičnih izliva narodnog duha, naročito ljubavi prema rodnoj grudi. Premda okovan tudim idejama i jezikom i ovdje se narodni duh i osjećaj vječno borio da se izrazi i posvjetodi pa makar i tudim jezikom. Najznačajnija od ovakvih pružila se krajem XVII stoljeća kada je naš pjesnik Sabit (Tabit) učinio prvi odlučan napor ne samo da zadrži bujicu perzijanizma u osmanskoj poeziji i preobradi ovu poeziju istinskim tumačem osmansko-turskog duha, nego da utkvivajući u svoje stihove naše narodne aforizme i elemente naše narodne poezije, dade izraza svome narodnome duhu. Svojim djelom on je zasnovao sasvim nov pravac u osmanskoj književnosti koji je dominirao pola stoljeća.¹

3. Zapamćivanje prošlosti kao vid održavanja života

U propadanju Osmanske carevine i seoba ogromnih razmjera (muhadžirluka) muslimanskog naroda, i ne samo iz slovenskih zemalja, do daleke Anadolije, čak i do Sirije, nije bilo uslova za individualno umjetničko stvaranje obdarenih pojedinaca, već se javlja potreba da se produži, stvara i čuva usmena narodna pjesma, ali i ostali vidovi usmene narodne tradicije. Usmena epska narodna pjesma je i do tada bila najznačajniji vid zapamćivanja i čuvanja prošlosti i posebnosti bošnjačkog duha, prvenstveno u službi tradicije i religije. Imajući to u vidu Albert B. Lord u djelu „Pevač priča“ konstatuje: „Jer u našoj je prirodi tradicija da traži i održava postojanost, da čuva samu sebe. A ova istrajnost ne potiče ni od izopačenosti ni od apstraktnog načela apsolutne umjetnosti, već očajničkog prisilnog uvjerenja da ono što tradicija čuva jeste samo sredstvo postizanja života i sreće. Tradicionalni usmeni epski pevač nije umetnik; on je prorok. Obrasci

¹ Dr Hazim Šabanović: *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo, 1973. god.

mišljenja koje je on nasledio nastali su ne zato da bi služili umetnosti, već religiji u njenom najtemeljnijem smislu. Njegovi rasporedi, njegove anti-teze, njegova poređenja i metafore, njegova ponavljanja i njegovo ponekad naizgled hotimičnog, životnog načela u mitu, priče o čudesnim podvizima, umetnost zapravo crpe svoju snagu“.²

Savremenici bilježe mnoštvo koliko dramatičnih toliko i grotexnih sukoba i fizičkih obračuna između pjevača - pjesnika pravoslavne i islamske vjeroispovijesti, koju na uzanom prostoru epske pjesme čuvaju „red i istinu“, za koje drže da su nepovrjetivi i vječni, svjedno što su se promjenila „mjesta“ i glasnost pjevača - pjesnika (muslimana) i onih koji su svoju pjesmu tulili i krili od *turaka*. Sada su mogli da je slobodno puste, iz punih usta, koliko im grlo daje, i da ponešto uzgred poprave i ponačine u svoju korist. Jedan takav sukob bilježi P. Šobajić u knjizi „Nikšić“ – Ono-gost: (Bajro, prim. H. B.) Askov Ljuca bio je vrlo krupan, da nijedne dokoljenice nije mogao obuti na nogama. Po padu Nikšića neki pop Zmajević iza Tare pevao je u kafanici pesmu uz gusle i u njoj grdio Građane. Bajro skoči, trgne mu gusle i udari popa tako jako, da mu ih razbijje o glavu. Kad su Ljuce prešle u Pljevlja, pop Zmajević je iz osvete ubio Bajra“³.

Iako nezabilježena, muslimanska epska pjesma je živjela od doma do doma, od sijela do sijela, naročito za vrijeme ramazanskih večeri u domaćinskim kućama, koje su vodile računa da dobave što boljeg i čuvenijeg pjevača pjesnika, o koga će se kasnije otimati druga sela i drugi domaćinski domovi. U gradovima se pjevalo po *kahvama* i to zareda, iz noći u noć. Avdo Međedović je bio jedan od najtraženijih pjevača-pjesnika u bjelopoljskom kraju, kao ranije njegov veliki prethodnik, slijepi pjesnik Čor-Huso Husović, rodom iz Kolašina. U natpjevavanju pjevača-pjesnika epskih pjesama, vodilo se računa ne samo o sadržini pjesme, već o načinu izvođenja, boji glasa i ljepoti pjevanja, umijeću guslanja, što je sve pomno praćeno i cijenjeno od strane mnogobrojnih slušalaca. Vidjeti razgovor između Avda Međedovića i Kasuma Rebronje, isto tako poznatog pjevača-pjesnika.⁴ Samo izvođenje i česte improvizacije u trenucima posebnog nadahnuća pjevača-pjesnika, značili su mnogo za konačni sud o njihovom umijeću i vrijednosti. Zato se razvio i posebno njegovao manir dotjerivanja i kultivisanja pjesme, izražen kroz česta „kićenja“ i uljepšavanja, birajući riječi koje će da ganu i uzbude slušaoce, ali istovremeno nadahnu i uznesu pjevača-pjesnika. Kod najboljih pjevača-pjesnika ta „kićenja“ su često dosezala vrhunac umjetničkog izraza i raskoši duha, te tako činila pjesmu

---

² Albert B. Lord: *Pevač priča*, Harvardski univerzitet, 1960.

³ P. Šobajić: *Nikšić - Onogošt*, Beograd, 1938.

⁴ Ženidba Samailagić Meha, Biografska bilješka o Avdi Međedoviću Enesa Kujundžića, Svjetlost, Sarajevo, str. 341.

neponovljivo lijepom i zavodljivom. Priredivač ove *Hrestomatije* imao je priliku da pročita pet-šest verzija pjesme *Ženidba Smailagić Meha* (od one najkraće, iz knjige Lj. Rajkovića *Sa londže zelene* (679 stihova), do Međedovićeve – 12311 stihova. Kad bi se rasčlanila i uporedila opšta mjesta i uobičajeni opisi ljudi, konja i oružja, borbi i mejdana, dvorova i života na njima, ne samo bošnjačkoj već i cjelokupnoj južnoslovenskoj epici, vidjeli bi da je Avdo Međedović više od svih poznatih i nepoznatih pjesnika-pjevača unio novih i vrlo uspjelih poređenja, koja njegovom djelu daju posebni čar i draž, koje je mogao da stvori samo istinski pjesnik, rijetkog talenta i nadahnuća. Može njegovu *Ženidbu...* neko pročitati i za jedan dana, ali da bi je čitao s merakom i uživanjem, treba mu najmanje sedam dana, koliko je trajalo i zapisivanje ovog eposa (od 5. do 12. jula 1935. god.). Avdo Međedović je imao sreću da su njegove pjesme zabilježili američki filozofi i naučnici, ali sreću je imao i bošnjački narod u cjelini, jer će uz njegov primjer i umijeće biti valorizovana cjelokupna bošnjačka usmena književnost. Da nijesu naišli na pjevača-pjesnika ovakvog dara i formata, njihova teza o nastanku *Ilijade* i *Odiseje*, vjerovatno bi bila manje uvjerljiva, jer i ovako u svijetu ima naučnih autoriteta, koji je, ako ne opovrgavaju, ono sumnjaju u njenu punu istinu. Mi bez dvoumljenja možemo reći da se ovim činom posrećilo i Avdu i američkim naučnicima, ali i našoj kulturnoj baštini u cjelini.

Iz razgovora koje je Međedović vodio s američkim filozofima, sagledavamo njegov način života i razmišljanja, njegove maštarije i žal za prohujalim *turskim vremenima*, ali i *bošnjačkom slavom i gospoštinom*, iz perspektive sitnog trgovčića i siromašnog zemljoradnika iz Sandžaka. Živio je od svog rada i pačenja, a taj život se graničio s krajnjom bijedom i neimaštinom svake vrste. A pjevao je i guslao – badihava, za hatar onih koji su voljeli da ga slušaju u dugim zimskim noćima, i za svoj merak, s osjećanjem da je sve to video i doživio u nekom drugom životu. A to je bilo ono čime su pjesnik i njegovi slušaoci ledušili gladnu dušu, pitomili šturi život i činili ga snošljivijim. Ako se mnogo šta nije moglo imati u životu, moglo makar u pjesmi, a ono što nije moglo i nije uspio da kaže, ostavljao je *Bogu na amanet*, jer znao je da se moglo i bolje i ljestve reći, pa svoju *Ženidbu...* završava stihovima: *Od mene vi malo razgovora/ A od Boga dugo i široko!*

Nije to slučaj samo s Avdom Međedovićem, već sa čitavom plejadom pjevača-pjesnika iz Sandžaka o kojima su ostavili zabilješke: Matija Murko, Alois Šmaus, Milman Parry, Albert B. Lord, D. E. Bynom i dr.

Dok su srpska, hrvatska i crnogorska usmena književnost imale sreće da budu znatno ranije zabilježene i sređene, muslimansko-bošnjačko tradicionalna književnost na području Crne Gore i Srbije, najduže je ostala u usmenom obliku. Čak je početkom sedamdesetih godina bilo uslova da

Zaim Azemović, Ljubiša Rajković, Zlatan Čolaković, Vuk Minić, i pisac ovih redova, uživo zabilježe epske pjesme od poznatih pjevača-pjesnika: Muratage Kurtagića, Ašira Čorovića, Hajruša Ledinića, Rustema Muminovića i Šaba Jevrića, što je dokaz da epska tradicija još istrajava, iako se više ne stvara i ne obnavlja.

Sa suprugom Marinom Rojc (Zlatan) Čolaković bilježi u više navrata, godine 1989. muslimansku epsku poeziju u Rožajama, ... od još živog Parry-Lordovog pjevača Muratage Kurtagića, od koga imaju znatan dio zabilježenih pjesama Zaim Azemović iz Rožaja, i Ljubiša Rajković koji je 80-tih godina radio u Rožajama. Čolakovići su što u Rožajama, što u Zagrebu, gdje je Murataga Kurtagić s porodicom bio gost u njihovoju kući, napravili 50 sati zvučnih i 20 sati video snimaka "muslimanske herojske epske pjesme". Inače, bračni par Roje-Čolaković su nastavljači poznate Parry-Lordove škole, a Zlatan Čolaković je objavio vrlo interesantne analize upoređenja homerske i bošnjačke epike.

Budući nezabilježene – bošnjačke junačke pjesme najduže su ostale u usmenoj formi, čuvajući izvjesne sadržaje koje je istorija zaobišla ili zaboravila. Tako su one sve manje bile u službi istorije, a sve više u službi religije, kao primarnog i važnog činioca nacionalne identifikacije naroda kome pripadaju. One su sačuvale duh i sadržaje epskog vremena, čak i kada je vrijeme stvaranja epske pjesme prohujalo, a epska poezija se javlja kao anahrona i prevaziđena slika života, jer u nju ne dotiču više svježi izvori vremena kome ta slika priliči. No, i pored toga, tradicionalna bošnjačka usmena epika, iako kasno i malo zabilježena, što u rukopisima onih koji su znali njenu vrijednost, što u sjećanjima onih koji su je sa zanimanjem slušali i pamtili, sačuvala se do naših dana. Ako su, u skladu s novim vremenom i načinom života, presušili izvori stvaranja novih epskih pjesama, interes za nju je ostao, kao za kulturnu i istorijsku vrijednost. Otuda pokušaj relativizacije i novog čitanja kulturno-istorijske povijesnice, ma koliko bila nehatom zatamnjena, ima kapitalni značaj za narod koji pripada ovom civilizacijskom i kulturnom krugu. Uskratiti mu pravo na kulturno-istorijsku baštinu, isto je što iščupati mu životodajni korijen.

4. Sinteza iskustva i moralnih vrijednosti u eposu Ženidba Smilagić Meha

I pored toga što je Avdo Međedović rođeni pjesnik-pjevač, on je prije svega proizvod jedne snažne epske tradicije, s obzirom da je živio i ostario u tom duhu, prvo u svojoj porodici, gdje je od oca Huseina, koji je takođe bio na glasu pjevač, učio pjevanje i guslanje, a potom i od poznatih pjevača iz susjedstva: Reša Alihodića, Sada Hadžovića, Nezira i Orla Kalića, Hamida Nikšića-Ferizovića, Hasana Nikšića, Islama Radoglavca, Avdage Šehovića, Latifa Zekovića, kao i od pravoslavca Rada Đurića.

Sasvim je vjerovatno da nije bilo američkih filologa, koji su upravo tražili u balkanskoj bošnjačkoj epici pjevača-pjesnika Avdovog tipa, epos *Ženidba Smailagić Meha* ne bi bio zapisan, ili, ako bi bio zapisan, ne bi bio u obliku, obimu i kvalitetu kakav je sada. Kao što se zna, postojale su nekolike verzije ove pjesme,⁵ prema jednoj od njih Međedović je ispjevao svoju, skoro nevjerojatnog obima, koja se istovremeno doima kao roman u stihovima. Kompozicija ovog eposa veoma je slična klasičnoj kompoziciji romana. Sve te verzije bile su znatno kraće, prilagođene pjevanju u toku jedne večeri (pet-šest sati), koliko je obično trajalo pjevanje najduže epske pjesme. Tako možemo sa sigurnošću tvrditi da bi ova pjesma, izvedena u uobičajenom postupku, bila mnogo kraća. U ovom slučaju bio je jasno postavljen cilj: zapisati cijelu pjesmu do kraja. Avdo Međedović je bio nesvakidašnji i obdareni pjevač-pjesnik, posjedovao je veliko iskustvo i moć razlučivanja ljudskog od neljudskog, junačkog od nejunačkog, dobrog od lošeg; znao je ne samo imena i mjesta iz kojih su brojni bošnjački epski junaci iz Bosne i Hercegovine, već i njihove posebnosti i karakteristike, koje je suptilno i znalački nadopunio novim elementima i odlikama. Još jedna činjenica, koja je do sada samo uzgred pominjana, veoma je važna za sadržinu ovog eposa, a to je da je Avdo Međedović devet godina bio u turskom askeru, da je učio podoficirsku školu u Solunu, te tako njegovo znanje iz vojne doktrine i ratovanja dolazi do punog izražaja u velikim bitkama koje razrješavaju zaplet u ovom epusu, s vojskom Petra Dženeralja i kasnije u uskobu s vojskom Budimskog Vezira. Iako se radnja ovog eposa događa u XVII stoljeću, Međedović je znalački upleo svoja vojnička znanja i iskustva, i prilagodio ih tom vremenu i načinu ratovanja. Budući turski asker toliko vremena, on je naučio turski jezik, zato s lakoćom barata mnogim izrazima i riječima orijentalnog porijekla, koje je vješto prilagodio i ukomponovao u svoj bošnjački jezik. Može se sa sigurnošću reći da ni jedno drugo djelo, ove književne vrste, ne sadrži toliko orijentalizama, kao što to sadrži Međedovićeva *Ženidba Smailagić Meha*. Ova pjesma je, pored svoje dužine, ostvarena takoreći u jednom dahu, pa epizode, koje se češće javljaju, ne predstavljaju balast i ne presijecaju magistralni tok radnje. Iako ima pretjerivanja i ponavljanja, što je karakteristika epske poezije u cjelini, nema nemotivisanih pasaža koji bi bili sebi svrha.

Avdo Međedović je očigledno bio svjestan svog zadatka i misije koju treba da ima njegova pjesma (bar djelimično i bar intuitivno), jer je pjevao pred veoma zainteresovanim strancima koji su uz to plačali njegovo pjevanje i kazivanje, zato je u tokove svoje pjesme utkao sve vrline i specifičnosti bošnjačke junačke pjesme, ponajprije *krajišnice*, i uveo manje-više sve glasovite junake i sva mjesta, naročito iz Like, Bosne i Krajine, a

---

⁵ Smailagić Meho, Dubrovnik, 1886., verzija preuzeta od Ahmeda Šamića.

nekima je, kao recimo od Orašca Talu (Budalina Tale) dao nove i značajne osobine, koje prije u tolikoj mjeri u vezi s njim nijesu isticane. Od Orašca Tale je u bošnjačkoj epici poznat kao ekscentrična ličnost, što bi se narodnim žargonom reklo *nadrven delija* ili *naveden delija*. On se drukčije oblači od svih epskih junaka, drukčiji mu je konjski pusat i oružje (drvena batina s hiljadu klinaca), ali je uvijek tamo gdje je najteže. Djeluje smiješno i groteksno, ludo je hrabar i postupa drugačije od ostalih, uglavnom na svoju ruku, zato su ga prozvali Budalina Tale. Ne kralji ga neka naročita pamet, mejdane ne dobija lukavstvom, već srčanošću i junaštвom. Često je surov i grub, po kratkom postupku presuduјe neprijatelju. (*Podaj Talu, pa podaj belaju, / Odmah Tale na kolac nabija*) - kaže se u jednoj bošnjačkoj pjesmi. Dok drugi uživaju u sjajnoj opremi i ukrašenom oružju, u dobrim konjima i raskošnom konjskom pusatu, on jaše na goloj bedeviji, ili na samaru, pa čak često, i u diobi plijena, iako je najsiromašniji među družinom, i najhrabriji svakako, dobija najmanje. U pjesmi *Izbavljenje pašine Emine*, u diobi plijena Tale dobija smiješan i uvredljiv dar (*Na planini šiċar dijelili, Dobrom momku lijepu djevojku, / A udovcu azgin udovicu, / Adžu Talu krivonogu Maru, / Da mu Mara piša po samaru.* (Lj. Rajković – *Sa londže zelene*).

U eposu *Ženidba Smailagić Meha* od Orašca Tale dobija uz Smailagić Meha, maltene centralno mjesto, naročito u drugom dijelu eposa. Svima bošnjačkim prvacima Hadži Smail-aga šalje pisma i zove u svatove, a Tala lično obavještava. U ovom eposu Tale nije samo *junak što karara nema*, već vojni strateg, koji se vještinom rasporeda vojske i smislom za odgometanje namjera neprijatelja, ističe čak i iznad od Kladuše Muja, koji je glavni komandant bošnjačke vojske: *Savi Mujo ruke na srdaće, / Pa zakuka: Leleh mene, majko, / Da onomad ne upitah Tala, / No da danas nama kuka majka, / Pa od danas taman do vijeka!*“

Tale nalazi načina, da kad uhvati Budimskog Vezira, natjera ga da kaže gdje su ključevi od riznica u kojima je blago koje je opljačkao od naroda: *Jali pare, murtatine, kaži, / Il evo ti onog dželat-baše, / S kojijem si nagonio turke! / Slušaj dobro, murtatine carski! / Da si blago na dobro dobijo, / Dobro bi se tebe povraćalo. / No si blago na sablju dobio, / Na sablju ga meni poklonićeš. / Znaš li, pašo, kurva te rodila! / Zlo je za zlo, a dobro za dobro, / Ili blago, ili emer dado.* Iako je siromašan, i ne krije svoje siromaštvo, Tale blago Budimskog Vezira dijeli po družini, i tu se ogledaju njegove etičke vrline i vrijednosti.

I kako rekosmo, Međedović je tokom cijelog kazivanja ovog eposa na visini naslućenog zadatka, pa je u njega zastupio sve vrijednosti bošnjačkog etosa, ličnosti i epske junake iz različitih vremena, ali je ipak naglasio najveće vrijednosti (sultana Sulejmana Veličanstvenog – Osvajača, Hadži Smail-agu i njegovog sina Smailagić Meha, braću Hrnjice, Muja i Halila,

od Orašca Tala i druge bošnjačke prvake i epske junake, i nasuprot njih: Budimskog Vezira i ljutog turskog protivnika, Petra Dženeralja iz Karabogdana (Moldavije u Rumuniji) – smjestio u kontekst svoga eposa, za koji se, i pored toga što je i kazan za tako kratko vrijeme, ne može reći da je improvizacija, već prije svega rezultat pjesničkog nadahnuća i uznesenosti, da u tom trenutku stvori tu verziju. Avdo Međedović je svakako, kao vrstan pjevač-pjesnik njihovih pjesama dobro znao strukturu epskih pjesama, i učenik starijih guslara i pjevača koje smo već pomenuli, formule i klišee, koje treba popuniti sadržajima tradicionalnih priča. Na tom elementu je upravo zasnovana Parry-Lordova teza o *pjevaču priča*, koja je srećno nađen ključ za uspješno dešifrovanje nastanka Homerovih spjevova *Ilijade* i *Odiseje*. A što je taj ključ nađen upravo u tradicionalnoj epskoj pjesmi Bošnjaka Sandžaka, nije slučajnost, već neminovnost da se očuva ono što se nije smjelo izgubiti, a to je narodna svijest o sebi samom. U takvoj epskoj pjesmi bila je njegova nenapisana istorija, ugrožena religija i nipo-daštavna tradicija, zato ju je čuvalo kao dragocjenost koja se mora nadogradivati novim sadržajima i novim obimom.

5. Živi jezik Avda Mededovića

Prije no što pređemo na neke dosad nepoznate i nove priče i anegdote o Avdu Međedoviću, jer ono što bi slijedilo, nastavljujući u smjeru kako smo počeli ovaj rad, bila bi parafraza detalja i podataka iz već pomenutih izvora. Kako nam to nije cilj, istaći ćemo samo da „Zenidba Smailagić Mehe“ Avda Međedovića čini ne samo prvo već i temeljno djelo iz koga treba crpsti gradu za rječnik maternjeg (bošnjačkog jezika), jer ni jedno drugo djelo ne sadrži toliko jezičke raskoši i bogatstva prilagođenog duhu i mogućnostima našeg jezika, tim prije što se zna da je Avdo Međedović umro, takoreći nedavno, 1953. godine, i što je to već tada bio jezik kojim se komuniciralo, dakle, *živi jezik* koga su razumijevali njegovi slušaoci, bez rječnika i terdžumana. Ovu činjenicu moraju imati na umu svi budući jezikoslovci, pisci pravopisa i gramatika, jer jezik Avda Međedovića, bez sumnje, pokazuje siguran put u zlatnosnu jezičku žicu koja vodi u zapretana jezička vrela, koja u spoju s jezičkim inovacijama, ili "rastom jezika", figurativno kazano, daju mogućnost širokog i bezgraničnog jezičkog izraza, što nije samo nacionalno bogatstvo naroda, već i njegova *zlatna sehara*, tj. duhovna riznica, u kojoj čuva svijest i znanje o sebi, ali i o svemu drugome što treba da zna.

6. Prva riječ: „Bože nam pomozi!“

Počinjući svoje grandiozno djelo od 12311 stihova, dužine Homerove *Ilijade* ili *Pjesme o Nibelunzima*, Avdo Međedović u pretpjevu nije posegao ni za jednim uobičajenim uvodom, tipa: „*Đe sedimo, da se veselimo,*

/ E da bi nas i Bog veselio, / Veselio, pa razgovorio!, kakvim inače počinju epske pjesme muslimansko-bošnjačke provenijencije, već ga je primjeroio sadržini koja slijedi. Prve riječi upućuje upravo Bogu, kao svemogućem i vrhovnom Tvorcu i zaštitniku ljudskoga roda, koje Međedović u skladnoj gradaciji svodi na ljudsku mjeru i sudbinu. Tu su u prvom redu sintagme: „svake muke“, „muke ljute i dušmanske ruke“, „svakog hala i belaja“, „zlog druga i nevjernog druga“ i na kraju „u kući loše domaćice“, što je paradigma narodnoj poslovici „da kuća leži na ženi“, da je to trajna i sudbinska vrijednost koja svaku uspješnu i zadovoljnu porodicu čini tvrđavom koja se brani od svekolikog zla i belaja koji nasrće na nju.

Posmatrajući nekoliko stotina sandžačkih epskih pjesama, kao i desetak najvažnijih knjiga i antologija u kojima je sabrana bošnjačka epika u cjelini, iako se može podvesti pod takozvano „opšte mjesto“, ovaj *pretpjev* u Međedovićevom navodu nalazimo u najrazvijenijoj, najživotnijoj i najsugestivnijoj slici priziva svemoguće Božje pomoći u nadahnuću i stvaračkom činu koji je pred njim:

Prva riječ: „Bože nam pomoz!“
Evo druga: „Hoće, akobogda.“
Samo da ga pominjemo često,
Pa će nama dobro pomagati,
I od svake muke zaklanjati,
Muke ljute i dušmanske ruke,
I svakoga hala i belaja;
Jer je gora od svakog belaja,
Od zlog duga i nevjernog druga.
Biće kiše, rodiće godina,
Dužan će se duga odužiti,
A zlog druga nigda do vijeka,
A u kući loše domaćice,
Od te nema gore kukavice...

Iako uvodna pjesma ne nagovještava radnju koja će se dogoditi, ona je, u stvari, svečano intonirana, svojevrsna je oda Bogu i njegovim moćima, ali je i životna mudrost: da ništa nije vječno i da sve prolazi. Ona je i pouka kako da se čovjek brani od zla. I u ovim stihovima je ukomponovan univerzalni nauk koji se vezuje za Božiju opomenu: „Čuvaj se sam, pa će te i Bog čuvati!“...

7. Dvije dosad nezabilježene anegdote

Književnik Čamil Sijarić, koji je poznavao Avda Međedovića, jer je u kući njegovog strica Iljaza Sijarića sa Šipovica, Avdo često pjevao junačke pjesme, ostavio je svoje žive uspomene na njega u tekstu: „Avdo Međedović pjevač epskih narodnih pjesama“ (Život, 32, 1983.) iznoseći niz zanimljivih i značajnih podataka iz života ovog našeg izuzetnog epskog pjesnika-pjevača.

Imao sam priliku da se, od 1970. god. pa do njegove iznenadne smrti, često susrećem s Čamilom Sijarićem, po nekoliko puta godišnje, raznim književnim i drugim prigodama, i onako, u njegovom domu u Sarajevu, prijateljski. Rijetko je kad prošlo da mi Čamil ne ispriča jednu anegdotu, koja se dotala Avda Međedovića, ali i mene, jer se u njoj spominje Plav, moje rodno mjesto. Upravo je to bio podsticaj da mi tu priču mnogo puta ispriča u ubičajenim varijantama: „Trefio se Avdo Međedović, čuveni guslar s Obrova, kraj Bijelog Polja, jedne mnogo pogane i pasje zime na konak u bogatih begova Čorovića iz Ivanja, od kojih su nekolicina i sami znali lijepo da pjevaju uz gusle. No, da bi pristimali musafira, koji je uz to bio na glasu kao dobar guslar, tražili su od Avda da im pjeva. Avdo je te noći odabralo jednu u Sandžaku mnogo omiljenu pjesmu o Ali-paši Gusinjskom i Boju na Nokšiću. Pjevanje je potrajalno nekih sedam-osam sahata, do u samu ponoć, jer Avdo ni mnogo kraće pjesme nije znao prije da završi.“

Oni koji su bili u kući imali su osjećaj da su svu bitku Crnogoraca, koje je predvodio čuveni vojvoda i junak Marko Miljanov, s Plavljanima i Gusinjanima, koje su pomogla susjedna arbanaška plemena, a koje je predvodio isto tako veliki junak Ali-paša Gusinjski – vidjeli od početka do kraja, kao da je vođena tu, ispred njihovih užagrenih očiju, u prostranoj musafirskoj sobi begova Čorovića, gdje se inače bilo iskupilo čitavo selo.

Kad se pjesma najzad završila, neko će od prisutnih, uz dubok uzdah: „Eh, hvala Bogu, što nema živoga stvora i junaka da ode u Plav!“

Čuvši taj uzdah i te riječi, jedan je najamnik kod begova Čorovića, koji je, dok se pjevala pjesma, čucao iza vrata, istog trenutka izašao, a da ga niko nije opazio. Nije ga poslije bilo četiri dana i četiri noći, kao da je u zemlju propao. Kad se iznenada pojavio peti dan, upita ga neko od begova Čorovića:

„Je li, Boga ti, đe si ti ovoliko vakta?“

Najamnik snebivajući se odgovori: „Rekoste li vi one večeri kad je pjevao Avdo Međedović: Što nema živoga stvora i junaka da ode u Plav? Ja sam bio u Plav i evo se baš sad vraćam...“

8. U kojoj kući gusle gude, tu žižak na tavanu žito ne jede

Avdo Međedović je po pričanju bio turski vojnik u Solunu devet godina. Jedno vrijeme držao je u varoši (Bijelom Polju) kasapnicu, a ka-

snije je radio, kao i ostali seljaci, na imanju. Na pitanje američkih naučnika: čime se zanimao u svome životu, Avdo je odgovorio: „Ja, ima dvije godine, eto tako, kao što vi pričam ovo. Po negde ljeti radi, i to majeno zemljice savijem, a zimi sjedim. Pomaže drvaca kod kuće i gri se s to đečice, i nema šta da radim. Radijo bih, ako sam i star. Volio b' mrijet od rada no sedet besposlen, ali sad u ova vremena, nema šta.“ Ovo je Avdov razgovor koji je pod nadzorom Milmana Parriya vodio s njim Nikola Vujinović, 31. jula 1935. godine, dakle, tada kada su u bjelopoljskoj čaršiji počele da kolaju zavidljive priče da „Avdo zgrće dolare, naročito rastežući pjesme, kako bi po svakom stihu ili sahatu pjevanja dobio što više para.“

Jednoga dana dogovore se varoški dokonjaci i dućandžije da isprobaju Avdov dar i vide je li istina to što se o njemu priča, da će je on, drugi nema što uzimati gusle u ruke. Bio je ramazan i oni su mislili da se malo zabave i skrate vrijeme do iftara. Uz to su mu donijeli neku štampanu „pjesmaricu“, za koju su posigurno utvrdili da nju Avdo nikad ranije nije čuo. Pjesma je bila prilično kratka, ali je Avdo tražio da mu je pročitaju dva puta. On, inače, nije znao ni da čita ni da piše. Zaroče se da će je Avdo pjevati od tog trenutka pa sve do iftara i da neće ponoviti ni jedan jedini stih.

Tada se Avdo prihvati gusalu i poče da pjeva tu pjesmu, pa sve tjeraj, pa tjeraj, već se iftar bližio, a on nije bio ni na polovini.

Pjesma je bila zanimljiva i u početku kasablije nijesu osjećale glad, čak im je i godilo da uz razonodu prekraćuju dan. Ali čim puče top i oglasi se znak za iftar, njima podje voda na usta i glad poče da zavija u njihovim praznim želucima. Ipak, zarok je zarok, nije im se gubio novac, a i nije im se prekidala pjesma. A Avdo je, pogledujući ih ispod oka, vezao i kitio kao nikad prije, sve jednu riječ ljepšu od druge, birajući ih kao da ih vadi iz neke nevidljive knjige.

Napokon, dva-tri sahata po iftaru, ne mogavši više da izdrže glad, jedan između dućandžija, zaviće:

- Aferim! Tvoja je opklada! Samo nas pušćaj da iftarimo, pa ćemo te slušat' do sufura!

- Jok! Jok! – reče Avdo. – Neću da vas pušćim! Daću vam sve američke dolare koje sam zaradio, ako izdržite da me sluštate gladni do sufura!

Tu se nekako i prekide priča i više niko nije uzimao u zbor da Avdo namjerno rasteže pjesmu, kako bi dobio što više dolara.

- Nek su ti, brate, halal, ovoga i onoga svijeta! – govorili su dajući mu zarok, videći da je asli pjevač koga ne može niko natpjevati...

(Almanah, br. 21-22, Podgorica, 2003)

JOŠ OKO NAZIVA BOŠNJAK

*Da se ne bih ponavljaо, prilažem moј objavljeni osvrt¹ na tekstu akademika Danila Radojevića „Oko naziva Bošnjak“, Pobjeda, 14. 09. 2002. god. S obzirom da je u toku polemika u okviru jednonacionalnog korpusa (što je, po meni, dobro) – prevashodno radi mojih drugova i prijatelja, crnogorskog nacionalnog određenja, s kojima sam dijelio ista mišljenja i pružao otpor velikosrpskom nacionalizmu i agresorskom ratu, u okviru novosformiranih nezavisnih crnogorskih institucija – želim da budem pravilno shvaćen, jer nam se sada, kada se raspravlja o našem nacionalnom imenu – podmeće bezočna staljinistička stupica, u vidu naprijed izrečene presude, po formuli: **Bošnjaci jednako neprijatelji Crne Gore.** Ovo je smišljeno i lansirano u duhu i po obrascu nekih ranijih vremena, da unaprijed žigoše i obilježi ljude, da umjesto argumenata ponudi etikete i unese nemir i strah među one koji imaju demokratsko pravo da se slobodno izjasne o svom nacionalnom imenu.*

Da nije u pitanju čovjek poznat kao dosljedni branič crnogorskog nacionalnog imena, kulture, tradicije i istorije od višedecenijskih nasrtaja velikosrpskog nacionalizma, ne bih se našao ponukanim da mu zamjerim na nedosljednosti i nekorektnosti kad su u pitanju drugi. U tekstu akademika Radojevića je, između ostalih nedorečenosti i proizvoljnosti, iznijet stav, koji je, po mom mišljenju, ispod nivoa znanja i zvanja ovog renomiranog naučnika, što je u najmanju ruku za čuđenje, ili za pomisao da su u ovom slučaju prevagnuli neki drugi razlozi koji nijesu komentarisani. Evo te Radojevićeve konstatacije: „Crnogorski Muslimani čine svojevrsni kulturno-istorijski segment crnogorskog društva. Zato oni imaju moralnu obavezu da izučavaju svoje kulturno nasljeđe, kroz izučavanje i crnogorske povijesti, a na eventualne doticaje sa bosanskom kulturom – treba gledati kao i na uticaje drugih sredina. Jer sve migracije išle su stoljećima iz Crne Gore, pa je tako bilo kada je u pitanju iseljavanje u Bosnu, a ne obratno. Dakle, crnogorski Muslimani su autohtono stanovništvo. Zato se može tvrditi da je traganje za ‘bošnjaštvom’ u Crnoj Gori i vezivanje i kooptiranje crnogorskih Muslimana u bosanske, primjer savremenog pokušaja formiranja političkog naroda.“

---

¹ Tekst objavljen u Pobjedi, 21. 09. 2002. god.

Kao čovjek koji proučava kulturno nasljeđe svoga naroda u Crnoj Gori, ispunjavam kategorički imperativ akademika Radojevića, da to radim „i kroz izučavanje i crnogorske povijesti“, dok na „eventualne doticaje s bosanskom“ (valjda bošnjačkom) kulturom ne gledam i ne mogu da gledam „kao na uticaje drugih sredina“. Da bih objasnio zasto poslužiće se argumentacijom kojom je akademik Radojević sam sebi „skočio u usta“.

On kaže: „Turska carevina ostavila je svojom dugom vladavinom na Balkanu značajne tragove u kulturi i istoriji svih naroda“. A ta „duga vladavina“ zna se, trajala je oko pet stotina godina (istina u dijelu današnje Crne Gore, kraće, ali tamo i nije bilo tako intenzivne islamizacije). Administrativna podjela Osmanske carevine na pašaluke i sandžakate nije bila zatvorena i nije predstavljala nikakvu prepreku za svestranu komunikaciju naroda u njima. Zar se pet stotina godina nečijeg apsolutnog vladanja mogu svesti na ‘eventualne doticaje’ i zar Bosnu, kao ekonomski i kulturno razvijenu i vojnički jaku središnju tursko-osmansku pokrajину na Balkanu, slovenski, muslimanski narod, posebno u Sandžaku, nije doživljavao kao sopstvenu zemlju? U golemom Osmanskom carstvu bošnjaštvo je bilo jedina tačka oslonca za opstanak tog naroda, koji je u okviru tog identiteta stvarao kulturne vrijednosti koje danas niko ozbiljan ne osporava. Koliki je bio značaj Bosne za njegovu sigurnost i samosvijest svjedoče i stihovi iz velikog eposa „Ženidba Smailagić Meha“ pjesnika-pjevača Avda Međedovića iz Bijelog Polja:

„Uzviš'no se Carstvo Tursko zvalo;
Tristo šeset imo valiluka
Bosna mu je ključanica bila
Ključanica i zlaćeni ključi,
Od svakoga dobrog pouzdanja...“

Akademik Radojević je pružio još valjanih argumenata da je njegova tvrdnja daleko od istine, da je čak nesuvisla, da ne kažemo i zlonamjerna. Evo njegovih riječi: „Ti se rezultati ogledaju u religijskim opredjeljenjima, jeziku, toponomastici, arhitektonskim objektima... kulturi življenja i dr“. Upravo je ova Radojevićeva rečenica ključna za objašnjenje pojma *Bošnjak*. Ako su se ti „rezultati“, o kojima on govori, ogledali u trajanju od pola milenijuma, onda je sasvim normalno da se za to vrijeme formirao poseban etnicitet, južnoslovenskog etničkog porijekla, jezika i kulture, običaja i tradicije, i političkog iskustva, u granicama znatno širim nego što su današnje granice Bosne. I ne treba zaboraviti: bilo je to vrijeme kad se i kod drugih naroda formirala nacionalna svijest.

Sad u ovom kontekstu raščlanimo ono što je rekao akademik Radojević.

1. „Ti se rezultati ogledaju u religijskim opredjeljenjima“. Tačno, oni koji su primili islam – u Bosni, Sandžaku, djelovima Crne Gore, Kosovu i Metohiji, Makedoniji – pripadaju istoj konfesiji i taj elemenat čini jedan od bitnih zajedničkih atributa narodnosti;

2. „u jeziku“. I to je tačno, onoliko koliko su bliski ili različiti srpski, hrvatski i crnogorski jezik među sobom, toliko je blizak ili različit i bošnjački jezik, ako ne i malo različitiji, zbog najmanje deset posto orijentalizama u njemu.

3. „Doticaji“ s Bošnjacima u Bosni upravo su bili najočigledniji i najsvestraniji u kulturi. Kroz generacije je stvarano i danas postoji jedinstveno usmeno kulturno nasljeđe bošnjačkog naroda sa gotovo svih prostora gdje žive ili su nekad živjeli južnoslovenski muslimani. Sami vrh ne samo bošnjačke već i južnoslovenske epike čini ep „Ženidba Smailagić Meha“ Avda Međedovića, rodom iz Bijelog Polja. Ne znam kako je sada moguće Međedovića istrgnuti iz cjeline stvaralaštva bošnjačkog naroda, pa ga rezervisati samo za „autohtonu muslimansku narod u Crnoj Gori“?

4. Ne samo usmeno kulturno nasljeđe, već i pisana književnost čini jedinstveni kulturni korpus. Djela književnih stvaralača Bošnjaka iz Crne Gore uvrštena su u Fedraciju BiH u školske programe i lektiru, objavljaju se u poznatim i reprezentativnim edicijama i antologijama.

5. Bošnjaci iz Crne Gore sa Bošnjacima iz Bosne, imaju, takođe istovjetni stil u arhitekturi i kulturi stanovanja, u načinu odijevanja, uređenja unutrašnjosti kuće, načinu ishrane, običaja i uopšte tradicije.

Mislio sam da je sve ovo poznato akademiku Radojeviću, i da se bar s njim ne treba razjašnjavati oko očiglednih stvari. Naprotiv, bilo je očekivati da uporni i dosljedni borac za nacionalna prava crnogorskog naroda, odbrane njegove dugo i zlonamjerno osporavane nacionalnosti i kulturne posebnosti – prizna drugima ono zašto se čitavog života bori i izgara. Ili, biće da je u žaru borbe „pomiješao lončiće“, pa više ne vidi nikoga, do sebe i svoj narod. Po akademiku Radojeviću, da bi neko bio Bošnjak nije dovoljno da se slobodno izjasni kako se nacionalno osjeća, već mora prethodno doći iz Bosne. Po njemu, oni koji nikud nijesu selili su „autohtonu“, ostali nijesu i nemaju pravo na izbor nacionalnosti, makar u njoj imali staža punih pet stotina godina.

Sada malo oko pojma »autohton«, kojim se manipuliše kao krunkim dokazom, a on u stvari znači: *urođen*, *urođenički*, *samonikao*, *starosjediлаčki*. E sad, da se našalim, da se vidi ko je na ovim prostorima *urođenik*, a ko *došljak*. I neka se prisjeti kad su slovenska plemena doselila na Balkan i kad su primila hrišćanstvo. Dokazivati, tako shvaćenom „autohtonošću“ nečiju nacionalnu pripadnost posve je besmisleno.

Akademik Radojević dalje kaže: „Zato se može tvrditi da je traganje za ‘bošnjaštvom’ u Crnoj Gori i vezivanje i kooptiranje crnogorskih Muslima

mana u bosanske, primjer savremenog pokušaja formiranja političkog naroda“. U nedostatku dokaza najlakše mu je podmetnuti političku, odnosno politikantsku floskulu da su Bošnjaci neprijatelji Crnogoraca, mada je posljednji rat očigledno pokazao ko je kome i koliko bio *prijatelj*. Ovo se može tumačiti na više načina, i da nikad čovjek ne bude siguran „šta je pisac htio da kaže“. Možda da Bošnjaci u Crnoj Gori nemaju pravo da budu politički narod, možda da nemaju pravo da se bave politikom, ili biće, da nemaju pravo da svom statusu daju i političku dimenziju. Šta god bilo od ovoga – akademik Radojević bi im, ne trepuvši, uskratio elementarna prava koja ima većinski crnogorski narod. Ovdje bi se morao zapitati šta je sa univerzalnim pravima i slobodama čovjeka, bez obzira kojoj naciji, rasi ili konfesiji pripada.

Akademik Radojević je na kraju *zacrnio* cijelu stvar konstatacijom: „Propagatori ‘bošnjaštva’ izrazita su prijetnja pravu crnogorskog naroda na samoopredjeljenje, jer su njihove ambicije da postavljaju nove granice Crne Gore prema Srbiji, da mijenjaju istoriju“.

Zna gospodin Radojević, bolje no iko, ko u Crnoj Gori osporava „pravo crnogorskog narodu na samopredjeljenje“. I zna dobro da to nisu Bošnjaci. Naprotiv, oni podržavaju pravo crnogorskog naroda i svih crnogorskih građana da slobodno odlučuju o sudbini Crne Gore. Poslije svega što su preživjeli, podmetati im vječitu krivicu – sad zbog imena – više je nego absurd i grijeh.

Što se tiče Radojevićevog pominjanja Njegoša, kao vrhovnog autora-teta, jasno je da stihovi ne mogu biti vjerodostojna građa za istoriju. Međutim, ako hoće da zna, u cetinjskom Arhivu se može naći i ovakav dokument kao potvrda da Bošnjaci žive u Crnoj Gori: „Svak zna da su Bošnjaci na Planinici protiv moje volje poginuli...“ (iz pisma Vladike Rada Osman Paši Skopljaku, skadarskom zabitu). Inače, obilje je vjerodostojnih svjedočanstava da je pojam Bošnjak, kao nacionalno ime, upotrebljavan i na prostoru današnje Crne Gore.

U srpskom dijelu Sandžaka, na skorašnjem popisu stanovništva, muslimani su se većinski nacionalno opredijelili kao Bošnjaci – pa u do juče *velikonacionalnoj* Srbiji niko od toga ne pravi kijamet. Znači li sad to da su „autohtonii Muslimani“ iz Rožaja postali drugi narod u odnosu na Bošnjake odmah iza Mehovog krša?

Bošnjaci u Crnoj Gori nisu neprijatelji svoje zemlje i države. To je neistina koja se potura kao mobilizatorski faktor protiv njihovog slobodnog izjašnjavanja. Zar je potrebno da mi svakoga jutra, kada ustanemo i otvorimo oči, viknemo iz glasa da nas svak' čuje: „Dobro jutro, Crna Goro, mi te volimo!“ Važno je da mi znamo da razlučimo: šta je otadžbina, a što je aktuelni režim u njoj. Da nam je u državi dom i rod, a da se režimi smje-njuju ili traju po volji političkih vjetrova koji duvaju. I ne možemo se mi

okretati za svakim „vjetrom“, kao čekrk-čelenka, da bi nam vjerovali! Mi ćemo državu, koju jedino imamo, čuvati kao rođenu kuću, a režim poštovati i uvažavati, onoliko koliko on nas bude cijenio i uvažavao! A što se tiče narodnog imena legitimno je demokratsko pravo da svaki narod izabere, odredi svoje nacionalno ime, i unaprijed pridjevanje negativnih atributa tom imenu, podstiče na otpor, ali i na brži i lakši konsenzus unutar nacionalnog korpusa, kome se ta prava ugrožavaju. Ko ne vidi neke analogije – može se razočarati.

(Almanah, br. 23-24, Podgorica 2003)

UMJETNIČKI DOMETI USMENE EPIKE BOŠNJAVA IZ CRNE GORE I SRBIJE*

I

Vrijeme i trajanje epskih pjesama u usmenoj narodnoj predaji Bošnjaka Crne Gore i Srbije se uglavnom poklapa sa periodom tursko-ottomanske vladavine balkanskim zemljama i narodima. Zato one cjelokupnim svojim bićem potvrđuju da su ne samo duhovni izraz toga vremena, već se širinom zahvata epskih događanja i izborom epskih junaka, uklapaju u širi kontekst bošnjačke epike na južnoslovenskim prostorima. Zato se za pojedine varijante zabilježenih bošnjačkih epskih pjesama ne može posigurno tvrditi da su prvobitno nastale u Bosni ili Hercegovini, ne samo što je za osmanskog vladanja mnogo šire područje bilo isti duhovni i administrativni prostor, već i što bi se time anulirao stvaralački doprinos u svijetu čuvenih narodnih pjesnika-pjevača rodom iz Sandžaka, kakvi su: Čor-Huso Husović, Avdo Međedović, Salih Ugljanin, Murat Kurtagić, Kasum Rebronja, Sulejman Fortić, Alija Fjuljanin, Ašir Ćorović i drugi, čijim su se umijećem stvaranja epskih pjesama od poznatih sižea američki naučnici Milman Parry i Albert Bates Lord poslužili da obrazlože genezu antičkih epova – *Ilijade* i *Odiseje*.

Na žalost, svjesni smo činjenice da je tek započeto ono što su kod srećnijih naroda (pa i kod južnoslovenskih) radili dugi niz godina akademije nauka i naučne institucije, timovi naučnika i istraživača, obično zaobilazeći bošnjačku kulturnu baštinu, kao *manje vrijednu* ili pak *tuđu*, a kad se ona po svojim vrijednostima nije mogla i dala zaobići, onda su je prisvajali i zvali imenom svoga naroda (srpska ili hrvatska), osporavajući Bošnjacima pravo ne samo na vlastito ime, već i na sopstvenu kulturu. Sudbina je htjela da ovaj narod, prevashodno zaslugom i trudom stranaca, koji su uočili vrijednosti i značaj njegovog duhovnog blaga, posebno njegove lirike i erike – kako-tako dode u *posjed* svog kulturnog nasljeđa, za koje se oni nisu dvoumili kome pripada. Tako će književnik Čamil Sijarić, u nadahnutom osvrtu na junački epos Avda Međedovića *Ženidba*

---

* Ovaj tekst je, uz izvjesna skraćenja, predgovor iz knjige Antologija usmene erike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica, 2002.

Smailagić Mehe, reći: „*Nismo znali za njega sve dok nam drugi, to jest Amerikanci, nisu otkrili i rekli - i to puno puta ponovili: Evo Homera!*”¹

Budući da su srpske i crnogorske epske pjesme, odavno zapisane i objavljene, pa i one koje sadrže motive i opjevaju događaje i ličnosti s područja u kojima živi ili je živio pretežno muslimanski narod, ukoričene u brojnim zbirkama i knjigama epske poezije (navodimo samo najvažnije: *Epske narodne pjesme* Vuka Karadžića – sedam knjiga izdanja Državne štamparije u Beogradu, 1932-1936, Njegoševo *Ogledalo srpsko*, kao i nekoliko antologija zbornika narodne epike: V. Latkovića, J. Čadenovića, S. Matića, M. Stanića, V. Džakovića i R. Zogovića – muslimanske epske pjesme (ne samo iz Sandžaka, već iz Crne Gore i Srbije – i šire), izuzev Parijeve zbirke (u kojoj nema pjesama o događajima i ličnostima rodom iz Sandžaka) nisu cijelovitije objavljuvane. One pjesme koje nisu fonografisali, snimili i zapisali vrli poznavaoци i poštovaoci ove vrste umjetnosti: Matija Murko, Alois Schmaus, Milman Parry, Albert Bates Lord i drugi (u posljednje vrijeme Zlatan Čolaković, Zaim Aze-mović i Ljubiša Rajković) – bespovratno su izgubljene i nestale, kao što su zaboravljene mnoge pjesme koje je pjevao *naš Homer*, Ćor-Huso Husović, savremenik Vuka Stefanovića Karadžića, koji nije imao sreću da ga sretne, budući da je živio u krajevima koji su još bili pod tursko-osmanskom vlašću.

I pored nepogodnosti koje su pratile bošnjačku usmenu književnost, kao uostalom i cjelokupnu bošnjačku kulturu u posljednja dva vijeka, ona se našla u procijepu između nijekanja njenog postojanja do potpunog svojatanja od strane srpskih i hrvatskih baštinika nacionalnih kultura. To je vrijeme slabljenja i uzmaka tursko-osmanske civilizacije s južnoslovenskih prostora, te se parcelizacija bošnjačke duhovnosti javlja kao njena sudbina, a sve tješnje mjesto u zapečku kultura ovih naroda – kao njena izvjesnost. No, ipak, može se bez pretjerivanja reći da na početku i na kraju južnoslovenskog usmenog tvoraštva, kao dvije kule svjetilje, koje pokazuju svijetu ljepotu, značaj i cijenu cjelokupne južnoslovenske usmene predaje, stoji na početku Fortisova Hasanaginica (Alberto Fortis: Žalosne pjesanice plemenite Asan-Aginice", *Put u Dalmaciju*, Venecija, 1774.), koja će u kulturnoj Evropi izazvati pozornost i divljenje, što će joj, malo po malo, otvarati vrata prema dotad nepoznatim kulturama balkanskih naroda. Prvi prevodilac jednog odlomka iz Fortisovog *putopisa* na njemački jezik objavio je pisac Klemens Vertes. S tim prevodom se upoznao mladi Gete, bezmalo pola vijeka prije no što će se susresti s Vu-kom Karadžićem, koji je već pripadao elitnom krugu oko Jakoba Grima.

---

¹ Čamil Sijarić: *Avdo Mededović pjevač epskih pjesama*, Sopoćanska viđenja, br. 8, Novi Pazar, 1989, str. 96-99.

O tome Hatidža Dizdarević Krnjević kaže: „Bio je to događaj koji je bitno odredio sudbinu ove pesme. Malo remek-delo na *narodnom jeziku* odigralo je presudnu ulogu da se učeni svet okrene prema malo poznatom ogranku slovenske kulture. Posle Geteovog blagoslova ništa nije stajalo na put da balada o Hasanaginici postane svojina prosvetjenog sveta, da se oko nje okupe prvi pesnici epope romantizma (kao i njihove preteče), njeni prevodioci i analitičari, slavisti i folkloristi. Tužni stihovi su spomenik iz vremena kada se slava sticala pesmom.“²

Na drugoj strani, na samom kraju obimnog i raskošnog južnoslovenskog pjesništva, čija je stvaralačka faza zbog istorijskih tokova i izmijenjenih uslova života bila već završena, stoji monumentalni i s nadahnucem pravih i velikih pjesnika sročeni junački epos „Ženidba Smailagić Meha“, za koji, u predgovoru knjige „Pevač priča“, Albert Bates Lord kaže: „Među pevačima modernih vremena nijedan nije ravan Homeru, ali onaj, koji je, koliko mi poznajemo epsku pesmu, najbliži velikom majstoru jeste Avdo Mededović iz Bijelog Polja u Jugoslaviji.“³

Bez mitomanskog pretjerivanja, čega je već bilo napretek u južnoslovenskoj usmenoj predaji i tradiciji, ovaj pribirač kulturnog nasljeđa bošnjačkog naroda u Crnoj Gori i Srbiji samo konstatiše da su ova djela stvorena u muslimanskoj sredini, od autora Bošnjaka, da čine najveće vrhove i domete u ovoj oblasti narodnog stvaranja i dižu cijenu i mjeru vrijednosti usmenog stvaralaštva ostalih južnoslovenskih naroda.

II

Vrijeme nastanka, događaji koji opjevaju i usmeni život ovih pjesama uglavnom se poklapaju s periodom tursko-osmanske vladavine, pa se otuda epski junaci – Bošnjaci nazivaju *turcima*; područja na kojima žive *turskom zemljom*, tako da se oni u odnosu na nemuslimane (hrišćane) identifikuju kao *turci*, dočim se u odnosu na Turke (Osmanlike) javljaju kao *Bošnjaci*.

Bez obzira na vrijeme nekih događaja i ličnosti koje opjeva bošnjačka epska pjesma, nastala pretežno u Sandžaku, ali i na drugim područjima Crne Gore i Srbije, gdje živi ili je živio bošnjačko-muslimanski narod, da se zapaziti da je ta epika dostigla zenit u XIX stoljeću, ne samo svojom kompozicijskom razuđenošću, bogatstvom opisa i sugestivnošću poetskih slika, koje čine takozvane *krajiške pjesme*, već svim onim odlikama koje su u vremenskom kristalisanju stvorile takvu kompoziciju da u njen ustaljeni kliše nije bilo teško utkati svaki iole važniji događaj koji je zasluživao pomen i pjesmu. Na kraju, XIX stoljeće je vrijeme procvata

² Hatidža Dizdarević Krnjević, *Utva zlatokrila*, "Filip Višnjić", Beograd, 1997.

³ Albert Bates Lord, *Pevač priča*, "Idea", 1990. god.

romantizma, ali i uzleta i dosega stvaralaštva narodnih pjevača u epici južnoslovenskih naroda (srpskoj, hrvatskoj, crnogorskoj i bošnjačkoj), pa je pojava Vuka Stefanovića Karadžića i zanimanje nekoliko velikih umova tadašnje Evrope za ovo stvaralaštvo (Mickijević, Grim, Goethe, Ranke i drugi) odraz umjetničke vrijednosti i neminovnosti kojom je ova poezija moralna zauzeti značajno mjesto u riznici kulturne baštine svijeta.

Ovu tezu o mjestu i vremenu nastanka bošnjačko-muslimanske epike ističe i dr Đenana Buturović, u knjizi: *Bosanskomuslimanska usmena epika*: „Međutim, ukupne osobenosti ove epike, kao i povijesni i ostali podaci koji svjedoče o njenom historijskom razvoju, neosporno nam ukazuju da je ona nastajala na znatno širem prostoru nego što ga čini današnja Bosna i Hercegovina. Ona je stvarana u dugom periodu prošlosti i savremenosti i na drugim područjima u kojima su živjeli ili još uvijek žive Muslimani, u Novopazarskom sandžaku, u znatnim dijelovima Crne Gore, Metohije i Kosova. Od tridesetih godina XVI vijeka Muslimani Bosanci nosili su sa sobom svoju tradiciju u okolne zemlje. O širini regionalnih granica muslimanske epike svjedoči ona sama sa svoja dva više nego antipodna kruga: tzv. ličko-krajiškim i crnogorsko-hercegovačkim“.⁴

Otuda nije neobično što se na području od Nikšića i Podgorice, Crnogorskog primorja, Plava i Gusinja, Kolašina i Novopazarskog sandžaka sretaju i pjesme „ličko-krajiškog“ tipa, ili kako ih bošnjački narod zove *krajišnice*. Međutim, valja istaći da te *krajišnice*, iako opjevavaju iste ili slične događaje i epske junake, najčešće imaju posve različite sadržaje jer su, ili autohtonog nastanka, ili su dugim *životom* u narodu, izvođene od brojnih obdarenih pojedinaca, pjesnika-pjevača i guslara, toliko izmijenjene da predstavljaju posve nove pjesme. Poređenja koja je prvi sistematskije izvršio dr Ljubiša Rajković, između pjesama koje je sâm sakupio u Sandžaku i *Narodnih pjesama muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*, koje je sabrao Kosta Hörmann knjiga prva i druga, Sarajevo, 1888. – to nedvosmisleno potvrđuju.⁵

Za razliku od tipa *krajišnice*, bošnjačko muslimanska epika u Crnoj Gori, ali i u Sandžaku, u brojnim primjerima poznaje tip *crnogorsko-hercegovačkih pjesama*. Staviše, ovaj tip je mnogo češći u mjestima bližim crnogorsko-hercegovačkoj granici (Nikšić, Spuž, Podgorica, Herceg Novi, Kolašin, dok u Novopazarskom sandžaku preovladavaju pjesme

---

⁴ Đenana Buturović: *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Institut za književnost - Sarajevo, 1992. god.

⁵ Ljubiša Rajković: *Odlike nekih muslimanskih narodnih epskih pesama Rožaja i okoline*, Zbornik radova XXXV Kongresa folklorista Jugoslavije, Rožaje, 1988, str 55-61.

tipa takozvane *sandžačke krajišnice*. Pojam *sandžačka krajišnica* uzimamo uslovno, a ona se, kako se može zapaziti i iz ovog izbora, ogleda prevashodno u obimu same pjesme, jer su znatno duže od onih zastupljenih kod Koste Hörmanna.

Dva su najznačajnija izvora koji govore o bogatoj tradiciji i prilično dugom *kontinuitetu* bošnjačko-muslimanske epike u Crnoj Gori, mada je masovnim iseljavanjima muslimanskog življa, naročito poslije 1878. godine iz pomenutih mjesta i izmjenom stanovništva, nastala izvjesna *praznina*, a događaji koji su kasnije slijedili uslovili su da ta *praznina* bude intenzivna, ako ne i trajna. Ti izvori su: *Junačke hercegovačke pjesme* (koje samo Srbi turskog zakona pjevaju) Vuka Vrćevića, iz šezdesetih godina XIX vijeka – rukopisna zaostavština Andrije Luburića, jednog od najboljih poznavalaca i sakupljača bošnjačko-muslimanske epike u Crnoj Gori.⁶

U ovom smislu ilustrativan je Kolašin, ali ne manje i Nikšić, čije se stanovništvo raselilo širom Bosne i Sandžaka, ali i Albanije i Turske, sve do Sirije i Arabije. O epskoj tradiciji Podgorice, Kolašina i Nikšića svjedoči jedna izuzetna, mada na žalost nezavršena epska pjesma, u narodu poznata kao *Krnovka*⁷, koju je pjevao narodni pjesnik-pjevač Mujo Džubur iz Gackog. Neke epske pjesme iz ovih krajeva zabilježene su tek u prvim desetljećima XX vijeka, uglavnom od izbjeglica u Novopazarском kraju.⁸

Đenana Buturović konstatiše da je „najmanje istražen udio muslimanskih iseljenika iz Srbije u epskoj tradiciji Bosne. Muslimani iz Srbije počinju da dolaze u Bosnu još početkom XVIII vijeka, a svi muslimani definitivno napuštaju Srbiju u periodu između 1788. do 1862. godine.“⁹

Valja naglasiti doticaje i uticaje, ako ne i prožimanje, bošnjačke epike i muslimanske albanske epike, naročito u graničnim krajevima prema Albaniji (Plav, Gusinje, Rožaje, Novi Pazar), ali i na Kosovu i Metohiji, ne samo u istim motivima i istim epskim junacima iz šire bošnjačko-muslimanske tradicije, već i u opjevanju konkretnih događaja (Bojevi u Polimlju, oko Plava i Gusinja), s kraja XIX vijeka.

⁶ Vuk Vrćević: Knjiga prva. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti. Etnografska zbirka, br. 355 i *Zaostavština Andrije Luburića*, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Etnografska zbirka, br. 355; Zbirka Andrije Luburića, Arhiv Srbije: AL-4, AL-6, AL-7, AL-8, AL-9, AL-10.

⁷ Stevan Delić: *Krnovka*, Bosanska vila, Sarajevo, 1902. godine.

⁸ Schmaus: *Iz muslimanske tradicije u Sandžaku*, Prilozi proučavanju narodne poezije, knj. VI, sv. 1-2, 1938.; Milman Parry, Albert Bates Lord: Srpskohrvatske junačke pjesme (Novi Pazar) SANU i Harvard University Press (SAD), Beograd i Kembriđ, 1953.

⁹ Dr Đenana Buturović: Citirano djelo.

Primjer koji navodimo svjedoči da su mnogi epski događaji opjevani dvojezično na bošnjačkom i albanskom jeziku, da su čak isti narodni pjesnici-pjevači, koji su znali oba jezika, a obično su to oni kojima je maternji jezik bio albanski, a bošnjački su naučili živjeći u muslimanskoj sredini - u toku pjevanja prevodili pjesme s bošnjačkog jezika na albanski i obrnuto. Takve primjere registruju u Novom Pazaru (sa guslarom Salihom Ugljaninom) Milman Parry i Alois Schmaus.

III

Karakteristika je i sandžačkih epskih pjesama, posebno *krajišnica*, ali nije rijedak slučaj ni kod drugog tipa, crnogorsko-hercegovačkih pjesama, da na početku sretamo kraći ili duži pretpjev. Može se reći da ne postoji ustaljeni pretpjev za neku pjesmu, već se pjevač-pjesnik odlučuje za njega u trenutku izvođenja pjesme, tako je pretpjev svečano intoniran, eksklamativan i najčešće konvencionalan.

I sandžačke *krajišnice* obiluju ponavljanjem opštih mesta, opisima junaka i njihovih konja (odjeće, oružja i opreme), opisima predjela i mejdana, tako da su u umjetničkom smislu to najdovršeniji segmenti pjesme, dok samo odabrani pjevači unose u njih nove riječi i slike, nova poređenja i stilsko-jezičke obrte, i to najčešće u trenutku izvođenja i nadahnuća, ponesenošću epskom snagom koja ispunjava pjevača pred mnoštvom slušalaca koji gutaju svaku njegovu riječ. Od takvog soja pjevača i kazivača narodnih pjesama bili su nesumnjivo najpoznatiji epski pjevači bošnjačkih narodnih pjesama iz Sandžaka: Čor-Huso Husović, Avdo Međedović, Salih Ugljanin, Murat Kurtagić, Kasum Rebronja, Smajo Fetić i drugi.

U *sandžačkim krajišnicama* javljaju se isti epski junaci iz šire bošnjačke usmene epike: Đerdelez Alija, Mujo i Halil (Hrnjice), Budalina Tale, Đulić Ibrahim, Tanković Osman, Bojičić Alija, Lički Mustaj-beg, Ljubovići, Goljo Serhatlija i drugi, kao i njihovi suparnici na drugoj strani: od Zadra Todor, Smiljanić Ilija, Janković Stojan, Gavran Kapetan i drugi.

Za razliku od drugog tipa pjesama *krajišnica* je u izvjesnoj mjeri očuvala motive i sižeće priča i pjesama iz *davnina*, srednjeg vijeka i prije, do mitskih vremena, koja se ogledaju u čestim predskazanjima i natprirodnim dešavanjima, vilama i vampirima, koji pomažu ili odmažu epskim junacima, ali u mnogo manjem obimu nego u pagansko-pravoslavnoj epskoj tradiciji. Tip pjesama o pozlijim događajima i ličnostima oslobođen je mitskog dekora, dok se eventualno javlja u pretpjevima i opštim mjestima.

I u *sandžačkim krajišnicama*, kao uostalom u bosansko-hercegovačkim, narodni pjevač polaže mnogo na takozvanom *kićenju pjesme*; često je sklon da se povede za zvukovnim efektima pjesme, narušavajući njen prirodnji slijed, pa čak i logiku. Budući da je pjevanje *krajišnica* obično trajalo po pet-šest sati, pa i više, dobri pjevači su najčešće bili u

prilici da improvizuju ne samo pojedine slike i epizode, već i cijelu pjesmu, pa se otuda izvornost ovih pjesama, budući da većina njih nije redigovana, može dojmiti kao hrapavost i neu jednačenost, čega ima manje u objavljenim pjesmama, koje su, bez sumnje, pretrpjele izvjesnu redakturu. Priredivač se uglavnom odlučivao za njihovu prvobitnu jezičku i stilsku autohtonost, maksimalno poštjujući *izvornik sakupljača* koji ih je zabilježio i jezičke specifičnosti kojim se odlikuju, iako nije bez osnova stanovište Radovana Zogovića da neke rogobatne arhaičnosti i nepravilnosti treba otkloniti, posebno u antologiskom izboru.

Dok se u epskim pjesmama Bošnjaka iz Bosne i Hercegovine bojevi vode na Krajini (na granici prema Česarevini i Undjurovini (Austriji i Ugarskoj), u Primorju, oko Žadra i Kotara, sandžačka junačka pjesma opjevava bojeve i mejdane poznatih muslimanskih junaka s Brđanima (Crnogorcima), s klimentskim junacima, na graničnom dijelu prema Albaniji, i srpskim junacima, prema Srbiji. I bošnjačka, kao i klasična epska pjesma, ne nipođaštava protivnika, a one najbolje, stavljaju u isti junački kodeks zavađene protivnike, i tek u nijansama i u epilogu ratna sreća odlučuje pobjednika. Često se viteška smrt pojedinih epskih junaka može mnogo snažnije umjetnički dojmiti od uobičajene pobjede na mejdalu. Jedna bošnjačka pjesma iz Nikšića to posebno apostrofira: *Fajde nije hulit kaurina / I ničije tajiti junaštvo!* Pavle Apolonovič Rovinski objavljuje umjetnički mnogo bolju bošnjačku pjesmu *Bojevi u Polimlju*, a ne nekoliko vasojevičkih pjesama o ovom događaju (Boj na Novšiću, 1879. godine, gdje su Crnogorci doživjeli poraz). Ova pjesma je objavljena 1902. god. u *Književnom listu*, uz krilo samog knjaza Nikole (jednog od junaka ovog spjeva, čiju je milost i potporu P. A. Rovinski uživao).

Upečatljiv primjer za prethodne tvrdnje je i pjesma *Junaštvo i smrt Lopušine Vuka* (zabilježeno prvo kod Vuka, ali i u pet crnogorskih i pet muslimanskih verzija). Budući da je poslije oslobođilačkih ratova Crne Gore protiv Turske, krajem prošlog vijeka, muslimanski živalj raseljen iz nekoliko gradova (Spuž, Podgorica, Nikšić i Kolašin) čak do Azije, uspomenu na događaje i ličnosti iz muslimanske tradicije tih mesta, dosljedno i etično je sačuvalo nekoliko umjetnički vrlo uspjelih crnogorskih epskih pjesama tih vremena.

„Za epiku Sandžaka će se, vjerujem, ipak, nakon iscrpnih analiza ove epike – kaže dr Đenana Buturović – i studija posebno posvećenih njoj, kazati – da proširuje i zatvara tematski krug muslimanske epske celine. Schmaus je još tridesetih godina našega vijeka ukazao na mogućnost da bi „Sandžak mogao da u mnogome upotpuni naše znanje o muslimanskoj narodnoj poeziji i tradiciji“.¹⁰

¹⁰ Dr Đenana Buturović: Citirano djelo

IV

U prvi tip pjesama, tzv. *krajišnica*, spadaju četiri pjesme koje je davne 1936. godine zabilježio kasnije poznati književnik Ćamil Sijarić, rodom iz okoline Bijelog Polja. Na omotu rukopisa stoji: *Četiri narodne muslimanske pesme iz Sandžaka* (prikupio Ćamil Sijarić). To su pjesme: *Đulić Ibrahim izbavlja brata Ahmeta* (Zenidba Đulić Ahmeta), (998 stihova), *Zenidba Čengić Ali-bega* (766 stihova), *Umer izbavlja Muja i Halila* (1350) stihova i *Halil izbavlja sestru Ajku* (555 stihova).

Uz ove četiri pjesme Sijarić je dao kratku bilješku gdje je i od koga zapisao pjesme, a na kraju rukopisa, pod naslovom *Provincijalizmi* daje objašnjenje riječi orijentalnog porijekla i manje poznatih lokalizama i arhaizama. Tekst *Bilješke* glasi:

„Ove četiri narodne pesme sam zabilježio u selima: Negobratini, Godijevu i Šipovicama, opština koritska, srez bjelopoljski.

Prvu pesmu „Đulić Ibrahim izbavlja brata Ahmeta“, pribeležio sam od Smaja Fetića, čuvenog guslara. Smajo zna dobar broj muslimanskih narodnih pesama i peva ih, što mu svi priznaju, vrlo ispravno. On peva i neke pesme najnovijeg postanka, koje su ponikle u ovom kraju i čiji se motivi vežu za okolna mesta (Giljevu pl., Suvi do, Vršku klisuru, Buđevo i druga), a lica u njima su iz najskorije prošlosti (Međugorac Smajo, Stijović Ilija i drugi). U Smajovoj kući guslaju svi muškarci, ali ni jedan nije profesionalni guslar.

„Zenidbu Čengić Ali-bega“ čuo sam od Zita Mehovića, on ne zna od koga je naučio. Zna više pesama o Muju i Halilu, Begu Ličaninu, Orašanin Talu, Đerzelezu i drugim.

„Umer izbavlja Muja i Halila“, diktirao mi je Ejub-beg sa Šipovica. Ejub-beg je iz čuvenog plemena Čorovića, sandžačkih begova.

Poznat je kao vrlo dobar stariji guslar. Zna dobar broj pesama koje su se doselile iz Bosne i Hercegovine, a naučio ih je od svoga pokojnog oca koji je za svoje vreme bio vrlo glasoviti guslar.

„Halil izbavlja Ajku“, zabeležio sam od Ćazima Sijarića iz Godjeva. On je čuo od Avda Mededovića. Druge pesme Ćazim je naučio od Kasuma Rebronje, Mustafe Čelebića i Hajra Nikšića“.¹¹

Uporedjujući rukopis ove četiri pjesme, kao i rukopis *bilješke* na početku, sa pjesmama iz Parrijeve zbirke, a posebno s pjesmama koje su kasnije zabilježili Zaim Azemović i dr Ljubiša Rajković, uočava se dosljedna primjena ekavštine, osim u stihovima gdje je nedostajao broj slo-gova. Govor naroda bjelopoljskog kraja, gdje su zabilježene ove četiri narodne muslimanske pjesme, pripada tipu zetsko-sjeničkih govora, gdje

¹¹ Ćamil Sijarić; *Četiri narodne muslimanske pesme iz Sandžaka*, Etnografska zbirka SANU, 1936.

je u dijelu Sandžaka, naročito kod bošnjačko-muslimanskog življa izražena nedosljedna zamjena glasa ē (yat), ali je kod Sijarića ekavizacija izvršena i u onim riječima koje se u ovom kraju upotrebljavaju u ijkavskom izgovoru.

Ipak, jezik pjesama koje je zabilježio Čamil Sijarić je znatno čistiji, naročito u poređenju s jezikom narodnih pjesama *Parrijeve zbirke*, možda i zbog toga što su većina pjevača i kazivača pjesama *ove zbirke* porijeklom Arbanasi, što su neki *bošnjački jezik* kasnije naučili, pa je otuda očigledna osobina *umekšavanja*, naročito u riječima s glasom l, koji zamjenjuju glasom lj, što je rjeđi slučaj u pjesmama koje je pjevao Avdo Međedović, koji je Bošnjak. Takođe u pjesmama koje je zabilježio Sijarić, kao ni u Međedovićevom junačkom epu *Ženidba Smailagić Meha* i drugim pjesmama ovog pjevača, nema čestih umetanja glasa j tamo gdje mu nije mjesto.

Budući da je pjesma *Sultan Selim uzima Bagdada*, koju je zabilježio Ismet Rebronja iz Novog Pazara, zastupljena u mom ranijem izboru (*San i pola života*) to je zbog obimnosti ovdje izostavljena. Pjesmu je kazivao njegov otac Iljas, a on ju je čuo od poznatog narodnog pjesnika – pjevača Kasuma Rebronje iz Goduše kod Bijelog Polja, koga inače pominju i Matija Murko, Milman Parry i Albert Bates Lord, kao i Čamil Sijarić. Ova pjesma je rado pjevana u Sandžaku, nju su u nekolikim varijantama zabilježili američki naučnici Parry i Lord (od Saliha Ugljanina i drugih), ali je ova potpunija, življa i bolja.

Pjesmu *Dijete Halil i Deljoš kapetane* zabilježio je i spremio za štampu Vojin Vuković, prije Drugog svjetskog rata (objavljena u „Zborniku radova Etnografskog instituta“, SANU, Biograd, 1951. godine). Vojin Vuković je ostavio kraće zabilješke na početku i na kraju ove pjesme, iz kojih navodimo: „Ovako su duge „krajišnice“ kojima se natpevavaju sjenički muslimani. Ovu pesmu pevao mi je Medo Muslić, to jest on mi je pevao samo polovinu pesme. Pesmu nije završio. Umro je tih dana. Drugu polovinu zabeležio sam od Avdije Avdića iz Sjenice, o kome je već ranije bilo reči. Iz pesme se vidi da ni ona dvojica ne nazivaju sve ličnosti jednako. Koliko sam mogao sazнати, ova pesma nije još zabeležena. Ne znam tačno da li je imenom Ćorbes nazvan Žadar, a verovatno jeste. Ćorbes je mogao postati od turske reči „gjorbes“ što znači zaliv, onda bi Ćorbes bio grad na zalivu, a to je verovatno već opevani Zadar.“

Osamdesetih godina XX vijeka u Rožajama je radio Ljubiša Rajković, proučavajući narodno stvaralaštvo Sandžaka, interesujući se posebno za epsku poeziju Bošnjaka i Crnogoraca ovog područja, sačinivši rukopisnu zbirku preko tridesetak junačkih pjesama. Ovaj vrijedni istraživač i stvaralač interesovao se i za druge vrste i oblike narodne duhovnosti i tradicije Rožaja i okoline. Pjesme koje je zapisao odlikuju se

pravilnim desetercima i čistim jezikom, što svjedoči da je pouzdanim čulom poznavaoca narodnog stvaralaštva, napose narodne epike, pronašao narodne pjevače, koji, iako je prošlo vrijeme plodotvornog života epske pjesme i njene dalje nadgradnje, i u ovo, naše doba, čuvaju i baštine epski duh i tradiciju.

Rajković je takođe ostavio kratke zabilješke o kazivačima epskih pjesama u tekstu *Odlike nekih muslimanskih narodnih epskih pjesama Rožaja i okoline*.¹² Među boljim pjesmama koje je Rajković zabilježio su: *Mujović Omer i Filip Madžarin* (440 stihova), *Pogibija Kostreš harambaše* (162 stiha), *Ženidba Smailović Meha* (639 stihova), *Izbavljenje pašine Emine* (682 stiha).

Pregledajući mnoštvo varijanata poznate pjesme *Boj na Krnovu*, kako muslimanskih tako i crnogorskih, koje su u narodu poznate kao *Krnovke*, dok je kod Vuka Karadžića slična pjesma objavljena pod naslovom *Junaštvu i smrt Lopušine Vuka*, smatramo da je najbolja ona koju je zabilježio Stevan Delić, koju je jedne ramazanske noći pjevao Mujo Džubur, rodom iz Gacka. Delić nije stigao da je zapiše cijelu, a pošto je Džubur neposredno iza toga umro, pjesma je ostala nezavršena. Ipak, ona i takva ima najrazudjeniju i najosmišljeniju kompoziciju (zabilježen je 771 stih), sa vrlo interesantnim početkom, dok Delić kaže da je ostala još jedna trećina nezavršena. Pjesma je znatno duža od varijante koju je zabilježio Vuk (507 stihova), sa vrlo interesantnim početkom, koji u razvijenoj i uspjeloj gradaciji, poređenjem podgoričkih, kolašinskih i nikšićkih junaka muslimana – prilikom brdanskog odlučivanja koga će napasti – motiviše dramski zaplet u pjesmi, a prosočenje (potkazivanje) na crnogorskoj strani (od Liješa Nešo – što sadrže gotovo sve varijante), doprinosi uvjerljivosti pjesme, odnosno njenoj epskoj snazi koja podrazumijeva vrhunskog narodnog tvorca – pjevača.

I R. Medenica ističe da se „uloga Vuka Lopušine u svim muslimanskim varijantama potpuno slaže s onim što o njemu iznose dinarske obrade“. Posebno je slikovit opis dijeljenja mejdana i u Luburićevoj muslimanskoj pjesmi (iz Nikšića), kad se Avdija i Vuk sretaju, i kad ga Avdija poziva na mejdan, onda Vuk kaže:

*Stan, Avdija, da se pogledamo:/ Tvoje zvanje, a tvoje stajanje! A kad čuo Avdi Ljуча mali, / raspučio zlatna džamadana, / Pa je svoje prsi otvorio, / I ovako junak govorio:/ Udri, Vuče, kako ti je drago!*¹²

S obzirom da *Krnovka*, koju je pjevao Mujo Džubur iz Gackog, nije završena, najinteresantnije mjesto, dvoboј između Avdi Ljuce i Vuka Lopušine navodimo ovdje po varijanti pjesme Vuka Karadžića, čiji smo naslov već kazali: *Al' da ti se jada nagledati/ De se biju dva bijesna vuka,*

---

¹² Ljubiša Rajković: Citirani tekst.

/Avdi Ljuka i Vuk Lopušina, / Nože maša jedan na drugoga: / Bješe Vuče b'jesan i dugačak, / Bješe Uso i uzak i kratak, / Ode Vuku pod lijevu ruku; / Mahnu Vuče nožem plamenijem, / Po obrvi Ljucu dohvatio; / Mana Ljuka plamenijem nožem, / Odsjeće mu iza noža ruku, / Ode ruka preko mrka Vuka...“

Ovولي broj obrada i varijanata opjevanja istog događaja upućuje na postojanje jedinstvenog sižeа, jer je, po svemu sudeći, epsko uobličenje ovog događaja nastalo neposredno poslije boja. Dvije obrade ove pjesme nalaze se u zaostavštini Koste Hörmanna, koje su vrlo često pjevane i bile jako omiljene ne samo kod nikšićkih muslimana, već i šire, po Sandžaku.

O *Krnovki*, njen zapisivač, Stevan Delić, ostavio je zapis: "Dugo sam gledao i tražio pjevača da kako pjesmu nadopunim, ili je cijelu zabilježim. Kazaše mi Muja Selimotića iz Dobropolja, tim više, jer su njih oba učili tu pjesmu od nekog Sukića iz Nikšića, što se po padu Nikšića naselio u Propolju, kod Džubura. Osim toga oba su Muja zajedno drugovali, zajedno hodili, spavalii, jeli, pili i pjevali. U tome sam stalno držao, eću pjesmu ipak u cijelini imati i zasebno štampati, kao što na molbu prijatelja, obećah im, dobavim ga i zabilježim je. No šta mislite: je li se slagala s Džuburovom?... Iako su oba Muja od jednog pjevača, Sukića, istu pjesmu primili i zapamtili, zajedno hodili i pjevali, opet sam tu pjesmu od Selimotića zabilježio kao *varijantu* Džubrove; nijesu se slagale! Ona je kraća, a i lošija – tako je prosuđuju. Jer dok je Džubur pjevao kako je djevojka trčala u Nišić, našla građane (Nišićane) u džamiji da klanjaju, javila im za udarac brdanski, kako je koji dopadao i u boj ulazio, u Selimotića ni traga o tome.

Ipak ne kažem da je Selimotić loš pjevač – to mu je zanat i lijepu mu korist donosi, osobito uz ramazan; no svaki je pjevao po svome načinu – ćejifu i ukusu. I sada su mi jasne one silne varijante kod naših guslara; a radi uporede iznjeću i Selimotićevo – ona se više primiče Vukovoj („Junaštvo i smrt Lopušine Vuka“, IV, 54).¹³

Posebno interesantne pjesme u rukopisnoj zbirci Zaima Azemovića iz Rožaja su one koje opjevavaju epske događaje iz njegovog užeg i šireg zavičaja (Sandžaka) a odlikuju se živošću radnje, sugestivnim poetskim slikama i jednostavnom, ali funkcionalnom, kompozicijom. Ove pjesme donose svježu leksičku gradu, i za razliku od drugih epskih pjesama, u njima ima najmanje ponavljanja i opštih mesta. Takve su pjesme: *Kako je Mehmed đumruk ukinuo* (181 stih), *Fehratbegova Hankija izbavlja braću* (376 stihova), *Pogibija Međugorac Smaja* (281 stih), *Turko Mehonić* (273 stiha) i *Kako je Ibar dobio ime* (311 stihova). Pored već nave-

¹³ Stevan Delić: Citirana pjesma

denih odlika pjesme iz Azemovićeve rukopisne zbirke su znatno kraće u odnosu na *sandžačke krajšnice*, sadrže elemente čojstva i etičnosti, koje baštini i bošnjačko-muslimanska narodna pjesma u svojoj najboljoj tradiciji. U pjesmi *Turko Mehonić* očita je tendencija narodnog pjesnika-pjevača da izađe iz rabljenih klišea i pronađe novi i ljepši izraz. Posve izuzetna je pjesma *Kako je Mehmed đumruk ukinuo*, jer u njoj nema viteškog ogledanja epskih junaka, već opravdanog kažnjavanja silnika i gulikoža. Pjesma počinje simboličnim snom ljube nasilnika Hazira, koji će se na samom kraju pretvoriti u najsuroviju javu. *Zmija* u snu ali i *dva vrana gavrana, vuci i lisice* udopunjaju kobnu sliku i predosjećaj nesreće koja ih neće mimoći.

Vrlo sugestivna i bliska istorijskoj istini je pjesma *Bojevi u Polimlju* (prvi i drugi boj), koju je zabilježio Rus, Pavle Apolonović Rovinski i o kojoj R. Medenica kaže: „Bojevi u Polimlju iz novembra i decembra 1879. god. Rovinski je s pravom izdvojio u posebni odjeljak. U pitanju je poznato ratovanje Arbanasa protiv Crnogoraca, kad su ovi pokušali da zauzmu Plav i Gusinje, koje je prema odluci Berlinskog kongresa trebalo da se pripoji Crnoj Gori. To je u stvari čitav spjev od 700 stihova od Osmana Abdulaha iz Gusinja porijeklom iz Kuča. Jedina poetski sačinjena hronika među pjesmama zabilježena kod Rovinskog. Opjevana su oba boja, naročito prvi koji se prikazuje daleko podrobnije, i pjesma se po svojoj dinamici, živosti izlaganja, svježini i kompoziciji izdvaja od ostalih obrada.“¹⁴

Iz još u cjelini neobjavljenih rukopisa Andrije Luburića, posebno kad su u pitanju muslimanske pjesme iz nikšićkog kraja i drugih mjesta Crne Gore (Arhiv SANU i Arhiv Srbije) ovdje ćemo pomenuti samo dvije pjesme: *Mekići i Mušovići* i *Svađa Mekića i Mušovića*, od Smaja (H) Adžimusića, takođe iz Nikšića. Drugih podataka o ovim kazivačima Luburić nije ostavio. Pjesme su zabilježene u varijanti crnogorskih govorova, s obzirom da je zapisivaču ta varijanta bila bliska.

Iz rukopisne zbirke (H. Bašića) izdvajamo pjesme dvojice pjesnika-pjevača, rodom iz Plava, i to: Rustema Muminovića: *Ženidba bega Ljubovića* (401 stih), *Mulja Čaković, Ramo Suljković i Klimenta Jovan* (105 stihova) i *Pogibija Malić-bega Redžepagića* (351 stih), a od Šaba Jevrića: *Pogibija Hadžimanić Dura* (361 stih), *Kad Ganići u Rožaje staše* (201 stih), *Stojko Piper i Kolašinci* (216 stihova).

U pjesmi *Stojko Piper i Kolašinci* sretamo stihove koje sadrži i jedna crnogorska lirska pjesma. Zabilježio ju je Ludvik Kuba¹⁵ prilikom putovanja kroz Crnu Goru. On za tu pjesmu kaže da je *andrijevićka*.

---

¹⁴ Radosav Medenica: *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje - Beograd, 1975. godine

¹⁵ Ludvik Kuba: *U Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 1996.

Pjesma počinje stihom: *Vila vilu preko Koma zvala*. Bilo bi interesantno ispitati kako su neki stihovi ove lirske pjesme dospjeli u muslimansku epsku pjesmu i kako su u njoj našli adekvatno mjesto, koje se ničim ne odvaja od sadržine i strukture ove epske pjesme. Ova pjesma se može tretirati i kao izdvojena iz junačke pjesme i preobražena u zasebnu lirsku pjesmu koja, iako u desetercu, ima zasebnu melodiju i pjeva se karakterističnim glasom.

Rustem Muminović je rodom iz Plava. Znao je lijepo da pjeva uz gusle, ali je isto tako znao tačno i s osjećanjem naglašavanja pojedinih riječi da kazuje stihove, držeći se pjesama za koje je tvrdio da ih je naučio od starijih pjevača-guslara. Upoređujući njegove pjesme s nekim ranijim zabilježenim, lako se da uočiti da je zaista neke stihove pjevao istovjetno, dok je ponegdje skraćivao i mijenjao tok pjesme, svjesno nastojevći da ostavi bolji utisak na one koji su ga slušali. Imao je još jednu „mahantu za pjevanje“ kako je počešće naglašavao, žalio se da mnogo puši, da ga „grlo izdaje“, pa se sticao utisak da žuri da završi pjesmu. Tada bi se našlio: „Da pobijemo one koji su za ubijanje, a da ostavimo one koji su od napretka, valjaće nam za drugu pjesmu“. Njegova pjesma o *Boju na Novšiću*, koja u umjetničkom smislu nije slabija od pjesme *Bojevi u Polimlju*, koju je zabilježio A. P. Rovinski (iako u njoj ima dosta istovjetnih stihova, koji upućuju na zajednički izvornik); tvrdi da ju je čuo od mula Jaha Musića, a ovaj od Abdulaha Kuča. Ipak, to su dvije umjetnički vrijedne verzije, s tim što jezik Muminovićeve varijante čuva više elemenata i specifičnosti plavsko-gusinjskog govora. Sličan primjer sretamo i kad je u pitanju pjesma *Pogibija Malić-bega Redžepagića*. U dvjema muslimanskim varijantama ove pjesme postoji dosta istovjetnih i sličnih stihova s objavljenom crnogorskom pjesmom *Pogibija Malić-bega Redžepagića* (1872); (čuo je Andrija Stanić od Zala Guberinića, koji ju je, kaže i spjevao), koju je zabilježio M. S. Lalević.¹⁶ Druga, još neobjavljena varijanta ove pjesme sačuvana je u privatnom arhivu Derviša Korkuta iz Sarajeva, nekadašnjeg kustosa Muzeja na Cetinju, koju mu je poslao u rukopisu mula Hivzo J. Redžepagić iz Plava. Treća verzija koju sam zabilježio od Rustema Muminovića iz Plava je nešto kraća, ali je kompoziciono preglednija i bolja, mada i ona sadrži dosta istovjetnih stihova iz pomenute dvije pjesme, ličnosti i mjesto događanja radnje.

Drugi pjevač Šabo Jevrić je iz okoline Plava. Znao je zavidan broj krajišnica bosansko-hercegovačkog porijekla, jer ih je, kaže, učio iz „pjesmarice“. Biće da su u pitanju Narodne pjesme muhamedanaca u Bosni i Hercegovini – Koste Hörmanna, pošto je on „imao samo jednu knjigu.“

¹⁶ Prilozi proučavanju narodne poezije (Zabilježio M. S. Lalević). 1938. god., Beograd, sv. 1.

Čuo je da postoji i druga knjiga, ali „do nje nije mogao doći“. Jevrić je znao dosta novijih pjesama iz nikšićkog, kolašinskog i rožajskog kraja, koje je naučio, kaže, radeći po mnogim mjestima Crne Gore. Pjesme je najčešće pjevao bez gusala, „za gusle treba noć i posjednik,“ a on je malo vremena imao za dokolicu. Znao je dosta šaljivih pjesama i bio je voljan da ih pjeva i kazuje.

U antologiji je zastupljena pjesma *Svatovsko groblje na Koritima* iz zbirke Koste Hörmanna, nepoznatog pjevača – Narodne pjesme Bošnjaka (I knjiga, VI, 182), koja, pored toga što pominje lokalitete s područja Crne Gore i govori o sukobu muslimanskih svatova sa crnogorskim hajducima, sadrži isti motiv i u crnogorskoj pjesmi *Rišnjanin Hadžija i Liman trgovac* za koju dr Novak Kilibarda, u uporednoj analizi kaže da je umjetnički slabija od bošnjačke pjesme.

Završićemo ovo kratko razmatranje o usmenoj bošnjačkoj epici jednom dobrano situiranom i tačnom konstatacijom američkog naučnika Alberta Batesa Lorda (koju je izrekao govoreći o ovoj epici), pronikavši u srž i smisao ove poezije, ne samo kao umjetnosti, već prije svega kao povjesnice i riznice narodnog duha i tradicije, mogućnosti da se posredstvom nje identificuje i odbrani, kako svoje pravo na opstajanje, tako i svoju religiju i duhovnost, kulturu i bivstvo u cjelini, jer, objektivno, drugo mu ništa nije ni preostajalo, ako nije htio da se asimiluje i nestane. Umjetnost je imala funkciju da se ti sadržaji kažu u što ljepšoj i neobičnijoj formi, kako bi lakše bili zapamćeni i sačuvani od zaborava. Zato A. B. Lord kaže: „Jer u nužnoj je prirodi tradicije da traži i održava postojanost, da čuva samu sebe. A ova istrajnost ne potiče ni od izopachenosti ni od apstraktnog načela apsolutne umetnosti, već od očajničkog prisilnog uverenja da ono što tradicija čuva jeste samo sredstvo postizanja života i sreće. Tradicionalni usmeni epski pevač nije umetnik, on je prorok. Obrasci mišljenja koje je on nasledio nastale su ne za to da bi služili umetnosti, već religiji, u njenom najutemeljenijem smislu. Njegovi rasporedi, njegove antiteze, njegova poređenja i metafore, njegova ponavljanja i njegovo ponekad na izgled hotimično igranje rečima, morfolojijom i fonologijom nisu imali namjeru da budu parnasovska sredstva i konvencije, već su bili tehnike za naglašavanje moćnog simbola. Umetnost je prisvojila formu usmene pripovesti. Ali iz dinamičnog, životnog načela u mitu, priče o čudesnim podvizima, umetnost zapravo crpe svoju snagu. Mada je okrenula leđa tradicionalnom značenju da bi posmatrala te forme kao da su čista forma i na osnovu takvog posmatranja stvorila nova značenja.“¹⁷

---

¹⁷ Albert B. Lord: *Pevač priča*, Idea, Beograd, 1990.

Iako još nije u cijelosti proučena, sistematizovana i objavljena (tačnije rečeno: to je urađeno samo fragmentarno), bošnjačka epika s područja Sandžaka, ali i nešto šire na teritoriji: Crne Gore i Srbije, visoko je rangirana u djelima najeminentnijih svjetskih naučnika, i kao umjetnost i kao egzemplar i potvrda njihovih naučnih interesovanja i rezultata i služi na čast, kako tvorcima (narodnim pjesnicima-pjevačima), tako i bošnjačkom narodu u cjelini, koji ju je čuvao, prenosio i dograđivao kao svoje najdragocenije duhovno nasljeđe.

(*Almanah, br. 31-32, Podgorica 2005*)

II

O DJELU HUSEINA BAŠIĆA

Rajko CEROVIĆ

**Cijenjeni poštovaoci lika i djela
Huseina Bašića, poštovana ožalošćena porodico,**

Smrću književnika Huseina Bašića savremeno crnogorsko književno stvaralaštvo, zatim muslimansko bošnjački kulturni subjektivitet i krug, kao i ukupna kulturna stvarnost u Crnoj Gori, izgubili su jednu od najizrazitijih i najplodnijih stvaralačkih individualnosti koja prirodom svojih interesovanja i darovitosti nije ni djelovala, ni bila poznata samo na crnogorskem prostoru.

Husein Bašić je rođen 1938. godine u Plavu. U rodnom mjestu je završio osmogodišnju školu, zatim srednju u Novom Pazaru, Višu pedagošku u Banja Luci, a Filozofski fakultet, grupu za srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost, u Prištini.

U književnosti se javio krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka, prije svega zbirkama poezije kojoj će sa manje ili više pauza, uz svoje krupne romansierske projekte, kao i zbirke novela, ostati dugo vjeran. Prvu zbirku pjesama pod naslovom *Od sunca ogrlica* objavio je 1970. godine, da bi u sljedeće dvije decenije ispod njegovog pera izašlo iz štampe još deset zbirki pjesama. Ponekad, kao osamdesete ili osamdeset sedme godine, javljaо se sa po dvije pjesničke zbirke godišnje: *Jato u neviđelu* i *Uzma* osamdesete, zatim *Glasovi s vode* i *Sjutradan* osamdeset sedme godine.

Od samog početka vlastitog bavljenja književnim činom nagovijestio je izuzetnu stvaralačku bujnost, žanrovsку raznovrsnost i plodnost koja se zaista rijetko može sresti. Paralelno sa nastajanjem vlastitih zbirki pjesama, pripovijedaka ili serije romana, bavio se i sakupljanjem i objavljuvanjem usmene baštine Muslimana-Bošnjaka ne samo u Crnoj Gori, nego i u Srbiji, odnosno Sandžaku, ali i rano započinjao svoju veliku naraciju, odnosno zbirkama novela i serijom romana zaokruživao bogatu sagu o sudbini našeg slovenskog življa, islamske vjeroispovijesti, u turbulentnim vremenima postepenog povlačenja Osmanskog carstva sa balkanskog prostora. Velika muhadžirska drama, nesreća i prinudno seljenje u neizvjesnost čitavog jednog naroda Bašiću će postati trajna opsativna tema, osnovna grada za, prije svega, njegovih deset objavljenih

romana. Tako će Bašić doći do ključne metafore za sudbinu islamskih izbjeglica sa svoga vjekovnog ognjišta, nazvane tude grijezdo, kako će se zvati i njegov najviše nagradivani roman i inspiracija za nastavak serije koja će se, poslije punih deset godina, pojaviti u još četiri knjige pod zajedničkim naslovom *Zamjene*. To da Husein Bašić može da nastavi vlastiti roman *Tude grijezdo*, objavljen 1980. godine u novih četiri toma, naslovljenim *Kapija bez ključa*, *Kosti i vrane*, *Pusto tursko i Bijeli azijati*, i to dvijehiljadite, dakle u razmaku od čitavih dvadeset godina, a da se čitanjem doživljavaju kao jedinstvena cjelina, pisana u kontinuitetu i po jedinstvenoj zamisli, predstavlja vrhunski dokaz obilja Bašićeve darovitosti i kompozicionog majstorstva, odnosno osvojenog stepena njegovog umjetničkog iskustva i književne kulture. Slično *Zamjenama* Bašić je postupio i sa svojim drugim serijalom romana *Krivice* čija su prva dva toma *Bauk i Krčma mraka* objavljeni 1986. godine, a znatno kasnije im dodat treći tom pod naslovom *Pusta vrata*.

Čovjek eruptivne stvaralačke energije, istinske darovitosti i radne samodiscipline, kakav je bio Husein Bašić, prirodno se, ponekad u isto vrijeme nosio sa više zamašnih projekata, nezadovoljan činjenicom da sve što nosi i gaji u sebi ne može odjednom izručiti na hartiju. Međutim, i pored činjenice da mu je, posljednjih godina, bolest skratila i kreativni i životni vijek, Bašić je uspio da veliki dio vlastitih zamisli na najbolji način realizuje, osmisli i zaokruži. Kad se danas sumiraju plodovi njegove bogate stvaralačke radionice teško nam se odlučiti što je važnije u njegovom ukupnom opusu. Da li impresivna niska od deset romana, da li samo serijali *Krivice* i *Zamjene*, da li deset knjiga poezije, ili Bašićev ogromni istraživački napor na sakupljanju, proučavanju i vrednovanju bogate usmene baštine Muslimana-Bošnjaka na tlu Crne Gore i Srbije? Ne treba zaboraviti da je, pored svega nabrojanog, Husein Bašić stizao da se bavi književnom kritikom i aktuelnom publicistikom, i to publicistickom visokog moralnog angažmana i nesumnjive gradjanske hrabrosti. Ako treba tražiti odgonetku izuzetne Bašićeve plodnosti posljednje dece-nije dvadesetog vijeka, posebno razloge za njegovu tematsku opsesiju sudbinom vlastitog naroda u po njega teškim vremenima, onda ne treba zaboraviti činjenicu da su se u Bašićevom i našem ne tako dalekom okruženju u istom desetljeću još jednom dešavali zločini koji su zlobno ne samo podsjećali na ranije genocidne radnje nego i obilno mirisali na mogućnost njihove obnove čak i na crnogorskem tlu. U takvim dramatičnim trenucima nastajala je u Bašićevoj radnoj sobi ona galerija tragičnih likova i sudsibina, poput melanolika, svjedoka i rezonera kakav je Ibrahim Žioc u *Zamjenama*, ili drama nacionalnog kolektiva koji se, ne jednom, spletom istorijskih okolnosti, nalazio pred iščeznućem.

Ako bi na neki volšeban način odjednom nestalo svo Bašićeve stvaralačko pregnuće, osim sakupljačko antologičarskog usmenog blaga Muslimana-Bošnjaka koje je on skupio, estetski procijenio, sačuvao i naučno objasnio, bio bi to više nego dovoljan razlog za jedan plodni i zahvalni stvaralački život. Danas se može komotno reći da je Husein Bašić bio istinski neimar subjektivizacije bošnjačko muslimanske kulture i identiteta. Samim tim je dao izuzetno plodan doprinos pluralizovanju i bogaćenju crnogorske kulturne scene, svjestan činjenice da njegovo djelo pripada i crnogorskoj i bošnjačkoj baštini.

U toku više od četiri decenije svoga stvaralačkog vijeka Husein Bašić je obavljao niz značajnih društvenih i profesionalnih dužnosti, počev od predsjednika opštine u rodnom Plavu, zatim pomoćnika Republičkog sekretara za prosvjetu i kulturu, predsjednika Udruženja književnika Crne Gore, do konačno osnivača udruženja za čuvanje i zaštitu stvaralaštva Muslimana-Bošnjaka *Almanah*, kao i prvog predsjednika istog udruženja.

Nepotrebno je napominjati da je uspjehu ove intelektualne asocijacije izuzetno mnogo doprinio. Možda je dio značaja stvaralaštva pokojnog Huseina Bašića posebno vidljiv iz najužeg spiska nagrada i priznanja koje je dobio: Nagrada Isak Samokovlija za zbirku novela *Neviđena zemlja* 1973. godine. Za roman *Krivice I i II* dobio je prvu nagradu na anonimnom jugoslovenskom konkursu povodom 40 godina od oslobođenja 1986. godine. Nagrada je osvojena u konkurenciji 131-og romansijskog rukopisa. Roman *Tuđe gnijezdo* je odmah po izlasku iz štampe 1980. godine ovjenčan nagradom za roman godine sarajevske kuće *Svetlost* koja je zajedno sa titogradskom *Pobjedom* izdala ovo djelo. Za isti roman Bašić je 1981. godine dobio i najveću crnogorsku Trinaestojulsку nagradu. Tuđe gnijezdo je ušlo u izbor od 25 knjiga edicije *Muslimanska književnost XX vijeka* i ediciju *Bošnjačka književnost u 100 knjiga*, kao i uvršten u obaveznu školsku lektiru u Crnoj Gori i BiH federaciji.

Konačno, malo je reći da su smrću istaknutog i plodnog stvaraoca Huseina Bašića, na velikom gubitku ne samo njegova porodica i rodbina, majka Hatema koja mu je još u djetinjstvu kazivala toliko stihova i sigurno ga inspirisala za traženje novih bisera muslimanske lirske i epske tradicije, zatim čerke Edina, Sejla, Maida i Amra, nego i na svoj način crnogorska kultura i kultura Muslimana-Bošnjaka ne samo u Crnoj Gori.

Za sve što je u toku svoga plodnog stvaralačkog vijeka Husein Bašić stvarao i ostvario neka mu je vječna hvala i slava!

Zuvdija HODŽIĆ

Udruženje „Almanah“ čiji je Husein Bašić osnivač, prvi predsjednik i urednik, Forum Bošnjaka-Muslimana Crne Gore, prijatelji i drugovi, a najviše zaljubljenici u magiju, mudrost i ljepotu književne riječi, svjesni su da se Bašićevim odlaskom sa ovog dunjaluka – vraća velikan čije će djelo neprestano potvrđivati da vrijednosti koje je narod prihvatio kao svoje najveće nacionalno blago – traju dok je svijeta i vijeka.

Kao da smo se bili navikli da svome i svojemu počesto ne priznajemo vrijednost. Nijesmo znali da imamo Avda Međedovića, ali i da smo znali, nijesmo bili svjesni njegove veličine. Drugi su nam ga otkrili, drugi su nam rekli: „Imate Homera!“ Srećom, nije vrijeme što je prije bilo. Onima koji stižu na vrijeme, i vrijeme ide na ruku. A Husein Bašić je išao ispred vremena. Ohrabrio nas je i ojačao vjerom u sebe i sopstvene vrijednosti. Naučio nas da što više dajemo, više i imamo, da što smo više svoji, više pripadamo i drugima. Zahvaljujući njemu, njegovom djelovanju i djelu, svjesni smo da i sebi i drugima možemo reći: Nije Avdo Mededović ni sam ni samonikao. Uz njega je i Čamil Sijarić, a evo im i još jednog jarana i druga, još jednog velikana – Huseina Bašića. I, hvala Bogu, to da imamo takvog velikana više nam ne moraju reći drugi, to je od drugih lijepo čuti i hvala im na tome, drago nam je što i drugi tako misle, ali nas najviše raduje što smo i kao kolektiv zreli da i sami znamo koga imamo. I drago nam je što će nas i po Bašićevom djelu prepoznavati, kao što nam je ono pomoglo i da nas kao narod priznaju i zovu imenom kojim se i zovemo; što smo stablo dubokog korijena i razgranate krošnje, kulture i duhovnog blaga, oslobođeni tuđe krivice i dugova, svoji na svome a ne na tuđem grijezdu, narod koji dugo pamti a lako opršta, koji više voli da trpi nepravdu nego da je drugome nanese.

Istorijsku sudbinu bošnjačko-muslimanskog naroda možda je neko bolje poznavao od Huseina Bašića, ali nju i njegov duh sigurno нико nije umjetnički snažnije iskazao od njega. Pratio ju je od njegovog nastanka i gotovo do nestanka, od uspona i padova, zbitija i zbivanja, kroz istorijske događaje i lomove, od vremena kad je bio najtvrdja uzdanica moćne carevine koja ga je najprije i najlakše otpisala, od bezgranične vjere u njenu pravdu i širokogrudost do razočarenja u nju i sebe, od ostavljanja

na cjedilu do muhadžerskih potucanja anadolskim bespućima koji će ih razbacati na sve četiri strane ili ne voditi nigđe, a koji će se prepoznavati po brojnim grobovima i bašlucima, crnim kao srce muhadžersko. Otrgnuće od zaborava ono najvrednije što je taj narod nosio sa sobom, bez čega ga ne bi ni bilo, ono njegovo duhovno blago – sevdalinku, epove i epske pjesme, priče i pripovijesti i ponovo ih vratiti narodu i u narod. I da nije njegovog kapitalnog književnog djela, dovoljno bi bilo to što je učinio – da ga s pravom i zahvalnošću uvrstimo u svoje velikane.

Bašičevi romani, svaki za sebe, a pogotovo zajedno, čine monumentalnu tvorevinu i građevinu, uzdignutu i stamenu kao Visitor ispod kojeg je rastao, na čije vrhove je punih pedeset ljeta redovno izlazio i, gledajući dolje niz drumove, divio se ljepoti zelenookog Jezera, kao biljurnim derdanom okičenom planinama, plavsko-gusinjske kule i čaršiju, naglas izgovarao stihove svoga strica Beća, istaknutog revolucionara, pa prkosne strofe Radovana Zogovića i plemenite pjesničke poruke Esada Mekulića, sleđenu tišinu Dušana Kostića, osluškivao huj i hujanje vjetrova i vremena kao muzičke arije Redža Mulića, a najviše upijao i pamtio kazivanja, po dobru i pameti svima poznate majke Hateme – o plavskim i gusinjskim devojkama što mole Ali-pašu da im vrati momke Gusinjanje i Plavljane, odvedene u tuđe bojeve i bitke, u neke daleke Plevne i bliske Nokšiće iz kojih se neće vratiti, a one ostale mlade, neljubljene.

U prologu romana „Tuđe grijezdo“, Husein Bašić je zapisao: „Je li išta zaludnije na ovom dunjaluku nego pretvarati život u priču. Kao da sam čitavo vrijeme mrvio kamen i od njegovog praha stvarao hljeb i nadu za sjutra.“

Tako je zapisao a znao je bolje nego iko od nas – da se pretvaranjem života u priču, život nastavlja i poslije smrti, da nada u sjutra čini čovjeka vrednjim, plemenitijim i moralnjim. A život je, kako to kazuje i naslov Bašičevog romana SAN I JAZIJA, sav i satkan od sna i snova, mašte i vjere, ljepote i nade ali i od jazije, te svevremene i za sva vremena KNJIGE u kojoj je zapisana istorijska i umjetnička istina o ljudima i događajima, o čovjeku i narodu. Od sna i jazije je Bašić stvorio svoju umjetničku građevinu, epohalno djelo, svojevrsni Panteon u koji će ljudi ulaziti i kao u svetište i kao u rodni dom, a iz njih izlaziti prosvijetljeni božanskim sjajem božjeg insana Huseina, obogaćeni darovima koje je i nama i njima, a budućim naraštajima najviše, poklonio Husein Bašić, akademik koji je i mnogo više od toga, zapravo – Akademija. Gotovo da sam siguran da će proći vjekovi do pojave nekog njemu ravnog. Suočen i sa onom jedinom unaprijed izgubljenom bitkom, sa smrću – Husein Bašić nije na gubitku. Zato neću ni uputiti dovu Gospodaru Svih Svjetova da mu otvori dženetska vrata, jer sam kao božji stvor siguran da ona Huseina Bašića tako i čekaju. Zbog njegovog epohalnog književnog djela. Zbog nas koji vjerujemo.

Šaćir FILANDRA*

JEZIK I SJEĆANJE U DJELU HUSEINA BAŠIĆA

Huseina Bašića sam upoznao u njegovoј zreloj životnoј dobi. Godine su ga već bile ophrvale, zdravlje izdavalо, jedino su oči zadržavale svježinu i mладалаčki žar. Ručali smo u „Preporodu“. Bio je u Sarajevu na liječenju. Društvo mu je činila mlada i lijepa kćerka. Sjećam se njegovih bora, nataložene patnje na licu, udara proteklih godina, sabrane mudrosti. Huseinu Bašiću nije mu bilo lahko iz najmanje dva razloga. Prvo, kao bošnjački i muslimanski pisac živio je i radio izvan glavnog središta kulturne matice kojoj je pripadao. I drugo, bio je u maloj sredini nenaklonjenoj osjećanju i mišljenju, sredini neosjetljivoj na razlike i sklonoj njihovom zatiranju. I sam je toga dijelom bio žrtva, osjećao sam to dok smo ručali. Malo je govorio. Više je slušao razgovor između prof. Mustafe Imamovića, čija je supruga Senada njegov rod i mene.

Kada sam poslije pročitao petoknjije romana *Zamjene* potvrdio sam svoj prvotni dojam o Bašiću. Istinski se radilo o čovjeku koji je mnogo patio, a ta patnja nije bila lična već historijska. To više nije bio samo Bašić iz romane *Krivate*, kakvoga sam čitao u studentskoj dobi nego jedan drukačiji te nacionalno rafiniraniji i univerzalniji pisac. To je čovjek koji je stradanje svoga naroda dijelio sa sobom i svojim djelom, a što nam najbolje otkriva roman *Zamjene*. U njemu se Bašić otkriva kao historijski romanopisac, narator, analitičar te prije svega, istraživač. I to je ono što me kod njega posebno fascinira, a što ga po mojem sudu čini modernim i anagažiranim piscem.

Njegovo istraživanje sADBINE slavenskih muslimana nakon povlačenja Osmanlijskog carstva s područja Balkana u našoj literaturi je jedinstveno. Bolne i tužne slike, tragične i usamljeničke sADBINE muslimana tih prostora nakon prevratničkih događanja i sada mi se redaju dok ovo pišem. Bašić je nizom literarnih slika prikazao sADBINU običnih ljudi, u ovom slučaju muslimana, u trenucima kada su izgubili sva prava na jednom prostoru i kada su se morali asimilirati ili iseliti. Razmjere prisutnosti muslimana na prostorima Srbije, Kosova i Crne Gore u trenutku

---

* Predsjednik Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“, Sarajevo

povlačenja osamnilijske vlasti bile su mi nepoznate kao i patnje kroz koje su ti ljudi, ti muhadžiri naknadno prolazili. Integracija tih zaostalih muslimanskih skupina u nova društva bila je duga, mimikrijska i nasilna. Trebalo se i moralo odreći identiteta ako ostajete ili ako selite. U svakom slučaju ste bili na gubitku. Vrijeme vam nije bilo saveznik. Da li je sada? Danas kad šetate prostorima Kolašina, Niša, Beograda, Prizrena, Budimpešte, Pećuha osjećate tragove nekadašnjeg prisustva tih ljudi. Na to vas podsjećaju bar toponimi, onomanstika ne laže, poneki materijalni trag kao što je vrh nišana, zid od hamama, ili doksat na nekoj staroj kući.

Bašić je morao biti strastven istraživač. Opus mu to i posvјedočuje, a posebno iz narodnog stvaralaštva. Narod područja kome je i sam pripadao kasnije je bio zahvaćen procesima modernizacije, sačuvao je svoju narodnu kulturu i imao živo sjećanje i te je posredstvom njega održavao svoju identitetsku vertikalnu. Sjećanje je bilo dominantna forma te kulture. Bašić je kao pisac u sebi objedinjavao tu nepatvorenost narodnog sjećanja, epsku kulturu i modernističko vladanje pismom. Rezultat toga su njegove knjige. One obiluju dokumentarističkom građom toliko da se još i dalje mogu dopisivati, nijansirati.

Šta to sve znači na lokalnoj razini ponekad je teško valjano i ocijeniti. Tek u jednom širem evropskom i svjetskom kontekstu možemo razumijevati tu dokumentarnost njegovog teksta. Tu prije svega mislim na američkog istraživača sličnih fenomena Justina McCarthyja, sjajanog osmanistu i historičara demografije, koji se u knjizi *Death and Exile, The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* bavi istim problemom. Naime, ovaj američki istraživač je utvrdio, a na osnovu materijalnih arhivskih istraživanja grade nastale na više jezika, da je u naznačenom periodu na području od Kavkaza do Bosne bilo ubijeno preko pet miliona muslimana. Kada sam s pomenutim profesorom razgovarao u Sarajevu nije mi htio priznati da je u naš grad došao da bi otkrio tajnu našeg zadražavanja na bosanskim prostorima. Nastojao sam mu stvari pobliže prikazati, naročito kad je u pitanju bio zadnji rat protiv Bosne i Hercegovine, i objasniti prirodnost vezanosti jednog naroda za svoju zemlju, svoju domovinu i onda kada mijenja religiju, odnosno kulturu. Bašićev interes je komplementaran interesu Justina McCarthyja i veličina njegova istraživanja tek se može sagledati u obzoru tako velikih nadnacionalnih tema i projekata.

Žao mi je što Husein Bašić nije dočekao izlaženje iz štampe jedanaestog kola Edicije Bošnjačke književnosti u 100 knjiga gdje je uvršten njegov roman *Tuđe gnijezdo*. Moji saradnici ovih dana pripremaju taj rukopis za štampu. Iduće jeseni ćemo, ako Bog da, u Podgorici i rodnom Plavu, kada se cijelo kolo pojavi iz štampe, govoriti ponovno o Huseinu Bašiću. Onaj koji ima dobra djela vječno živi.

Zlatan ČOLAKOVIĆ

IN MEMORIAM HUSEINU BAŠIĆU (1938-2007)

Čitao sam Bašićeve romane i znao za njegovo djelo u vrijeme Jugoslavije, jer on je već tada bio vrlo značajan romanopisac i pjesnik. Učinio mi je osobitu čast time što je jedan od svojih posljednjih tekstova – izvanredni i nadahnuti tekst o bošnjačkoj epici „Zlatu će se kujundžija naći“, - napisao kao predgovor knjizi *Mrtva glava jezik progovara*.

Bio sam Bašićev gost u njegovom domu u Plavu, te u Podgorici. U oba navrata razgovarali smo o Avdu Međedoviću i bošnjačkoj usmenoj književnosti, kojima je dao nenadmašeni prilog nizom izvanrednih zbirk i kapitalnim četverotomnim izdanjem *Antologija tradicionalne usmene književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*.

O njegovom sjajnom novelističkom i pjesničkom radu postoji obimna literatura, pa bih samo htio istaknuti ono u čemu je dao najveći doprinos na mom polju. Kao neumorni istraživač i zaljubljenik u pjesničku riječ, i pisanu i usmenu, po prvi put je iznio pred šire čitateljstvo sadržaje niza arhivskih zbirk usmene epike i lirike, koje je dotad poznao samo neznatni broj znanstvenika (na pr. Luburićeva zbirka, zbirka Čamila Sijarića). Prvi je objavio Međedovićevu epiku u Crnoj Gori, i napisao niz odmijerenih i ozbiljnih zapažanja o njegovom djelu. Njegov je tekst o *Ženidbi Smailagić Meha „Avdo Međedović – Pjevač priča“*, najtemeljitiji eseji o Međedoviću u Crnoj Gori. Neobično mi je dragو što je izašao, u mom izboru, zajedno s tekstovima A. B. Lorda i G. Daneka, svjetski glasovitih proučavatelja Homera i Međedovića sa Harvarda i Bečkog sveučilišta.

Kao sabirač lirike i epike zabilježio je i objavio neke od najljepših bošnjačkih lirske tvorevine, od svoje majke Hateme, te neobično zanimljive plavske epske pjesme Jevrića i Muminovića. Navedeno antologijsko izdanje obuhvatno je predstavilo cjelokupnu usmenu tvorbu Bošnjaka Crne Gore u svim književnim oblicima, što je bio herojski poduhvat, izведен sa pjesničkim ukusom, znanstvenom akribijom, velikom ljubavlju i oduševljenjem. Husein Bašić ostvario je u ovom djelu plodnu i nesebičnu suradnju s mnogim istaknutim istraživačima (Z. Azemović, Lj. Rajković-Koželjac, I. Rebronja, D. Minjović i dr.), te objavio vrhunsku epiku Kurtagića i Čorovića.

Kao utemeljitelj i predsjednik «Almanaha», udruženja za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-historijske baštine Bošnjaka u Crnoj Gori, osnovao je danas najznačajniju kulturnu instituciju Bošnjaka. U sveopćem rasulu i u dobu vitalne ugroženosti Bošnjaka, Bašić i iistaknuti suradnici „Almanaha“ objavili su mnoge važne i dobre knjige, organizirali odvažne skupove i simpozije, te izdali preko trideset brojeva časopisa, kojima su dali dosad najveći doprinos svojoj kulturi i kulturi Crne Gore. Nadam se, i usuđujem se predskazati, da će se ovaj Bašićev poduhvat u budućnosti pokazati i kao njegovo najveće dostignuće. Vjerujem da bi to bila Bašićeva želja i njegov amanet onima koji ostaju.

Bašićevoj obitelji, majci Hatemi, kćerima Sejli i Amri, Edini i Madi, bratu i sestrama, unuku Ćazimu i unukama Lejli, Emini i Selmi, te svoj ostaloj rodbini, koju dosad nisam imao sreću upoznati, iskazujem duboku prijateljsku sućut.

Allah rahmet ejled!

Milika PAVLOVIĆ

KRIK - ZBIRKA JECAJA

Povodom pjesničke knjige *Kad su gorjele božje kuće* Huseina Bašića

1.

Dragi Bašiću, zar ne vidiš, Bog je – kako nam ga predstavlja njegov zemaljski komesarijat za informacije – pokrovitelj palikuća. Njegovi crnorisci niz svu Bosnu i Hercegovinu blagoslove piromaniju kao bogo-ugodan čin. Gospod te njihove činidbe ne knjiži u rubriku sagriješenja, jer je i On sam, kako znamo, stari beskućnik. Njemu nije potreban ni *most*. Ljudskoj nemoći i ljudskome očajanju – avaj! – neophodna je molitva kakvom takvom bogu. *Neophodna* - na isti način, iz istih razloga, kao i nesrećniku heroin ili marihuana.

Podsjećam na "jeretičnu" misao koju izusti visoki službenik božje kancelarije na zemlji - niko drugi do glavom i bradom mitropolit, Vladika Rade:

*Molitve su dobre i predobre,
ama one lijek ne bivaju,
one s neba klikuju ljekove!*

Osluškujem te "krupne riječi". Ne čini li se da one nameću prizor i sliku sudnice? Pred kakvim to svemirskim tribunalom, u postupku utvrđivanja istine, *pjesnik* svjedoči protiv popa i *Boga*!

Potom, i moja misao namah postaje zerici "drskija". Razvezuje se čvor sa jezika. Osmijeli se da, čak i protivno zapovijesti ministra vjera u crnogorskoj vldi, glasno zucne: nije Bog stvorio svijet.

Svijet je stvorio Boga. I to poznatim moćnim spravama. Bespomoćnost, beznađe, strah i očajanje – to su alati bogoustrojstvija. Balkanskoj pravoslavnoj alatnici mogu danas pozavidjeti i hefestovske kovačnice u paklu. Zahvaljujući generalima "Dušanovog carstva", dograbila je takvu opremu kojom može remontovati sve stare nebeske olupine i oživjeti sve svoje potrošene apostole. Oni koje ona predvodi razdragano su krenuli u svoju žalosnu prošlost.

Husein Bašić jednako govori o *božjim kućama* i o bezbožnim palikućama, rušiteljima hramova.

Dopustimo mezanini-ćeretaljku na božiju temu. Malko *pritjerivanja* i nešto *pretjerivanja*.

Nijesu li te ustanove nebeske propagande projektovane i namijenjene prevashodno onima rđavijima od ljudi, a malo manje onima boljima? Dobrima nije potreban popravni dom. Preče bi im bilo vježbalište duševnosti. Besprizornici ne vole ni svoj ni tudi dom. Po tome su bliži Bogu. Pjesnik Bašić kao da misli upravo obrnuto, te da bi svoju ranjenu dušu pitao makar i iluzijom. Iluzije su, ma koliko se sporili, izvor naših patnji. Ničeg zlišeg, a nikog tako uvijenog u saosjećanje i nježnost, kao što su iluzije. Uzimaju nas za ruku – i odvode na gubilište. Kako ne zapaziti podudarnost između njih i onog SS-cugsfirera što po glavi miluje jevrejsku djecu uvodeći ih na "kupanje" – u krematorijum?!

Bog je, mislim, da prosti Ministar vjera, iluzija nad iluzijama – *nadiluzija*. Staza do njega ne vodi preko *Blažovog mosta* no pored crkve Svetog Đorđa (Ne: *Đordija*), između palisada obmana i laži. Tako bezbožna džada, dovodi li ona u carstvo božje? Ako mislite da dovodi, onda je i to - ta staza - dokaz da je On najveći bezbožnik, jer u *istinu* spada i *put do istine*. Ovome svome heretizmu nudim za svjedočke – ne nikakav ministarski kabinet s ministrom – no sve "faze" tehničke revolucije, sve njene bojeve glave, prepune atomskog ateizma.

2.

Na kraju naše staze – strah! Survan nizbrdacom sa "brijega života", bačen u kal ništavila, čovjek padajući prekljinje: Gospode, primi me! Predstava je vidljiva, slika čak reljefna: dolje, na dnu (ili u izokrenutome "gore, na vrhu"), raskoračen, uvis podignute glave i brade, stoji Svevišnji, širi ruke i hvata bačeni lijes, upokojenu vreću zabluda i iluzija. Tada se spušta zastor tužnog pozorišta.

Uzeto preozbiljno, ovako gledanje i govorenje "na svetu temu" može izgledati previše nahereno, pa i dobromamjeran čitalac može posumnjati da ovom autoru baš ništa nije sveto, ili da on ne poznaje i ne priznaje božanstvene vrijednosti i tekovine ljudskoga uma i ruku.

Nije sasvim tako. Ne može se poricati da su i Bog i bogohulstvo, i pobožnost i bezbožništvo, isključivo u nama, kao naša ljudska "dobra" i "zla". Pošto je i Bog naša umotvorina, a zna se da nema ničeg ljudskog, toliko svetog da se ne može zloupotrebljavati i izvrći u svoju suprotnost, uvijek će se naći dovoljan broj *ne-ljudi* koji će uspješno zlorabiti i Boga – već prema svrsi i vlastitoj potrebi. Mada malo cinično, ali dovoljno istinito, neko je takvu praksu već ranije definisao, naglasivši da i sam Đavo ima pravo citirati *Sveto pismo* – u vlastitome interesu.

Teško je povjerovati da se može sročiti toliko uman *tarih* čija bi poruka i duševnost zaustavile zamah zla, zaštitile i odbranile jedan most

na Drini, na Neretvi, na Žepi ili preko koje druge rijeke i provalije. Doista, postoji li molitva ili kakvogod božje slovo koje neće ustrijeliti Mladićev top, vrat mu prezati Koljevićevi trbosjeci, ili ga neće progutati karamluk Kara-Radovana?

Namučiće se ko bude tragao za razlikama, dok su napadno vidljive i nametljive podudarnosti Boga i Buljbe, iz Gogoljevog romana. Oni su obojica, na sličan način, nesrečni i zli roditelji. Kao tužioci slijepi su od gnjeva, kao sudije nepravedni, a kao egzekutori neumoljivi. U njihovome kodeksu svega je jedna odredba. Oni su sve – "tvorci", tužitelji, sudije, dželati. Citirajmo Tarasa: "Ja sam te rodio – ja će te i ubiti!" – sikče Zaporozac, i ubija sina. Citirajmo i Boga: "... hoću da istrijebam sa zemlje ljude, koje sam stvorio... Jer evo pustiću potop na zemlju, da istrijebam svako tijelo u kojem ima živa duša pod nebom; što je god na zemlji sve će izginuti." I pušta potop.

Cedomorci rade svoj posao. Ispod, ili iza svega, proviruje satiričan paradoks, napola vidljivo, ili možda hotimično slabo prikriveno, iznenadenje, koje može "radovati" svakoga "kriptoateistu". Ta božja odluka o smaku svega što je "pod nebom", svega u čemu "ima žive duše", baš takvo *pismo* nosi cinično podrugljiv naslov – *Knjiga postanja* (!)

Bog je ataman, ne sa Dona već sa Drine. Njegovi Kozaci sa Romanije rugaju se svemu svijetu: šta će i čemu *most* na ovome dunjaluku, jer – šta će i čemu sam dunjaluk. Pandžama, kukama i zavrakama otečepaju sve ponore zla, ruše sve ustave nečovještva, i na bosanski narod puštaju zlikovački potop.

3.

Mimo i preko tolikoga današnjeg mostolomstva, survanja i razura, umno i plemenito čeljade pridružiće se pjesniku Huseinu Bašiću i, sa njim zajedno, zadržaće i braniti *ideju mosta*. Sačuvanje i njegovati duhovni, metafizički smisao *božje kuće*. Drukčije se neće moći preko srama i zuluma, niti bi se imalo gdje stići ako se na horizontu ne bi nazirale konture doma umnosti, čovječnosti i slobode.

Neimar Hajrudin, ili onaj "neznabوžac" što vjerovaše da, podižući *most* na ovome svijetu, time otkupljuje duši plac u raju – ili je zaboravio ili podcjenio kivnu "dušmansku sabљu" kao djelitelja "božanske pravde", veli Husein bašić. To što je Most visokog i vitkog stasa, što je gracioznih linija i ima ljupkost srne, što je sličan jelenu u skoku preko ambisa, toliko ženstvenog izgleda, a tako muževan, – sve skupa kao da podstiče na zlobu, gnjev i kivnost mostoloma. Rušitelj je od svoga vođe primio javni blagoslov, a od pastira svoje vjere ausvaja ceremonilaj-zulumčara. Una-prijed je "osloboden" grijehova u poslovima nacionalnog reditelja "novog poretku stvari" na božjoj potkutnjici. Za takvoga su ruševine samo prerušeni svijet, upodobljen njegovoј patološkoj mjeri.

4.

Kakva je misao bila na papir ispisana rukom Meše Selimovića, pa potom njegovom rukom i prebrisana? Je li razlog tome piščeva odrvana od banalnosti, kako se pita i Bašić? Zašto je nalog brisanja bio jači od naloga pisanja? Je li to samo trag poznatog iskustva da je umijeće pisanja, ustvari, umjetnost brisanja? Ili su nad hartijom u polju koje bjelina brani, naše ruke – Kain i Avelj?

De, istinito odgovori na ova pitanja, majčin sine.

Zar je moguće odgonetnuti, "odgovoriti", ako je, od naše dvije ruke, jedna mostobožac Hajrudin, a druga – srpskohrvatski Mostolom? I još avetijskije: ista ruka – čas je ono *prvo*, čas ovo *drugo*! Tada, kad "selimovićevska" ruka briše, kad pravi crnu kajdanku sa partiturama pogrebne muzike, ispunjava li tada božji blagoslov, vrši li svoju *nadmoćniju* misiju, ostvaruje li zadatu ulogu *pandže u patroli*, obavlja li posao biblijske bratske ubojnice "o-desno-rame!" i "nagotovs!", kako najviša čovječnost, sveljudska ljubav, čak ni gerilskom besputicom, ne bi promakla i preživjela?

Bogovi ne trpe ljudsku prevlast ni u čemu, ne podnose i ne dopuštaju da i od koga budu – nadbogovljeni. Nije li, s toga, onom *najdesnjem* i u našoj desnici, nekom tajnom božjom klauzulom, dato da u svakome ljudskom *pismu* bude nadmoćni bratski zloduh, kao što je Kainu dato da bude pobjedničko čedo *Svetog pisma*? Predstavite sebi kakav mora biti duh i karakter onog "stvoritelja" i "svemoćnika" koji je "svoje djelo" obružao tako paklenom unutarnjom zavadom?! Vrijedi li pred takvim klečiti i moliti, od Onakvoga iskali milost za *most*?! Taj na otvorenoj sceni, nad žrtvom, kao da lije suze samo da njima okali sjećivo u dželatovoj ruci.

Precrtavajući retke slova, da li je time Selimović obuzdavao neku misao, "neobuzdanu i užasavajuću, koja se drugačije nije dala ukrotiti" – pita se pjesnik Husein Bašić. Malo podozriviji zapitkivač mogao bi i drugačije dvoumiti. Tom dahijском sjećom "knezova" u svome literarnom pašaluku, otkidanjem nepokornijih, viđenijih, umnijih "glava", koje "strče" iz provincijske kaljuge rajetinske kolonijalne svijesti, – da li je prokleti, podli Samocenzor prisilio Selimovića da ide na ruku "dahijama", umjesto na pomoć raji? Ako je na taj način ubijao "užasavajuću" misao iz svoje glave, da li je time ukrotio užase, preduprijedio zlo "koje se može dogoditi čovjeku"? Možda je Selimovićeva misao, pošto se otela i "nesmotreno" izletjela uplašila nenačete beline i svijetlosti, pa ustuknula u tamu, vezana za zid čutnje i patnje u kavezu pod kosom.

Nevoljno, kao i hiljade ruku sadašnjem jadu, i ruka velikog romanisjera "počinila" je "ubistvo", postala ataman, dahija – Kain.

U današnjim okolnostima i pri sadašnjem "čitalačkom stanju" tumačeći Selimovićev notni "harakiri" sistem, učini se da nema jasnijeg, poru-

kama i značenjima punijeg, glasnijeg i razgovjetnjeg govora od Selimovićevog "crnog dijagrama". Najistinitije govori grob. Riječ je postala iznurenji logoraš ili nitkov. Pogledajte tu potresnu grafičku anticipaciju masovne grobnice! Višerazredni nizovi bodljikavih žica koncentracionog logora! Kao da "ispod ovog zatrpanog groba" leži neugrobljivo proročanstvo: smak! Prema kazivanjima Biblije, ni Bog nije smislio ništa užasnije.

Crni dijagram – njemu epitaf. Šarijaži smrti. Paralelno ispisana crnina. Nezemaljska grobnica za cijelu jednu zemlju i za sve smrtnike u njoj. Prostrit na bijeloj papirnoj plahti, Selimovićev crni dijagram vidi se kao tabut za njegov bosanski narod i njegovu Bosnu...

Ase ležit zemlja Bosna...!

5.

Kulenovićevi stihovi, kao Bašićev *moto*, dramatizuje već dramatizovano.

Bješe li Skender *duhovni otac* (božanski bezgrešan) pravoslavne majke Stojanke? A kakva to hrišćanska bestijalnost danas, "u ime srpsstva", obeščasti – u njihovim predačkim domovima – pjesnikovu nenu, kadunu, sestre i kćeri muslimanske, goneći ih da prisilno budu majke "djece pravoslavne"?! Je li to uzdarje pjesniku, tvorcu *Knežopoljke*?

Breme zločina i srama, što ga srpski i crnogorski fašisti danas navljuju na grbaču i obraz srpskog i crnogorskog naroda, biće trajnije i teže od planine Etne kojom su bogovi kamenovali trojicu mitskih giganata.

Kulenovićeva nada imala je svoj tok, svoj žubor, muzički zvonke kaskade i svoje, makar bogomoljski i romantičarski zanosno i veliko *ušće*, – viziju sveljudske sloge, ljubavi, bratstva, slobode. Današnji amoci hoće pjesnika Bašića da liše *svake nade*. Nad njim, i nad svima nama, onaj "stoglav satrap", iz citiranih Kulenovićevih stihova, porušio je ne samo zvijezde već i cijeli nebeski svod.

Ako bi predanje – da su Most-kolijevku, i u njoj Mostar-čedo, između neba i zemlje podigle i zanjihale ruke *neznabožaca* – bilo istinito koliko i užasna istina da su ga ubile ruke onih koji su "spoznali Boga", pa "njemu za ljubav", "njemu u slavu", počinile to umorstvo, – recite, molim vas, na kojoj ste strani, uz koga ćete stati, koju ruku ćete cjelivati, bez bojazni da ogubate svoja usta?

Pjesnik će slaviti "neznabošće", bića bez iluzija, život izvan obmana, čovjekovo graditeljsko nadmetanje sa svemirom. U protivnom, njegova će riječ usahnuti i zamuknuti prije nego li njegova usta.

6.

Izgleda nam uzaludnim napor i zalet ljudskog govora da se "uspjeh" i "poetskom snagom" uznese *iznad* poetike Mosta. Evo, poslušajte.

Elegija. Lirska poema. Sonetni vijenac od tunelije. Bosanskohercegovački Ponte Roso. Jedini most na stihovima u temelju. Kameni tramplino sa kojeg u vodu skoči *dijete*, a iz Neretve na obalu ispliva – od rasli. Zimi pod njegovim lukom vitlaju jata galebova pa se čini, veli neki izbjeglica, da se obale grudvaju. Mocartova muzika. Betovenova simfonija. Smioni trag ruke Kožde Mimara Sinana, "Mikelandela islamskog svijeta". Mostarski Most je posljednji dragulj graditeljstva epohe Sulejmana Veličanstvenog. Te godine, kad je car preminuo pod Sigetom, na Neretvi se uzdigao Most, jednim stopalom na brdu Humu, drugim na Veležu. Jeden *veličanstveni* nestao, drugi, još veličanstveniji – nastao...

Svojom dugotrajnom arhitektonskom nedostižnošću kao da je ova građevina ugrozila božju "sveprisutnost" u ljudskome prostoru. Naspram "religijskih zdanja", postavljenih u mitološke magle, Most je 427 godina, bez umora, prenosio ljude i njihova bremena u oba smjera preko provali, temeljno oslonjen na poetsku magiju i neimarsku maštu. *Krst* i *križ* kao da se pobojaše da će, pred licem neba i zemlje, ostati vječito *nadmašeni* i biti konačno pobijedeni zadivljujuće izazovnim lukom Mimara Hajrudina Mlađeg. Zato navraniše podnapite guslare i *gange(re)* da njegovu tetivu pokidaju i njegov lik survaju u Neretvu.

Uprkos nacionalističkom rušiteljstvu i pamdemonijumu, i dalje oba mostovna kraka, po principu nepojamne "objektivne metafizike", i dalje uznose ka zvijezdama, i dovode na zemaljsku utvrdu. Po njihovom smjeru, do juče vidljivom i stvarnom, i sada živa ljudska rijeka – nezemaljski – meandrira i, kao u fontani, njene čestice svjetlucaju i vrcaju. Kraci Mosta jednako ostaju u svojim sadašnjim funkcijama: jedan *-izvod* iz banalnosti i *uvod* u maštu, drugi – stubište iz mašte u višu *realnost*. Oba zajedno – andeoska krila za uzlet u duhovnu galaksiju. Pritom, podnebljene na stamenim uporištima – na kamenu Hercegovine i na neuništivom duhu Bosne.

Možda ni sam Bog nije imao snage da otpri toliki prestiž savršenstva iz ljudske ruke nad njegovom božjom, rukotvorinom, pa je namignuo mantijašima da odmumlaju i odnjucaju blagoslove polomu i umorstvima, a zažmurio kad se podigla njihova krstaška sjekira nad glavom bosanskog naroda. Mamutska samoobmana o "nebeskom narodu" najpreči je put u samouništenje. Preko te stihije broda ni čuprije nema. "Nebesnicima" ni njihovome Bogu ne trebaju mostovi zemaljski. Demoni takvoga pohoda u nepogodi prizivaju Lazara za svoga vezira i vozara niz paklenu maticu, tješe brodolomnike da je njihova lađa čarobna "Ijuska od jajeta", ne treba arapske nafte, pokreću je "vesla srebrna".

Pravosvještenici bezobzirnosti i ostalu svoju gomilu oslobađaju obaveze na bilo kakvu obzirnost. Njihova regimenta mogla bi zdrobiti i čuvenu Rodenovu kompoziciju *Poljubac*, kraj Sene, sa istom ciničnom hladnokrvnošću i, čak, divljim sladostrašćem, kao što su slomili Hajrudinov "Mostarski poljubac" na Neretvi. Pošto su svojim pandžama naš narod zgrabili za perčin, dušu mu iščupali i predali je đavolu, a zatim ga gurnuli u bratoubilački pokolj, domaći demoni se naglas "iščuduju": kakva to tuđinska mržnja i zavjera demonizuje Srbe i Crnogorce?! Tako gromkim, prijetećim tonom "iščudavanja" zapitkivači učutkuju istiniti odgovor, iz bilo kojih domaćih usta, koja bi se odvažila da progovore. I sami dobro znaju poraznu i prijeteću istinu o sebi.

7.

Prethodno su postavili cilj: ubiti ljubav, pokidati sve njene niti, zatrijeti njene motive i razoriti svaku volju za bilo kojim vidom ljudskoga zajedništva na tlu Bosne i Hercegovine. Milionsku populaciju ljudi rođenih u "mješovitim brakovima" označili su kao "pse latalice" koje treba posmicati. Muslimane, narod evropskog slovenskog etnosa, osudili su na biološko istrebljenje, uvjeravajući zapadni svijet da su to Turci – opako sjeme azijatskog fundamentalizma u srcu evropskog hrišćanskog kontinenta. Svoju poznatu tezu, da "zajedničkog života više nema niti ga može biti", neumorno potkrepljuju i ostvaruju svim sredstvima – ubijanjem, silovanjem, pljačkom, zgarištima, progonima, sveopštim zatiranjem. Devastirali su mnoge, a žure da razore baš sve osnove bilo kakvog konvivijuma. Žele da ostanu "čisti" i sami. Što se *čistote* tiče, i slijepci vide koliko su se (i koliko su nas) zaglibili. U ovome drugom – "postigli" su mamutski učinak. Oko sebe (i oko nas) spleli su guste rešetke kaveza. Svijet nam je s gađenjem okrenuo leda. Naši krstaši, perjanice "nacionalnog ponosa" i "dostojanstva", koji tvrđahu da se "neće savijati", odavno kleče na koljenima pred Crvenim krstom svijeta, s rukom ispruženom za humanitarno milosrđe.

I preko toga, jednako tuve narodu u glavu da je baš takva *njihova politika* – spas za narod, jedina uzdanica narodnoj časti, miru i blagostanju. Najteži naš poraz je upravo u činjenici da većina tu uzdu prihvata i njome se dobrovoljno zaviličava?!

8.

Ćamil Sijarić se ispovijedao da se pred svojom savješću kajao zbog "lične neskromnosti". Obuzimalo ga je nezadovoljstvo što na nogama nema obuću kakvu želi, a kad je, nekom prilikom, ugledao *pred džamijom* čovjeka koji nema nogu, – sagorio je od stida.

Pjesnik Husein Bašić kaže da on danas, makar da je go i bos kao Adam, i pored toliko mnoštva mladih bezrukih i beznogih ljudi, ni jednoga od njih ne može vidjeti *pred džamijom*, jer – ni džamije nema! I ruke i noge, i *božje kuće*, "počistili" su bogougodnici balkanskog etničkog puritanizma.

Postoji li doista *iko* i *išta* pred kime će se postidjeli i uplašiti sadašnja surovost koja urla Bosnom i Hercegovinom?

Ironija je govoriti o razbojničkom studu. Takvi su, reklo bi se, još prenatalno iskoračili iz ljudskosti, a Pravda je i onako povezanih očiju. Kome tužni, a nedužni, da upute molitvu? Bogu nije potrebna ni jedna kuća, a kamoli cijeli grad ili svo selo. Taj se čvrsto ukopao u svoja neljudska nebesa. Zašto da svoju brigu rasipa na *most* i narod *mostobožački*? Preko svoga potopa Bog prepliva na lađi izdjeljanoj rukama naših iluzija. Voli zabludjele, zbumjene, uplašene i mrtve. U poslovima vrhovne tiranije stupa u udruženje jedino sa svojim bratom Natanailom. *Nebeska braća* no vole ogledalo, preziru javnost, progone podozrivce i sumnjala, ljubazni su jedino prema upokojenima, kojima ne trebaju prijatelji. Munjevito i nepogrješivo pepoznaju sebi nesklonu opoziciju, – "svoje" Liberale i Socijaldemokrate, bič koji ih izgoni iz skrivalice, i ključ koji otvara njihov rebus.

*Spavaj, amidža-Čamile, ne beri brigu,
taj narod nema obuće,
al' nema ni nogu!*

Ovi Bašićevi stihovi stoje kao impresum ustrijeljene duše, izjecan, isplakan, izridan u bezljuđu, pod gluvim nebesima. Oni zvuče kao glas samodršca, silnika, tiranina-rugača, dok odbija plebejski amandman o miru i nadi, nego na normativni pjesnikov govor. Bašićeva "utješna" poruka pjesniku Sijariću kao da je prepisana sa nekog od krvavih "tariha" što ih danas na dušu i biće Bosne i Hercegovine urezuju hrišćanska kama srpskohrvatskog fašizma.

9.

Pod barjakom svetosavlja, pomahnitali nacionalistički stampedo razbio je svoju lažnu masku na licu, udarivši o samaričansku naivnost i nevinost trebinjskih Muslimana, i još više – pri sudaru sa prvim Čovjekom koji gordo zvuči – Srđanom Radovim Aleksićem. Pred cijelim svijetom se tada razgolitila i iskazala čeljust srpsko-crnogorska fašizma.

Aleksić Radov Srđan – ARS – anagram moralnog imperativa i podvig-a, amblem tragične umjetnosti. Anti-Radovanovski-Srbin! Anti-Ravnogorska-Svjest!

Srđan se na aždaju zaletio kao goloruk *dječak*, a u smrt stigao kao *starac* Sokrat. U vječnosti će stajati naporodo sa onom Durmitorkom andeoskog lika što se istreže iz ruku fašista i strmoglavi se sa obronka u lomaču zapaljenog roditeljskog doma, da ne bude obešćaćna. Poput mostarskih dječaka, kad "ispit zrelosti" polažu – s Mosta u Neretvu – i ona je u vatru zaronila kao *djevojčica*, a iz pepela izrasla kao *Majka*, vestalka ognjišta narodne časti i djevičanstva.

Smak svijeta mogao bi se ispuniti do kraja tek ako bi ovakva *djeca* ostala bez potomstva u ljudskome rodu.

Ispunjavajući najviši zahtjev narodne etike; podaj imovinu za glavu, i glavu – za imovinu, oboje žrtvuj za obraz, a obraz – ni za što, Srđan Radov Aleksić kao da je istrcao iz Kulenovićeve poeme da brani i spasi uprljani obraz i zgaženu dušu svoga naroda. Zbog toga su mu lobanju kundacima smrskali ratnici svetosavlja s "mrtvačkom glavom" na kapi i zlatnim pravoslavnim krstom o vratu.

Ima li, u ovoj "grdnoj plačnoj pomrčini", spomenika svjetlijeg od ovog što ga Srđan Radov Aleksić sebi uzdiže pod Leotarom? Sigurno je da nema skupocjenijeg ni veličanstvenijeg. Najvjerniji i najtrajniji spomenik čovjeku je – Covjek. Doduše, po najtežim proporcijama, ali u ovoj vrsti "arhitekture" neograničene su mogućnosti nadmetanja.

10.

Koristeći sintagmu i pojam *božje kuće* kao metaforu *božanstvenih* dometa i vrijednosti neomedenoga trajanja u ljudskome stvaralaštву, Hussein Bašić brani i baštini to svoje pjesničko *vjeruju*, vlastitu *meta-religiju*. Ne nalazi neprobojnijeg štita pred demonskim rušilačkim nagonom. *Božje Kuće*, pod čije sljeme je bezbožnička ruka podmetnula ognjenu baklju, u Dašićevoj poetskoj slici bljeskaju kao konveksna ogledala stvaralačkog genija muslimanskog naroda. Pred njima se lice rugobe vidi još rugobnjim, kao što se i andeoski lik ljepote i plemenitosti u njima pravedno uvećava. Ta sočiva, na žalost, niješu nesalomljiva ustava nasilju i rušilaštvu, ali jesu dešifr demonizma. Njihova konveksija, u Bašićevoj pjesničkoj vizuri, ima fukciju onoga snijega koji "ne pada da pomori svijet", već da zvijerad pokažu svoje tragove. I sam autor, bez zaštite, stoji usred toga zvjerinjaka. S toga njegov poetski "izvještaj" bolno podsjeća na Plinijevo svjedočenje o smaku Pompeje.

Božje kuće su i one sa drugačijim konfesionalnim znakom, zapaljene gnjevom odmazde ili plamenom nužne samoodbrane, zločinjenjem u obrani od zla, pri čemu je *zlo*, ipak, zajednički imenitelj. Bez toga "fragmenta" mozaik bezumlja ne bi bio potpun.

Vjerovatno nasuprot "stručnog znanja" i ličnim očekivanjima *psihijatra*, generalnog upravnika naše balkanske ludnice, i njegovog konzi-

lijuma, pjesnik Bašić ostaje pri uvjerenju da šedrvan *pred džamijom*, izvor *kraj manastira*, fontana u sjenci *katedrale*, i(li) slični prirodni i moralni izvori, svoj gutljaj ne uskraćuju nijednoj *ljudskoj* žednji zato što ona ima drugaćiju religijsku i vjersku legitimaciju. Možda bi i Bog mogao prepisati i, kao jednu od svojih zapovijesti usvojiti, grafit sa titogradске fasade: "Oni koje vjera razdvaja – jedini su nevjernici!"

11.

Osmotrimo li novovjerske "darove" *zatvorenoga bratstva*, nacionalizma, vidjećemo da ukupni sadržaj "paketa" čine - *žestoka uzvraćanja* (nedužnim i bespomoćnim), prljavo *etničko čišćenje*, oslobođilačko zadovoljstvo pregrijano do sladostrašća, a *pobjednički trijumfalizam* izvan okvira razuma. Usijanje je na vrhuncu, ludnica ključa punom snagom. Gradove i sela s pretežno muslimanskim življem "moderni hrišćani" najradije "čiste" bombama koje se zovu "krmače". Iz zemaljskih panjega i sa "nebeskih" visina nad Bosnom i Hercegovinom rokće i roka "časni krst" – *svinjama protiv Muhameda*(!) Novi izum u prilog hrišćanskom humanizmu i renesansi, na razmediji dvaju vjekova!

Na zemlji, dolje, pucaju krateri, zijejavaju jame, bukte lomače, uzdižu se generalske kolonade krstača i raspeća. Pakao otvara vrata i nudi "ubježište" – muslimansko narodu (!) Balkanski odjel *minhenskih pivnica* dokazao je da u svemu pripada takvoj "evropskoj tradiciji". Bosanska lokanda izdašno pruža diplomatske aperitive Evropi i svijetu. "Stara dama" respektuje zlikovački verbalni žongleraj, i pijucka s njima za istim stolom. Njeno staro zaziranje i podozrenje polaskano je "stilskim" smicalicama i sofistikom novih dželata da oni, svojim krvavim balkanskim činidbama, štite katolički Zapad od "aravijanskog mora" i potopa, da svojim hrišćanskim bodežom dočekuju Aziju – na Drini... Uvjeravaju evropske dvorove da ta Azija s polumjesecom na čeli, svoga hata ponovo zaigrava put Beča, a oni je – "ne sebe radi" – zaustavljaju pravoslavnim dizginom.

Na takvim "uslugama" je, čini se, osobito cinično i podrugljivo, nezahvalan alojzijanski Beč. Bez uobičajenog bidermajerskog laka i tonu u diplomatskoj konverzaciji: nemojte nas vi štititi. Sačuvaj nas bože takvih zaštitnika. I spušta slušalicu. "U kući obješenog" nesuvislo "govori o užetu"; propustite "otomanskog konjanika na nas. Ako nas taj mudžahedin satre i sasiječe, i mi ćemo – kao i vi – postati "po porazu slavni". I o našoj će "pobjedi" – kao i vašoj – zvono pariške crkve tri dana lagati.

12.

Da li zbog toga da sravne *kovačnicu* i razjure bjelosvetske *kujundžije*, okupljene na stalnome saboru pod tim krovom, danonoćno pogružene u filigranstvo *bratstva i jedinstva*, "komunističke obmane i pod-

vale", ili s toga da bi proveli etničko čišćenje stilova u arhitekturi, svetosavski topovi sa Pala obavili su kristijanizaciju *Vijećnice*, u kojoj je stanovala Svjetska Književnost. Spaljeni su – Biblija, Kur'an, Talmud i ostala sveta pisma Istoka i Zapada, kremirani – Homer, Dante, Njegoš, Selimović, Dostojevski, Šekspir, Andrić, Krleža, Prešern, Koneski, Hajam, Crnjanski, Kafka, Niče, Vuk, srpski Otac nacije, Donkihotov babo, i ostala nekrst. Spisak poginulih je beskrajan. Preživjelih nema. Istraga još nije "u toku", a hoće li je biti – ne znamo.

Ne treba isključiti pretpostavku da su, možda, ukućani stradali – zbog kuće. Zdanje *mavarškog stila*, hurija među građevinama, pa još u sred "srpskoga Sarajeva"! Udri bandu!

Ustanovi li se da je to "uzrok požara" – Alhambro, pričuvaj se!

Ljudska tragedija, tvoje ime je – Bosna!

Svijete, tvoje je ime – zvjerinjak!

Na prometejskoj katedri Bosne i Hercegovine Evropa je pala na ispit. Posrnula je, zgruvala se, zadobila sve frakture koje se pri *padu* zadobiti mogu. Crni humor postao je jezik gnjeva i jedini oblik prezira kojim se još može poslužiti unesrećena raja, ostavljena na promajti tiranije.

"Evropo, izdrži. Bosna je uz tebe!"

Takvim sloganom bosanske izbjeglice pred vratima evropskih palata "ohrabruju" ministre demokratske alijanse. Na sav glas promovisala se ona kao zaštitnik mira, nevinosti i slobode. A gle – evropski lordovi i svjetski političari, kroz mutna stakla državničkih maski, diplomatskim osmijesima zasipaju bosanski narod, satjeran u dušegupku. To nazivaju "dobrim uslugama" i "humanitarnim konvojem". Tragično je pokolebana čovjekova nada i vjera da će umni, plemeniti demokratski svijet pravovremeno "tiranstvu stati nogom za vrat" i "dovesti ga k poznanju prava" – svuda, ma gdje bilo ugroženo ljudsko biće i ljudsko pravo.

13.

U sveopštem gubitništvu i gubilištu preostaje povjerenje u velike "sanjare stvarnosti", u one među pjesnicima koji nikad ne iznevjeriše *datu riječ*. Mak Dizdar, smeđi bosanski Dilen Tomas, ispod svog stečka, iz nesna od sna, u javu javlja nepokorenjavku:

*Bosna da protiš jedna zemlja imade...
Da protiš
Prkosna
Od sna.*

Pred Bosnom je uvijek *plava rijeka*. Ona će uvijek morati *preko rijeke*.

Neprecizno je o ovoj knjizi zaključiti: Bašićevi *lirske zapisi*. To je zbirka gorkih jecaja koji su se zgusnuli u krik i, poput plamena zapaljenih *božjih kuća*, objema rukama hvataju se za nebesa. Selimovićevo "obuzdani", "ukroćeni", crnim tušem prekriženi retci, i Bašićev poetski govor, žive u zajedničkome bolu kao ista misao. Prvi put je data vizuelno, – kao nijema, zatvorena reka, drugi put izražena *zvučno* – kao pjesničko slovo nad krležjanski otvorenim grobom.

Ako se bar malo povjeruje ljupkosti mitske stilizacije da su andeli naučili ljudi podizanju mostova, – nema zemlje u kojoj je prebivalo više ovih krilatih učitelja no u Bosni, niti je od Bosanaca bilo darovitijih učenika i u jednome njihovome liceju te vrste na ovoj grudvici blata. Pjesnik-neznabojac izgubiće obije ove vrline ako posumnja u povratak *andela*, u obnovu njihove škole i ponovo nadomljenje njenih raskućenih đaka. Neyjernik je ko nema snage, ili ne umije, u takvu Bosnu vjerovati.

Husein Bašić i *umije i vjeruje u svoju Bosnu*, veoma blisku i sličnu Dizdarevoj, ali i ponešto drugačiju. Bašićeva Bosna, da bi se rodila iz svog sadašnjeg krvavog nesna, mora se štititi, braniti i odbraniti – nesanicom. Biće to zemlja, da prosiš, prkosnija i od samoga pjesnikovog sna i, da prosiš, *jedna*. Ovakvo *vjeruju* – najviše ljudsko, a kao *ljudsko* – jedino trajno moguće.

Gorki će mi pomoći: "Ja ovo propovijedam, i u ovo vjerujem."

(*Mak, broj 2-3, Novi Pazar, 1993-1994*)

Alija DŽOGOVIĆ

HUSEIN BAŠIĆ: PUSTA VRATA – KRIVICE
Podgorica, 1998.

Svojim književnim korpusom, predmetom i tematikom djela, literarno-jezičkim vrijednostima, Bašić je izišao iz lokalnih književnih granica i uvrstio se u pisce koji imaju evropske kvalifikative i značaj. On je na najviši umjetnički način inkorporirao u literaturu jedan balkanski vilajet, i zabit, njegovu sinhronijsku i dijahronijsku istorijsku projekciju, i egzistenciju, njegov originalni živi jezik, ali i nemušti jezik stvaran u prokletijskim lingvističkim izoglosama gdje su se još od starih Pirusta i Rimljana dešavala čuda sve do ovoga našega smučenog vremena ispunjenoga apsurdima.

Bašićev stvaralački orfejski duh vinuo se iz prokletijskog eksponta (u smislu apelativne odrednice, simbola i znaka za prepoznavanje egzistencijalne i topomorfne slike) u svijet literature čije su vrhove obilježili bard Avdo Međedović, naši alhemijado pjesnici, Čamil Sijarić, Mak Dizdar, te naš (posebno apostrofiram naš) Meša Selimović, i oni narodni pjevači koji su "crne dukate" pretvarali u "suho zlato" – po kojem nas je upoznao slavni Gete (posredstvom Alberta Fortisa) i one po kojem se danas prepoznajemo u svjetskoj literaturi, od Prokletija do Harvarda.

Bašićev literarni – umjetnički korpus, i onaj koji afirmiše naše bošnjačko usmeno pjesništvo, neodvojiv je od onoga što nazivamo književna tradicija i književno iskustvo, odnosno književno nasljeđe Sandžaka i Bosne koje nam je ostalo kao najveće duhovno i materijalno blago. Bašiću pripada zasluga što je ove tokove usmjerio prema onim našim najvišim književnim vrhovima i prema Evropi – u kojoj ćemo se prepoznavati i po književnosti i po našem bogatom narodnom jeziku.

Husein Bašić, u svojim pjesničkim i proznim knjigama kazuje one što jeste. On objektivno, jezikom i postupkom iskusnog umjetnika, zapisuje sve što se u prokletijskom kolovratu iskotrljava i kotrljalo, piše "istoriju" i literaturu vremena i svijeta čija su sve vrata bila pusta i opasna u istoj paraleli u kojoj su bila i ona na koja je slavni Dante ušao u Pakao i na kojima je pisalo "Ostavite sve nade vi koji ulazite". Slavnoga Dantea kroz Pakao vudio je takođe veliki pjesnik Vergilije, a Huseina

Bašića kroz prokletijski pakao i ona Pusta vrata, kamena i tjesna, južno od Gusinja, i kroz predjeli bajki oko Hridova, Devojačkih krša, Mečnih hrupa, Temnjaka, Plavskog jezera i Gradina u kojima su boravili junaci i vile – dakle, kroz tu bajkovitu i mitološku realnost vodila je ogromna energija i ljubav da baš taj egzotično-apsurdni svijet iz priča i legendi, i iz svakodnevnog života transformiše u literaturu.

II

Bašićeva knjiga "Pusta vrata" je djelo koje pripada ciklusu romana čiji je zajednički literarni imenitelj "Krivice" i kojem pripadaju još romani "Krivice" I i II, objavljeni 1906. godine.

"Pusta vrata" su djelo u čijoj je osnovi literarno-istorijska priča o vječitoj temi apsurda, prelaska iz jednog svijeta u drugi, iz jednih društvenih sfera pakla u druge takođe paklene afere – sve to paklenim stazama i dračama života. Bilo sa koje strane da se prođe kroz Pusta vrata, ulazi se u pakao. Dakle, iz pakla – opet u pakao. Iz njega nema povratka, nema čistilišta niti rajske vrtova. Od ljudi ostaju šćućurene gomilice kostiju i sjenke sa one ili ove strane linije egzistencije – ovozemaljske i one vječite. To je osnovna ideja i suština ovoga djela i njegova najglavnija literarno-umjetnička konstinkuanta, njegova filozofičnost egzistencijalnih i socijalnih sadržaja svijeta koji se rađa i umire u Prokletijama, provlači se kroz iglene uši, koprca se i batrga, i svoje kosti slaže po prokletijskim klancima i "srkbinama", kako kaže Bašić, te su i same one planine onoliko narasle od ljudskih kostiju, pa se čini da na svakoj čafi i skrbini čuči po neki insan ili štrči njegova kost.

Pusta vrata, kao geografski pojам, i jesu pustinja u paklu. Ona su realnost. Taj surovi realizam čini da ova Bašićeva knjiga ima široke literarno-istorijske kvalitete. Ona je klasična literatura, ali i istorijska panorama vremena u dijahroniji i sinhroniji, jer se egzistencijalni sadržaji kreću po zakonima smjenjivanja jednog zla drugim i to tako kruži od iskoni, kao prirodni ritam apsurda.

Roman "Pusta vrata", kao umjetnički sistem, je slika stvarne istorije i životne realnosti, poetski inventar ljudskih ponašanja. Pripovjednim manirom Bašić je izlagao konkretne događaje tipične za život određenog društva i aktuelne istorijske epohe. Epski svijet romana identificiraju se kao realno-istorijski, dakle kao postojeća stvarnost – sa elementima naturalizma i latentnog pesimizma, jer konkretna stvarnost nije pružala drugačija umjetnička rješenja u kontekstu ove poetike. U tome je pišeća kreativna vještina i umješnost, sposobnost njegove opservacije i literarnog iskustva. Po tome je i Bašić umjetnik prvoga reda. Epski svijet ovoga romana on je iskazivao sistemom originalnog epskog jezika i epskog

mišljenja, metodologijom romaneske hronike, pripovjedne deskripcije i unutrašnje monološke priče, upotrebljavajući dijaloški postupak u onoj mjeri kada je u funkciji ekspresije i dramske situacije, odnosno u funkciji epske organizacije teksta i prenošenja autentične pripovjedne informacije – one u kojoj je istorijska stvarnost inkorporirana u epsko polje sa semantičkom konstituantom romana panorame, romana društvene sredine i socijalne tipičnosti.

Roman "Pusta vrata" je djelo epskih karaktera i epskih događaja.

Ovdje je tok konkretnog istorizma, modernog političkog mita i političkosocijalne fantazije, transponovan u epski literarni istorizam, sa svakodnevnim folklorom obmana, nasilja, propalih iluzija, lažnog patriotizma, otimanja, niskih strasti, lukavosti i dostavljačke logike – svega onoga što čini sadržaj zlog vremena i primitivnog viteštvu nasljeđenog iz guslarske epske romantike i pseudotradicije.

U kontekstu literarne semantike djela "Pusta vrata", pored opštih romaneskih konstituanata, slično romanu "Kolovrat", zastupljeni su i elementi satire i sarkazma kao psihološko-moralni kvalifikativ određenih slojeva društvene strukture, nosilaca vlasti i ideologije, poltronskonasilničke logike, moralne mimikrije i promašenosti. Satira u ovom romanu je sredstvo kojim se opservira po najdubljim unutrašnjim pustinjama deformisanih ličnosti, jer je moralna deformacija njihov duhovni atribut. U konstituisanju satire prepoznatljiva je i piščeva namjera da svijet negativnog određenja postavi na vagu pravde i da u tom smislu svako dobije one što mu sudbinski i po zaslugama pripada, te da na kraju postoji samo jedno jedino rješenje: bilo sa koje strane da se prođe kroz "pusta vrata" – ulazi se u pakao, "i ništa".

Psihološka konstituanta romana građena je originalnom tehnikom epskog jezika, stilemama u funkciji psiholoških situacija, ponašanja i diferenciranja jednih ličnosti u odnosu na druge, kao i individualnog samorazvezivanja unutrašnjih psiholoških čvorova i trauma likova romana. Za svoje psihološke analize u tekstovima romana Bašić se služio specifičnim sintaksičkim strukturama, najčešće kratkim i isprekidanim rečenicama i sintagmama, uglavnom afirmativnim i upitnim rečeničnim oblicima, unutrašnjim monologom i meditacijama, odnosno modelima govora za koje kažemo da ljudi sami sa sobom pričaju, sebe preispituju i sami se sa sobom dogovaraju. Takav stilski model govora pisac Bašić primjenjuje da bi izložio unutrašnje i spoljašnje slike likova romana i na taj način poetiku djela uzdigao na najviši nivo stilsko-estetskih vrijednosti.

Roman "Pusta vrata" ima i specifičnu kompoziciju. Sačinjen je od trideset pripovjednih cjelina, koje, svaka posebno, imaju sopstveni kompozicioni tok, ali se svi oni ulivaju u jednu opštu kompozicionu rijeku,

onaka kako se to muzičkim rječnikom kaže - te male kompozicije slivaju se u jednu veliku simfoniju, kao što se prokletijski potoci sa svojim specifičnim i distinktivnim akordima slivaju u Jezero i modru rijeku kod one Varoši imenovane u romanu "Pusta vrata" u kojoj se radnja djela događa u prostoru od uskog grla Pustih vrata pa do one čuvene tamnice u Andrijevu.

S obzirom na ovakvu kompoziciju, roman "Pusta vrata", sa aspekta forme, ima kvalifikative knjige različitih priča o ljudskim sudbinama, ali su one idejno i tematski među sobom integrisane, što ovu prozu čini romanesknom i kompaktnom – jedinstvenom sa gledišta opšte predmetnosti, opšte tematske i motivske funkcije, radnje romana, jezičko-stilske organizovanosti i književno-umjetničke semiotike.

Roman "Pusta vrata" je specifična literarna galerija likova. Bašić je u prostore ove proze uveo veliki broj ličnosti različitih kvaliteta: moralnih, socijalnih, političkih ubjedjenja, kulturnih nivoa, psiholoških trauma, skrivenih nacionalističkih i šovinističkih namjera, pljačkaša i kreatora mržnje, silnika i moćnika opijenih vlašću i pseudokorijenima, poltronu i poslušnika. Uglavnom, u ovom korpusu likova dominantne su negativne kvalifikacije i postupci, dok su one pozitivne i svjetleće tačke rijetke i kratkotrajne, jer se njihovi nosioci potiru i gube u kontrastivnim slikama negativnog svijeta. Tipičnost pojedinaca, društvene sredine i tzv. "mase" ili "narodnih masa" čini ovu prozu romanom karaktera i romanom društvene sredine i društva u vremenu. Nosioci radnje, karaktera i psiholoških kvalifikativa su svijet iz Varoši, vječiti uskoci i komite – sa jedne strane; i došljaci, uglavnom kao predstavnici vlasti, samovoljni i prepotentni nasilnici – sa druge strane. Posebnu kategoriju u karakterima iznijansiranim samo negativnim bojama čine: Risto Balaban, Bero Vojdić, Zarija Gutalj, Zaharija Gojak, načelnik Račić, žandarm Rakuš, Dušan Murgin, Rakljo Amerikanac, Niko Šaljić, Vojo Zogić, Novica Pop, Jelovac. Poslušnik Ismail Sahvan posjeduje specifičnu formulu svoga karaktera, utrvetu u ljudskoj izgubljenosti. Odmetnici Bejtulah, Rizo, Fero, Budak-Zef, Džihad-hodža – ličnosti su vuče opreznosti. Redžep Čemane je čovjek čije je snove srozao Risto Balaban a odnijela rijeka Zlorečica. I najzad, najtragičnija je ličnost Naila – kćerka Mehmeda Bošnjaka, koji je i sam upao u zamke sopstvenih zabluda i u mreže jedne lažne perspektive i opasnih programa da se prevarama izbriše nacionalni identitet jednog naroda. Nailina tragična sudbina najšire odslikava evoluciju lažne borbe za "nove ideje" i tzv. "novog čovjeka" – naravno, po direktivi "odozgo".

U kontekstu ovih likova, i u njihovoј sjenci, stoe i mnoge druge, koje su u literarnom likovnom smislu osvijetljene blic-zracima, pa su njihov eksterijer i unutrašnji psihološki sadržaji dati u zgušnutoj jezičko-stilskoj formi.

Realizam ovoga romana, sem tema vremena i prostora i njihove motivisanosti događajima u prokletijskom vihoru, zasnovan je i na originalnosti i realizmu ove likovne galerije.

Likove ove proze Bašić je gradio umjetničkom vještinom i literarnim iskustvom, zatim originalnim lingvističkim materijalom primjenjenum na roman ove vrste.

Da li se nešto u ovom svijetu promijenilo? Na ovakvo pitanje možda bi se našao odgovor u onom dobrom romanu "Kolovrat", kojim je Bašić slikao svijet Varoši na zalasku jednoga vremena i utopije. "I poslije mnogo godina krivice i krivci bili su isti", izrekao je Bašić svoj sud, u kraćem motu, na početku romana "Pusta vrata".

Meditativno se ovaj roman završava onako kako počinje. Jer, bilo sa koje strane da se prođe kroz "pusta vrata" – ulazi se u pakao. Husein Bašić – naš Vergilije sa Prokletija, vodio nas je kroz ovozemaljski pakao.

Sa toga aspekta, ovaj se roman može čitati i po više puta, jer nam uvijek pruža nova saznanja i umjetničko-estetska doživljavanja. Zato ga čitaocima preporučujemo kao lektiru visokih umjetničkih vrijednosti i kao knjigu koja je prvenstveno potrebna nama – kao pouka, kao istorijsko saznanje i pamćenje, i kao djelo našega lijepoga bošnjačkog jezika. Epska stilogenost ove proze jedna je od osnovnih njenih kvalifikativa. Semantika jezika, kojom se pisac služio, i lingvistička disciplina rezultat su autorove bogate jezičke kulture i znanja upotrebe jezika u književnom djelu.

(Almanah, br. 5-6, Podgorica 1999)

Fatma HASANBEGOVIĆ

BAŠIĆEVA VIZIJA O BOŠNJAČKOM MUHADŽIRLUKU

Književno djelo Huseina Bašića

U plejadi bošnjačkih pisaca iz Crne Gore, Sandžaka i sa Kosova koji su sve prisutniji na južnoslovenskoj literarnoj sceni, od sredine šezdesetih godina ovog vijeka, značajno mjesto zauzima Husein Bašić. U više od tri decenije svog stvaralačkog rada Bašić je objavio niz stihozbirki, nekoliko pripovjedačkih zbirki i romana: "Tuđe gnijezdo" (1980), "Krivice" I i II (1986), antiratni roman "Kolovrat" (1993), "CrnoTurci – san i jazija" (1996) i "Pusta vrata" – Krivice III (1998) kao zasebnu knjigu ove trilogije.

Pored tri knjige uglavnom kratkih priča i novela: "Neviđena zemlja" (1972), "Trpija" (1984) i "Vjetar sa Prokletija" (1985), Bašić je objavio i jedanaest knjiga stihova: "Od sunca ogrlica" (1970), "Bestražje" (1972), "Prošle oči" (1974), "Utra" (1979), "Jato u nevidjelu" (1980), "Breme" (1986), "Uzma" (1986), "Sjutradan" (1987), "Glasovi s vode" (1987), "Kad su gorjele božje kuće" (1994) i "Čuma" (1996).

Uporedo sa radom na poeziji i prozi, Husein Bašić pokazuje živo interesovanje za narodno stvaralaštvo plavsko-gusinjskog kraja i šire, o čemu svjedoče njegovi izbori iz usmene poezije Bošnjaka – Muslimana ovoga podneblja: "Crni dukati" (1970), "Ispod zlatnih streha" (1972), "Može li biti što bit ne može" (1989) – antologija lirske narodne pjesama iz Sandžaka, "Zeman kule po čenaru gradi" (1991) – antologija muslimanskih epskih pjesama iz Sandžaka i "San i pola života" (1996) – antologija tradicionalne usmene književnosti Muslimana – Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije.

Obrisi Bašićevog formiranja i zrenja, danas su uočljivi u svrstavanju njegovog romanesknog opusa u dva ciklusa: Krivice (I, II i III), "Bauci", "Krčma mraka" i "Pusta vrata" i Zamjene (1-5), "Tuđe gnijezdo", "Kapija bez ključa" (pripremljeno), "Bijeli Azijati" (pripremljeno), "Kolovrat", "CrnoTurci: san i jazija". Naslovi ovih ciklusa bivaju duhovnim etimonom Bašićevog svjetonazora; istaknuta je, zapravo, jedinstvena konцепција, zamisao i veza među pojedinim romanima. I kao što je evidentan

potez od "Tuđeg gnijezda" do romana "CrnoTurci", na planu zamjene kako pojedinačne sADBine bedela, tako i na planu kolektivne zamjene zemlje kao teritorija, kao i imena za jedan nacionalni etnos, njegov jezik, pismo, kulturu i običaj, krivice sugeriraju historijske protivječnosti od vremena turskog vakta do danas, na balkanskim prostorima i stradanje bošnjačkog naroda bez krivice. Bošnjaci su historijskom sADBinom doveđeni u vezu s Turcima, azijskim narodom i više stoljeća će biti dio cjeline istočno-islamskog civilizacijskog kruga.

Bašić je pisac dramatičnog rasturanja bošnjačkog porodičnog gnijezda uvjetovanog plimom novog vremena i smjenom civilizacija, na razmeđi svjetova kakvi su Bosna i Sandžak i to je njegova opsesivna tema koja se svrstava u plejadu bošnjačkih pisaca od Edhema Mulabdića do Skendera Kulenovića, sve do savremenih, koji su progovorili o najnovijem pogromu (1992-1995) na bošnjački dom. I sam Bašić u okviru svog romansijerskog književnog opusa, elaborirajući ovu opsesivnu temu mijenja, poput legendarne Šeherezade, pripovjedački postupak. Time je iskazana briga neimara priče, da se ne ponavlja i da svaki novi roman bude "gnijezdo u kojem nije prekonačila ni jedna druga ptica". Njegovi romani će se tako ostvariti kao autentične priče, slične sa drugima, ali ne i istovjetne, a egzistencionalno će se pretočiti u estetsko, život u priču, svaki put činom stvaralačke katarze.

Bašićev roman "CrnoTurci" svojim naslovom i svojom ortografijom, a samim tim i semantikom, sugerira odbranu cijelog jednog bošnjačkog naroda na prostorima Sandžaka od pežorativnog imenovanja i vrednovanja kao poturica, začetog u petrificiranoj i pravolinjskoj svijesti onih koji su isključivi spram drugog i drukčijeg, još od turskih pohoda ovih prostora, preko odluka Berlinskog kongresa, pa sve do danas. Tako je 1878. godina prelomna i u ovom romanu, zabilježena u više izvora što ih pisac navodi određujući društveno-historijski postament na kojem će izrasti drama pojedinačne svijesti i sADBine Jakuba i Jašara Kuča iz Nikšića.

Na temporalnoj osi vremena, tamo gdje završava roman "Tude gnijezdo" – otpočinje roman "CrnoTurci".

Zapis u teftetu Sakiba Podgorije, imama Pašine džamije u Nikšiću, ključ su za gonetanje gustog tkiva ovog romana. Dvoznačnost zapisa, grozničavost i neuroza rukopisa pravdana starošću, zapravo, prikriva strašnu dramu i egzistencijalni grč jednog naroda koji se ispoljio i u grču arapske jazije hroničara, a naslov njegovog ljetopisa "SADBINA CRNOGORSKOG NARODA ili SADBINA CRNOMORSKOG NARODA, između sna i smrti, na putu za nestanak", nije enigma, nego istinit progovor o drami muhadžirluka, o istjeranom, a neprihvaćenom narodu, o čovjeku na nigdini, koji sanja i umire, a ne živi, niže djecu na nisku merdžana, a oni se osipaju sa te

niske i nestaju. Stoga je lirska slika iz "Zapisu o putu" egzistencijalna i arhetipska istovremeno, pretočena iz gnomskog iskaza pjesme u narrativno tkivo proznog diskursa ovih Bašićevih romana: čovjek na nepočin polju od Crne Gore do Crnog mora, od svog do tudeg glijezda, pod bremenom života u kojem caruje čuma, uzma i utra (sve sinonimi za smrt i nestajanje).

Odlukom velikih sila 1878. godine, Nikšić postaje dio Crne Gore, a bošnjački narod izgnanik iz zavičaja, historijski bastard i sužanj, što je u romanu "CrnoTurci" sugerirano nizom simbola. Alegorijska je slika putovanje kućkog karavana od zavičaja do svijeta, a put je markiran strašnim znamenjima, ponajčešće bašlucima kao "znakovima pored puta". Riječ je o prognanom narodu na putu za obećanu zemlju, a Turska se zabavila o sebi i zaboravila na Bošnjake, Jakub, jedan od aktera u romanu, je izostao za karavanom sa svojom porodicom i oni postaju amblem za stradanje jednog etnosa, koji se digao na hidžret dok je njegov brat Jašar šifra za stradanje onih koji su odlučili da ostanu, mada je slika njegovog doma slika razrušene duvarine. "Nesrećan insan i kad okom trepne može da pogriješi, kamo li kad tuđu zemlju drži za svoju, a svoju za tuđu." Priča je to o dva brata i o drami ostanka i o drami odlaska, o njihovoj nakani da nađu svoje jato, a jato je u nevidjelu: "I ne ide više karavan kamila po pustinji, ne gaze tromim i nestvarnim hodom dugovrate olinjale deve, već kučki karavan batrga tvrdim azijskim drumom, i sunce peče kao na kijametskom danu, a njegovi Kući, mali, spečeni i crni, kao Jedžudžova i Medžudžova djeca, idu u obećano mjesto Karabak, u koje i on mora da ide." Historija se dešava na protagonistima i ovog Bašićevog romana, a egzistencijalna patnja u njima. Historijsko vrijeme se pretače u subjektivno vrijeme glavnih aktera, Jakuba i Jašara, jednog što je krenuo u potragu za novom domovinom i drugog što je ostao, ali mu je domovina zazvučala prazno. Jakub i Jašar su dvije strane jednog istog bića, rascjepljjenog između ovdje i тамо i u uzviku i tvrdnji "Mi smo ničiji" svejedno je da li to kaže jedan ili drugi, jer su jedno isto. Njihovo sudbinsko dvojenje i egzistencijalno raščerećenje evidentno je u iskazu: "Nijesu pametni ni oni što su otišli, ni ovi što su ostali. Karabak тамо, Karabak ovamo." Metafora tuđe glijezdo kao i crnoTurci, jest šifra kako za pojedinačnu egzistenciju, tako i za kolektivnu sudbinu bošnjačkog naroda uslovljenu povlačenjem turske carevine sa balkanskog prostora. Od tada otpočinje drama obitavanja Bošnjaka, crnoTuraka u tuđem glijezdu. Riječ je, dakle, o tragičnom udesu jednog naroda, o kojem odlučuju drugi, ne dajući mu pravo ni na vlastiti dom, ni na vlastiti grob. Tako je i roman "CrnoTurci" alegorijska parabola o njihovom tragičnom udesu na balkanskoj vjetrometini, priča o nemoćnim protagonistima sa muhadžirskim pečatom na čelu, ljudima odsutnim iz zavičaja, grobarima bližnjih

da i sami na koncu, u jednom od kabura umire potukača u sebi. Svi akteri u romanu su užasno usamljeni, izloženi povampirenim silama zla, šejtanskom osmijehu, svi se vrte u karakazanu u koji ih je zakovitlao historijski talas, a oni morali zaigrati igru na oštici noža, nad samim ambisom. U romanu je višeslojan i slojevit doživljaj prostora, vremena i zbivanja. Mada izgleda da Jakub ide pravolinijski, od Nikšića do Karabaka u Maloj Aziji, a Jašar posjećuje mjesta po Crnoj Gori, Akovo, Podgoricu, Berane, Taslidžu, Plav i Gusinje, obojica svjedoče o kružnoj svedenosti čovjekovog putovanja: "Putovali su iste noći, istim putem, kroz dva različita dunjaluka, svaki sa svojim uzavrelim mislima koje su ih sve više razdvajale." San je, u ovom romanu, takoder, različito vrednovan, od toga da je šifra za neznanje i odsustvo spoznaje do toga da je čovjeku san jedina nada: "Bolje i ružan san nego nikakav." Na skali sna evidentan je potez od egzistencijalnog (san o domu i domovini), etičkog (san o dobroti bivanja), estetskog (san o slovu, jaziji) do metafizičkog (san o povratku u kosmičko krilo velikog sve). Bašić hodočasti u prošlost da bi nas prenuo danas, opomenuo za sutra i pokrenuo iz teške uspanosti, ne braneći nam da sanjamo, ali nas upozoravajući da budni budemo (biti i sniti).

Piščev susret sa tefterom Sakiba Podgorije, koji poput Bašeskije bilježi zemnu muku bošnjacke patnje i stradanja, svjedoči o zanimljivoj poziciji pri povjedača u ovom romanu. Podgorijino kazivanje, u kojem je on istodobno i pri povjedač i učesnik drame, prelomljeno je i kroz svijest novog, sadašnjeg pri povjedača koji, istina, konsultira i druge izvore o ovom prelomnom historijskom događaju, u nakani da se ova tema osvijetli iz različitih rakursa, ali za dramu bošnjačkog svijeta najautentičniji je glas samog Sakiba Podgorije. Iz trenutka sada, pisac posredstvom jazije teftera ponire u prošlost iznoseći na svjetlo dana jedno dramatično zbitije, prelazak Nikšića iz turskih ruku u crnogorske, pometnju bošnjačkog naroda i njihovo dvojenje ostati ili otići, a Karabak tamo i Karabak ovamo. U jednom Jakub, u drugom Jašar, a zapravo u istom isti. Sugerira se tako istraga jednog naroda kroz vrijeme iskazana i dokumentarnim i poetskim stilom.

"Sve što sam zapisao ne valja ni lulu duhana. Ni ispod svake riječi bi i deva crkla" – govorio je Sakib Podgorija. "Bilježeći kako dramu kolektivnog etosa tako i dramu pojedinca iskazao je i nužnost pisanja (zapisivanja), ali i vjeru i sumnju u umjetnički čin istodobno. Ipak se slovo, kao autentično svjedočanstvo o razornoj snazi zla, kako u tefteru Sakiba Podgorije, tako i u knjizi "CrnoTurci" Huseina Bašića, javlja kao odbrambeni refleks pred dijaboličnim silama mraka, utiranja i uzimanja, nestajanja. Jer valja, napokon, egzistencijalni besmisao uhvatiti u estetski smisao jazije, slova logosa. Bašićeve knjige, nastale u naponu pišćeve

pune stvaralačke zrelosti, bez obzira na tragičnost historijskog trenutka za jedan narod, bošnjački, što je značio njegovo raseljenje i uništenje, zatir i nestajanje, uklon su sentimentalnog odnosa, idealiziranja i ne zapadaju u patetiku i nekritičan odnos, mada se pisac stavlja na stranu žtve. A to je napokon najšira humanistička i svevremenska pozicija, s koje se ne može zapasti u simplificirano tumačenje čovjeka i svijeta i svesti njegov odnos na šemu crno-bijele tehnike i kontrastnog odnosa dobra i zla.

Čitajući Podgoriju koji kao da je sam upozoren od Bašeskije da one što je zapisano ostaje, a što se pamti zaboravlja se, i Bašić bilježi egzistencijalnu muku bošnjačkog čovjeka, njegov životopis, putopis i ljetopis u svoju knjigu kao vrijedan estetski grafem.

Napomena: Citirano prema knjizi Huseina Bašića "CrnoTurci" - san i jazija, Udruženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar, 1996.

(*Almanah, br. 11-12, Podgorica 2000*)

Šerbo RASTODER

ISTORIJSKA OSNOVA ROMANA HUSEINA BAŠIĆA – ZAMJENE I-V

(Tuđe gnjezdo; Kapija bez ključa; Kosti i vrane;
Pusto tursko; Bijeli Azijati)

Postoje brojne rasprave u kojima se promišlja odnos između istoričara i književnika, odnosno o njihovim različitim načinima konceptualizacije istorije i poetike prošlog. Pri tome, se uglavnom ima na umu da je istoriografija u svom početnom obliku bila dio književnog roda i da se u svom milenijumskom razvoju u njoj izgubio pisac, a rodio zanatlija, odnosno, da je vremenom došlo do odvajanja prevashodno sa pozicije zadatka i cilja, tako da danas uglavnom važi mišljenje daje zadatak istoričara u suštini sveden na težnju da objasni prošlost kroz proces "nalaženja", "identifikovanja" ili "otkrivanja" priče koja leži zaboravljena u istorijskim izvorima.

Iz toga se izvodi osnovni zaključak da je razlika između "istoričara" i "pisca" prije svega u tome što istoričar "nalazi" svoje priče, dok ih pisac "romana" izmišlja.¹ Otuda sa stanovišta odnosa prema prošlom, romanopisac i istoričar u suštini nastoje reaktuelizovati smisao istorije, primjenjujući pri tome potpuno različite obrasce njenog saznanja i tumačenja. I jedan i drugi imaju udjela u prepoznavanju dvojne prirode istorije kao umjetnosti i kao nauke.² Dilema o tome, koliko se ova njena svojstva međusobno prožimaju, a koliko isključuju, vjerovatno će još dugo zaokupljivati pažnju misilaca, ali je jedno sigurno da istoričar zavidi romanopiscu na slobodi naracije, a romanopisac istoričaru na bogastvu empirije. Sigurno je samo da i jedan i drugi teže univerzalnom načelu istine što proističe iz podsvjesne iluzije da je istina moguća i da je vječna. Pri tome, literarna i istorijska istina se značajno razlikuju, ne po sadržaju koliko po smislu. Istorijска истине postaje besmislena ako se ne može provjeriti, kao što literarna istina gubi smisao ako isprovocira potrebu za provjeravanjem.³

---

¹ Srđa Pavlović, *Poetika prošlosti ili kako se konstruiše istorijska naracija?*, Matica br. 2, 2000

² Stjuart Hjuz, *Historija kao umetnost i kao nauka*, Niš 1989, 5.

³ Vidi više: Joseph von Hamer, *Historija turskog (Osmanskog) carstva*, III, Zagreb 1979, 507-509

Suština je u različitosti načina građenja priče. Izvor literarne priče je mašta a sredstvo naracija, dok je izvor istorijske priče konkretno istorijsko svjedočanstvo, koje je za istoričara vrednije ako nema potrebu za domaštavanjem i dodatnom naracijom. Otuda i načelna dilema, može li se domaštati ono čega nema u svjedočanstvu, a što obezbjeđuje uživljavanje u istoriju sa ciljem da se podstakne emotivna komunikacija sa njom? Narančno da može, i to prije svega unutar literarne naracije, koja svojom slobodom i širinom, daje mogućnost putovanja po prošlosti na način na koji se ona čini bliskom, razumljivom, jasnom i shvatljivom. Čuvene riječi poznatog istoričara Travelijana "Poetičnost istorije leži u gotovo čudesnoj činjenici da su ovom zemljom, ovim poznatim dijelom svijeta, jednom hodali neki ljudi ižene vođeni sopstvenim strastima i stvarni kao mi sada, ljudi kojih više nema, budući da su jedan za drugim nestajali i odlazili u nepovrat u kojem ćemo i mi sami isčeznuti kao što s prvim pijevcima isčezavaju duhovi", čini se da dobijaju puni smisao upravo u romanima Huseina Bašića. U njima je posredstvom Ibrahima Žioca, Plavljanina, Bedela bega Bašdera, askera i pomoćnika glavnog arhivara carskog arhiva, zastupnika turske strane na crnogorskom dvoru, specijalnog izvjesnika Porte sa povjerenih misija ispričana konkretna istorijska priča, čiji bi se sadržaj u maniru istoričareve generalizacije mogla svesti na propast nekada moćnog turskog carstva i sudbinu muslimanskog/bošnjačkog stanovništva.

Hronološki okvir ove priče, u kojoj se ne pominje nijedna godina, situiran je u vrijeme vladavine sultana Abdul Hamida II (1876-1909) koji je zamijenio duševno poremećenog Murata V. To je vrijeme nastavka propadanja turske carevine, koja je naročito od velikog rata s kraja XVII vijeka počela da gubi osvojene teritorije i pune aktualizacije tzv. istočnog pitanja, odnosno pitanja nasljeda Turske imperije, oko kojeg su se otimale velike hrišćanske sile, međusobno interesno zavađene i zakrvljene u strahu da bi bilo koje od njih mogla za sebe uzeti veći dio. Oronulo i iznutra razjedeno tursko carstvo, kaskalo je za svojim vremenom i održavano uživotu samo zahvaljujući protivurječnim interesima njenih protivnika. Neki od njih su pokušavali da ovo carstvo na staklenim nogama podupru reformama u duhu savremenih evropskih načela, u kojima je nacionalna država poslije ujedinjenja Njemačke i Italije konačno dobila istorijski primat, a ustavna i parlamentarna vladavina prepoznavana kao sadržaj moderne i vitalne države. Tako Osmansko carstvo dobija Ustav 1876. godine i dvodomni parlament zahvaljujući Midhat-paši, velikom vezиру, kojeg je Abdul Hamid ubrzo uklonio kao glavnog promotora reformi i brane jačanju lične dvorske vlasti. To je i vrijeme ratova 1876-1878. godine, od kojih će za Tursku biti koban onaj sa Rusima 1877/78, u kojem su se krvave borbe vodile oko Plevne, koja je dugo odolijevala ruskim napadima.

dima, tako da su komandanti odbrane Osman-paša i Muhtar-paša dobili titulu gazijske od sultana Abdul Hamida. U januaru 1877. godine 42.000 preživjelih se predalo kod Plevne, uskoro je pala i Sofija, Jedrenje, tako da je ruska vojska bila pod zidinama Carigrada i u poziciji da diktira uslove mira. Pokušaj Rusa da svoje uslove izdiktiraju bez učešća ostalih evropskih sila u San Stefanu, pokazao se iluzijom, jer je uskoro evropska diplomatička iznudila reviziju ovih odredbi organizujući skup u Berlinu koji je završen u julu 1878. godine i na kojem je velika Bugarska koju je Rusija zacrtala u San Stefanu bila podijeljena na tri dijela, uprava nad Bosnom i Hercegovinom povjerena Austro-Ugarskoj, dok su Crna Gora, Srbija, Rumunija i Bugarska priznate kao nezavisne države. Odluke Berlinskog kongresa su verifikovale gubitak tri petine teritorije bivšeg Osmanskog carstva i jednu petinu ukupnog stanovništva ili oko 5,5 miliona, od kojih su više od polovina bili muslimani.

U istorijskom smislu Berlinski kongres je značio strašan poraz i gubitak za tursku stranu i još jednu prepoznatljivu kariku u sunovratu nekada moćnog Osmanskog carstva. Ova istorijska priča, svedena na uopštavanje, apsolutizovane činjenice i brojke, prepoznavana na ravni uzroka i posljedica i uobičajene generalizacije čini se samo pogodnim istorijskim kontekstom unutar kojeg je pisac romana fabulu sveo na pojedinca, hiljade sudbina ljudi sa konkretnim imenom i prezimenom. iako zamjenik upravnika carskog arhiva, glavni junak Ibrahim Žioc sudbine pojedinaca i čitavih naroda ne "čita" iz prašnjavih knjiga i dokumenata koje je godinama pohranjivao, već iz susreta, događaja i situacija u kojima učestvuje. "Zatravale su nas svakojake knjige i hartije koje su ovdje, preskočivši naš prag gubile svaki značaj i smisao, pošto ih niko nije tražio ni čitao, kao da su popijene očima onih koji su ih pročitali", govori Ibrahim Žioc o smislu svoga posla u carskom arhivu među dokumentima koje upravnik tog arhiva Durmiš "... slaže kao lišće, kao paperje i mrtve duše, u taj ogromni grob što se zove carski arhiv". (Tuđe gnijezdo, 10) Zato je za glavnog junaka tekst odluka Berlinskog ugovora, samo još jedan papir, čiju je važnost prepoznao samo po tome što gaje upravnik pohranio na mjesto gdje je ostavljao važne dokumente. Pokazaće se da se iza teksta ovog ugovora kriju brojne ljudske sudbine o kojima će romanopisac progovoriti preko svog glavnog junaka Ibrahima Žioca, koji putuje kroz konkretno istorijsko vrijeme i prostor. romanopisac na ovaj način lišava svoga junaka pozicije koju bi priželjkivao svaki istoričar kojem uvijek hvale dokumenti i koji bi uživao u njihovom isčitavanju u carskom arhivu, stavljajući ga u poziciju živog svjedoka u istorijskom kontekstu koji junake istorije čini bliskim i neposrednim. Samo na ovaj način je moguće zaviriti u ljudsku dušu, osjetiti njegovu bol i patnju, prepoznati radost i optimizam, ali i razočarenje i defetizam. Odnosno romanopisac piše o onome o čemu istoričari uglav-

nom ne pišu, ili pišu na sasvim drugačiji način, naracijom svojstvenom samo književnom djelu i poetikom unutar koje se uopštena ljudska drama prepoznaće kroz životnu sudbinu i iskustvo pojedinaca. i to uglavnom onih koji su se identifikovali sa moćnim turskim carstvom, sultanom i vjerom, žrtvujući za to sve, slijepo slijedeći njene granice koje su vremenom bile sve uže i uže, shvatajući tek onda kada stigne u njeno središte "da je naš čovjek dobar dok je pokoran i dok bespogovorno služi, a čim se uspre i pokuša da odbrani svoju ličnost i čast, postaje žrtva onih što sebe drže moćnijim i jačim, više "svojim" od drugih. (Tude grijezdo). Glavni junak to posebno shvata kada mu je naređeno da ide u Plav i Gusinje i da organizuje predaju ovih mesta Crnoj Gori, kako je to stajalo u tekstu odredaba Berlinskog ugovora i kada je zbog sukoba sa svojim natčinjenim morao bježati u svoj zavičaj. Tu se i završava radnja romana "Tuđe grijezdo" u kojem se iznutra kroz život i dešavanja na carskom dvoru prepoznaće istorijski proces propadanja turskog carstva, izjedanog korupcijom, anarhijom i nemoću centralne vlasti i gdje se opšti spoljni kontekst prepoznaće kroz susretanje sa konkretnim istorijskim ličnostima poput Gavra Vukovića, Pjera Lotija ili Omer-paše Bošnjaka.

Unutrašnji konflikt koji se provlači kroz svih pet romana prepoznaće se kroz različite susrete sa mladoturcima, koji će kao što je poznato na kraju i uspjeti da obore Abdulhamida II. Inače mladoturski pokret je nastao na tekvinama naglog razvoja prosvjete u vrijeme vladavine Abdul Hamida i porasta broja školovanih ljudi unutar kojih će se razviti liberalna misao koja će u početku tajno a potom sve češće i snažnije dovoditi u pitanje poredak i samodržavlje sultana. Mnogi mladoturci su poticali iz najuglednijih turskih škola poput carskog liceja seraja u Galati, a prvu grupu su stvorili 1887. godine u carskoj medicinskoj akademiji. Dvije godine kasnije je jedan od njezinih članova, inače u romanima često pominjani Ibrahim Temo, Albanac, obnovio grupu pod nazivom Društvo osmanskog jedinstva, koja se zalagala za ustavnost, osmanizam i slobodu. Ibrahim Temo je organizovao ogranke ovoga Društva u svim većim gradovima Rumunije, Bugarske i Albanije, tako da je 1895. godine pokušan čak i državni udar u kojem je učestvovao i zapovjednik carigradskog garnizona Kazim Nami Duru. Takode je istorijska ličnost i često pominjani Alija Suavi, nekadašnji mladoturčin a potom mistik i panturcist, koji je pokušao pobunu sa Muhadžirima u maju 1878. godine, sa ciljem da osloodi svrgnutog Murata V iz zatvora i vrati ga na prijesto kako bi sprječio provođenje Sanstefanskog ugovora. Suavi i njegove pristalice su bile obešene⁴ i tako je privremeno ugušeno nezadovoljstvo Muhadžira koje su u to vrijeme udvostručile broj žitelja Carigrada.

---

⁴ Isto, 471.

Tako se u romanu "Tuđe gnezdo" prepoznaće opšti kontekst istočnih dešavanja, da bi se već u sljedećem "Kapija bez ključa" radnja vratila na periferiju koja je itekako osjećala ritam opštih istorijskih tokova i posljedice odluka donošenih u samim vrhovima evropske diplomatiјe. Radi se naime o tzv. plavsko-gusinjskom pitanju i odlukama Berlinskog kongresa da ova oblast pripadne Crnoj Gori. Kroz sudbinu svog glavnog junaka, romanopisac vrlo uspješno rekonstruiše uvjerljiv istorijski kontekst periferije nekada moćnog carstva, koja je u viševjekovnoj identifikaciji sa njim, izgubila moć racionalnog i političko-pragmatskog razmišljanja i koja odbija da postane potčinjena svojoj dojučerašnjoj raji ali i da sproveđe naredbu svoga gospodara. Oficijelna istoriografija odbijanje Plavljana i Gusinjana da prihvate odredbe Berlinskog kongresa najčešće stavlja u kontekst djelovanja Prizrenске lige i albanskog nacionalnog pokreta.⁵ S druge strane u tradiciji plavsko-gusinjskih muslimana sačuvanoj u brojnim narodnim pjesmama nigdje se ne spominje Prizrenска liga već samo plemena, bratstva, prvaci i barjaktari. Od trideset pobjrojanih prvaka 15 je bilo iz redova slobodnih seljaka, 13 iz redova aga i begova i dvojica sveštenika. Samo trojici je maternji jezik bio albanski.⁶ Svjestan ove kontraverze romanopisac u opisu centralnog događaja, boja na Novšiću 4. decembra 1879. godine potencira sukob domaćeg stanovništva koje brani svoj vatan, potpomognutog susjednim arbanaškim plemenima s crnogorskom vojskom, koja je išla da zauzme Plav i Gusinje. Sam opis novšičkog boja je posredstvom glavnog junaka Ibrahima Žioca dat i iz plavsko-gusinjske i iz cetinjske perspektive, na način što detektuje različite priče koje su kružile povodom ovoga boja u kojem glavna ličnost romana nije učestvovala. Kao vrstan znalač narodne epike i usmene tradicije, romanopisac vješto varira konkretan događaj kroz sudbinu različitih istorijskih ličnosti, posrednih i neposrednih aktera ovih događaja oko kojih se lomila i evropska diplomatija presudujući na kraju da se Crnoj Gori dodijeli Ulcinj kao kompenzacija za Plav i Gusinje. Opisom boja na Novšiću (u romanima Nokšiću) započinje i radnja trećeg romana, naslovленog sa "Kosti i vrane" i u kojem se jasno predočava istorijski podtekst ovog krvavog sukoba."....sve će se ubuduće ovdje zvati prije Nokšića i poslije Nokšića, a to poslije Nokšića biće teže i gore što se više bude odmicalo od ovog dana i pogibije u njemu, jer će, prelazeći u priču, prelaziti i u život, koji će od osvete do osvete ponavljati sve okrutnije i krvavije". (Kosti i vrane, str. 8) Označavajući ovaj događaj kao izvor sjutrašnjih zala autor vjerovatno anticipira događaje iz 1912. godine i moguće otvara prozor ka spisateljskom vidiku

⁵ Vidi: Bogumil Hrabak, *Arbanaška liga i Crna Gora 1878-1880, međunarodno priznanje Crne Gore*, Zbornik radova sa naučnog skupa, Podgorica 1999, 207-219.

⁶ Vidi: Mustafa Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, 147/148.

koji bi se hrnološki pomjerio dalje od vremena opisanog u ovoj pentalogiji. Dolazak na Cetinje glavnog junaka prilika je za provjeru već jednom ispričane priče, ovoga puta iz perspektive "druge strane" i opis konkretnog istorijskog događaja i ličnosti.

Tu se smjenjuju brojne istorijske ličnosti oko cetinjskog dvora, saznaje se sudbina Osman-paše Sarhoša, bivšeg zapovjednika carske vojske u Rumeliji i zarobljenika sa Vučjeg dola, velike bitke koja se odigrala 28. jula 1878. godine u kojoj je 14.000 Crnogoraca porazilo tursku vojsku sa oko 17000 ljudi i u kojoj je na bojištu ostalo oko 4000 Turaka i samo oko 70 Crnogoraca.⁷ Osman paša je zarobljen sa jednim bataljonom sa oko 300 nizama. Molio je Luku Filipova iz Pipera da ga ubije i da ga ne vodi živa. Ovaj mu je na to odgovorio: "Bih, ali ne smijem od gospodara, jer je zabranio da ranjenim i zarobljenim sijećemo glave".⁸ Prema zapisu jednog drugog savremenika, kada su knjazu doveli zarobljenog Osman-pašu posadio ga je pored sebe i rekao mu: "ratna sreća, koja se danas sklonila na moju stranu, dosudila vam je ovu sudbinu. Vi je možete lako podnijeti, jer ste se junački borili". Naredio je da se Osman-paši dodijeli konj, vратi sablja i sat koji su mu oduzeli i tako ga poveli na Cetinje,⁹ gdje se slobodno kretao. Ovo je vrijeme viteške i junačke Crne Gore u kojem se protivnik poštovao, ali i nove proširene Crne Gore poslije Berlinskog kongresa koju su u sve većem broju napuštali muslimani iz mjesta koje su Crnogorci zauzeli. Sa sudbinom onih koji su otišli, autor nas suočava kroz cijelokupno svoje djelo, a onih koji su ostali moguće najuverljivije kroz ličnost Hamze Mušovića, ordonansa na knjaževskom dvoru i potomka nikšićkih Mušovića, glasovitih junaka, koji su aprila 1879. godine napustili Nikšić, grad koji je u vrijeme crnogorskog zauzeća imao 450 domova od čega 40 hrišćanskih. Nekoliko godina kasnije u Nikšiću je bilo samo 19 muslimanskih kuća sa 91 stanovnikom, u Podgorici 400 sa 2.165 stanovnika, u barskom okrugu 760 muslimanskih kuća sa 3.900 stanovnika u Pivi i Crkvicama 12 kuća sa 65 stanovnika, dok je prema jednom turskom popisu iz 1896/7 u kolašinskoj opštini bilo 6.337 stanovnika od kojih 4.067 muslimana, dok je Valtazar Bogišić ostavio podatak da je u Žeti 1894. godine živjelo 17 muslimanskih bratstava sa 62 kuća.¹⁰ Navedeni podaci se

---

⁷ Vidi: S. Gopčević, *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, Beograd 1963; M. Mijušković, *Velike crnogorske bitke (Vučji do-Fundina)*, Podgorica, 1977.

⁸ M. Mijušković, n.d., 234.

⁹ Vidi: Arsa Pajević, *Uspomene iz Crne Gore i Hercegovine*, Novi Sad 1891, 227.

¹⁰ Vidi: Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije muslimana u Crnoj Gori 1878-1912*, Almanah 1999, 5-6, 86/87; Šerbo Rastoder, *Šest nepoznatih dokumenata o muslimanima u Crnoj Gori 1878-1879*, Almanah 1999, 5-6, 211-219.

odnose na period poslije masovnog iseljavanja muslimanskog stanovništva koje je od crnogorske strane priželjkivano, ali se ne bi moglo tvrditi da je i javno podsticano represijom pobjednika, bar ne u slučajevima i načinu poznatog iz vremena balkanskih ratova. Nemoćna da zaštititi svoje podanike koji su se identifikovali sa njom i njenom sudbinom Turska je ovo stanovništvo ostavila samom sebi. "...Ne znam znaš li kuda su se sve selili naši poslije Berlina? Poslije zauzeća Spuža, Nikšića i Podgorice? Kuda oni iz Kolašina i Mojkovca?... Jedan put ih je vodio u Bosnu, drugi u Hercegovinu, treći, mnogo duži i širi, u Arbaniju, a onaj najduži i najteži u Tursku, čak u Siriju, i ne znam gdje sve" (Kosti i vrane, str. 98) opisivao je sudbinu muhadžira iz Crne Gore glavni junak Bašićevih romanova.

Normalizacija odnosa između Crne Gore i Turske predočena je kroz posjetu crnogorskog knjaza Carigradu što čini značajan sadržajni okvir romana "Kosti i vrane". Knjaz Nikola je bio dva puta u posjeti Carigradu 1893. godine kada je od turskog sultana dobio na dar dvor emergijan i drugi put 1899. kada je dobio na dar jahtu.¹¹ Jedna od navedenih posjeta je u romanu opisana kroz utiske glavnog junaka, koji kao zvanični turski predstavnik prati knjaza na daleki put od Cetinja, odnosno Kotora do Carigrada. Konkretan istorijski događaj po zamisli romanopisca, koji je uzgred rečeno izvanredno obaviješten o detaljima ovoga puta, iskorишćen je kao mogućnost da svog glavnog junaka preseli iz Crne Gore na neko novo područje i mogućnost da se ispriča neka nova priča o sudbini jednog naroda. Međutim, interesantan za ovaj kontekst priče je i jedno svjedočanstvo, koje se istina ne pominje u romanu a koje se vezuje za pragmatičnog crnogorskog knjaza. Naime, u vrijeme posjeta knjaza Nikole Abdul Hamidu, bio je aktuelan pokolj Jermenja u Turskoj¹² koji je potakao crnogorskog knjaza da u jednom ispovijednom pismu italijanskoj kraljici Margareti iz 1899. napiše i sljedeće: "... ja se ovdje zaustavljam da se povratim na jahtu koju sam primio od sultana, naredbodavca pokolja Jermenja. Kada bih mogao da odvojim moje 'ja' od 'ja' državnika i vladara ne bi bilo govora o ovome poklonu političkome i ne bih bio primoran da se vozim, s vremenom na vrijeme, najednom malom i dosta nesigurnom parabrodom, konstruisanom u jednoj turskoj fabrići od samih Turaka... Ja se nadam da će na konferenciji u Hagu uspostaviti jedan međunarodni sud i da moderne države neće ubuduće vršiti međusobnu pljačku i otimačinu..."¹³ — naravno, ova očekivanja su se pokazala iluzijom, o čemu najbolje svjedoči aktuelnost ovih knjaževih riječi.

¹¹ Vidi: Kralj Nikola, *Memoari*, Cetinje 1989, 659-749; Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari*, Cetinje, 12.

¹² Vidi: Joseph von Hammer, n. d., 485-490.

¹³ Nikola I Petrović, *Politički spisi*, Cetinje 1989, 303.

Istorijska osnova četvrtog romana u ovoj pentalogiji, naslovlenog sa "Pusto tursko" zasnovana je na objektivnoj istorijskoj priči vezanoj za sudbinu Muslimana/Bošnjaka u Srbiji poslije njenog oslobođanja od turske vlasti. Romanopisac nas uvodi u ovu priču na način što glavni junak Ibrahim Žioc, po dolasku u Carigrad, biva od strane velikog vezira na Porti određen da posjeti Knjaževinu Srbiju i ostvari uvid u stanje u kojem se nalaze "turske svetinje" poslije povlačenja Turaka. Dobio je zadatak da pregleda u kakvom stanju se nalaze džamije, medžlisi, tekije, karavansaraji, hanovi, gradske česme, tvrđave, bedemi, mostovi i ostale građevine nastale u vrijeme turske vladavine. Romanopisac vješto uvodi glavnog junaka u ovu priču, pravljenjem paralele između zatečenog stanja i onog zapisanog u putopisu Evlike Čelebije ili pak sačuvanog u sjećanju ljudi koje susrijeće na ovom putu. Roman predstavlja potresnu dokumentarnu prozu o stradanju naroda izloženom mržnji i osveti. Na ubjedljiv, sugestivan, i u velikom dijelu objektivan način ispričana je ova potresna priča, koje za istoričara ima svoj sadržajni okvir koji je moguće situirati u korpus dešavanja na tlu Srbije u prvoj polovini XIX vijeka. Naime, poznata je činjenica da je početkom XIX vijeka u Srbiji živjelo brojno muslimansko stanovništvo, koncentrisano uglavnom u gradovima. U Srbiji se tokom XIX vijeka vodila planska akcija čišćenja od nesrpskog stanovništva, što je rezultiralo nestankom Muslimana/Bošnjaka u procesu koji se završio u osmoj deceniji XIX vijeka.¹⁴ Upotrijebio sam riječ "čišćenje" jer je to termin kojim se služe i savremenici ovih događaja. Tako Vuk Karadžić, u svojoj monografiji o Praviteljstvujućem sovjetu, navodi i sljedeće: "Pošto Srbi uzmu i očiste Beograd od Turaka 1807, premjesti se sovjet iz Smedereva u Beograd".

Službeni biograf Karadorda, vode Prvog srpskog ustanka, opisuje stanje poslije ulaska Srba u Beograd 10. XI 1806 na sljedeći način: "Ogorčeni Srbi i posle toga, klali su Turke, gdi su god koga našli, ni su štedili ni ranjenike, ni ženu, ni decu Tursku".¹⁵ Austrijski izvori takođe svjedoče o dešavanjima u Beogradu tih godina: "... na tajnoj sjednici održanoj 6. ožujka zaključeno je da svi Turci imaju napustiti Beograd. Prema tom zaključku paša se sa oko 200 janjičara 7. ožujka oko 10 sati ujutro povukao iz Beograda. Nekoliko sati iza brda Vračara napao ih je skriveni odred u zasjedi. Oružana pratnja mjesto da brani nesretnike, okrenula se protiv njih. Paša i dio njegove vojske branili su se očajnički, ali na kraju podlegoše izdajničkom i brojnijem neprijatelju. Još strašnija sudbina zadesila je istoga dana 40 Turaka koji su ostali u Beogradu. Napadnuti od Srba, oni su se

---

¹⁴ Vidi: Ejup Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo, 1992, 125.

¹⁵ Cit. prema: *Etničko čišćenje, Povjesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, priredili: Mirko Grmek, Marc Gjidara i Neven Šamac, Zagreb 1999, 319.

branili u jednoj kući sa najvećom hrabrošću, ali su njihovi okrutni neprijatelji podmetnuli požar, te нико nije izbjegao plamenu. Osveta Srba još nije bila zadovoljena: odlučeno je poubijati žene i djecu koji su ostali u gradu, i samo s teškom mukom nekolicini prvaka ljudskih osjećaja pošlo je za rukom sprječiti to nedjelo. Što se odlikovalo mlađošću i ljepotom, uzeše sebi srpski prvaci za krevet; ostale i djecu poslaše u Niš. Da bi opravdali te sramne okrutnosti, tvrdili su kako su beogradski Turci namjeravali zatrti Srbe".¹⁶ Od dvadeset pet hiljada stanovnika Beograda 1805. godine, dvadeset je bilo muslimansko, a pet hiljada nemuslimansko stanovništvo. U Beogradu su postojale brojne džamije, od kojih su se svojom ljetopotom izdvajale: Hadži Mehmedova, Jahija pašina, Reisulkutubova, Bajram-begova, Darus-seda-agina, Sultan Mustafina, Sultan Mehmed hana, Ali-pašina, Velikog vezira, Hasan-pašina, Hadži Mehmeda, Velikog vezira Hasan-paše, Atih Zadeova, Kamil Ahmed-pašina, Husein Čehajina.

Sve ove džamije su popaljene i srušene u ustaničkim godinama, a neke i sa stanovništvom koje se bilo sklonilo u njima.¹⁷ Prema podacima Felixa Kanitca iz 1887. u Beogradu je od 15 džamija ostala samo Barjakli džamija, koju je 1690. godine podigao sultan Selim II. Na ovoj džamiji su tada bili izbijeni vrata i prozori, dok je Kara džamija služila kao kotlarnica za osvjetljavanje narodnog pozorišta. Upravnik biblioteke Šafarik je tražio da se Batal džamija pretvori u nacionalni muzej, ali je i ona ipak po naređenju vlasti srušena.¹⁸ U ukupnoj zastupljenosti stanovništva Srbije u XIX vijeku muslimansko je bilo većinsko. Jedan od najvećih gradova Užice je početkom XIX vijeka imalo 96,7% muslimanskog, a 3,3% srpskog stanovništva. Užice je 1805. pretvoreno u prah i pepeo. Pri zauzeću Sjenice 1809. godine ubijeno je oko 2500 muslimana. Da bi se spasili od propasti mnogi Muslimani su se pokrstili a jedan značajan dio se identifikovao sa Ciganima, o čemu postoje brojna svjedočanstva u literaturi iz tog vremena.¹⁹

Značajan dio muslimanskog stanovništva se i poslije srpskih ustanačkih održao i zadržao u Srbiji. Podaci govore da je 1826. godine Užice imalo 2000 muslimanskih i 80 srpskih kuća, a 1834. 1.500 muslimanskih i 600 srpskih, da je u Beogradu 1826. godine bilo 12 aktivnih i oko 30 porušenih džamija.²⁰

¹⁶ Isto; G. Maretic, *Geschichte der ereignisse in Serbien in den Jahren 1804-1812*, Osterreische millitarische Zeitschrift 1,4, 5-6, 1812.

¹⁷ Vidi: Ejup Mušović, n. d., 128/129

¹⁸ Vidi: Safet Bandžović, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX vijeka*, Almanah 3-4, 1998, 131; A.Talundžić, *Džamije u Beogradu*, Mak br. 15-16, Novi Pazar 1997, 139-141.

¹⁹ Isto.

²⁰ Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, godišnjak grada Beograda, V/1958.

Hatišerifima iz 1830. i 1833. legalizovano je iseljavanje Muslimana iz Srbije, ali je i pored toga značajan dio istih nastojao da se zadrži u svom zavičaju. Tako je i 1862. godine u Beogradu, bilo još uviјek oko 40% muslimanskog stanovništva, da bi događaj na Čukur-česmi značio kraj njihovog boravka u ovim krajevima. Poslije toga i Užičani su morali napustiti svoj grad, od kojeg su se tamošnje Muslimanke oprostile tako što su se uhvatile u kolo kod Bešlagića hana i zapjevale: "Oj Užice mali carigrade dok bijaše dobar li bijaše..."

Do 1862. godine uglavnom je završeno iseljavanje Muslimana iz Srbije. Po sačuvanim podacima, iz Beograda se tada iselilo 90 porodica sa 170 muških glava, iz Šapca 199 porodica sa 479 muških glava, iz Sokola 195 porodica sa 522 muške glave i najviše iz Užica: 533 porodice sa 243 muške glave. Dvije godine kasnije po naredbi kneza Miloša su porušene tvrđave Soko i Užice.

Sačuvana su brojna prezimena užičkih Muslimana i uglavnom se znaju pravci njihovih kretanja, prema Bosni, Sandžaku i Turskoj. U popisu iz 1874. godine registrovano je milion i tri hiljade i devet stotina stanovnika od čega je bilo manje od 1 % Muslimana, odnosno 140 muslimanskih porodica je ostalo da živi u malom Zvorniku i sakaru.²¹ Tragovi njihovog življenja su potpuno uništeni, tako da je ovaj svojevrsni memoricid jedinstven primjer na ovom području, koji se ne može pravdati ni turskom dominacijom, ni nasiljem i terorom, pa ni koncentracijom mržnje prema dojučerašnjim gospodarima, koja je moguće imala osnova, posebno u godinama dahijske uprave u Beogradskom pašaluku. Jednostavno upoređenje sa hrišćanskim spomenicima koji su preživjeli viševjekovnu tursku vladavinu i onim turskim koji su preživjeli ovu drugu, stavlja u sasvim drugačiji kontekst ovu pojavu u civilizacijskoj ravni.²² To što su Muslimani Srbije doživjeli sudbinu hazara, i što se ostaci njihovog življenja danas mogu prepoznati samo po prezimenima pokrštenih,²³ za istoričare je samo mogućnost više da analizom činjenica pokušaju objasniti ovaj fenomen i tragediju jednog naroda. Za romanopisca je pak važan detalj, pojedinačna sudbina, lična patnja kojom roman "Pusto tursko" čitavu prethodnu priču pretvara u životnu dramu, koja se prepoznaće po kamenu iz neke džamije

---

²¹ Vidi: *Istorija srpskog naroda*, V-I, 305/306.

²² Vidi svjedočenje: Louis Leger, *La Save, le Danube et le Balkans: Voyage chez les Slovenes, les Croates, les Serbes, et le Bulgares* (Sava, Dunav i Balkan: putovanje k Slovencima, k Hrvatima, k Srbinima i k Bugarima), Paris, 1884; E. Mušović, n.d., 120-142.

²³ Mušović navodi neka od tih prezimena: Cvijići, Zarići, Adžići, Arnautovići, Burići, Cančarevići, Cugure, Čosići, Drljače, Dugonjići, Dumići, Gačići, Gajići, Grbići, Kisići, Lalići, Premovići i sl. Vidi: E. Mušović, n. d. 140.

ugrađenom u novosagrađenu hrišćansku kuću, starom fenjeru sa džamije, pušći ili nišanu, dramu pojedinaca preobraćenih u cigane ili pak prisjećanje na čuvene u umne koji su ostavili svoje djelo da svjedoči o njihovom postojanju. U ovoj priči nema mržnje, osude, jednostranog prikazivanja. Ona se pokušava razumjeti i prikazati na način čiji se smisao očitava o činjenici da izvještaj Ibrahima Žioca nikog ne zanima, da on postaje nebitan i nevažan.

Od brojnih istorijskih ličnosti koje se spominju u romanima i za čije bi navođenje trebalo mnogo prostora, nama se posebno čini zanimljivom ličnost Francuza Pjera Lotija, koja se pojavljuje u svih pet romana i koja je stavljena u poziciju svjedoka, posmatrača, racionalnog Evropljanina, oštrog kritičara balkanskog istorijskog narcizma i patetike. Pjer Loti (1850-1923) je prvi put boravio u Crnoj Gori 1880. godine i za razliku od drugih Francuza nije bio nekritičan prema njoj. Prvo u Boku, pa onda i u Crnu Goru je došao po službenoj dužnosti, kao mornarički oficir. Svoje utiske sa ovoga putovanja ostavio je u putopisu "Voyage da quatre officiers de l'Esadre internationale au Montenegro" (Putovanje četiri oficira međunarodne eskadre u Crnu Goru), koji je objavio u zbirci *Fleurs d'ennui* (Cvijeće dosade). Pjer Loti je bio općinjen Turskom i islamom, te se u tom kontekstu tumače neki njegovi stavovi o Crnoj Gori i Crnogorcima,²⁴ koji su odudarali od uobičajene predstave koje se sreću kod drugih francuskih putopisaca. Loti je ostao poznat i po tome što je jednu sobu u rođnoj kući u Rochefort-u (Rošvoru) preuredio u arapskom stilu, što se u Carigradu oblačio kao Turčin, ili Arapin ako je boravio u nekoj arapskoj zemlji. Loti je izabran u članstvo Francuske akademije 1891. godine, kao jedan od najznačajnijih književnika svoga vremena.²⁵ U Bašićevim romanima Loti se javlja kao oštri kritičar balkanske stvarnosti i čovjek neopterećen predrasudama i fobijama, samostalan i nezavisан svjedok i tumač. Česti susreti glavnoga junaka sa njim i dijalazi koji su tim povodom vođeni, najčešće služe kao nijansirano potretisanje karaktera balkanskog čovjeka, koji teško podnosi istinu o sebi.

Peti roman "Bijeli Azijati" bavi se sudbinom muhadžira u Turskoj. U romanu je ona opisana na način što je glavni junak Ibrahim Žioc dobio zadatak od Porte, da u ulozi carskog nadzornika posjeti tek dobjegle muhadžire iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, koji su se kao mravi razmiljeli i preplavili cijelu Tursku carevinu. Idući tragom njihovih puteva, Ibrahim Žioc nailazi na jad, bijedu i čemer ("Pitali gavrana ima li što crnje od njega, a on im odgovorio: srce muhadžirsко je crnje od mene"; Bijeli Azijati). Prepoznavao ih je po bolestinama, govoru, po tome što su tavorili

²⁴ Vidi: Danilo Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, Bar 1985, 258-284.

²⁵ Isto.

kao isčupane biljke, ili po tome što su sa sobom ponijeli i naziv mjesta odakle su otišli. Tako se šume oko Carigrada i danas zovu Beogradske šume, nazivi Karadag,

Kolašinli, Akovi, Podgori i slično se susreću na svakom koraku. glavni junak nalazi Kaliće iz donjeg Kolašina i njihovih trista kuća, deve-dest kuća Drpljana, sedamdeset Pijuša, potom kuće Bakovića, Mušovića, Kajevića, Mumina, Alibašića, Čokrljija, Fazlagića, Hasanbegovića, Gušmi- rovića, Hadžajlića, Hadžibulića, Alića, Karadana, Beganovića, Mekića, Rustemovića, Zvizdića, Šehovića, Smailagića, Serhatlića, Čengića, Dervi- ševića, Drndara, Bošnjovića, Kapidžića, Džogovića, Kurtovića, Lukača, Ljuhara, Ljuca, Kofrca, Džuburovića, Fortića, Kočana, Mustafija, Pašo- vića, Saračevića, Sukića, Šahovića, Župića, Salakovića, Pepića, Popleta, Redžepfendića, Mulića, Micinovića, Zimonića, Špage, Šaćića, Muha- džira... (Bijeli Azijati, 142). Istorijeske činjenice govore da je sa svih pod- ručja sa kojih je bilo potisnuto Osmansko carstvo a što je verifikованo odlukama Berlinskog kongresa krenuo veliki migracioni talas dijela tur- skog, čerkeškog, bošnjačko-muslimanskog stanovništva. Iseljavanja su bila sa područja Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Bugarske, Epira, Tesalije. Ovo stanovništvo se povlačilo u unutrašnjost Turske, te je u tom periodu više stotina hiljada muhadžira stizalo i do nenaseljenih oblasti u maloj Aziji. Prema nekim podacima iz decembra 1878. godine samo je iz Bosne pošlo ka Carigradu oko 50.000 Bošnjaka. Procjenjuje se da se iz BiH u nekoliko masovnih iseljeničkih talasa do 1918. godine iselilo od 240.000 do 300.000 Bošnjaka, odnosno skoro trećina bošnjačkog stanov- ništva.²⁶ Ranije smo naveli da se cjelokupno muslimansko/bosnjačko stanovništvo Srbije iselilo do osme decenije XIX vijeka i to pretežno u Tursku, izuzev Užičana koji su se iselili u Bosnu i tamo osnovali mnoga naselja poput Bosanske Kostajnice. Takođe smo naveli da je iseljavanja bilo iz Nikšića, Spuža, Kolašina, Podgorice, Bara i Ulcinja, odnosno onih krajeva koji su poslije Berlinskog kongresa pripali Crnoj Gori. Muhadžiri sa Balkana naseljavani su po unutrašnjosti male Azije, u vilajetima cen- tralne i zapadne Anadolije, u Izmir, Ajdinu, Ankaru, zatim na Siriju, Kipar, Arabiju. Procjenjuje se da je iz svih krajeva Rumelije bilo oko milion muhadžira. Prva naselja Bošnjaka u Turskoj nastala su nakon 1878. godine u Anadoliji, na području od Smirne do Eski-Šehera, oko Burse, Jenišehera, Afium-Karahisara, Hamidiye, Bige, okolini Ankare, te u samom Cari- gradu.²⁷ Ove iseljenike u Turskoj obišao je i Jovan Cvijić 1910. godine i posvjedočio da je po njihovom dolasku u turske krajeve pomrlo blizu jedne

---

²⁶ Vidi: Safet Bandžović, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i počet- kom XX stoljeća*, Almanah 3-4, 1998.

²⁷ Isto, 141.

trećine muhadžira, mahom djece.²⁸ Iseljavanja u Tursku iz ovih krajeva nastavljena su sve do kraja šezdesetih godina ovoga vijeka, o čemu je u istoriografiji dosta pisano.²⁹ Prema podacima Matice iseljenika Srbije iz marta 1975. godine, u Ankari je živjelo 5.805 iseljenika iz Jugoslavije, Bursi 28.140, Istanbulu 95.197, Izmiru 55.871, kao da je u Manisi po izjavi tamošnjeg gradonačelnika od 86.000 stanovnika, bilo čak 60.000 sa područja Jugoslavije. Prema podacima Matice iseljenika BiH, u Turskoj je živjelo oko 2 miliona ljudi koji su vodili porijeklo sa područja bivše Jugoslavije.³⁰ Na ravni činjenica i statističkih podataka priča o muhadžirima svodi se na statistiku, u kojoj nema emocije, i koja sama po sebi znači mnogo i ništa. U romanima Huseina Bašića ova priča je pretočena u dokumentarnu prozu u kojoj se iza svake cifre krije ljudska sudbina, drama egzistencije i življenja. U ovoj petotomnoj hronici propadanja i stradanja objektivna istorijska dešavanja čine armaturu na kojoj je pisac strpljivo i uporno gradio svoju voluminoznu intelektualnu građevinu od ostataka i tragova koje je za sobom ostavljao narod osuđen na vječnu "krivicu", bez krivice.

(*Almanah, br. 15-15, Podgorica 2001*)

---

²⁸ Jovan Cvijić, *O iseljavanju bosanskih muhamedanaca*, Borba, Beograd 14-15, i 1995.

²⁹ Vidi: Safet Bandžović, *Iseljavanja Muslimana iz Crne Gore i Srbije u Tursku u XX stoljeću*, Almanah 5-6, 1999; H. Avdić, *Položaj Muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991 ; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991; A. Avdić, *Opšti pregled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva od kraja XIX vijeka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije* (11. jula 1938. godine), Novopazarski zbornik br. 9, Novi Pazar _985; _8.

³⁰ Vidi: Safet Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Crne Gore i Srbije u Tursku u XX stoljeću*, Almanah 5-6, 1999, 145.

Jašar REDŽEPAGIĆ

SUŠTINA, BITNA OBELEŽJA I ZNAČAJ BAŠIĆEVIH ROMANA „ZAMJENE“

U psihologiji je poodavno utvrđeno da s pitanjem, čak i onim običnim (gde? kada? zašto? zbog čega? kako?), počinje mišljenje. I poznati hrvatski pjesnik, esejičar, kritičar i prevodilac Tin Ujević polazio je od suštastvenih pitanja: "Ko sam i što sam, što ču, koga volim, što tražim kuda idem, za čim lutam? Bašićevi romani (Tuđe gnijezdo, Kapija bez ključa, Kosti i vrane, Pusto tursko i Bijeli Azijati), ukratko "Zamjene" sadrže, a bez sumnje i pobuduju mnogobrojna, po značenju raznolika pitanja, opservacije, analitičke pristupe i intelektualnu radoznamost. Već tom svojom stranom njegovi romani imaju višestruko obeležje i značaj.

Na samom početku nameću se pitanja, npr. u vezi sa nazivima romana i njihovog zajedničkog ciklusa "Zamjene", što će autor već u prvom romanu "Tuđe gnijezdo", na više mesta natuknuti. To je inače Bašićev prvi roman, objavljen do sada u pet izdanja, koji je godine 1980. dobio nagradu IP "Svjetlosti" iz Sarajeva, a 1981. Trinaestojulsku nagradu Socijalističke Republike Crne Gore. Zbog svojih kvaliteta uvršten je u literaturu za izradu rječnika bošnjačkog jezika, u lektiru za srednje škole i programe izučavanja književnosti na višim školama i fakultetima u Federaciji BiH. Ovim, razume se, ne zapostavljamo ni Bašićeve prethodne romane: "Bauci", "Krčma mraka", "Kolovrat", "Cnoturci – san i jazija" i "Pusta vrata", o čijoj smo psihološkoj i književno-estetskoj vrednosti pisali u Almanahu, br. 11-12. Analizom svih romana i Bašićevog celokupnog duhovnog stvaralaštva, koje itekako ima dodirnih tačaka sa ovim vidom velike prozne književne vrste, upoznajemo i njegove opšte poglеде i ideje o čoveku i svetu, a pitanje tih njegovih opštih filozofskih konceptacija po sebi je slojevito i zaslužuje zasebno razmatranje.

Nije slučajno, ni beznačajno što "Zamjene" počinju romanom "Tuđe gnijezdo". Reč je o većoj epskoj formi u prozi, u kojoj autor prati razvoj i životni put glavnog junaka Ibrahima, gde dominiraju heterogene sredine: plavsko-gusinjska, carigradska, skadarska, plovidba do Drača i druge, a u formi kratkih priča i doživljaja daju se čitave panorame i opisi ljudi raznih profesija i različitih karaktera. U literarnoj formi, izlažu se istorijska zbi-

vanja i događaji negde od 70-tih godina prošlog stoljeća kada, nakon Berlinskog kongresa, moćna turska imperija sve više slabi i gubi mnoge oblasti, naročito na prostorima Balkana.

"Tuđe gnijezdo" ujedno je početak, osnova za poimanje i ulaženje u suštinu drugih Bašićevih romana iz ciklusa "Zamjene". Reč je o pet romana koji su međusobno povezani nizom zajedničkih tema, misli i ideja, te tako čine organsko jedinstvo, ali istovremeno svaki naredni roman donosi nešto novo i svojevrsno. Komparativnom metodom moguće je pobliže utvrditi šta je zajedničko i tipično za sve Bašićeve romane, a koji su motivi, ideje, teme i likovi različiti i specifični, zbog kojih svaki od pomenutih romana predstavlja zasebnu celinu.

U "Tuđem gnijezdu" puno je komparacija, kontrasta, deskripcija, epiteta, alegorija i metafora. To je moderan, pre svega psihološki roman, posvećen ne samo doživljajima Ibrahima Žioca između Plava i Carigrada, i dramatičnim događajima nakon Berlinskog kongresa, već i književnoj razradi drugih likova i njihovih sudbina. Setimo se samo buntovnog pesnika Zulfikara, samoživog Durmiša, Omer-paše Bošnjaka, bez vojske i vlasti, mula Šefketa, žalosnog i nesrećnog mujezina i niza drugih ličnosti čiju dramu i sudbinu prati ovaj roman.

Uz istorijske momente, na mnogim stranicama romana preovlađuju tanane individualno-subjektivne analize i refleksije. Tu je gospodar Durmiš, njegovo "zakrvavljeno oko" i katilski pogled, na čijem se licu nazire "i pad i uzlet Osmanskog carstva". Njegov otac gazi Haris-paša je poznati ratnik i rumelijski namesnik, a mati Meleć "žena šejtanske čudi" (Tuđe gnijezdo, 21). Njihov sin Durmiš stekao je visoko obrazovanje u Al Azharu u Kairu, ali postavši službenik carskog arhiva, tu je stao, pa mu stečeno znanje gotovo uopšte nije koristilo. Durmiš je sumnjičav, nepoverljiv, uz to surov prema drugima, posebno prema Ibrahimu. Pisac kroz Ibrahimeve reči faktički izlaže svoje viđenje o svetu, mudrosti, znanju, životu. Ibrahim i Durmiš su dva sveta sa posve protivurečnim mislima i pogledima. Ibrahim je prvo kao bedel postao carski asker, zatim čuvan dvorskoga arhiva, pa pisar kod Omer-paše Bošnjaka, i najzad slobodan čovek i buntovnik. Osnovno je da nije više bedel, ničiji zamenik, već slobodan čovek. Tu je srž romana i objašnjenje termina "Zamjene".

Ibrahim, koji je služio kod Durmiša, premda manje obrazovan, znao je "mnogo mudrih riječi iz knjiga" (isto, 24) kao i to da su tuđe reči "kao kiša, lijepe dok rominjaju, dok se čuju, a ništavne kad nestanu". (isto, 21)

Mogla bi se napisati posebna sociološka studija o Bašićevim Zamjenama, posebna o istorijskoj dimenziji Tuđeg gnijezda, posebna o Bošnjacima iz naših strana, posebna o ratovima tursko-ruskim, posebna o istaknutim ličnostima – stvarnim i irealnim u Bašićevom delu, posebna o gonionicima i proganjениm, posebna o psihološkoj analizi dela, posebna o boga-

tom jeziku pisca, zasebna o uticaju narodnog melosa, narodnih pesama (epskih i lirskih) na Bašićeve romane i svakako, posebna o Plavu i Gusinju u Bašićevim romanima.

Za sve romane Huseina Bašića, od Tuđeg gnijezda do Bijelih Azijata, zajedničko je da u njima osvetljava prelomne psihološke i životne trenutke čoveka, prvenstveno u poratnim godinama, da iznad svega traga i ubličava estetske vrednosti ne gubeći nikada iz vida ni moralne kvalitete, da je autentičan pisac, ali i druge sredine, da je majstor predivnih opisa prirode, da Bašić posebno osvaja neposrednošću i lepotom reči i izraza i bujnom rečitošću.

Kako je teško odvojiti se od rodnog kraja ili vratiti se pod stare dane u svoj zavičaj, jer je kako sam autor u Kapiji bez ključa veli, "početi novi život mnogo teže no dokrajčiti stari". (Kapija bez ključa, 5). Ovde, u Plavu sve je "u kamenoj nepokretnosti", ali je nemoćnom Ibrahimu veoma draga što gazi "strmim putačama po prvom opalom i zlatnom lišću" i što je osetio "snagu zemlje kojom hodi".

Ibrahim nije više bedel, niti je postao šehid ni gazija, ali je nakon svega što je doživeo, želeo da se vrati u zavičaj i da tamo umre. Očaran je Prokletijama, vodom gorskog koja penuša i rasprskava se, pa se pita: "Progone li srne i koštute na pojilištu ili se vile gorske kupaju na omahi?" (isto, 15). A onda dodaje: "Možda je san, začarana igra, madije koje sam preskočio, vučji trag, pričuj i privid". (isto, str. 15-16). Majstor simbolike uneo je u roman i "dvije golisave đevojačke sjenke", koje su se "vitke i dugovrate, gole i bijelopute" praćakale pod mlazevima vode. (isto, 16) Ova ga scena susreće s pravim i svakidašnjim životom i nedaćama, usudom i patnjama u njemu.

U celom tekstu romana "Kapija bez ključa", dominira osnovna ideja - zabrinutost šta će biti sa odlukom Berlinskog kongresa da Plav i Gusinje pripadnu Crnoj Gori i hoće li biti rata. Roman je s jedne strane psihološki i realističkog karaktera, a istovremeno je oslojen na istorijske događaje. U romanu se npr. tačno navode imena barjaktara koji su došli da brane Plav, a to su: Ali-Ibro iz Gaša, Man-Avdija iz Krasnića, Mustafa iz Dukađina, paša Mahmudbegović iz Peći, Salihbegović iz Đakovice, Salih-aga iz Rugova i Kadri-Bajra, a iz plavskog kraja mula-Jaho, Jakup-Fero, tri Adema i dva Idriza, "i njihova cijela ordija". Pisac je uneo i ovaj podatak: "samo danas je ispečeno preko dvadeset hiljada hljebova u furmama u Plavu i Gusinju". (isto, 181-182). Zabeleženo je i ubistvo Mehmed Ali-paše Madžara u Đakovici, koji je nameravao da preda Plav i Gusinje crnogorskoj vlasti. Navedeni podaci potvrđuju koliko je pisac Bašić konsultovao brojne izvore, istorijsku i drugu literaturu da bi obelodanio mnoge činjenice, te njegovo delo može biti od interesa i za istorijske pristupe.

Treći roman, "Kosti i vrane" ima očito simboličko značenje, u kome je glavna ličnost romana svedok i očevidac boja na Nokšiću, nedaleko od

Plava. video je kako je "plemenski barjak devet puta prelazio iz ruke u ruku" (Kosti i vrane, 7), kako jedni druge nagone u mutni Lim, gledao kako se hvataju za ruke po pedeset-šezdeset Crnogoraca ne bi li pregazili duboku vodu, video ranjene i polumrtve ljude, a vojvodu Marka kad se dohvatio konju za rep i preplivao Lim. (ibid). I u ovoj knjizi ima mnoštvo finih životnih poruka i misli, npr. "neki ljudi iščile za jednu noć, drugima ni crni vrag ne može ništa". (isto, 55). Za Turka koji je prebegao u Crnu Goru i ostavio bogato imanje u Plavu, kaže: "Kopni i nestaje na dekike". (ibid) Psihološki je razumljiva i u osnovi tačna misao o ljudima iz ovih krajeva: "Naš čovjek daće i crno iza nokata za prazni aferim". (isto, 63). Crno iza nokata faktički je sve ono što se uz težak manuelni rad stiče. Tragična je sudbina nesrećnog Ram-Goske iz Gusinja, koji je s bolesnim detetom došao do knjaževog dvorskog lekara na Cetinju, gde je i ovaj konstatovao da će živeti samo još tri dana.

Radnja se najviše odvija na Cetinju, a dijalog vodi između nekoliko prebeglih Plavljan. Svi su oni povučeni, neraspoloženi, često se prepiru, a potajno i mrze (npr. Turko i Ibrahim). Na pitanje Ibrahimovo Turku – da li bi voleo da ostavi kosti ovde (na Cetinju), Turko mu je odgovorio: "Ako hoćeš da znaš pravu istinu, ni vrana mi kosti ovdje ne donijela!" (isto, 76). Otuda i naziv romana "Kosti i vrane". U romanu ima jedan opis Cetinja jednog sunčanog zimskog dana. (isto, 88). Navodi se i podatak da je nakon boja na Nokšiću Ali-paša gusinjski bio u Stambolu, kome je za pobedu na Nokšiću, sultan pripasao sablju preko dolame i kao nagradu dao tri ēupa zlata za podizanje carske džamije u Plavu (isto, 95).

U jednom odeljku romana, autor priča o selidbi muslimanskog naroda posle Berlina. Kuda su se svi selili "poslije zauzeća Spuža, Nikšića i Podgorice? Kuda oni iz Kolašina i Mojkovca?... Jedan put je vodio, objašnjava autor, u Bosnu, drugi u Hercegovinu, treći, mnogo duži i širi, u Arabiju, a onaj najduži i najteži u Tursku, čak u Siriju, i ne znam gdje sve". (isto, 98).

U tudioj zemljji ljudi su povučeni, usamljeni, izgubljeni, nesigurni, pa nemaju kud "ni naprijed ni natrag". Sam Ibrahim-ef, dok je bio na Cetinju, navodi: "Nijesam bio slobodan, najmanje troje četvoro očiju držalo me svakog časa na nišanu". (isto, 122). Nekoliko dana bio je zatvoren na Cetinju. Pustili su ga uz pratnju i pomoć Riza-bega da bi došao u Skadar kod valije. Tamo će se sresti sa mladim turskim oficirima – mladoturcima, od kojih je jedan Ibrahim Temo. Valija je dao Ibrahimu Žiocu Portin ukaz za poslanika carske vlade na Cetinju, jer su utvrđili o njegovoj čestitosti i uvek lojalnom držanju prema turskoj državi. Vratio se iz Skadra preko Skadarskog jezera. Klizeći po mirnoj jezerskoj vodi, stari Ibrahim Žioc, izložen svakakvim nedaćama i trvenjima reći će: "Ni ljepota mi više ne može pomoći". (isto, 166).

U romanu je vešto utkana i teška sudbina tridesetak nikšićkih Muslimana, čija su imanja i kuće zauzeli drugi. Pošto ih knjaz nije primio, u znak revolta spalili su tapije koje potvrđuju da je to njihova imovina. (isto, 174-180). Niz je drugih prizora u romanu, naročito na Ibrahimovom putu od Cetinja do Berana i Plava. Kasnije će ovaj turski poslanik učestvovati u delegaciji s knjazom, idući morskim putem na prijem kod sultana u Carigradu. Zanimljiv je opis putovanja vladara jedne male zemlje, koji je posećio tada najveću carevinu na svetu. S jedne strane ogromna Turska carevina, a s druge malena Crna Gora, raskoš i bogatstvo carskog dvora na Bosforu, a uboga knjaževa kuća na Cetinju.

Roman "Kosti i vrane" odlikuju se mnoštvom detalja, lepo ispričanih događaja, unošenjem raznih stilističkih figura, ponajviše upoređenja, kontrasta, metafora i deskripcija. Evo kako Bašić opisuje jedan dan u sultanovom dvorcu u Carigradu: "Nedjelja je, dan za odmor i šetanje. U bašči, ispred sultanovog dvorca u kome je odsjeo knjaz i njegova svita, izašao je najotmeniji carigradski svijet na teferič. Kao da je čovjek između carigradskih žena i djevojaka birao cvijet po cvijet i to cvijeće prosuo ispred i između raskošnih carskih dvoraca u Carigradu". (isto, 257).

Ima i u ovoj knjizi duhovitih scena, kad npr. Ibrahim-efendija kaže: "Izađoh od Seid-paše oznojen i zadihan, kao da su me osinjaci popecali". (isto, 264). U poslednjem isečku romana "Govorim o sebi, a mislim i govorim o njemu" pisac izlaže najdublje prijateljstvo između Ibrahima Žioca i Omer-paše Bošnjaka, koji mu je bio "uzor u svemu". On je, kako navodi Bašić, posle Mehmed-paše Sokolovića "savio najljepše i najvisočije gnijezdo u carevini" (isto, 265). A tako je želeo, zapravo sanjario, da se s njim sretne u Carigradu.

Četvrti roman "Pusto tursko", već na početku, pominje Putopis turskog putopisca Evlije Čelebije, pisan u drugoj polovini 17. stoljeća. Zabeleženo je i ime mimara Osman Babe, potomka čuvenog majstora koji je sagradio Aladža džamiju u Foći.

Ibrahim Žioc u Carigradu se interesovao za pojedine ljude iz svog kraja i tražio čoveka čiji su sinovi u jednom danu stradali, sećao se starca koji mu je kazivao pesmu. O lepoj Zilki Kajević, pripremao za put u Srbiju. U to vreme u Carigradu je jačao pokret mladoturaka. Susretao se i s drugim ličnostima, znamenitim i manje poznatim. Jedan od njih je Mehmed-alija Đogo, Mostarac, koji je Ibrahima spasao sigurne smrti. Sada je u Carigradu, ali mu je često u mislima Mostar i nesreća koja se u njemu desila. (Pusto tursko, 55). Mostarac Đogo je tvrdio da je od svih mesta najopasnije u Carigradu, tom "božijem mravinjaku gdje je čovjek manji i nemoćniji od miša" (ibid). Ptice, mravi, zmije, često su vešto ispreplitani u Bašićeve fine, kratke, čas istinite, čak izmišljene priče. On npr. u romanu "Pusto tursko" navodi da su u Stambolu na pločniku ležale dve mrtve i

gole žene "čiste i neugruhane, kao dvije ptice koje su začas sletjele i tu umrle". (isto, 59).

Ibrahim Žioc određen je da vodi delegaciju u Srbiju. Uz njega su Osman Baba ili Osman-batal, neostvareni majstor, Hasan-ćatib i Ibiš-aga. Oni će se posebno baviti stanjem turskih građevina u Srbiji. Posetio je i carski arhiv u kome je godinama radio i našao jedan izvor iz 1797. godine za 12 nahija u Srbiji, gde predstavnici srpskog naroda, uz drugo, izražavaju rešenost da večno služe Osmanskom carstvu. (isto, 67).

Za bošnjački elemenat posebno značenje ima jedan podnaslov "Kakav je ovo svijet" (Pusto tursko, str. 78-89). Tu se tvrdi da "gotovo svaki veći grad u Turskoj carevini ima još jedan grad muhadžira i beskućnika". (isto, 78.).

"U Jedrenu su ostali oni koji još nijesu izgubili nadu u povratak" u Srbiju (isto, 78). Autor tvrdi: "Šarao sam očima po onim koje sam sretao i mogu da se pohvalim da sam s prvog pogleda mogao da odvojam i prepoznam svakoga koje s naših strana prebjegao ovamo... i oni su, siguran sam, prepoznivali mene: mnogi su krenuli da mi se javе". (isto, 79). Jedan od izbeglih iz Užica je izjavio: "Kad bih se vratio ne bih mogao da ne ubijem kneza Tiosava iz Užica, pa kneza Miloicu iz Požege, kneza Vujicu iz Kosjerića, kneza Dobricu iz Arilja. Znaš li šta su oni, efendija učinili, čim je Turcima poklekla noga tamo?" (isto, 80). Uneo je i druge podatke, kao onaj da su do temelja srušene sve džamije u Užicu.

Najzanimljiviji i veoma potresan je istovetan san Ferhat-bega iz Užica, Ejub-bega iz Šapca, Mehmed-bega iz Beograda, Osman-bega iz Loznicе, Ahmet-bega iz Smedereva, te niškog Mustaj-bega i vranjskog kadije, hadži Muhameda. Svi oni otišli su kod valije Hamza-efendije u Jeni Pazaru, a ovaj im ispričao da su mu dolazili i begovi iz Peći i Prizrena, iz Taslidže i Sjenice, iz Plava i Gusinja, čak iz Bara i Podgorice, iz Skadra i Tirane i pošto ni valija nije ništa mogao reći o snu, nastavili su do Skoplja, kad tamo stigli i begovi iz Albanije, Rumelije i Bugarske. (isto, 82-83). Završetak je: "Vidjelo se da je istina sve što su sanjali. Istina istinska". (isto, 84).

Ibrahim s pratnjom stiže u Niš, tražeći ranije džamije, tekije, mektebe i mesdžide. Nađen je samo "poneki tesani kamen, čošnik, ili volat, prag ili dovratnik, čelična rešetka na prozorima, metalna vrata." (isto, 92). U Nišu nisu našli ništa, pa je tome odgovarala izreka: Pusto tursko!

Bili su i u Jagodini, ali ni ovde nisu našli ništa, osim jedne ploče s džamije Derviš-bega Jahjapašića. U Smederevu takođe su uništene skoro sve turske tvrdave i spomenici. U tekstu se doslovno kaže: "Ovdje sam se mogao uvjeriti da nema ničega što je bilo i što se zvalo turskim imenom, što je ostalo zdravo i čitavo, da nečemu služi i treba". (isto, 121). Tu su srušene džamije, hanovi, hamami, tvrdave i porušene mnoge kuće. U pod-

nožju jednog brdašca, naišli su na tursku česmu, na čijoj je ploči u kamenu "neko mnogo ljuto ištetio turski zapis" (isto, 121). Ipak su uspjeli da odgonetnu zapis na turskom, ispisan arapskim slovima. Zapis iz hidžre 1209. godine počinje rečima:

"Kakve li krasne česme – vode i života, bisera". U knjizi je dat u celosti, na str. 123-124. Idući putem pričali su o česmama, vodi i, pored drugog, Osman-batal "nabraja imena svih čorbi koje je okusio, dolmi i sarmi, pita, tatlija i pačamura, omača i masenica, kaplama i japraka, svih bamija i jahnija, pilava i tava, hačajlija i ravanija, halvi, sutlijaša i ekšijaša". (isto, 127).

U Beogradu nisu mogli naći "ni jednu mahalu, džamiju, medžlis, hamam, han, saraj, bezistan, musafirhanu, begovsku ili aginsku kuću". (isto, 129).

Osman-batal je naveo Ibrahim-efendiji da je obišao ceo grad i da nije našao nijednu mahalu sa starim turskim nazivom, da je ploču s natpisom s velikog Sokolovićevog karavan-saraja video zazidanu na jednoj štenari, da od 26 česama ne zna ima li vode na sedam-osam, da od pet-šest stotina sebilja (dobrotvornih česama u obliku kioska) nema nijednoga, te da je jedino kalimegdanska tvrđava čitava. (isto, 131).

Piše o Zinki Ciganki, ustvari Turkinji, koji su zarobili, kao i njenog brata prilikom bekstva lađom niz Dunav. Njen babo je bio poslednji kapetan po zauzeću Nikšića, a zvao se Mehmed Ibričić. Ispričala mu je veoma impresivno i svoju bolest od vesvese (duševne bolesti nalik melanholijski) i kako je lečena u Istanbulu. To su, kao i njen razgovor s bolesnim Ibrahimom, dirljive i nezaboravne stranice u romanu.

U romanu je jasno pokazano koliko su poniženi ovi ljudi u ondašnjem Beogradu.

O lepoti i dobroti prelepe, čuvene Zulejhe-hanume, nadaleko se pričalo. Desilo se da je njen muž Šejh-Omer umro istog dana kad su se spremali da isele za Stambol. Zulejhu je neki srpski knez Vukoje iz Trbušnice oteo i silom odveo u svoju kuću. Plemenita Zulejha nije progovorila nijednu reč u kući zulumčara. Posle je isterana na ulicu i dovedena u Beograd.

Nakon brojnih primera, u romanu se konstatuje da se u kneževini Srbiji "toliko turskoga svijeta skriva pod lažnim imenima i u tuđoj odjeći". (isto, 179).

Prolazeći kroz carigradsku kapiju, uočili su da su, u Beogradu sačuvani jedino Kalimegdanska tvrđava, turbe i Bajrakli džamija (isto, 228). Sve drugo što je bilo vredno ili je opljačkano ili uništeno. (isto, 257).

Vratili su se iz Beograda, Ibrahim Žioc kao "neveseli putnik", a Osman-batal bolestan od tifusa. U tekstu se ističe: "nije otvarao oči, samo je rukom davao znak da podđu". (isto, 268). Tu je završetak romana "Pusto

tursko" mnogim svojim stranama odista kao da je bilo jadno, pusto, nesrećno i nepovratno. Znači i to je savršen roman.

Poslednji, peti, Bašićev roman "Bijeli Azijati" bavi se iseljenim Bošnjacima iz Bosne, Crne Gore i drugih krajeva. Našli su kakvo-takvo utočište u delovima Anadolije. Ibrahim Žioc obavestio je velikog vezira Abedin-pašu da po celoj Srbiji od turskih građevina i svetinja nije ostalo ništa, ni džamija, izuzev jedne u Beogradu, "ni tekija, ni hanova, ni musafirhana, ni medžlisa, ni hamama, čak ni begovskih kuća" (Bijeli Azijati, 8).

Sada je Ibrahim dobio novi zadatak da obilazi sve izbeglice širom Turske carevine, dakle one iz Bosne, Srbije, Karadaga, iz Bugarske i Rumunije. Reč je o onim sedim glavama, beloglavim ljudima koji su "kao nesrećni mravi preplavili još uvijek veliku i prostranu Osmansku carevinu". (isto, 9). To su "Bijeli Azijati", koji su se rasturili po Anadoliji i drugim delovima turske države.

Ibrahim je prihvatio ponudu da obilazi muhadžire, pod uslovom da njegov prijatelj i najbolji drug Osman-batal ozdravi i bude mu saputnik. Prvo je Ibrahim Žioc na ulazu u Carigrad obišao tzv. Beogradske šume. Tu je sreo mladića Mahira koji se zakleo da neće progovoriti nijednu reč. Uspeo je da ga podstakne da govori. Pričao im je Ibrahim šta je sve video u Beogradu, pre svega da su oni koji su тамо ostali, prešli u Cigane i u "svaku milet". Nikla je i čudna priča o ukrađenom fenjeru. Osman-batal, teško bolestan, stalno je nešto pričao sam sa sobom, pa će reći: "Mogu ti reći da su još samo riječi žive u meni". (isto, 25). U romanu se analiziraju ljudi i njihove osobine: "dobri i zli, pošteni i pohlepni, gramzivi, okrutni i tirani, vjernici i nevjernici". (isto, 41). Ibrahimov prijatelj Osman-batal, ubrzo je umro u bolnici. Pojaviće se njegovi rođaci zaokupljeni jedino njegovom zaostavštinom. Iza toga Ibrahim Žioc, na bazi nekih spiskova gradova, kasaba i sela u koja su upućivani muhadžiri, krenuo je na put i obilazio mesta, kao Erdek, Karamursel, Biga, Seke, Burhanija, Cankale, Jenišehir, Kišadasi, Karabak, i druga; takođe sela: Janikej, Juran, Domać, Kalafat, Pašaliman, Karabunar, Tuzla, Bejpazar, Mandžuk i ostala (isto, 78). Gotovo svi muhadžiri iz Nikšića i Hercegovine otišli su u Karabak. Najbolji način da bi upoznao muhadžire bili su grobovi. Muhadžirske grobovi uvek su na kraju groblja "u ilovači ili kamenjaru, u trnju i šipražju". (isto, 86). Kad je sišao s lade i na obali upotrebio bošnjačku reč i tražio pomoć, strčao se "buljuk hamala i lučkih radnika" (isto, 87). Dovoljna je bila jedna bošnjačka reč da se svi pojave "kao ovce što se mame na solilo". (isto, 89). Bilo da su iz Bosne i Hercegovine, iz Karadaga i Sandžaka, s Kosova i Makedonije, iz Bugarske i Rumunije, svi oni su muhadžiri. Nekim mestima su dali i ime odakle su došli, kao: Karahasan, Karadušman, Karavatan, Karadag. Kada je Ibrahim prišao jednoj grupi muhadžira, oni su ga izbegavali, jer nisu verovali u pomoć Porte.

Ibrahim Žioc je danima tumarao na konju po anadolskim pustarama i ispitivao ljude kad su došli, koliko ih je i gde i kako žive. Nakon poslednjih tursko-crnogorskih ratova, utvrdio je da su razne delove Anadolije nastanili Nikšićani, Podgoričani, Kolašinci i Muslimani iz Spuža, Taslidže i Akova. Među njima bilo je Turaka iz Bugarske i Rumunije, Albanaca, Jermenja, Azerbejdžanaca i mnogo porodica, naročito iz Bosne i Srbije. Bio je ozbiljan socio-biološki problem kako taj ogromni svet da opstane na neplodnoj zemlji.

Mnogi muhadžiri su umrli, kako navodi pisac, "što usput, što ovdje od malarije i drugih bolestina". (Bijeli Azijati, 112). U Karabuzi npr. masovno se umiralo od groznice (isto, 131). Ibrahim zajedno sa hećimom Stankom Karadagom, inače iz Gackog, stigao je u Nogošt-kej, gde su od malarije mnogi, naročito stariji ljudi, umirali. Pripremali su se muhadžiri iz tog sela da nađu izvor zvani Vidrovan, poput vode s Vidrovana kraj Nikšića. Tu je i pozitivna ličnost, lekar Stanko, koji je oprobanim travama besplatno lečio ljude po muhadžirskim naseobinama u Anadoliji.

Došli su i u naselje zvano donji Kolašin. "Po onom donjem Kolašinu, koga su u plamenu ostavili u Karadagu" (isto, 140). I ovo je selo u Anadoliji, da bi tu, nakon "trećeg seljenja", kako-tako preživeli. Navedeni su mnogi primeri, poput onog kada je srpska vojska ušla u Zvornik. Tada je po kasabi i okolini silovano više od tri stotine muslimanskih žena i devojaka i to je bio razlog da se odmah iz naših krajeva "digne mnogo naroda i iseli u Tursku" (isto, 178). Većina muhadžira nije prelazila Bosfor. Mnogi su ostali u Istanbulu i oko njega. Ovde im je izgledalo kao da su kod svoje kuće. Tražili su zemlju i oni koji su našli nešto bolje, tamo su ostali, a koji nisu – lutali su od mesta do mesta. (isto, 173).

Neobičan je i izgled mnogih muhadžira, obučenih u ljudske dronjke. Na svakom od njih vidljive su brige, razočarenja i nevolje. Često su tumarali po beskrajnim i prašnjavim azijskim putevima. Izgubili su volju na sve, čak da se pozdrave kako treba.

Potresne su i neverovatne priče koje je prenosio tuzlanski muftija i muderiz Mehmed Teufik Azapagić. Ibrahimu će na tom dugom putu po Anadoliji opisivati slučajeve i iz drugih delova Bosne. Ima puno simbolike u životopisnom predstavljanju hrasta na kome je obešen voda branilaca Bosne muderiz Hadžijamaković. S grane na kojoj je bio obešen opao je suhi i smežuravi list, "a već heftu dana na njoj nije bilo ni kore, stršala je kao suha i ispružena ruka nevidljivog strašila". (Isto, 189). Sledeće godine "cio hrast je bio bez grančica i lišća, suh i bijel... i ptice su ga zaobilazile, i oblaci; ni kiša nije padala po njemu, ni mravi i druge dihanije nijesu se peli uz njegov suri kostur. Noću je sijao kao da je na njemu gorio nur." (ibid).

U petoj knjizi nećete se sresti s muhadžirima iz plavsko-gusinjskog kraja, jer je ovih iz toga dela gornjeg Hasa, sve do 1912. godine, u Turskoj

bilo ponajmanje. Ima u Fočacima, Goraždanima, Zvorničanima, Višegradanima, koje su sekli i bacali u Drinu (isto, 198), što podseća na zbivanja iz najnovijeg rata u Bosni.

Prema Ibrahimovom saopštenju, u pravcu grada Adana, našli su se iseljenici iz Gradačca, Broda, Šamca, Brčkog i sela oko Save. Svi su oni pobegli "pred puškom i sabljom, iz zapaljenih kuća" (isto, 202), a sada postali čutljivi i nepoverljivi.

Idući prema moru život iseljenika je bio podnošljiviji. Neki su čak podigli "nove i lijepе kuće". Na putu prema primorskom gradu Mersinu, Ibrahim je srećo čoveka iz Bihaća koji je "iz derdeka morao u muhadžirluk, jer je te noći Švabo zauzimao Bihać i Krajinu". (isto, 203). Pet dana je putovao do Zemuna, a ovde su mu ubili oca i brata i oteli nevestu. (isto, 204).

Posetio je Ibrahim i malo naselje zvano Veselo groblje, gde žive muhadžiri iz Sarajeva. Ima tu nekoliko likova iz reda Sarajlja, kao Kahriman Pločink, "crven u licu i tijelu, mali, zdepast i pun kao denjak. Nije imao trbuha, ali ni vrata, ni ramena, ni kukova, samo male i kratke noge". (isto, 226). U Izmiru se takođe srećo s izbeglim Bošnjacima.

Vratio se u Carigrad i ovde srećo s pesnikom Arifom Hikmetom, kod koga je teško razlučiti pesmu od života. Završio je i izveštaj o stanju naših muhadžira u Turskoj, o bijelim Azijatima, kako su sebe često nazivali (isto, 276). Naručio je obazrivi Ibrahim mermerni nišan kod klesara za umrlog prijatelja Osman-batala. Dobio je i pismo od Kumrijine braće, iz Berana, u kome ga obaveštavaju da je Kumrija, Ibrahimova žena, skočila u bunar i utopila se "kad su je tjerali vlasti da je obeščaste". Malog Šaćira, njegovog sina, sklonili su kod prijatelja u Plavu. Isti izvor – pismo, sadržavalо je s jedne strane tužnu vest (Kumrijinu smrt) a s druge radosnu – da mu je sin Šaćir u životu. Pred polazak Ibrahim će posetiti Osman-batalov grob, doveći se njegovom ogromnom nišanu. s groblja se uputio na prvu lađu za Drač, očito s ciljem da podje u Plav i ostatak života proveđe sa sinom.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pet romana književnika Huseina Bašića imaju zajednički naziv "Zamjene". U svim romanima glavni junak Ibrahim Žioc koji je, u toku svog života i radnog veka, zamjenjivao druge ili na početku po funkciji bio zamjenik. Može se reći da svi Bašićevi romani imaju istorijski okvir. Mnogo je stranica koje su produkt razmišljanja i plod fantazije, što je takođe za poхvalu. Ponajviše je u svakom romanu psihološkog poniranja u dušu ličnosti, a to potvrđuje da je Bašić zreo i široko i temeljno oformljen pisac. "Zamjene" zaslužuju celovitu i objektivnu literarno-lingvističku, dublju psihosocijalnu i istorijsku valorizaciju, što sve skupa ostavlja dubok trag i opšti, veoma pozitivan utisak i sud o ovom Bašićevom grandioznom delu.

Pažljiv odnos i posebno interesovanje i znatiželju izazivaju svih pet romana, počevši od "Tuđeg gnijezda" do "Bijelih Azijata". Svaka knjiga predstavlja zasebnu celinu, ali su sve one povezane mnogim nitima i glavnim i zajedničkom ličnošću Ibrahim-efendijom Žiocem, iz Plava, zbivanjima koja su pratila ove krajeve nakon Berlinskog kongresa, i nizom događaja u Osmanskom carstvu i susednim zemljama, naročito u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Srbiji i Albaniji.

Autor piše o prošlosti i o tragičnoj sudsbinu i teškim iskušenjima bošnjačkog naroda ne radi osvete, već da se podsetimo da proučavamo i bliže upoznajemo našu pravu, istinitu istoriju, jer mi smo sve do naših dana proučavali i poznavali istorijsku prošlost drugih naroda a ne i sopstvenog naroda, što je bila velika zabluda i duboka nepravda.

Romani Huseina Bašića podsticajni su i za naučne pristupe. Nije npr. moguće danas govoriti o Bošnjacima iseljenim u Tursku, bez Bašićevih "Zamjena".

Bašićevi romani se izdvajaju u sadržinskom pogledu i po načinu obrade. I jezički su solidno uobličeni. U njima je određen broj orijentalizama i manje poznatih reči koje su na kraju svake knjige ukratko objašnjene. Ima u romanima i pojedinih reči koje su po sebi prijemčive, kao npr. nedotavan (malouman), dihanija (živi stvor), dalga (bura na moru), huptan (neugledan, jadan, takođe ružan) i mnoštvo drugih. Sem turskih, arapskih i persijskih reči, kojih je ovde priličan broj, u Zamjenama nalazimo i reči albanskog porekla, kao batlak (brklja, blato, najverovatnije od albanske reči balte koja znači blato), vontati, voncati (odugovlačiti, rastezati, znači i – kasniti, od alb. reči vone – kasno, kasan, pozan), zapt (stega, strogost u ponašanju, takođe – disciplina). To je arapska reč, široko u upotrebi u alb. govoru i sa istim značenjem) i termin sent, koji autor beleži u trećoj knjizi Zamjena a znači: strana, pravac, kraj, takođe: misao, namera, premda je arapskog porekla, široko je zastupljen u albanskom i svi su izgledi da je posredstvom ovog našao širu primenu i u govoru Bošnjaka.

Bašićeve "Zamjene" zadiru u intelektualnu, etičku, sociološku, istorijsku, psihološku i etnografsku sferu, a krase ih posebno i književno-estetski elementi, a to su moderno suptilno poimanje i doživljavanje sveta, suptilno nijansiranje likova, stvaranja i dramskih situacija, divni stihovi u gotovo svakom romanu, savršene ilustracije, izvršni opisi prirode, izražavanje lepog među ljudima, estetsko predstavljanje snova, priča i anegdota, spoj realnog sa imaginarnim. Takođe su značajne osobine ovog autora jezička probranost i živost, strasna osetljivost pisca, bujnost prozognog iskaza, odmerena metaforičnost, puno kontrasta, epiteta i simbolike.

S razlogom naglašavamo da je Husein Bašić, celokupnim stvaranjem, i nadasve ovim romanima, posebno zaslužan za književnu obradu neumitne prošlosti bošnjačkog naroda. On je takođe zaslužan što život i

sudbina bošnjačkog naroda sve više postaju primamljivi za književno-estetsko uobličavanje. I autorov zavičaj, Plav neminovno ulazi u literaturu, jer je Bašić ponikao iz te sredine, mnogostrano je predstavio, tematski obradivao i zapravo ovekovečio njenu prošlost do naših dana. Bavi se i literarnom baštinom sugrađana i živi životom te sredine. Iz njegovih romana proizilaze karakteristična obeležja plavskog područja kao mesnog kolorita: njegova priroda, običaji, naravi ljudi, govor, nošnja i druge osobnosti.

Upravo u "Zamjenama" Huseina Bašića, prelamaju se motivi iz lokalne sredine sa opštim zbivanjima i umetnički dočaravaju univerzalne vrednosti. Zbog svega toga "Zamjene" treba pažljivo čitati, proučavati, a njihove sadržaje svestrano i pravilno vrednovati. Pesnik bi za Bašićeve "Zamjene" rekao: "Ko ružičnjak nurom gori. Delo koje večno zbori". Autoru "Zamjena" dugujemo punu zahvalnost i najdublje poštovanje.

(Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001)

Rajko CEROVIĆ

ZAMJENE I KRIVICE

Povodom ciklusa romana Huseina Bašića "Zamjene I-V"
("Tuđe gnijezdo", "Kapija bez ključa", "Kosti i vrane",
"Pusto tursko", "Bijeli Azijati")
Udruženja "Almanah", Podgorica, 2000.godine

Ako bi pedantan književno-istorijski istraživač, kritičar i analitičar savremene crnogorske književne scene, pokušao da iz ukupne književne produkcije koja posljednjih decenija nastaje u Crnoj Gori izdvoji i, što je moguće preciznije, identificuje onaj njen dio koji, bez obzira na činjenicu što je riječ o istom jeziku, pripada muslimansko-bošnjačkom književnom iskustvu na crnogorskem tlu, obavezno bi morao poći od djela Huseina Bašića. Dugo vremena, svakako mjerenoj decenijama, Husein Bašić se u svojoj literaturi dosljedno nosi sa sudbinom muslimansko-bošnjačkog svijeta, prevashodno na crnogorskem prostoru, odnosno njegovim tragičnim udesom i muhadžirskom dramom po napuštanju naših krajeva, poslije krupnih istorijsko-političkih turbulencija, koje su uslovljene postepenim urušavanjem i stalnim smanjivanjem Osmanskog carstva krajem XIX i početkom XX vijeka. U tom vremenskom okviru, tematski se ostvaruje najveći dio Bašćevog izuzetno plodnog romansijerskog opusa. U svojoj višetomnoj romansijerskoj građevini, Bašić je stvorio brojne živopisne likove, proveo čitaoca kroz mnoštvo infernalnih situacija i stradanja dijela našeg slovenskog življa, trajno obilježenog vjekovnim opstankom Osmanskog carstva u Srbiji, Bosni i Hercegovini i na dijelu crnogorskog prostora, ali i islamskom kulturom i tradicijom, specifičnim mentalitetom kao osobnim znakom njegovog ukupnog istorijskog udesa.

Husein Bašić, naravno, nije rodonačelnik uvođenja Muslimana-Bošnjaka u svijet literatura južnoslovenskih jezika. Imao je u tom smislu posebno izrazite prethodnike, i to od Meše Selimovića u Bosni, do Čamila Sijarića u Crnoj Gori. Međutim, dok je Sijarić, najvećim dijelom vlastitog djela, tematski ostao na tlu rodnog Godijeva, u statičnoj stvarnosti vlastitog lirske doživljenog zavičaja i djetinjstva, a Meša Selimović se u svome znamenitom romanu "Derviš i smrt" zadržao u ekskluzivnom ambijentu derviške tekije, odnosno autorovom invencijom osvijetljene neke

bosanske čaršije u cvjetajućem turskom vremenu, koja mu je poslužila samo kao metafora opštelijske tragedije - Husein Bašić je sebi stavio u zadatak da u vlastitoj umjetničkoj viziji sagleda sudbinu Muslimana-Bošnjaka, posebno u Crnoj Gori, u totalitetu istorijskih zbivanja i lomova kroz koje su prolazili raspadom turskog carstva. Možda, u počecima vlastite stvaralačke avanture, Bašić nije polazio od ovako ambiciozne zamisli, ali je postepenim odmotavanjem beskrajne priče o sebi bliskim ljudima i događajima, sjećanja, kazivanjima i zapisima, a naporedo sa vlastitim stvaralačkim sazrijevanjem, vjerovatno počeo sve promišljenije da iscrtava složenu mapu likova, sudbina, događaja, predjela i varoši u kojima će se odvijati lične i kolektivne drame njegovih junaka. Možda se, i mimo autoreve svjesne namjere, svijet njegove proze postepeno samoorganizovao i razgranavao, tvoreći iz romana u roman sve složeniju i zamašniju kompozicionu cjelinu beskrajnog narativnog toka kome sam autor u ovom trenutku ne sagledava kraj i konačan oblik.

U vrijeme predaha između rada na pojedinim romansijerskim cjelinama, a najvjerovatnije uz rad na romanima i poeziji, koju je kontinuirano objavljivao, više u ranim nego u poznjim godinama svoga stvaralaštva, Bašić je bilježio i vrijedno sakupljaо muslimansko usmeno lirsко i epsko stvaralaštvo i postepeno ga oblikovao u antologische cjeline bez kojih je danas nezamisliv svaki pokušaj proučavanja i identifikovanja ukupne prirode muslimansko-bošnjačkog usmenog književnog nasljeđa na našem tlu. Vjerovatno je u vlastitom strasnom sakupljačkom naporu, upornom traganju za biserima posebno muslimanske lirske usmene poezije, koja, u oblasti ljubavnoerotskog vrhuni u domaćem stvaralaštvu ove vrste, ali i postepenim otkrivanjem epskih "krajišnica" i nenadmašnog epa Avda Međedovića, Bašić sve dublje ulazio u jedan svijet koji mu se iznutra otkrivaо istovremenom ljepotom i tragikom, neodoljivo tražeći svoj izraz i u prozi, odnosno priповijednim, ali znatno više romansijerski osmišljenim cjelinama.

Da krupne kompozicione forme, kakva je petotomna romansijerska saga "Zamjene" ("Tuđe gnijezdo", "Kapija bez ključa", "Kosti i vrane", "Pusto tursko" i "Bijeli Azijati") nijesu bile izvorno zamišljene u tako ambicioznom obimu i obuhvaćene jedinstvenom idejom i, kao u "Zamjenama", jedinstvenim glavnim junakom, svjedoči objavlјivanje uvodnog romana "Zamjena", pod naslovom "Tuđe gnijezdo" 1980. godine, a tek 2000-te godine objavljenom dopunom od četiri nova romana koji sobom čine neodvojivu i kao u jednom dahu stvorenu petotomnu cjelinu. Isto se dogodilo i u slučaju "Krivica 1-3", čija su prva dva dijela "Bauk", i "Krčma mraka" objavljeni 1986. godine, a znatno kasnije dodat treći tom "Pusta vrata". Srećno nađeni nadnaslovi Bašićevih romansijerskih cjelina "Krivice 1-3" i "Zamjene 1-5", sigurno su nastajali tek pred konačno izdavanje pomenutih romansijerskih serijala. Možda se i zbog toga svaki od poje-

dinačnih romana Bašićevih ovako složenih romansijerskih nizova, što nesumnjivo objelodanjuje visoki stepen autorovog književnog umijeća, mogu čitati zasebno, kao u sebi završene i samodovoljne cjeline. Dakle, ma u kom vremenskom periodu vlastitog stvaralačkog sazrijevanja, stiče se utisak, što naravno nije lako postići, Bašić može da nastavi tamo gdje je prije deset ili petnaest godina stavio tačku.

Kad se pažljivo iščitaju hronološkim redoslijedom nastajanja, ali i mimo njega, svi Bašićevi romani: "Tuđe gnijezdo" (1980), zatim "Krivice I i II" (1986), "Kolovrat" (1991), "Crnoturci - san i jazija" (1996), "Pusta vrata" (Krivice III, 1998) i konačno, četiri nova naslova iz pentalogije "Zamjene" ("Tuđe gnijezdo", "Kosti i vrane", "Pusto tursko" i Bijeli Azijati" 2000), dakle ukupni opus od deset Bašićevih romana, čitalac ostaje zadivljen bogatstvom autorove naracije, mnoštvom živopisnih likova i sudbina, a iznad svega literarno snažno izraženom kolektivnom dramom jednog naroda koji je, igrom vlastitog istorijskog udesa, morao primati na sebe i stvarne i izmišljene krivice, odnosno kompleksne nezaslužene izopštjenosti i obezvrijedivanja, a sve u stalnom strahu od surovo egzekutiranih, ili često pripremanih i zlokobno najavljuvanih mogućnosti novih etničkih čišćenja i trajnog nestanka sa vlastitog vjekovnog ognjišta.

Bašićeve književne obilje (poezija, novelistika, romani, literarna publicistica, istraživački i antologičarski rad na sakupljanju i vrednovanju usmenog muslimanskog lirskog i epskog stvaralaštva u Crnoj Gori i Srbiji) imponuje bogatstvom i žanrovskom raznovrsnošću, ali i opsativnim zaukljapanjem osnovnom temom vlastitog književnog izraza, odnosno ukupnom sudbinom muslimansko-bošnjačkog naciona na prelomnim dogadjima uzavrelom i uvijek turbulentnom Balkanu. Bilo da se laća poezie, ili novelistike ("Neviđena zemlja" 1971, "Trpija" 1984. i "Vjetar sa Prokletija" 1985.), ili pred čitaocem razvija gorku povijest životnog iskustva junaka vlastitih romana, Bašić kao da ipak ima pred sobom viziju neke, samo njemu do kraja poznate, književne cjeline, koja iz godine u godinu, narasta novim knjigama i novim iskušavanjem dimenzija vlastitog talenta.

Ponekad se prosto stiče utisak da Husein Bašić ne stiže da zapiše ni dio obilja svoga stvaralačkog vrenja koje u jednom ili više žanrova nedoljivo traži izraz. Kao da u njegovom stvaralačkom procesu naslućujemo neku stalnu zagrcnutost, ili tragično osjećanje nezadovoljstva zbog toga što sve odjednom ne može da izruči na hartiju, što mu mnogo toga izmiče, a zasluživalo bi da bude oblikovano u stih, antiratnu publicističku raspravu, novelu ili roman. Njegov stvaralački problem se ne sastoji u nedostatku potencijalne književne građe, već u obilju koje ga stavlja pred mučan i neizvjestan izbor, pred goruće pitanje čemu dati prednost u ovom trenutku, a šta ostaviti za kasniji izraz i doradu.

Bez obzira na činjenicu da je o Bašićevom djelu, do sada, objavljeno više prikaza i kritičko-eseističkih pokušaja njegovog prosuđivanja, da je za svoje stvaralaštvo dobio nekoliko značajnih domaćih književnih nagrada – slobodno se može reći da, adekvatno svome značaju, ovo djelo još ni izdaleka nije na pravi način procijenjeno, da je mnogo toga što nesumnjivo zavređuje pažnju književne javnosti izmaklo tekućoj književnoj kritici, a već možemo reći i novijoj književnoj istoriji. Bašićev roman "Krivice I i II", imenovan naslovima "Bauk" i "Krčma mraka" dobio je prvu nagradu na anonimnom jugoslovenskom konkursu, povodom 40 godina od oslobođenja, raspisanom od Združenih bosansko-hercegovačkih izdavača 1986. godine. Nagrada je osvojena u konkurenciji 131-og ponuđenog romansierskog rukopisa. Bašićev roman prvijenac "Tuđe gnijezdo", koji će dvadesetak godina kasnije postati uvodni za pentalogiju "Zamjene", već je, po izlasku iz štampe 1980-te godine, bio ovjenčan nagradom za roman godine renomiranog sarajevskog izdavača "Svjetlost" u čijoj nakladi je, zajedno sa titogradskom "Pobjedom" i štampom. Za kratko vrijeme doživio je u Bosni i Hercegovini četiri izdanja i uvršten u obaveznu školsku lektiru za srednje škole i nastavne programe studija književnosti u BiH federaciji. Ušao je u izbor od 25 knjiga "Muslimanska književnost XX vijeka" i u ediciju "Bošnjačka književnost u 100 knjiga". Bašić je dobitnik i najznačajnije crnogorske Trinaestojulske nagrade 1981. godine, upravo za roman "Tuđe gnijezdo".

Vjerovatno da takav uspjeh svoga prvog romana Bašića kao pisca nije mogao lišiti želje i ambicije da pokuša da ga nastavi, odnosno, na široj vremenskoj ravni dalje razvije životnu povijest glavnog junaka Ibrahima Žioca, da ga provuče kroz prelomnu epohu turskog imperijalnog dotrajanja na Balkanu. Možda se Bašić nedovoljno jasno i nosio sličnom mišlju odmah poslije 1980-te godine, ali su ga drugi autorski projekti vukli novim i podjednako izazovnim putevima. U međuvremenu su nastali romani "Krivice I i II" (1986) "Kolovrat" (1991), "Crnoturci - san i jazija" (1996) i "Pusta vrata" (Krivice III 1998). Da li je u tom vremenskom periodu sakupljao građu i vježbao koncentraciju za svoje najznačajnije djelo "Zamjene 1-5", da li je njegova ambiciozna kompoziciona arhitektonika i tada povremeno nastajala - može odgovoriti sam autor. Pitanje je tim aktuelnije i zagonetnije, zbog toga što je od 1998. godine, kada je izašao posljednji dio trilogije "Krivica" pod naslovom "Pusta zemlja", do izdavanja četiri nova toma pentalogije "Zamjene" 2000-te, proteklo svega dvije godine. Takva plodnost u kojoj bi, sudeći po vremenu izlaženja "Zamjena", za samo jednu godinu Bašić uspijevao da ispiše po dva romana gotovo je nezamisliva da nema jedno izvanliterarno, ali sigurno značajno objašnjenje: Bašić je proveo godine krvavog rata na prostoru bivše Jugoslavije grčevito radeći pod sumornom stvarnošću koja je pritiskala i u kojoj su

nova etnička čišćenja bjesnila u njegovom i našem susjedstvu. Nije bio daleko ni od, gotovo fizički opipljive, mogućnosti da se to može dogoditi i na dijelu Crne Gore i u njegovom užem zavičaju. Bilo je i potmulih najava i sladostrasnih zveckanja oružjem i iznad Crne Gore da bi slična mogućnost bila apriorno isključena. Dakle, sumorne inspiracije lične i kolektivne tjeskobe kao mogućeg podsticaja za stvaranje budućih "Zamjena" bilo je napretek. Pentalogija je, izgleda, munjevito izrastala na njegovom stolu pod golemom unutrašnjom tenzijom i pritiskom nakazno prijeteće stvarnosti. "Tuđe glijezdo", objavljeno 1980-te godine, stajalo je pred njim kao moćan početak i inicijalni znak za dalje širenje i razgranavanje čitavog jednog epa u psihološkomentalitetskom okviru ranije naznačenog glavnog junaka Ibrahima Žioca.

Ko je Ibrahim Žioc? Porijeklom iz brojne i siromašne plavske porodice, poslije pogibije oca od ruke starog bega Basdera, sa 17 godina pristaje da u askeru zamijeni sina mlađeg bega Basdera i uputi se u neizvjesnost vojne službe u carevini koja će ubuduće voditi mnoge unaprijed izgubljene bitke i gubiti komad po komad carstva. Pritisnut sumornim uspomenama iz djetinjstva, trajno obilježen bošnjačkom sudbinom koja je pratila i druge njegove zemljake u carevini, Ibrahim Žioc ratuje bez roptanja, ističe se hrabrošću, ali i uči i sazrijeva u intelektualca specifične orijentalne provenijencije i duboko melanholične prirode. Biva ranjan i unapređivan, uvijek svjestan da, zbog svoga nedovoljno "ispravnog" porijekla, mora i više i bolje od ostalih, ali i biva u prilici da neposrednim iskustvom shvati ne samo besmisao mnogih ljudskih napora i podviga, nego i crvotočnost same carevine koja se, gubeci nekadašnju moć, sve više okreće ka unutrašnjoj destrukciji iistočnjačkoj perverziji zla. Njegov život teče u atmosferi stalne nesigurnosti koja lebdi iznad glave čak i proslavljenog vojskovode Omer-paše Bošnjaka kome oduzimaju i vojsku i stavljaju ga pod vječitu sumnju kojoj se, opet, nikad ne zna ni povod ni mogući kraj. Rano je Ibrahim Žioc osjetio da živi u tuđem glijezdu, što je srećno izabrana metafora za naslov uvodnog romana "Zamjena", da uprkos vlastitim zaslugama za carevinu samo jednim bezazlenim potezom, ili izgovorenom riječju, može, kao mnogi prije njega, završiti u gomili leševa svakodnevno sručivanih u Bosfor, i to bez obzira na svoj visoki položaj carskog arhivara na dvoru sultana Abdul Hamida. Sve je velika neizvjesnost i tajna, sve je kušnja, sve je u stalnoj opasnosti i obavijeno strahom, i to od dvorskih sultanovih odaja do krajnje tačke neke granične zabiti nekada prostrane imperije.

Ibrahim Žioc sve zapisuje i iako svjestan moguće uzaludnosti svoje nevesele hronike. Istovremeno je i svjedok i učesnik burnih događaja koji potresaju carevinu. Kazuje svoju i tuđe sudbine u prvom licu, smješten u epicentar jednog gotovo planetarnog raspada, živo zainteresovan za sve što

se oko njega događa, a opet vlastitom melanholičnom prirodom distanciran i apartan, jednom nogom duboko u svakodnevnoj realnosti, a dijelom svoga bića trajno usmjeren na odgonetanje tajni smisla i uzaludnosti čovjekovog boravka na zemlji. Poput Peja Grujovića u Lalićevoj tetralogiji "Ratna sreća", "Zatočnici", "Dokle gora zazeleni" i "Gledajući dolje na drumove", čitavu komplikovanu kompozicionu cjelinu "Zamjena" drži na okupu vlastitom ličnom dramom i sopstvenim doživljajem kolektivne tragedije Muslimana-Bošnjaka.

U trenutku kada se pred čitaocem otvara njegova životna povijest, Plav i Gusinje se Berlinskim kongresom 1878. godine predaju Crnoj Gori, iako će do konačne realizacije ove odluke proteći mnogo vremena i mnogo patnje i za zavičajne Bošnjake i njihovo pravoslavno okruženje. Ibrahim Žioc je već zreo čovjek, ispunjen brojnim negativnim iskustvima, umoran od izgubljenih bitaka, a još više od sužene lične i kolektivne perspektive. Visoki je činovnik u carskom arhivu i u apsolutnoj je vlasti sultanovog rođaka Durmiša, nakazne i frustrirane osobe koja se svakome sveti za vlastitu promašenost i nenaklonjenu sudbinu. Duboko svjestan da je u carevini stranac, odnosno da je u "tudem gnijezdu", Ibrahim Žioc, poslije fizičkog sukoba sa svojim mučiteljem Durmišom, zna da mu je smrtna presuda istog trenutka ispisana i da će ga, od sada, svuda pratiti "katul ferman" kome je malo ko umakao. Bježi u zavičaj, krije se i od svojih i tuđih, u potajnoj nadi, inspirisanoj od dostojanstvenog i od vlasti izigranog prijatelja Omer-paše Bošnjaka, da se u zavičaju može organizovati otpor, pa i protivljenje pristanku Porte na berlinski ultimatum, koju, opet, nije previše briga za sudbinu bošnjačkog življa ni u Ibrahimovom zavičaju ni na Balkanu. Iznenadno biva postavljen za skadarskog konzula na Cetinju gdje izbliza upoznaje dvorsku atmosferu i diplomatske intrige u slobodnoj Crnoj Gori, i, oko nje, a zatim dobija besmisleni zadatak da po carskoj zapovijedi obilazi bivše turske krajeve u Srbiji, bilježi ono što je po izgonu Muslimana ostalo od turskih svetinja i gospodstva, iako dobro zna da ni njegova misija ni izvještaj koji će podnijeti poslije obilaska "pustog turskog" više nikoga ne zanimaju. U Srbiji će naći pustoš, preorana islamska groblja, uništene džamije, polomljene nišane i kitnjaste natpise na zadužbinama, kao i dio zaostalog muslimanskog stanovništva koji je na sebe uzeo cigansko obliče i nastavio da vegetira u amalskim i drugim ponižavajućim poslovima.

Pravi pakao Ibrahima tek čeka kad počne da obilazi bošnjačke muhadjire po Turskoj. Gotovo da bi se moglo reći da u centru čitave Bašićeve pentalogije nije personalno Ibrahim Žioc, već tragedija slovenske izbjegličke mase rasturene po ostacima turske carevine, tuđe i sebi i drugome, prepustene ne samo neizvjesnosti i asimilaciji, već bukvalnom umiranju i isčezavanju. Husein Bašić je u tim pasažima "Zamjena" bez sumnje,

dstigao vrhunsku mjeru vlastitog proznog iskustva ostvarivši nezaboravne stranice epski intonirane patnje čitavog jednog naroda.

Daleko bi nas odvelo, ako bi iz pet Bašićevih romana izdvajali najuspjelije likove mimo Ibrahima Žioca. Mnogi od njih poput darovitog, a tužnog i neostvarenog arhitekte Osmana Batala, nesrećnog mula Šefketa koji se u Stambolu baca na pločnik sa minareta, zaumnog i vidovitog pjesnika Zulfikara, Mostarca Mehmed Alije Đoga, plavskog spretnog hodže Karadaklige, silnog i bezrazložno poraženog Omer-paše Bošnjaka, samoubice Hamze Mušovića, ili mnoštva drugih heroja i protuva koji se muvaju carevinom. Sve njih Ibrahim Žioc pripušta u svoj vidokrug, jedno vrijeme su mu saputnici i sapatnici, da biše iznenada isčepli i sreli se sa Ibrahimom u drugom vremenu, ali ne manje nesrećnim okolnostima. Svaki od njih je dovoljno individualan i skrojen po vlastitoj mjeri, ali i dovoljno upečatljiv da bi, opet, sa svoje strane iznova osvijetljavao i glavnog junaka.

Husein Bašić je u "Zamjenama" pisac klasične naracije, sugestivnog i čarovitog pripovijedanja i visokog kompozicionog artizma. Međutim, njegov književni postupak u "Zamjenama" daleko od toga da se bazira isključivo na klasičnom narrativnom iskustvu. Vodeći samo naizgled jednu bogatu pravolinijsku priču, iako sa čestim retrospekcijama, Bašić, je manje ili više hotimično, ali svakako sa pouzdanim sluhom za moderni književni izraz obilno koristio inventivne spojeve između istorijskog dokumenta, sačuvanog traga i zapisa, i umjetnički slobodne dorade manje ili više poznatih istorijskih činjenica i realnih ljudskih sudsrbina. Stvarna dokumentarna građa u njegovom rukopisu ponekad djeluje više izmišljeno, a domaćano se doima kao uvjерljivija realnost. Bašić je očigledno umio da se borhesovski služi i bibliotečkom erudicijom, ali i da zahvata iz bogate bošnjačke usmene biblioteke koju je ponio iz djetinjstva i zavičaja, a dopunjao i doradićao na svakoj novoj etapi vlastitog stvaralačkog sazrijevanja. On nas gotovo neosjetno, uvlači iz prividno realističkog pričanja u moderne pripovjedne tehnike, ali tako spontano i logično da se prelaz ne osjeti i čitalac ne prepozna da je iznenada iz klasične naracije zaveden u fantastiku, horor, fine sinteze dokumentarnog i izmaštanog, čaroliju priče koja kao da se ciklično ponavlja i savija u krug, uvijek na nov način motivisana, bogatija i osvijetljena iz drugog ugla.

Ako bismo, tako bogatoj književnoj građevini, kakva je petotomna saga "Zamjene", tražili moguće nedostatke i nedosegnutosti, razumljivo u srazmjeri sa autorovim darom i odabranom književnom strategijom, mogli bismo pronaći mesta koja neadekvatnom dužinom ponekad ugrožavaju odabrani ritam i slabe unutrašnju tenziju priče, ali bi se eventualne sugestije za neko novo izdanje ipak svele na uvijek dovoljno diskutabilne lične ukuse i afinitete. "Zamjene" su suviše moćan književni projekat da bi lako, i bez dužeg promišljanja, bile u njemu dozvoljene moguće naknadne

intervencije. I u činjenici da se mogu zasebno čitati svaki od pet djelova Bašićevog narativnog labyrintha, pa čak od "Bijelih Azijata" kao posljednjeg, unatrag ka uvodnom "Pustom gnijezdu", govori o autorovoј ne maloj saglasnosti sa najnovijim postmodernim književnim iskustvima i strategijama. "Zamjene" plove kroz jedan sudbonosni istorijski period za ukupnu sudbinu bošnjaštva, ali nijesu i ne mogu biti istorijski roman, kao nesumnjivo prevaziđeni književni žanr, već razvijeno prozno tkivo savremene književne vokacije i senzibiliteta.

(*Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001*)

Zuvdija HODŽIĆ

O PROŠLOSTI – ZA BUDUĆNOST

(Husein Bašić: "Zamjene", "Almanah", Podgorica, 2000)

Udruženje "Almanah" napravilo je pravi izdavački poduhvat objavljenjem pentalogije "Zamjene" (Tuđe gnijezdo, Kapija bez ključa, Kosti i vrane, Pusto tursko, Bijeli Azijati) akademika Huseina Bašića, poznatog pisca, autora tridesetak zbirki poezije, pripovijetki i romana, dobitnika brojnih značajnih nagrada, antologičara, danas, neosporno, najboljeg znalca usmene bošnjačko-muslimanske književnosti kod nas.

Izdavanje Bašićeve pentalogije nažalost nije finansirano sredstvima državnih institucija čija je to društvena, kulturna i zakonska obaveza, već zahtijevajući pomoći Nusreta Mehmedovog Eća, čovjeka duboko svjesnog značaja jednog ovakvog djela za afirmaciju duhovnih vrijednosti svoga naroda.

Podržao je djelo koje, siguran sam, da se pojавilo u drugoj sredini - slavilo bi se kao prvorazredni kulturni događaj.

Bašićevi romanji ne bi bili veliki da nijesu vrh planine koju čine genetsko-duhovne naslage i tradicije, plodotvornih civilizacijskih uticaja, prožimanja i poetskih uzleta obasjanih svjetlošću polumjeseca. Naravno, time ne umanjujem zasluge autora romana, većih, naprotiv, naglašavam. Sjeme je palo na plodno tlo. Husein Bašić je stvorio moderno umjetničko djelo u kojem mudro i istočnjački bajkovito, svježim i bogatim jezikom, pripovijeda o gorkoj, uzbudljivoj i dramatičnoj sudbini bedela Ibrahima Žioca, pričajući, zapravo, o bošnjačko-muslimanskom narodu kojeg su istorijski događaji počesto dovodili da bude uzdanica carevini i njena najlakše otpisana žrtva, da bude tuđ na svome, proganjan i prognan, prepušten na milost silnima i moćnima, vječiti krivac a ni kriv ni dužan, najčešće smatran za ono što nije a sam znajući što je, pa ipak ponavljač grešaka sa kobnim posljedicama, naučen da dugo pamti i još brže opraća.

Tako je u životu, a tako je i u romanima Huseina Bašića. Zato ih možemo analizirati i sa psihološko-sociološko-istorijske, ovdje manje važne strane, kao i sa one druge – estetsko-umjetničke koja je i najbitnija, pogotovo što su Bašićevim romanima istorijska zbitija samo okvir za dramatična stanja i lomove njegovih junaka, a jedan od njih, naslovljen Bijeli Azijati, sav je od nadrealističko-mitske potke.

Sa njegovoh stranica pročitaćemo i ovo: "Pitali gavrana ima li što crnje od njega, a on im odgovorio: srce muhadžirsко је crnje od mene". Bašičevi junaci su vječiti muhadžiri, uvijek između sna i smrti, na putu nestanka. Ratovali kao Ibrahim Žioc za druge i umjesto drugih, ginuli za "pusto tursko" spremnije od samih Turaka, otisli ili ostali, išli uzdignute glave zbog junačke, mada zaludne odbrane Nikšića i pobjede na Nokšiću ili se bezrazložno stidjeli zbog poraza na Plevni, muhadžirski lutali Turskom carevinom koja ne samo da je ravnodušno gledala njihove patnje i nesreću, već ih gurala u novu, zadajući im bolnije rane nego bilo koji od dotadašnjih neprijatelja, sve je za njih bilo isto. "Karabak tamo, Karabak ovamo" – reći će jedna od Bašičevih ličnosti. Njihov put se prepoznaće jedino po sivim bašlucima pored njega. Od potpunog zaborava čuvaju ih samo jazije, kao zapisi Bašičevog hroničara Podgorije, a opstanak i visoko mjesto im obezbjeđuju Bašičevi romani, veličanstveni i neuništivi obelisci njihovog i našeg trajanja, makoliko ono bilo tragično i potresno.

Pomireni sa zlehudom sudbinom ili ogorčeni na nju, Bašičevi junaci će, recimo, na Cetinju, sami zgomilati i zapaliti pune vreće svojih tapija, iako svjesni da time potiru svaki dokaz o sebi, pa i onaj o svom identitetu, ali će baš tom i takvim maestralno opisanim scenama, Bašić snažno i sugestivno djelovati na čitaočeve emocije i postižući suprotno od očekivanog, probuditi u njima svijest o sebi, o onome što su bili i što neće da budu. Poraz je pretvoren u pobjedu, ogorčenje u bunt, beznađe u vjeru. Ta nada i san koji život pretvaraju u priču a nju u život - praktiče Bašičevog Žioca i njegove drugove i kad ih Porta pošalje u misiju da, izlažući se svakavim opasnostima, po Kneževini Srbiji ispitaju u kakvom su stanju turske svetinje i građevine, poslije njenog povlačenja sa teritorije kojom je gospodarila pet vjekova. Na njihov izvještaj se u Carigradu niko neće ni osvrnuti, sve će se pokazati zaludnim i apsurdnim. Bašičeve junake nada neće napustiti i kad se muhadžirska gladni i jadni prospu Anadolijom, prolazeći kroz košmarne snove i javu, kad je njih sve manje a grobova sve više. Krugovi se neprestano zatvaraju.

Od krugova, koncentričnih i brojnih, jednih oko drugih ali i jednih ispod drugih, slojevitih i više značnih satkani su i Bašičevi romani, koji se mogu pratiti u kontinuitetu, kao životopis Ibrahima Žioca, iz godine u godinu, ali isto tako, što ih čini zanimljivim i sa književno-teorijskog aspekta, jeste da se mogu čitati odvojeno, svaki za sebe, pa čak i tako da im se zamijene mjesta – da se posljednji u ciklusu čita kao prvi.

Premještajući radnju romana iz Carigrada u Plav i Gusinje, iz njih na Cetinje i Nikšić, iz poraza na Plevni do pobjede na Nokšiću, uvodeći u nju stvarne ličnosti – od knjaza Nikole i mladoturaka do Pjera Lotija, sučeljavajući njihova mišljenja – Bašić objektivno sagledava društveno-istorijska zbivanja i njihove posljedice, u čemu mu pomaže i stoljetnja distanca

i književno i životno iskustvo, znanje i proučavanje arhivskih materijala, ali najviše talenat, stvaralačka mašta i imaginacija, moć opservacije i transponovanja životne građe u umjetničku. Zbog toga Bašićevi romani i ne pripadaju žanru istorijskih; oni su bliski egzistencijalističkom poimanju svijeta i ljudi. Nabijeni metaforičnošću, simbolikom i alegorijom, katkad i blagom ironijom, oni su moderno poetsko-psihološko djelo, stamena epska tvorevina sa mjerom ukomponovanim lirskim pasažima i rečenicama koje izražavaju gnomsku poruku i filozofsku mudrost. Svaki od romana uvrštenih u ciklus "Zamjene", dakle pojedinačno, Bašiću bi obezbijedio visoko mjesto u našoj književnosti. Zajedno predstavljaju kapitalno djelo koje čini čast našoj književnosti, a Huseina Bašića s pravom svrstava u njene velikane.

(*Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001*)

Pavle GORANOVIC

O CIKLUSU ROMANA „ZAMJENE“ HUSEINA BAŠIĆA

Husein Bašić je uspio napraviti iskorak u prošlost, i pri tom održati aktuelnost literarnog izraza. Odabrana tema, koja se može različito tumačiti, predstavlja iscrpu hroniku jednog vremena, hroniku sagledanu kroz sudbinu pojedinca, njegovog života, života svih sudionika ovog, ne samo za ovdašnje prilike, nesvakidašnjeg projekta. Svaki roman ponaosob predstavlja izdvojenu hroniku, pa opet, svi oni su u izuzetnom srodstvu, kako po načinu kreiranja teksta, tako i po motivima, skrivenim i razotkrivenim oznakama. U središtu je čovjek, pojedinac koga je književnost izuzela iz svakodnevnog bitisanja, i pretvorila ga u junaka, ili, kome je prihvatljivije, u – kontra-heroja. To je čovjek svakog vremena, ne samo ovog kojim se bave "Zamjene". Bašićev čovjek je onaj kome je ista sADBina – na svakoj tački zemljine kugle, u bilo kojem prostoru, u bilo kom dobu, napokon. Čovjek, čija je "sreća ili nesreća beznačajna". I njega nalazimo među koricama ovih romana, označenog možda i drugačijim imenima, viđenog sakovrsnim pogledima, smještenog u mnoštву predjela, ali sa istim teretom, istom sudbinom. Njegov put, svi njihovi putevi, bolje reći preživljavanja, ovim djelom predati su pripovijedanju. A Bašićeve pripovijedanje sprovodi se jednostavnim jezikom, manirima umješnog pričaoca, koji brojne radnje dočarava kao da je bio njihov neposredni sudionik.

Ciklus romana "Zamjene", u nekom slobodnijem iščitavanju, može se okarakterisati kao izvjesno obrađeno predanje. Naime, Bašić je imao namjeru sačuvati od zaborava određene događaje, istorijske periode, i podrazumijeva se – ličnosti. U tome, naravno, nema prikladnijeg rješenja od samog pisanja. (Čin pisanja se, kažu ponekad, poistovjećuje sa sjećanjem.) Ulazeći u sasvim druge svjetove, autor je sopstveni kredo u potpunosti prepuštil atmosferi tih predanja. Tako je on sebi namijenio ulogu prenosioca, posrednika između ljudi i vremena, kazivača koji uvjerljivo oživljava i podsjeća svoje bližnje (a to su, svakako, i njegovi čitaoci) na prošla vremena. Svakom vremenu on prilazi oprezno, svakom liku skrupulozno. Svaki prizor Huseinu Bašiću je književni motiv. Vremena se na taj način objedinjavaju, akteri bitnih i manje bitnih radnji nalaze novo boravište. Pisanje i sjećanje ponovo su na istom tragu! "Zamjene" onda služe uki-

danju vremenskih prepreka, upisivanju književnog predanja, i to u mnogim kazivačkim oblicima. S tim u vezi (sa tom neosvojivom kategorijom, dakle) prisjećamo se T. S. Eliota: "Samo vremenom pobjeđuje se vrijeme". I zaista, ne smatramo slučajnim, niti beznačajnim što se Bašićeve romaneskne predanje pojavilo upravo u ovom trenutku.

Svjestan da je malo šta "zaludnije" od "pretvaranja života u priču", pisac ipak pronalazi opravdanje za svoju priču i počinje graditi zanimljiv prozni rukopis. Bašić ispoljava svoje saučestvovanje u pripovijesti glavnog junaka, ostajući posvećen prvobitnom motivu i neprestano svoje pripovijedanje vraćajući u doba odvijanja radnje. Autor ovih romana naprosto sudjeluje u ispričanim avanturama. (A nije li pisanje uvijek neka vrsta avanutre?)

Na razmeđi života i priče nastao je ciklus Bašićevih romana. Oni nijesu samo život, i nijesu samo priča. Po srijedi je jedan snažan prodor u prošlost, literarna priređivanja sjećanja; urezivanje po onome što je već bilo sadržano u pamćenju. Život sam, podređen mašti. Ili obrnuto, sve-jedno. Toposi ove proze su sve strane svijeta, pri čemu je svaka tačka neki "daleki svjetionik", a svaki čovjek jedan neotkriveni kosmos. Stoga nije čudno što Bašić nudi više pitanja, nego odgovora, više simbola, nego definicija: on oprezno uzima u obzir granice života, u krajnjem – granice književnosti. No, pisac vješto zalazi u portretisanje ljudske psihe, promišlja o načinima njenog emitovanja, konačno i o vječnim pitanjima. Poznavanje ovdašnjih krajeva (i raznih korijena) tako mu koristi u nenametljivom označavanju okoline, u imenovanju stvari koje se, po pravilu, odupiru zao-kruženim određenjima. "Zamjene" su pažljivo stvarane prozne scene što govore o običnom čovjeku, u ne baš tako običnim situacijama.

Predstavljeni krug romana opasan je čitavim krugovima likova. Pisac se vraća na već obrađene junake, budući da se radi o cikličnom putu, putu kome ne vidimo početka niti kraja, a znamo tek to da ih negdje ima. Tako je volžebni susret sa pjesnikom Zulfikarom smješten između različitih korica. Isto tako, za čitaoca je nepredvidljiva pojавa Pjera Lotija, ili bilo kog drugog aktera, mračne figure ili dragog lika "Tudeg gnijezda", "Kapije bez ključa", "Bijelih Azijata"... Čitalac je neminovno dio tog tajanstvenog kruga, kruga začaranih veličina, koji se gdjekad prikazuje kao lavirint. A to već znači da najviše života u njemu ima!

Posebnu pažnju, posredstvom stvaranja psiholoških i drugih portreta svojih junaka, Husein Bašić posvećuje tretmanu identiteta. Ovaj prostor je makar tada zahvalan za istraživanje. U knjizi indikativnog naslova – "Tude gnijezdo", na primjer, razmatra se položaj pojedinca – u svom kraju i izvan njega. I tudina i zavičaj, poslije svega, upućuju na čovjekovu "bezzavičajnost", na onu svagdašnju neprilagođenost svijetu. Život onda nije ništa drugo do neprestano iskušavanje stranstvovanja. I tako, nigdje odomaćen,

Bašićev junak (čovjek uostalom) nije pred velikim mogućnostima izbora. Njemu, kao u ovom pripovijedanju, preostaje samo potraga za "posljednjim utočištem".

I dalje, dešifrujući uzroke, recimo, zla u svijetu, i u čovjeku samom, pisac se predaje riječima, čiju težinu, pozivajući se i na djetinjstvo, očigledno dobro poznaje. Sjećanja se ispisuju, a ranija iskustva (ispričana kroz sudsbine likova, vjerovatno i kroz predanje o njihovoj stvarnosti) dobijaju nova značenja. Sva vremena su opet sadržana u jednom. Onom u kome je dobro nepromjenljivo, u kome se zlo iskazuje na iste načine, bez obzira na doba i okruženje, na konkretnu muku pojedinca. dok pažnju čitaoca održava dinamičnim dijalozima, bogatstvom leksičkog materijala, specifičnim odnosom prema predanju, pa i raznim književnim postupcima, Bašić iznosi svoje poglede na svijet. Neke izjave, djelimično aforistične, sažimaju svakovrsna iskustva. Recimo: "... Nikome ko je srcem vezan za nešto ne treba mnogo vjerovati, spreman je da precijeni i vidi ono čega nema."

Sjećanje na likove i događaje, pripovjedački put kroz ljudske sudsbine, drevne zemlje i gradove, iskazan u pet romana Huseina Bašića, poduhvat je koji zaslužuje višestrane analize. Ne samo zbog istorijske podloge i autorovog stvaralačkog tumačenja, već, jednostavno, i zbog ispoljene forme i naknadnog tekstualnog uvezivanja u čitav krug, ciklus "Zamjene". U isppripovijedanom odisejstvu, autor se uglavnom osvrće na određene varijante baštine, prenesena iskustva i lična saznanja o prošlosti, na mnogim njenim ravnima. Ispisujući ove romane, Bašić je uspio ostvariti težnju njegovog junaka, to da ne bude "izgnan iz života koji (je) sam izmislio". Pri tom, baština je njegova nezamjenjiva, istinska "kutubhana" (biblioteka). I ponovimo, nijesu slučajni samo mjesto i vrijeme pojavljivanja ove proze, koja, između ostalog, govori o nekim bivšim čudima. Zato ćemo završiti prenoseći naslov jednog odjeljka Bašićevog romana "Kosti i vrane": "Nijesu se sva čuda desila u prošlosti".

Tekst izgovoren na promociji u Podgorici, jula 2001. godine

(Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001)

Andrej NIKOLAIDIS

O ISTORIJSKOM I ISTINITOM U „ZAMJENAMA“ HUSEINA BAŠIĆA (skica)

"Istorijska" je jedna od riječi koje su obilježile proteklih desetak godina u životu svih nas. I kao što se i najbolji odjevni predmet, izrađeni od najfinijih materijala, rukom najvjestešnjeg majstora – kao što se, dakle, i najskupocjenija odjeća vremenom pohaba – isto se dešava i sa jezikom, sa terminima i frazama koje zvuče i zveče, kao komadi suvog zlata. Sa riječima pred kojima zastajemo, puni poštovanja i smjernosti. Riječima koje su same sebi dovoljne, koje ne trpe preispitivanje. Riječima koje presudno određuju naš život. A kako kaže Kami: ono što je dobar razlog da se živi, ujedno je i dobar razlog da se umre.

I zbog istorije se ovdje i umiralo.

Sve dok se i sama riječ istorija – nije pohabala i istrošila. Horkhajmer opisuje situaciju sličnu onoj u kojoj se Balkan danas nalazi. On kaže: Moralitet lišen istine. U takvoj sredini, gdje je moral izgrađen na laži, jezik odumire sam od sebe. On se izopačuje: lišen i istine i morala, on ne govori ništa.

Kada su uzvikivali "istina!", najviše su lagali. Postojala je laž i jezik laži, koji je konstituisao moral koji je od nas tražio da ubijemo i budemo ubijeni, opet zbog laži i za laž.

Više puta je ponovljena misao da su najveći zločinci u našim ratovima s kraja prošlog vijeka bili – novinari.

Pogrešno.

Najveći zločinci bili su umjetnici.

Zašto? Ovdje ću se pozvati na briljantni esej velikog bošnjačkog mislioca Abdulaha Šarčevića, pod nazivom "Domovina i jezik – dramatska veličina događanja duha". Šarčević kaže: "Ako pažljivo čitamo Nićeova djela, vidjećemo da u, naglašavam, da u umjetnosti pada odluka o tome što je istina: to znači odluka o tome što je istinito, što je pravo biće u cjelini". "Mi imamo umjetnost da ne bismo propali zbog istine", kaže Niće. Ako su nas lagali, bilo je to prvenstveno zbog toga što naši umjetnici nisu imali snage i hrabrosti da nas odbrane od njihove laži.

U takvoj perspektivi, u ovako redefinisanoj recepciji, "Zamjene" Huseina Bašića postaju mnogo više od istorijskog romana.

Ja vjerujem da je istorija umjetnosti koja svoju uvjerljivost gradi na odricanju svoje artificijelnosti, a potenciraju svoje naučnosti. Vjerujem kako je doista tanka linija koja razdvaja stvarnosnu prozu od istorije. Istorija je, vjerujem, umjetnička forma za koju su najzainteresovanije političke i ekonomskе elite. Tek njena interpretacija kao "istinitog i realnog", za razliku od umjetničkog "fiktivnog", tek volja elita da istoriju predstavi istinom, razlikuje istorijsku knjigu od dobrog romana.

Profesor Rastoder pišući o Bašićevim romanima ističe kako je istorija uvijek istoriografija. Nećete mi zamjeriti na mom ponešto, recimo ekstatično-paranoičnom stavu, ali ja doista vjerujem da istorija, osim što je grafia, jeste i fikcija. Ja ovdje, želim da pojasnim, zapravo ne problematizujem istoriju, nego njenu interpretaciju – nepogrješivi osjećaj političkih elita da upravo ono fiktivno u istoriji promovišu u – istinito. Vjerujem da nam je istinu tražiti na drugoj strani – u umjetnosti, kao što kaže Helderlin: "A ono što traje ustanovljavaju pjesnici". Istorija, dakako, sadrži istinu (jednako kao, ponovo napominjem, i fikciju) - ali umjetnost definiše istinu.

Naravno, slično kao i istorija, i književnost biva zloupotrijebljena, na sličan način, u iste svrhe. Stoga je, kada je riječ o kapitalnim romanima čitavog naciona i epohe, kakve su "Zamjene" Huseina Bašića, kada je riječ o romanima koji čuvaju istinu o prostoru na kojem živimo – stoga je bitna adekvatna i pravovremena kritička recepcija i analiza. Vrlo je bitno da "Zamjene" budu adekvatno analizirane i vrednovane – jednostavno zato da bi se spriječila zloupotreba i instrumentalizacija ovih romanova. Jer, sistemom laži o kojem sam govorio, podsjetiću, najviše su bili pogodeni upravo bošnjački i crnogorski narod. Stoga mislim da bi upravo u tih naroda moralta biti kristalizovana misao o nužnosti očuvanja kapitalnih djela kulturne baštine, što "Zamjene" svakako jesu. Jer: osvrnimo se na sudbinu i rafinirane i paklene zloupotrebe koje je u protekloj deceniji, a i decenijama ranije, doživjelo Andrićeve djelo. Svi se sjećamo kako je Andrić svojatan i korišten u propagandne svrhe raznih velikodržavnih projekata. Srećom: Andrić je mnogo veći od svega toga. Jer, kako piše Miljenko Jergović, veliki i mladi bosansko-hrvatski pisac: "Andrić je bio otomanski pisac, turski pisac, pisac koji je organski bio vezan za vrijeme u kojem je svaki pismeni Bosanac, bez obzira na vjeru i naciju, bio pod zaštitom velike imperije i njene kulture. O toj imperiji možemo misliti što nam je volja, a širina njezine kulture neusporediva je sa širinom naših sitnih jezika. A da je Andrić otomanski pisac potvrđuju i njegovi tekstovi koji se nisu ticali turskoga vaka, uključujući i roman "Gospodica". Riječ je o slabim, turobno nemotiviranim i sasvim dezorjentiranim pričama".

Mnoge od vrlina koje ima Andrićev opus, imaju i "Zamjene" Huseina Bašića. Jer, "Zamjene" se upravo i dešavaju na rubovima napuklog carstva u rasipanju.

Zla sudbina koja je tada zadesila Bošnjake, a koju tako minuciozno i znalački slika Bašić, ponovila se i početkom devedesetih godina prošlog vijeka, onda kada se raspalo drugo carstvo – carstvo Tita i komunizma: Jugoslavija. Tako da Bašić, ujedno, priča i o dalekoj i o bliskoj prošlosti: tako da Bašić, ujedno, pripovjeda o propasti dvije velike države i o jednom narodu koji je osuđen da kroz sve to kao kroz pakao prode.

To je samo jedan od razloga zašto su "Zamjene" Huseina Bašića jedan od kapitalnih romana cjelokupne bošnjačke književnosti i, da tako formulišem, književnosti svih nas, jer literatura se ne osvrće na naciju, vjere i granice. Roman "Zamjene" Huseina Bašića, u izdanju "Almanaha", jeste umjetnost koja će se proučavati i prema kojoj će se određivati budući događaji – "Zamjene" su divan primjer za tezu sa kojom sam započeo ovo izlaganje – to je istorijski roman koji konstituiše istoriju.

Tekst sa promocije romana iz ciklusa "Zamjene" Huseina Bašića, u Podgorici, jula 2001. godine

(Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001)

Enes DURAKOVIC

SUGESTIVNOST ESTETSKI AUTENTIČNOG RUKOPISA

Od prvih susreta s poezijom Huseina Bašića bio sam fasciniran gorjički zatamnjениm metaforičkim iskazom mitske grade, zavičajnih predanja mahom apokaliptične vizionarnosti. Maštovitost pučkih fantazmagoričnih predstava o iracionalnim uzmama i utrama u Bašićevoj se pjesmi ukazivala u alegorijskoj slici historije i suvremenosti zavičajnog svijeta izloženog ostrvljenim silama zla i uništenja. Bilo je u tim stihovima nešto od onog uzbudljivog suočenja s tajanstvom riječi koja u sebi sabere i univerzalna značenja arhetipske strukture kozmogonijskog mita, ali i katarktičkog oslobođanja od tragičnih iskustava povjesne sudbine našeg svijeta i prostora zapamćenih u predanju i legendi. Stoga je Bašićeva pjesma „gusta od značenja“, metaforički razuđena i prezasićena alegorijskim viđenjima ili, u posljednjim zbirkama, eliptično svedena u gorak uzao simboličkih navještenja.

Kada dočitamo Bašićevu dopunjenu zbirku prepoznaćemo (pogotovo u prvom ciklusu Kad su gorjele Božje kuće) istu onu sugestivnost estetski autentičnog rukopisa, jedne nepatvorene lirske snage što se iz zbirke u zbirku preobražavala i dozrijevala zadavajući u sebi, naravno, i onaj neizmjerenjivi ton Bašićeve pjesničke posebnosti. Ali, istovremeno, ova knjiga pjesama donosi i jednu sasvim novu dimenziju pjesnikova doživljaja svijeta i poetskog izraza. Kataklizmično prijeteći svijet mitskih predstava o zlu, sve one horebilne predstave o uzmama i utrama zadobile su svoje jezivo stvarnosno ubličenje u neposrednim iskustvima zločina nad Bosnom i Bošnjacima u posljednjem orgijanju velikosrpskih i velikohrvatskih genocidnih nakana i ostvarenja. Sva ona metaforički zgusnuti, fantazmagorična slikovnost Bašićevih stihova ustuknula je pred stravičnim prizorima srebreničkih i bratunačkih, brčanskih i bijeljinskih, prijedorskih i dobojskih pokolja, spaljenih gradova, srušenih džamija, kuća i mostova. Zbogom naivne metafore naslovit će Bašić svoje pjesme jer je gorjički, metaforičko zgusnuti govor kojim se zlo slutilo, ali i pripitomljavalо, odgadalo i odbijalo, postao besmislen, presahnuo u grlu i duhu jer "poslije Srebrenice može se samo nemušto grcati". U jednoj davnoj pjesmi Abdulaha Sidrana pjesnik će ustvrditi da "treba zaboraviti

oholo ono kazivanje" i da poezija "mora da bude tačna i u svemu precizna". Ali, Sidranu se, baš kao i onom davnom Huseinu Bašiću, pjesma uvijek otimala od te verističke nakane. Kao nepatvoreni trenutak ljepote njihovi su se stihovi događali kao svojevrsne lirske svešanosti, čas čuda kada riječi zadobiju onu tajanstvenu auru, zagonetni sjaj i trepet mnogo-značnosti. Danas, evo, i Sidran i Bašić žele da svjedoče jednu i jedinu istinu naše tragedije i zato im je govor surovo sveden na imeničku očiglednost bez one za poeziju karakteristične atributske polisemičnosti. Riječ se sada, u jezivom suočenju sa zlom morala svesti na same bitnosti svjedočenja, na suštine koje ne trpe ni metafore ni simbole, na govor u kojem je sve definitivno određeno jer smrt je samo smrt, jer zločinac ima svoje ime i prezime, baš kao što ih ima i žrtva. To više nije mitsko vrijeme i mitski prostor, nego sve ima krvavi nadnevak bezbrojnih zločina u Zvorniku i Batkoviću, Prijedoru i Omarskoj, Stocu i Dretelju. I stoga je sasvim razumljivo što će se Husein Bašić upitati da li je pjesma uopće moguća, jer pjevati znači stvarati, jer joj je iskra u Božanskoj uputi ikre, jer – zaista – na početku bijaše Riječ.

Stoga će se nad razvalinama jednog svijeta, u zlom vremenu kad su gorjele Božije kuće, kad su rušeni mostovi između ovoga i onoga svijeta a "zadrigle i p'jane geler-ale ispijale na dušak vrčeve ljudske krvi" pjesnik iznova obratiti ljepoti Aladže i čuprije na Drini, Ferhadije i Starog mosta u Mostaru istom onom opsjednutošću i opsjenjenošću kojom su bili opsjednuti i opsjenjeni Bašeskija i Evlija Čelebija, Čamil Sijarić i Zuko Džumhur, Mak Dizdar i Skender Kulenović, Abdulah Sidran i Zilhad Ključanin. Stećak i nišan, mihrab i tarih, hamam i bezistan, hajat i divanhana, svi oni simboli jedne rafinirane kulture življjenja i stvaranja što su preselili u stihove Bašićevih prethodnika i suvremenika, javiće se iznova i u njegovim pjesmama da zasvjedoče neumrllost i neuništivost jednog svijeta i njegova stvaralačkog duha predanog ljepoti i dobroti življjenja. Čitav je ciklus Kad su gorjele Božije kuće taj gorki razgovor kroz vijekove, lirski palimpsest i dopisana poanta na starom i neugasivom rukopisu što ga, usprkos zlu i zločinu, ispisuje jedna i ista zanesena duša graditeljska, duša Hajrudinova i Mešina, Makova i Skenderova, Čamilova i Huseinova, duša bošnjačka. A u tom razgovoru u kojem se glasom Personae javljaju njegova pjesnička sabraća Husein Bašić iznova vraća onu semantičku punoću stiha, pa su njegove pjesme i dnevno svjedočanstvo i pjesničko svjedočenje, ponovo ispisani tarih za Stari most i Aladžu, epitaf na znamen i neznamen nišanima njegove braće iz Srebrenice i Sarajeva, stećcima sa Radimlje, Makove i Huseinove.

(Predgovor u knjizi Kad su gorjele Božije kuće)
(Almanah, br. 19-20, Podgorica 2002)

Ljiljana PEŠIKAN-LJUŠTANOVIĆ

OČI SU UVIJEK GLADNE

(Husein Bašić, *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, knj. 1; *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, knj. 2; *Usmena proza Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Antologija*, knj. 3; *O usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije. Hrestomatija*, knj. 4, Almanah, Podgorica 2003)

Četvoroknjižje Huseina Bašića posvećeno usmenom stvaralaštву Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije upečatljivo oslikava jednu bogatu duhovnost. Tri knjige sadrže antologijski izbor usmenoknjiževnih tvorevina – lirike, epike i proze, dok je u četvrtoj dat izbor tekstova o ovoj usmenoj baštini – domaćih i stranih autora. Po koncepciji i sadržini ove knjige predstavljaju vrhunac Bašićevog bavljenja usmenoknjiževnim stvaralaštvom i njegovog dosadašnjeg sakupljačkog i antologičarskog rada. Pored tri antologije usmene lirike Sandžaka (*Crni dukati*, 1970; *Ispod zlatnih streha*, 1972; i *Može li biti što bit' ne može*, 1989. i 1991), on je objavio i antologiju muslimanskih epskih pesama iz Sandžaka *Zeman kule po čenaru gradi* (1991) i knjigu *San i pola života. Antologija. Tradicionalna usmena književnost Muslimana – Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, (1996), koja je najavila knjige o kojima govorimo.

Bitan podsticaj za koncipiranje i oblikovanje ovih knjiga bili su, sva-kako, ciljevi koji spadaju u domen nacionalne politike, prevashodno kulturne, ali i šire: želja da se usmenoknjiževno nasleđe prezentuje kao bitan deo nacionalnog bića, i po tome se Bašićeva delatnost uklapa u širu, aktuelnu potrebu da se, i kada je o usmenoj književnosti reč, preispita i utvrди pripadanje određenoj nacionalnoj kulturi. Tokom poslednje decenije 20. veka ova se potreba, čini se, nameće svima, ne samo Bošnjacima već i Srbima i Hrvatima, čijim su imenima obeleženi veliki korpusi građe zabe-ležene tokom 19. i 20. veka.

Međutim, ovo razgraničavanje, pogotovo kada je reč o delima usmene književnosti, veoma je složen poduhvat. S jedne strane, oskudni su i nedovoljni podaci koji prate tradicionalna beleženja, o pevaču, području s kojeg pesma potiče, pa često i prvom zapisivaču, a, s druge, reč je o specifičnim delima, čiju složenu genezu i trajanje u prostoru i vremenu, pa i prirodu

njihovih stvaralača najuspešnije oslikava metafora palimpsesta. Zbog svega ovoga, verujem, kako god se skrupulozno budu postavljale granice, javljaće se i zнатне i značajne zone preklapanja, koje će, nadam se, vremenom postati jednako važan predmet interesovanja kao i razlike. Iako je prevaš-hodno zaokupljen specifičnošću kulturnog nasleđa Bošnjaka, odnosno onime što ovo nasleđe izdvaja i razlikuje, i Husein Bašić je svestan i činjenice da je upravo na teritoriji Sandžaka došlo i do brojnih međusobnih uticaja: "Gotovo da nema kraja na Balkanu u kome je na manjem prostoru došlo do intenzivnijeg dodira i prožimanja duhovnog izraza više naroda (Bošnjaka, Srba, Crnogoraca i Albanaca), nego što je to područje Sandžaka, u kome, prirodno, svaki narod ima svoje posebnosti, ali i dio zajedničke baštine, naročito u nekim vrstama usmenog izraza koje su univerzalnog karaktera".

Razlike su, inače, jasno uočljive i najčešće se artikulišu kao konfesionalne razlike. Recimo, kao motiv u ovim pesmama javljaju se različiti oblici svakodnevne religijske prakse: avdes, namaz, klanjanje. I vremensko određenje zbivanja u ovim pesmama ostvaruje se pozivanjem na muslimansku religijsku praksu – dnevne molitve i godišnje postove i praznike: *Akšam mrače, moj po Bogu brate,/ A jacijo, moja posestrimo; Ićindija, sunce zalazaše; Bajram ide, Bajramu se nadam,/ Doći će mi dragi od Bajrama...* Istina, ova podela vremena ušla je, u izvesnoj meri, i u hrišćanske pesme (po svoj prilici, pre svega u one koje su nastajale u gradskim, verski mešovitim sredinama):

Ićindija, sunce zalazaše,
Na svaku se granu naslanjaše,
Sve gledajuć čudo i nevolju,
Đe mlad Jovo vjernu ljubu kara,
Što je bosa preko dvora prešla,
Gologlava kose raspletene...

I na nivou godišnjeg vremenskog ritma, svoj značaj su, pored ramazanskog posta i Bajrama, zadržali i neki hrišćanski praznici. To su, pre svega, Ilinden (Alidun) i Đurđevdan, praznici vezani za svetitelje koji su preuzeли niz atributa drevnih božanstava i demona vegetacije: *Djevojka se za Alidun sprema.../ Đurđevdan je, a ja jagnje klala...*

Ponekad se jave sličnosti koje potiču od drevnih predislamskih i pred-hrišćanskih verovanja. Tako se u uvodnoj slici pesme *Turundža je kraj dženeta rasla*, iza turcizama prepoznaje slika prostora mnogo starija nego što bi se po njenom jezičkom oblikovanju reklo. U ovim stihovima:

Turundža je kraj dženeta rasla,
Kraj dženeta i kraj džehenema,
Na džehenem grane naslonila,
Ona gleda nasred džehenema...

raj (dženet) i pakao (džehenem) smešteni su u istoj prostornoj ravni, što odgovara tragovima slovenskih predstava o dihotomnoj strukturi sveta, koja isključuje postojanje podzemnog pakla. Ova predstava je očuvana i u hrišćanskim - srpskim i hrvatskim pesmama, štaviše, u pesmi iz Petranovićeve zbirke (*Blažena Marija i sveti Ilij*) nalazimo istu uvodnu sliku:

Naranča je pokraj raja rasla,
Na džehenem naslonila grane...

Ove pesme čuvaju tako, pored svoje specifične istorijske uslovljenosti, i tragove starih verovanja i mitskih predstava, koje, iako često teško prepoznatljive, potisnute i preoblikovane novim verovanjima, još uvek žive u specifičnom dvoverju usmene lirike.

Tako u jezičkom ruhu koje je istorijski uslovljeno, Šahinpašićeva pesma čuva mitsku predstavu o kazni koja čeka onoga ko se ogreši o vodu, narušivši njenu očišćujuću moć:

Azemina bunar zamutila,
Govori joj s neba melajiće:
"Azemina ne kupi čeiza,
Mi smo tebi čeiz sakupili:
Pet aršina bijela čefina,
Hladne vode i kabaš sapuna!"

Preko meleka, anđela i elemenata pogrebnog rituala - ova pesma se jasno vezuje za islam, ali je, u suštini, njen predmet ogrešenje o drevniju normu, koja, po svoj prilici prethodi monoteističkim religijama.

Najsugestivniji i poetski možda najupečatljiviji trag drevnih mitskih predstava, posredno vezan za svadbu, sadrži balada o nevesti koju nehotice ubija dever, kidajući granu koja je zapela o njen duvak. Sažeta i dramatična, sva od nagoveštaja, ova balada hrli svom tragičnom raspletu. Ipak, ono što je čini posebno upotpunjujućim obradom poznatog motiva jesu uvodni stihovi, devojčin san i njegovo tumačenje:

Sinoć sam sanak usnila,
Gdje bije jelen koštu,
Zlatnijem rogom po srcu
Ne vez' mi majko košulju,
Ne pun mi zlatom rukave,
Neću je dugo nositi,
Od tamne noći do podne...

Možda nas ovi stihovi ponovo suočavaju s drevnim verovanjima vezanim za jelena, i to onima po kojima je on pratičac duša umrlih u svet mrtvih. "Od tamne noći do podne" zgušnjava se i sažima zbivanje balade, a njena junakinja kreće ka smrti kojoj je sudbinski obrečena. Kao da su se i nevesta i svatovi uhvatili u jedno od onih mrtvačkih kola koje na stećima često predvodi jelen.

Objedinjujući dobro poznavanje tradicionalnih književnih formi s modernim pesničkim senzibilitetom i istančanim ukusom, Husein Bašić je uspeo da izdvoji dela ujednačenog poetskog dosega i sačini upečatljiv izbor, čiji se segmenti dopunjavaju i doživljavaju kao delovi celine, a ne samo kao četiri zasebne antologije.

Posebnom lepotom odlikuje se usmena lirika. Napuštajući uobičajenu naučnu klasifikaciju po kojoj se izdvajaju obredne i običajne, pesme o radu i uz rad, religiozne, ljubavne i porodične pesme, Bašić vaspostavlja duboko sugestivni poetski ritam. Ovaj ritam pulsira u prostoru između neba i zemlje – ravnog polja i žarkog sunca, on niže pesme po unutrašnjoj poetskoj i pesničkoj logici. Zaljubljeni zazivaju sunce i mesec tražeći lek za ljubavni bol:

Jarko sunce, ah, rano li moja, na visoko li si,
Ah, moj dragi, rano li moja, na daleko li si!
Jarko sunce, ah, rano li moja, pospušti se niže,
A moj dragi, ah, rano li moja, primakni se bliže!...

Ili, u drugoj pesmi:

Mlad' mjeseca, imena ti tvoga,
Dovedi mi suđenika moga,
Kod pendžera, među kanatima,
U dušeku, među jastucima,
Na prsimu, među dukatima...

Svođenjem od mladog Meseca, kojem se pripisivala magijska moć, posebno u domenu ljubavnih vraćanja, do devojačkih nedara - prostor se erotizuje i kao da se oblikuje i basma za privlačenje voljenog.

Trepti u ovim pesmama ljubavna čežnja devojke i želja momačka; žal i strepnja zbog stvarnosti u kojoj daju mlado za staro; tragični nagoveštaj rastanka i patnje; bol i prkos zbog ženidbe ili udaje voljenog bića. Odražava se u toj strepnji i specifični način života, najčešće u stilizovanim opisima prostora bašte i dvorišta - avlije, mikro-prostora, koji se sagledava ili iznutra, iz pozicije devojke zatvorene u kući, ili spolja kao slutnja momka koji čezne za devojkom. Ova izolovanost može se doživljavati i kao bolna sputanost između visokog sunca i tvrde zemlje:

Moj pendžeru, moj grki sulmenu,
Zemljo, zemljice,
Sunce visoko,
Za gorom zađi!
Mlogo li sam s tebe jada stekla,
Gledajući i ljeti i zimi,
Koga ćeš mi poljem donijeti:
Ili dragog, ili nedragoga...

Ljubavna čežnja se ponekad i ostvaruje: ljubavnici se spajaju u zagrljaju za koji se ostavlja "po duška i pola jorgana"; nemirno zajedničko snevanje za opkladu koje prekida čulna ustreptalost mladosti.

U najlepšim pesmama ostvarena je potresna tamanost lirske slike. Tako sva zatajena, nedodirljiva, neuhvatljiva i nežna poput sna, zatrepti slika neveste:

Ne dade se ni gledati,
Sakri ruke pod jagluge,
B'jelo lice pod četkinje,
Đul-obrave pod solufe,
Altan grlo – pod đerdane.

U ovu liriku ulazi i specifično istorijsko iskustvo: različiti bojevi turske imperije, poput bitke kod Plevne, u kojima se žali zbog poraza turske vojske, ali iz specifične pozicije, kroz ljubavni žal mlade žene, ljube Osman-paštine. Tako jedinka sobom, svojim osećanjima i sudbinom meri svet. Rat remeti životni ritam, a udaja je u devojačkoj pesmi važnija od ratničke slave:

Ali-pašo, za dva sina zdravlje,
Pušćaj nama momčad Gusinjane,
I Plavljane, sive sokolove,
Ostadosmo mlade neudate...

I epske pesme Bašićeve antologije probrane su s ukusom i merom. I kada su njihovi junaci opštepoznati poput Hrnjica, Đerzeleza ili Tala od Orašca, i kada su oni manje poznate delije s prostora na kome su pesme beležene – razvijena epska naracija opeva junačke podvige, megdane, izbavljanje sužanja, ratove i bojeve. U svima njima ogleda se borbeni odnos prema svetu, težnja za samopotvrđivanjem i specifična etika koja karakteriše junački pogled na svet.

Ove pesme obeležava, takođe, specifični ukrštaj prepoznatljivih iako preoblikovanih istorijskih zbivanja i često zatamnjen odtek predstava i verovanja u kojima se mogu tražiti tragovi drevnog mita i rituala. Ti tragovi arhaičnih predstava mogu se prepoznavati u elementima bajke ili etiološkog predanja, u poštovanju pobratimstva, u verovanju u vile i demonske sile. Ponekad se i cela pesma može tumačiti u ovom ključu.

Tako se, na primer, pesma *Umer izbavlja Muja i Halila*, koju je Ćamil Sijarić zapisao od Ejub-bega Čorovića iz Šipovaca, može tumačiti u istorijskom kontekstu, koji je zadat prostorom i imenima junaka, ali i kao priča o ritualu inicijacije, o uvođenju dečaka među ratnike. U prilog ovakvom tumačenju govori specifična izokrenutost sveta u kome se kreće junak pesme. Dvanaestogodišnji Umer polazi iz ženskog sveta, koji oličavaju majka, tetka i nena, onog časa kada sazna za postojanje muških srodnika Muja i Alila i kada sazna tajnu svoga porekla. Umera opremaju i dovu mu

čitaju žene, a njegov ulazak u tuđi svet obeležava susret sa krčmaricom Marom i njena "blizu do granice" smeštena šarena mehana, mesto koje, po Lordu, u epskoj poeziji čuva arhaičnu predstavu o ulasku u donji svet i ispijanju čaše zaborava. Sa Kunare planine, obeležene krčmom i granicom sa tuđim, neprijateljskim svetom, Umer polazi na put do kletih i krvavih mesta. Svet u koji ulazi primarno je ženski: popova Jeluša upućuje ga u kletu Taliju, u kojoj

Muškog uva u čaršiji nema,
Sve đevojke sede na dućane.

Da bi se u taj svet ušlo, moraju se savladati čuvar kapije i silan Arapin (lik koji je u ukupnoj balkanskoj epici dobio i preuzeo attribute demonskog, htonskog bića). Nagrada za pobedu jeste sticanje vodiča i pomoćnika, koji je ponovo žena – dilber Andelija. Tek uz njenu pomoć Umer će spasti dvojicu Hrnjica i, uz bogate darove, venčanjem ući u muški svet, među "hodže i hadžije i sve redom turke Krajišnike". Ovaj tek ovlaš ocrtni preplet istočnog i mitskog doprinosi sugestivnosti i slojevitosti poetskih slika i čini smisao pesame složenijim i dubljim.

Iako po mnogo čemu ove pesme pripadaju jednom drugom i drugačijem svetu od našeg, poetska sugestivnost ovih pesama još uvek je živa. Ona blesne u raskošnom nizu krajiških konja koje ban Zadranin traži za otokup Ahmeta Đulića:

Pul đogata od Kluduše Muja
I Malina Mujova Halila,
I kulaša Budaline Tala,
Bedeviju Belaj-barjaktara,
I putalja Kovačine-Rama,
I zekana Nuke barjaktara,
I zekana Tanković Osmana,
I goluba bega Ličanina,
I alata hodže od Bagdata,
I kobilu hodže od Ribnika,
Kamaliju gazi Mahmud-age,
Lastavicu Kune Hasan-age,
Ajagrza Poprženovića,
Kesten-dora Šadinbegovića,
Ačik-dora Zulum Jusuf-age,
Crven-dora Bačić Alij-age,
Dobra vranca Đulić Ibrahima,
I dogata Zuke barjaktara...

Ili sine u raskošnim opisima ženske lepote, u opisu turajli dimija na džidži Andeliji:

A dimije mišom postavljene,
Postavljene mišom primorskijem;
Preko tura dvanaes' pandura,
Uz kukove - krila orlujeva,
Na dva kuka - dva pitoma vuka;
Na srijedi Merćez voda vruća,
A nad vodom šarovita guja;
S desne strane od sokola glava,
A s lijeve od junaka ruka;
Sve se pruža od junaka ruka
Da zahvati sa Merćeza vode,
No ne smije od šarene guje...

Antologija usmene proze podeljena je u osam grupa (basne i priče o životinjama, bajke, priče i novele, predaje i hićaje, legende, šaljive priče, anegdote i ostali oblici usmene proze; grupa koja obuhvata izreke i poslovice, kletve, blagosiljanje, zakletve, brzalice, bajalice ili brojanice, zagonetke, pošalice i drugo). Ovako uspostavljena klasifikacija mogla bi se (kao i sve književne klasifikacije) unekoliko dovoditi u pitanje, kako sa stanovišta mogućeg diferenciranja pojedinih žanrova, poput, recimo, priča i hićaja, ili sa stanovišta smeštanja pojedinih dela (pitanje je recimo je li priča o Zulj-Redžinoj česmi legenda ili bi mogla biti smeštena i u ratničko-patrijarhalne anegdote), ali, u celini uzev, ona uspešno sistematizuje bogatu pripovedačku građu i omogućuje njenu prezentaciju.

Bajke i pripovetke u ustaljenim kompozicionim obrascima obrađuju internacionalne motive, zadirući često u domen drevnih predstava i verovanja, poput priče o Đul-Fatimi, u kojoj se verovanje o ženi kao biću s margini, oblikuje u liku žene koja se preobraća u čupriju koju prelazi vojska njenog muža. Elementi bajke i pripovetke prepliću se, povremeno, s predanjima o junaku (*Nevidljiva kapa*) ili s predanjima o demonskim silama (*Vještica i Vodeničar i jejinja, Vodeničar i šeđtan*). Ovo žanrovsko preplitanje, inače, karakteriše usmenu prozu i usmenu književnost u celini i moglo bi se posmatrati i kao svojevresni garant da je ova proza, uprkos nesumnjivim redaktorskim intervencijama, prevashodno usmenog postanja.

Svojevrsni pandan usmenoj epici predstavljaju legende i, naročito, anegdote, koje uglavnom pripadaju ratničko-patrijarhalnim. Njihov predmet su osebene, koloritne ličnosti, poput Ali-paše, ili upečatljivi postupci, i u njima se jasno formuliše i afirmiše moralni kodeks sredine u kojoj su nastale: zakon osvete, ali i praštanja kada to nameće moralna norma, poštovanje prema junaštvu i kad je njegov nosilac neprijatelj, te, nadasve, poštovanje zakona gostoprимstva i obaveze domaćina da štiti onog s kim je podelio hleb i plemenit odnos prema nejači.

Ove anegdote sadrže i niz realija, pa tako ocrtavaju izvesne aspekte životnog iskustva kolektiva koji ih je stvarao i prenosio. Zbog toga, one mogu biti interesantan predmet za izučavanja okrenuta rekonstrukciji sistema vrednosti i pogleda na svet, ali nesumnjivo imaju i literarne kvalitete. Ispripovedane sažeto, dinamično, sugestivno, i duhovito i komponovane tako da se naglasi poenta - one reprezentuju sklonost prema jezgrovitom i mudrom kazivanju koja karakteriše ratničko-patrijarhalni kulturni model.

Opis Mehmed-bega, gospodara Plava i Gusinja formulisan je tako u priči *Kismet* iz zadivljene vizure siromaha koji se divi begovoj moći ("pita se tu više od samog sultana") i bogatstvu, oličenom u detaljno opisanom ruhu i imanju, ali i u cigarluku i duvanu koji beg puši:

"...Ušćupski duhan, žut kao jaglič. Ne možeš da odvojiš cigaru, a digao bi ga sa dva prsta i nosio ispred sebe da trun ne padne." Ovoj moći i bogatstvu, u gradaciji koja se ostvaruje u kompoziciji anegdote, nadređena je begova ljudskost i pravičnost, zbog kojih on ne sveti nesrećnim slučajem ubijeno dete.

Moglo bi se reći da vrednosni i moralni kodeks na sebi svojstven način uspostavlja i šaljiva priča, svojim podsmehom i porugom. Ipak, dominantna u šaljivim pričama jeste duhovitost i humorna poenta. Ona može biti zasnovana na poruzi opštim ljudskim manama, ali i na karakterističnim stereotipima o mestima i ljudima koji u njima žive.

Legende i legende o turbetima sadrže niz internacionalnih motiva i motiva zajedničkih za južnoslovensko i balkansko predanje. Vezivanjem za konkretnе lokalitete i prostore one ocrtavaju sliku prostora sa kojeg potiču - geografsku i istorijsku – dosežući u legendi o Sjeverinu začudnu poetičnost. Grad čija su zauvek skrivena vrata bila "kažu, od sunca načinjena" blista nedosežan poput slike iz sna (*Osvajanje grada Sjeverina*).

Kraće umotvorine, kojima se okončava antologiski izbor proze, uobičavaju raznorodna iskustva, od specifičnih, poput onog o vrstama seljačkog posla – "Košenje je ponošenje, oranje šetanje, a kudelja rebra lomi" – do najopštijih predstava o svetu i ljudskoj prolaznosti: "Cio svijet u očima, a oči prazne", ili "Crv crvu, mrav mravu – cio drugi svijet". Nasuprot ovim tamnim tonovima stoji duhovitost i vedrina brzalica, zagonetki i pošalica i u njima ostvarena čar jezičke igre i zavodljiva melodija poetskog jezika: "Gigimiš gigimiže, košuljicu podiže, ja ga puham sve niže, on se diže sve više" (Skrob). Posebnu lepotu ovog dela antologije, predstavlja svojevrsna pesnička intervencija antologičara. Nižući kratke forme u sugestivne celine, on uspostavlja dijalog s tradicijom, otkriva lepotu i slojevitost, jezičku i misaonu sugestivnost tradicionalnih predstava o svetu.

Radovi i odlomci radova posvećeni usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, zajedno s autorovim predgovorom i bibliografijom

naučnih radova iz kojih potiču izabrani fragmenti – čine naučni dodatak ovom četvoroknjižju. Među odabranim autorima zastupljeni su slavisti i homerolozi svetskog glasa, poput Šmausa, Lorda ili Perija i domaći autori, kako oni opštepoznati tako i oni čija imena nisu poznata, ali koji pokrivaju važne tematske oblasti. Među objavljenim radovima izdvajaju se oni posvećeni pevačima: Ćor-Husu, Kasumu, Avdu Mededoviću, te zapisi Huseina Bašića o usmenoj lirici, koji uspostavljaju ravnotežu između analize i poetske proze. Funkcija ove knjige, po svoj prilici, jeste koliko da pokaže rezultate dosadašnjih istraživanja toliko i da ukaže na moguće nove teme i predmete budućih promišljanja. A tim budućim sabiranjima i izučavanjima usmene književnosti antologičarski rad Huseina Bašića može biti plodan i inspirativan podsticaj.

Zaokupljen težnjom da nacionalnu književnu i kulturnu tradiciju uko-reni u usmenoj književnosti i subjektivnim, stvaralačkim promišljanjem vlastitog kulturnog nasleđa, jasno formulišući svoje stavove, prevashodno estetsko-poetičke, ali i političke – Husein Bašić je uspeo da sačini knjigu otvorenu za komunikaciju s drugima. Ta se komunikacija, što je za antologiju bitno, prevashodno ostvaruje kao otkrivanje estetskih dosega ove književnosti, ali je moguća i kao promišljanje o odnosu sa drugim konceptima nacionalne istorije književnosti. Uz ostalo, ove knjige su prilika da se (govorim kao izučavalac srpske književnosti), bez poricanja razlika, još jednom suočimo i sa bliskošću naših ishodišta i sličnošću, pa i podudar-nošću usmenoknjiževnih tradicija – poetičkom i semantičkom.

(*Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004*)

BAŠIĆEVE ANTOLOGIJE

Husein Bašić je 2003. godine, u izdanju podgoričkog Almanaha, objavio tri antologije usmenog stvaralaštva Bošnjaka iz Srbije i Crne Gore. Četvrta knjiga predstavlja hrestomatiju tekstova o usmenoj književnosti Bošnjaka sa područja Srbije ili Crne Gore. To su tekstovi uglavnom poznatih autora, ali i tekstovi koji nisu bili dostupni široj čitalačkoj publici.

Na promocijama ovih antologija u Bijelom Polju i Novom Pazaru, uglavnom sam se zadržao na hrestomatiji, to jest na četvrtoj Bašićevoj knjizi iz ovog ciklusa, dok su o epici, lirici i proznom stvaralaštvu govorili profesor Novosadskog univerziteta dr Ljiljana Pešikan-Ljuštanović, književni kritičar mr Isak Kalpačina i student postdiplomskih studija Novosadskog univerziteta Medisa Kolaković. Ja ču se i ovde zadržati na četvrtoj knjizi Bašićevog ciklusa, pokušavajući da novopazarsko i bjelopoljsko izlaganje što sažetije kažem za čitaće Almanaha.

Četvrtu knjigu, nakon Bašićevog predgovora, otvara Rajko Cerović tek-stom "Muslimansko narodno lirsко stvaralaštvo na tlu Crne Gore", što je preuzeto iz časopisa Almanah broj 13/14. Cerović već na početku svoga teksta kaže da i pored izučavanja nekih slavista, pogotovo inostranih, sve do najnovijih istraživanja Huseina Bašića ovo stvaralaštvo nije bilo poznato široj javnosti. Cerović ističe da je u toku duge turske dominacije, u gradskim sredinama gde su muslimani uglavnom bili u većini, nastalo narodno stvaralaštvo, a pre svega "poznate lirske ljubavne pjesme superiornog izraza i antologijske vrijednosti". Cerović dalje isiće da te pesme "i danas raspaljuju maštu rafiniranom čulnošću i visokom mjerom jezičko-estetske ostvarenosti".

U ovom izboru se našao i tekst Aiše Softić pod naslovom "Sevdalinka Hamdije Šahinpašića". Ovaj tekst je sastavni deo Zbornika seoskih dana Sretena Vukosavljevića iz 1982. godine. A. Softić se ovde osvrće na knjigu "Jugoslovenske narodne pesme iz Sandžaka" Miodraga Vasiljevića. Vasiljević je knjigu objavio u Moskvi 1967. godine i bazira se na pevanju Hamdije Šahinpašića, učitelja pevanja iz Pljevalja koji je prethodno završio Veliku medresu kralja Aleksandra u Skoplju i Pravni fakultet u Beogradu. Za sevdalinku Aiša Softić veli da "se može reći da je po formi najprije pjesma unutrašnjeg monologa pa onda više značnog, katkad bolnog, katkad prkosnog i šaljivog ljubav-

nog dijaloga. Ona usvaja i mišljenje Mushina Rizvića da sevdalinka "nije prosto pjesma o ljubavi, ona je pjesma o sevdahu" i to da je sevdalinka "pjesma slovensko-orientalnog oplođenja i spoja: orientalnog po intenzitetu strasti, po sili i potencijali u njoj, slovenskog po snatrivoj, neutješnoj bolnoj osjećajnosti, po širini njene duševnosti".

Univerzitetski profesor Ljiljana Pešikan Ljuštanović, čiji je tekst preuzet iz časopisa Mostovi, osvrće se na zbirku etnomuzikologa Miodraga Vasiljevića pod nazivom "Narodne melodije iz Sandžaka" u izdanju Srpske akademije nauka iz 1953. godine. Ljiljana Pešikan Ljuštanović u svom tekstu daje niz podataka o Vasiljevićevoj zbirci koja, takođe, nije posve pristupačna široj javnosti. Ona veli da je Vasiljević više pesama zabeležio u Prijepolju u toku 1947. i 1948. godine, ali i u Sjenici, Novoj Varoši, Priboju i u Novom Pazaru. Neke pesme Vasiljević je zabeležio i 1931. godine, kao na primer pesmu "Pođoh u goru, ne znam u koju". Profesorki Pešikan, kao izvanrednom poznavaću narodne književnosti, nije promakla ova pesma pa, analizirajući, veli da ona "razvija rasprostranjene motive prvog ljubavnog sastanka u divljem i nepoznatom prostoru neznane gore i motiv sudbinske povezanosti momka i devojke i predodređenosti njihove ljubavi". Inače ova pesma, u svojoj metaforičnosti, može da se dovede i u vezu sa orijentalnom poezijom, sa Firdusijevom "Šahnamom", na primer.

Proučavanje bošnjačke usmene književnosti danas je nemoguće bez tekstova Đenane Buturović, Radoslava Medenice, Novaka Kilibarde, Vojina Vučkovića, Enesa Kujundžića, Ljubiše Rajkovića. Posebnu važnost predstavljaju tekstovi Milmana Perija, Alberta Lorda, Alojza Šmausa i Matije Murka. Peri i njegov nastavljач Lord su, baveći se takozvanim "zakonom improvizacije" direktno učestvovali u stvaranju epa "Ženidba Smailagić Meha" sada glasovitog Avda Međedovića. Peri je podstakao Avda Međedovića da od 2066 stihova o ženidbi Meha Smailagića kazivača Ahmeda Šemića u redakciji F.S. Krausa napravi epos od 12.311 stihova. Ali ni Peri ni Lord se nisu više zanimali za samo zapisivanje pesama, osim onoliko koliko im je bilo potrebno za sam način nastanka i prenošenja epike. No, bez sumnje, oba ova istraživača su imali odlučujući uticaj na afirmaciju bošnjačke usmene književnosti. Na to je široj javnosti skrenuo pažnju beogradski književnik Moma Dimić tekstrom "Gusle na Harvardu" koji je objavljen u Politici 1974. godine. Bašić je napravio pravi potez što je i ovaj tekst uvrstio u svoju Hrestomatiju.

Pažnju privlači tekst Matije Murka "Guslari-pevači" sa podnaslovom o Čor Husu Husoviću. Svakako da je vrlo dragocen tekst Alojza Šmausa o Čor Husu Husoviću. Šmaus je 1936. godine boravio u novopazarskom kraju i od hodže Salka Hota, Halita Hamzagića i Salihu Ugljanina saznao o Husu Husoviću, nesumnjivo najznačajnijem pevaču XIX i XX veka u Bošnjaka uopšte. U tom tekstu postoji detaljan opis odeće i izgleda ovog slepog pevača koji je tragično umro negde na putu Novi Pazar - Mitrovica. Po svoj prilici da je nas-

tradao sa svojim pratiocem od drumskih razbojnika, budući da je bio obučen u gospodsko ruho, jašući dobrog konja. Ovaj visoki ugojeni Kolašinac, uz to slep, po Šmausu predstavljao je impozantnu pojavu, pogotovo u kožnim čizmama i sa jataganom i malim puškama za pojasom. Logično je pretpostaviti da su mnogi poznati pevači iz XX veka, čija imena danas znamo, bili učenici Husa Husovića.

Na kraju ovog osvrta valja reći da je mnogo toga od narodnog stvaralaštva otislo u zemlju, zajedno sa njihovim kazivačima. Ali, na sreću, mnogo je toga i zapisano. Husein Bašić je bez sumnje najzaslužniji što je puno toga dostupno široj čitalačkoj publici. On jeste imao brojne saradnike, ali je umeo i da ih okupi. I posebno da strpljivo skupi i brojne tekstove razasute po mnogim publikacijama.

Novim generacijama ostaje da se bave prezentacijom ovih tekstova. Valja puno toga analizirati i ubličiti. Potrebna su nova tumačenja. Mi već danas ne možemo biti zadovoljni dosadašnjim saznanjima ni o Hasan-aginići, ni o Đerzelez Aliji, ni o Muju Hrnjici ili o drugim ličnostima epike. Tekstove poznatih istraživača valja proučavati, ali i shvatiti da nauka nije izrekla konačnu reč. Valja proučiti arhivsku građu od Ankare i Moskve do Londona i od Kaira do Berlina. U sklopu toga valja skrenuti pažnju, na primer, na izveštaj mletačkom duždu od zadarskog generalnog providura od 22. juna 1663. godine o tome da je "la morte del famoso Turco Alia Boicich, comandte di Duare". Takođe valja istražiti etimon Hrnjice te videti da li je to epitet nastao od hrnja: jak, shodno grčkom hēkōs: junak. Za prezime Alije Đerzeleza valja utvrditi koliko ima veze sa naslednom titulom Mihaloglua, potomka Köse Michaela, visokog službenika Osmana I, pogotovo što je prototip Đerzeleza Ali-paša Mihaloglu, sin Sulejman-paše, potomaka pomenutog Grka Mihaila. Tim više što Šabanović beleži Gerz Elyasa kao timarnika u Priboru 1485. godine i za njega misli da je isto što i Alija Đerzelez, s tim što se verovatno radi o tituli a ne o imenu, kao što se, na primer, veli da neki timar pripada kadiji. Mihaloglu, kao nosilaca nasledne titule zapovednika jurišnika leteće konjice, biće i nakon Ali-paše koji je poginuo u Koruškoj 1492. godine. Već se sada može naslutiti da je Gerzelez bila titula i da je nastalo shodno grčkom geras + elasis = starešina jurišnika.

Sve te dileme nameće svaka stara knjiga, a posebno nova. Antologija Huseina Bašića svakako će služiti široj publici za čitanje, ali i nauci za tumačenje. No u kulturu valja ulagati ali, bojim se, da esnaf nije pri punoj svesti.

(*Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004*)

Medisa KOLAKOVIĆ

ANTOLOGIČARSKI PODVIG HUSEINA BAŠIĆA

Knjige koje imamo pred sobom rezultat su izuzetno marljivog i stručnog sakupljačkog i istraživačkog truda Huseina Bašića. Kako sam priredivač navodi, ove četiri knjige nastale su kao rezultat potrebe da se sistematizuje grada iz domena usmene kulturne baštine Bošnjaka na području Crne Gore i Srbije. Iako vekovima prisutnom, prvenstveno u sredinama sa većinskim bošnjačkim življem, a zatim i u raznim antologijama i zbornicima, bošnjačkom usmenom blagu uskraćivan je priznanje specifičnog kulturnog i nacionalnog identiteta, odnosno, ono kao takvo nije dobilo puno zasluženo priznanje.

Komplet sadrži četiri knjige. Prva je *Antologija usmene lirike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, druga *Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, treća *Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, dok je četvrta knjiga *Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*. Ovim knjigama, Husein Bašić, otkriva i osvetjava korene usmenog kulturnog nasleđa bošnjačke zajednice na prostoru Crne Gore i Srbije, ističući pri tom postojanje i značaj simbioze običajnih, socio-loških, psiholoških i filozofskih normi, svojstvenih za bošnjačku zajednicu pomenutih lokaliteta.

Za izbor pesama koji je dat u prvoj knjizi, po priredivačevim rečima, značajni su bili brojni izvori. Pre svega zbirka Miodraga Vasiljevića *Jugoslovenske narodne pjesme iz Sandžaka, po kazivanju Hamdije Šahinpašića, rodom iz Pljevalja*, koja sadrži najobimniji izbor lirske pesama iz Sandžaka (oko tri stotine), zatim 100, dotad neobjavljenih, lirske pesame koje je priredivač zabeležio od svoje majke Hateme 1958. godine. Ove pesme objedinjene su u knjizi *Crni dukati – Izbor iz narodnog stvaralaštva plavskogusinjskog kraja*. Kao treći izvor naveden je *Zbornik zapisa narodnih umotvorina iz Rožaja i okoline – U riječima lijeka ima*. Husein Bašić navodi de je osnova ove Antologije ranije objavljena antologija muslimanskih lirske pesame iz Sandžaka *Može li biti što bit' ne može*, a svakako je za koncepciju celog četvoroknjija značajna i antologija *San i pola života*, koja sadrži liriku, epiku, prozu i izbor naučno-kritičkih tekstova.

Zanimljivo je da je priredivač izbegao uobičajenu školsku podelu i klasifikaciju usmene lirike smatrajući je prevashodno *izrazom najrazličitijih želja i osećanja*. *Antologija* sadrži ukupno 433 pesme podeljenih na četiri celine. Prvu celinu priredivač je naslovio *Ravno polje žao mi je na te i* ona sadrži 91 lirske zapis. *Sunce jarko ne sijaš jednako* naslov je druge celine sa 143 pesme, treća je *Može li biti što bit' ne može* sa 157 pesama, i poslednja, četvrta celina, *Sunce bi sjalo – sjat ne može*, sadrži 42 pesme.

Kako je primarni smisao lirske poezije socijalni, odnosno podređen komunikaciji među članovima određene zajednice koja pesme prihvata, stvara i čuva, autorstvo pripada kolektivu, one su pravljene za kolektiv, i kao takve nude uvid u jedan stari svet, u kojem se poštuju stroga pravila zajednice. U poetskim slikama sadržanim u ovim pesmama oživljavaju pred našim očima slike cvetnih bašči, u kojima su u punom cvatu katmer, zambak, đul, alšekain, limun, smokve, bosiljak... U njima vlada večito proleće. Verovatno zato što su nastajale u vremenu u kome je ljubav bila pre svega mlađačka, ona koja može poslužiti kao osnov za stvaranje porodice i produženje života zajednice. Osobenost ove lirike jeste visoko stilizovan jezik sa specifičnom leksikom. On obiluje orijentalizmima, arhaizmima, lokalizmima, istančanim stilskim figurama. Najčešće su ponavljanje i metafora, i to ona koja se odnosi na ljudsku jedinku, veličajući njenu lepotu, ali i njenu buduću plodnost. Tako se nevesta u svatovskoj pesmi poistoveti sa žitnim zrnom »šeničice, sitno sjeme«, dok devojka svoga dragana zove »rano li moja«. Distanca, između muškarca i žene, nametnuta verskim i kulturnim kodeksom, kao i izolovanje porodice od spoljnog sveta, stvara uslov za ljubavnu čežnju.

Sve želje, osećanja i norme ponašanja bočnjačke kulturne zajednice utkane su u ove stihove. Kroz bašće i sokake odzvanjaju pozdravi, molbe, kletve, zvuci iz zanatlijskih radionica, a u akšam prasak plotova i taraba, škripa halki na teškim vratima, zvezket dukata ispod devojačkih grla, i šušanj džamfezli dimija. Svuda se širi miris đula dok bulbul peva svoju pesmu. Međutim, nisu sve to pesme sa tematikom ljubavne čežnje. Neke opevaju i šta se desi kada devojka na silu ode za staru:

*Tri su tice zapjevale, jedna ne pjeva,
Pitale je drugarice: »Zašto ne pjevaš?«
»Da je htjela moja majka da joj ja pjevam,
Dala bi me za mladoga, da se radujem,
No me dade za staroga da joj robujem!*

...

Sad samjadna i žalosna, tugu tugujem«

ili nedragoga:

*O moj, dragi, jesu l' tebe jadi,
Što su mene za drugijem dali?*

*Mene daše, tebe ne pitaše,
Sjutra ču ti podno dvora proći,
I pronijeti duvak nad očima,
Crnu peću da mi bude crno,
Ti me gledaj, dragi, sa pendžera,
Baciću ti vezeng jagluka.*

ili kada ne ispoštuje socijalne normative, poput Azemine, koja je »bunar zamutila«, i time razgnevila samoga meleka:

*"Azemina ne kupi čeiza,
Mi smo tebi čeiz sakupili:
Pet aršina bijela čefina,
Hladne vode i kabaš sapuna!"*

Pamti pesma i kada svekrva učini nažao svojoj snaji, nesrećnoj Džaferbegovici, optuživši je da je nerotkinja izazvavši njenu smrt...

*Zaplakala stara majka Džaferbegova:
»Džafer-beže, slušaj majku šta ti govori,
Tvoja ljuba, moja snaha, nema poroda!«
Džafer-beg je u lov bio pa se opio,
Čizme skida, majku pita: »De je Nurija?«
»Eto Nurke na čardaku, ljubi drugoga!«
Rasrdi se Džafer-beže, ode na čardak:
-Deder, Nurka, deder zlato, selam predadni!
Nurka bega poslušala, selam predala,
Sablja zveknu, Nurka jeknu, čedo zaplaka.*

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da, za razliku od drugih književnih tvorevinu, estetska funkcija usmene lirske poezije nije primarna. Ona u sebi nosi crtu sinkretičnosti – uvek se peva. Nažalost, savremenom konzumentu ove poezije je često uskraćena mogućnost da spozna celovitu lepotu ovih pesama. Stoga je vredno i pomena da kompilacija pesama Ksenije Cicvarić, izdata u PGPRTS-u na tri kompakt diska, sadrži nekoliko pesama koje je ona naučila od Hamdije Šahinpašića, i znatan broj pesama iz okoline Bijelog Polja, Prijepolja, Pljevalja, Sjenice... U knjižici koja prati ovo muzičko izdanje, objavljen je intervjу sa Ksenijom, a nama najinteresantniji deo svakako je kada priča o svojim pesmama: *Ja sam pjevala pjesme iz Nikšića, sa Cetinja, Bijelog Polja i Prijepolja... Sandžak... volim sandžačku pjesmu... Ona mi je legla na srce, na dušu. Imala sam sreću, dobrog učitelja. To je bio Šahinpašić. On mi je doslovno rekao... kaže: 'Bona, Ksenija... Joj, molim te, kaže, ko Boga, prihvati, veli, ove moje pjesme, jer te, bogomi, niko neće otpjevati kao ti...' To su pjesme Il' je vedro, il' je oblačno, Drug se drugu žali na devojku, Salko se vija previja, Knjigu pišu gusinjske devojke, Da mi je znati bože moj...*

Osnovu druge knjige, *Antologija usmene epike Bošnjaka iz Crne Gore*

i Srbije, čini prethodna Bašićeva antologija muslimanskih epskih pesama iz Sandžaka pod naslovom *Zeman kule po čenaru gradi*. Priređivač treba odati priznanje i za poboljšanja koja je uneo u ovo izdanje, a koja se ogledaju u tome da je u izbor uvrstio dosad neobjavljene epske pesme, ne samo sandžačkog okruga već i iz krajeva koje su nekad gusto naseljavali muslimani (Nikšić, Spuž, Podgorica, Kolašin, Crnogorsko primorje), pa i jedan broj pesama nastalih na području Srbije, čiji su utvrđeni gradovi bili pod osmanskom vlašću. Antologija sadži i pesme koje je priređivač sam zabeležio, a takođe i zapise Čamila Sijarića, Zaima Azemovića, Ljubiše Rajkovića i drugih. Nesumnjivo je da istorijska podloga utiče na nastanak epske strukture, kao i specifična teritorijalna određenost. Stoga ne treba zanemariti i činjenicu da narodne epske pesme iz Sandžaka opevaju sukobe, kako Bašić navodi, *poznatih muslimanskih junaka sa Crnogorcima, klementskim junacima u graničnom području sa Albanijom, i srpskim junacima, prema Srbiji*. Formulativnost bošnjačke epske pesme je skoro identična epskim tvorevinama drugih naroda, dok osnovno distinkтивno obeležje, pored geografske određenosti, i imena junaka, čini kompozicionu razudenost pesama. Tematika obuhvata junačke ženidbe pri kojima uvek dolazi do obračuna sa neprijateljem, oslobođanje junaka iz tamnice, lepotica iz neprijateljskih domova, bitne ratne sukobe... osvetljavajući čitavu galeriju junaka, koji su poznati i bošnjačkoj usmenoj epici drugih lokaliteta: Đerzelez Alija, Mujo i Halil Hrnjice, Budalina Tale, Lički Mustajbeg, Tanković Osman... Sa druge strane su neprijatelji: Janković Stojan, Gavran Kapetan, od Zadra Todor...čiju hrabrost i odvažnost narodni pevač ne umanjuje. Naprotiv, победа junaka ima veći značaj ako je izdejstvovana od ravnopravnog ili nadmoćnijeg protivnika.

Izbor sadrži 26 pesama od kojih su, iako dati u odlomcima, najobičniji delovi eposa, *Ženidba Smailagić Meha*. Ovaj epski dragulj zapisali su britanski istraživači Milman Parri i Albert Bates Lord, kada su boraveći u Jugoslaviji, u prvoj polovini prošlog veka, sakupljali i zapisivali način stvaranja i izvođenja usmene poezije Crne Gore, Sandžaka i jednog dela Bosne i Hercegovine.

Uloga pevača je izuzetno bitna jer on, svojim talentom, umećem pa ako hoćete i svojom reputacijom, ostavlja dubok trag u tradiciji. Takav trag su nesumnjivo ostavili Čor-Huso Husović, Avdo Međedović, Salih Ugljanin, Kasum Rebronja, Sulejman Fortić i mnogi drugi iz sandžačkog kraja. Imena narodnih pevača (kazivača) i zapisivača data su na kraju i prve i druge antologije, stoga ih neću posebno nabratati.

Pevačima, ali i drugim aspektima usmenog stvaralaštva Bošnjaka, bavi se u ovom izboru četvrtka knjiga, *Hrestomatija o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, zatvarajući tako ovaj antologičarski opus.

Hrestomatija sadrži preko 30 tekstova, nekih u celini, a nekih zbog obima u odlomcima. Bašić u predgovoru napominje da je nivo i kvalitet radova raznovrstan, sadržavajući rezultate istraživanja eminentnih stranih i domaćih stručnjaka iz ove oblasti. Pomenućemo samo neke, Milman Parry, Albert B. Lord, Alois Schmaus, Matija Murko, Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Đenana Buturović, Husein Bašić, Enes Kujundžić, Aiša Softić, Novak Kilibarda i mnogi drugi.

Priredivač nam skreće pažnju i na nekoliko tekstova koji su značajni za razumevanje i shvatanje bošnjačke usmene tradicije, misleći na radove Ćamila Sijarića, Alije Džogovića, Ismeta Rebronje i drugih.

Na kraju, ali ne i manje važno, treba pomenuti i sjajnu likovnu opremu ovih knjiga. Slike na koricama, iz ciklusa *Zeman po zemanu* Mehmeda Slezovića, možemo posmatrati kao svojevrstan uvod u čaroban svet usmenog stvaralaštva Bošnjaka, koje čvrsto korespondiraju sa sadržajem.

I šta više reći? Nesumnjivo najveću vrednost ovog antologičarskog podviga Huseina Bašića shvatiće mladi stručnjaci, kojima ove knjige mogu poslužiti kao smernica u dubljem proučavanju usmene baštine Bošnjaka na teritoriji Crne Gore i Srbije.

(*Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004*)

Isak KALPAČINA

POETIKA USMENE PROZE

(Husein Bašić: „Antologija usmene proze Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije”, Almanah, Podgorica, 2003)

Pjesnik, pripovjedač i romansijer Husein Bašić, koji se u književnosti javio šezdesetih godina prošlog vijeka, stvorio je originalno i impozantno djelo koje ga, bilo da je u pitanju lirika ili epika, svrstava u red najistaknutijih savremenih pisaca. Kada je 1970. godine izšla njegova prva zbirka pjesama „Od sunca ogrlica“ (čiji je urednik bio Čamil Sijarić), kojom je MRZ započela svoju izdavačku djelatnost, jedan kritičar je kazao da MRZ nije mogla naći srećniji početak i ljepšu najavu svoje izdavačke djelatnosti. I već ta prva njegova knjiga ne samo da je nagovijestila, već je i potvrdila jedan pravi književni talenat, i lirske i epske, prirodan i originalan. To su posvjedočile i sve njegove kasnije knjige, zbirke pjesama, zbirke pripovijedaka i romani, koje su sve izuzetna umjetnička ostvarenja. Sa neskrivenim zanosom docnije sam pisao o njegovom romanu „Tuđe gnijezdo“, kao i o formama pripovijedanja u njegovoј prozi.

Kao autor posebnog senzibiliteta i veoma istančanog sluha za književnu vrijednost, on je duboko spoznao neodoljivu umjetničku ljepotu narodnog stvaralaštva i nije odolio izazovu da to blago prikuplja, istražuje i da ono što ima trajnu ljepotu oblikuje u vidu antologijskih izbora. Sakupljački, istraživački i antologičarski rad H. Bašića, kako onaj prethodni, tako i ovaj koji se u novim knjigama prezентује višestruko je značajan. Ovdje se naglašavaju samo neke od tih strana: a) da se afirmiše i na još jedan konkretni način potvrdi teza o jedinstvenoj kulturnoj baštini svijeta; b) da se prevaziđe zanemarivanje i marginalizovanje kulturne baštine bošnjačkog muslimanskog naroda; c) da se u divotnom i strogom antologijskom izboru ponudi čitaocima raskošno biserje narodnog književnog blaga jednog naroda. U situaciji kada je iz više razloga, a naročito zbog promjena koje donosi savremeni život, postojala opasnost da se mnogi tokovi usmenog narodnog stvaralaštva prekinu i presuše, da stvorene a nezapisane usmene tvorevine isčezenju iz pamćenja, zaista je dragocjena pojava jednog takvog znalca i zaljubljenika. I sam Bašić kaže kako „usmene prozne književne vrste sa ovog područja do sada nijesu sistematski istraživane“, te da uglav-

nom postoje rijetki i sporadični zapisi, a da je najviše zabilježeno i istraženo u rožajskom i plavsko-gusinjskom kraju, prije svega zahvaljujući nekolicini sakupljača iz novijeg vremena.

Svoj sakupljački i istraživački rad Bašić je široko zasnovao i polazeći od onog što su drugi uradili, zaronio u neiscrpno bogatstvo koje je sam pronalazio u još pulsirajućoj usmenoj riječi naroda. Iz svega što je sam pronašao i pobilježio i onog što su drugi poslenici uradili, držeći se visokih estetskih mjerila, sačinio je jednu izuzetnu antologiju. Obilje raznovrsnih proznih priloga i njihova književna vrijednost ilustruju nepresušnu tvračku snagu narodnog genija koji je stvaranjem ljepote i uživanjem u njoj nadvladavao mukotrpnost i oskudice svakodnevnog života, prolaznost sudbina, vremena, sile i svjetova.

Ono što je Bašić sam sabrao i što je odabrao iz svog kao i iz prikupljenog fonda drugih sakupljača, slijedeći uobičajene teorijske klasifikacije, izložio je pregledno, po vrstama. Uzakajući na uslovnost primijenjenih podjela, kao inače i drugih manje ili više sličnih, on je i praktičnim primjерima pokazao kako je prisutno preplitanje pojedinih vrsta. Usmene prozne tvorevine u ovoj antologiji date su u odvojenim ciklusima, a njihovo grupisanje u manje ili veće cjeline (kao redoslijed u njima i između njih) vršeno je prema pojedinim odlikama koje ih na određen način povezuju. I grupe i redoslijed slijede iz postupka unutarnje osmišljenosti:

- Basne, bajke i novele;
- Predaje i legende;
- Pripovijetke i hićaje;

- Šaljive priče, anegdote i kraći oblici usmene narodne proze (izreke, poslovice, kletve, blagosiljanja, zagonetke, bajalice i druge).

Sadržaj priloga ovdje datih tematsko-motivski je vrlo raznovrstan i veoma je zanimljiv, a po misaonoj dubini i po stilsko-kompozicijskoj obradi spada u umjetničke tvorevine prvog reda. Sve to potvrđuje autorovu konstataciju da je ono samo jedan dio bogatog književnog nasljeđa koje još nezapisano traje u pamćenju pojedinih ljudi iz naroda ili u drugom slučaju čami u neistraženim fondovima ranijih sakupljača, među kojima su i neki svjetskog glasa. S pravom ovaj pisac kaže da to bogatstvo ima ogroman značaj i da zahtijeva neodložan, svestraniji, sistematičan i timski rad.

Sve ovdje zastupljene umotvorine zapisane su u onom obliku kako su kazivane na ovom prostoru. Dosta ih je nesumnjivo i nastalo ovdje, a puno ih je sigurno koje su najprije ponikle u nekom drugom mjestu. I kada se radi o pričama sa lutajućim i internacionalnim motivima i sižeima i kada su u pitanju one čiji je izvornik besumnje ovdašnji, karakteriše ih originalnost detalja, zapleta, raspleta, poente ili poruke. A pričalac kod narodne proze u situaciji je da samostalnije iznosi sadržinu ranije slušane priče, da je prilagodava slušaocima, atmosferi i ambijentu u kom je kazuje, do kazivača, od

kojih su priče došle u Bašićevu Antologiju, besumnje su stizale pročišćene varijante, koje su mahom poprilično odstojale u vremenu, od kojih su mnoge dotjerivane od strane više naratora, te varijante za koje su autori, prenosioци i kazivači imali istančan sluh i sposobnost da ih originalno nijansiraju i oblikuju u sugestivan iskaz.

Samo na jednom primjeru može se pokazati kako je Bašić i pri samom biranju za Antologiju, pri oblikovanju cjelina i raspoređivanju književne građe, unosio cijelog sebe, svoj estetski ukus i pjesnički talenat. Tako su se u njegovom kreativnom postupku prozne tvorevine pretakale u istinsku poeziju:

ĐEVOJKA JE K'O SRČA

Đevojka je kaplja o listu.
Đevojka je k'o đerdan o grlu.
Đevojka je k'o jabuka.
Đevojka je k'o srča.
Đevojka je k'o tica na grani.
Đevojka je oganj u kući.
Đevojka je ovča varenika.
Đevojka je rosa u polju.
Đevojka je tuđa nafaka.
Đevojka je cvijet do podne
Đevojka je velika briga.

Svakako da svaka od ovih izreka i odvojeno i izolovano na čitaoca djeluje svojom slikovitošću i značenjskim opsegom, ali ovako udružene i raspoređene, sa ovim naslovom, sa poentom i porukom, sa ukupnom slikom, one tvore mnoštvo elementarnih poetskih slika skladno ukomponovanih u raskošnu cjelovitu sliku prepunu umjetničkih draži i duboke životne istine.

(*Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004*)

Maruf FETAHOVIĆ

„TREBA IZVOR NAĆI DA BISMO RAZUMJELI RIJEKU“
Antologički kvartet Huseina Bašića

Nedavno su se u izdanju podgoričkog Almanaha pojavile četiri obimne knjige poznatog književnika i vrsnog antologičara Huseina Bašića. Riječ je o značajnim antologijama iz usmene bošnjačke književnosti sa prostora Crne Gore i Srbije koje su nam do sada toliko nedostajale. Dugo-godišnji predani rad na prikupljanju, istraživanju i proučavanju blaga naše usmene književnosti ovog uglednog pjesnika i savjesnog poštovaoca kulturne baštine, krunisan je jedinstvenim poduhvatom, rijetkim ne samo u našoj književnosti, pojmom antologija: *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, *Usmena proza Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*, te *Hrestomatije o usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije*.

Ponikao u plavsko-gusinjskom kraju, Husein Bašić je imao još u djetinjstvu tu sreću da u zavičajnom domu, od svoje majke Hateme, čijoj će uspomeni posvetiti čuvenu antologiju "Može li biti što bit' ne može", čuje i zavoli ljepotu lirske narodne pjesme. Od nje će docnije zabilježiti dragocjenu rukovet lirske pjesama antologijske vrijednosti.

Bogato iskustvo u radu na prethodnim antologijama i njegova pouzdana obaviještenost o savremenim naučnim pogledima na usmenu književnost, racionalan metodološki pristup pri izboru inačica varijanata, te svestran uvid u sva poznata važnija izdanja iz usmene književnosti, brojni rukopisni izvori i ostala neophodna grada, omogućili su priredivaču da uspješno ostvari ovaj obiman posao. Nije nevažno pomenuti da je u tom značajnom poslu imao dobro odabran krug svojih saradnika, među kojima je i priličan broj književnika. Da pomenemo, samo primjera radi, rahmetli Ćamila Sijarića, Zaima Azemovića, Aliju Džogovića i drugih vrsnih poznavalaca i zaljubljenika u vrijednosti bošnjačkog usmenog pjesništva.

Antologija *Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* sadrži 440 lirske pjesme podijeljenih u četiri cjeline i naslovljenih odabranim stilovima iz ove lirike. Prvu cjelinu (od 94 pjesme) sastavljač je naslovio: Ravno polje, žao mi je na te; drugu (144 pjesme) Sunce jarko, ne sijaš jednako, treću (ne slučajno i najbrojniju – 57 pjesama) Može li biti što bit ne

može, a četvrtu (po broju pjesama najkraću – 45 pjesama) Sunce bi sjalo – sjati ne može. Jedna pjesma (pod brojem 172 u abecednom redoslijedu pjesama po ciklusima, na kraju knjige) nedostaje. Vjerovatno je pri štampanju ispuštena. Naslovni stihovi u ciklusima podudaraju se simboličkim značenjem sa nekim bitnim odrednicama najvećeg dijela pjesama iz ovog izbora. O tome Bašić iznosi svoja zanimljiva i lucidna zapažanja u svom predgovoru. Važno je ovom prilikom napomenuti da se antologičar pri izboru opredijelio za dva osnovna kriterija – pripadnost ove lirike prevashodno bošnjačkoj kulturnoj baštini, te kriterij bitnih umjetničkih i estetskih vrijednosti. Ovih načela priredivač se pridržava dosljedno i u ostalim antologijama ovog izdanja.

Bašićeva antologija *Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* sadrži ukupno dvadeset i pet zabilježenih pjesama. Osnovu novom izboru čine epske pjesme iz priredivačeve prethodne antologije Zeman kule po čenaru gradi, iz koje je izostavio neke pjesme i uvrstio nekoliko novih. Izzetna vrijednost obiju ovih antologija je u tome što su njima obuhvaćene epske pjesme koje su sakupili sam priredivač i književnici istraživači, kao i zapisivači poput Camila Sijarića, dr Ljubiše Rajkovića, Zaima Azemovića, Vehbije Hodžića. One po svojim umjetničkim obilježjima čuvaju tradiciju i ljepotu usmenog epskog pjesništva sa ovih prostora. Tako svjedoče da su do kraja prošlog stoljeća bošnjački narodni pjevači u Sandžaku i pojedinim djelovima Srbije i Crne Gore na svoj način upotpunjavali bogatu riznicu obimnog korpusa sveukupne bošnjačke kulturne baštine. U tom smislu pjesme petnaestak darovitih pjevača (Smaja Fetića, Zita Mehovića, Čazima Sijarića, Ejub-bega Čorovića i Munira Tiganja – petorice pjevača iz okoline Bijelog Polja, Murata Kurtagića, Ašira Corovića i Hajruša Ledinića iz Rožaja, te Rustema Muminovića, Šaba Jevrića i Osmana Abdulaha iz plavskogusinjskog kraja) pobudit će, svakako, interesovanje naših znanstvenika za dalje i šire kritičko sagledavanje i vrednovanje našeg epskog nasljeđa.

Epske pjesme iz ove antologije ujednačene su po svojim umjetničkim dometima, pripadaju dobrim dijelom klasičnom tipu krajišnica (sa svim karakterističnim crtama u kompoziciji, stilskim obrascima i razvijenosti radnje) a drugim dijelom nose obilježja pjesama tzv. crnogorsko-hercegovačkog kruga. Prve veličaju i slave čuvene junake: braću Muja, Halila i Omera Hrnjicu, Đulić Ibrahima, Tala i druge krajišnike junake, a u drugima su opjevani lokalni junaci: Ali-paša Gusinjac, Ferović Jakup, Mekići i Mušovići, Ganići i drugi u bošnjačkom narodu ovih prostora poznati junaci. Priredivač ukazuje u svom predgovoru na određene međuuticaje bošnjačke i muslimanske albanske epike u graničnim područjima prema Albaniji (Plav, Gusinje, Rožaje, Novi Pazar) ne samo u motivima u pjesmama sa istim junacima iz "šire bošnjačko-muslimanske tradicije već i u opjevanju konkretnih događaja (u Polimlju, oko Plava i Gusinja) s kraja XIX vijeka".

Pjevači iz ove Bašićeve antologije čuvari su i baštinici bogate tradicije i umijeća epskog pjevanja na čijem vrhu stoje legendarni Čor Huso Husović i glasoviti Avdo Međedović, pjevač najljepših epova koje je južnoslovenska epika dala, koga su upoređivali jedino sa Homerom. Priredivač je na kraju knjige unio izabrane cjeline iz njegovog čuvenog epa Ženidba Smaglić Meha uz komentare pojedinih poglavlja, što je doprinijelo izvjesnoj cjelovitosti ovog dragocjenog antologijskog izbora. Sasvim je prihvataljiv autorov stav u pogledu na bit i smisao bošnjačke usmene epike po kome se njena stvaralaštva priroda ne iscrpljuje u samoj umjetnosti, već je ona svojevrstan glas "povjesnice i riznice narodnog duha i tradicije, mogućnosti da se posredstvom nje identificuje i odbrani, kako svoje pravo na opstajanje, tako i svoju religiju i duhovnost, kulturu i bivstvo u cjelini, jer, objektivno, drugo mu ništa nije ni preostajalo, ako nije htio da se asimiluje i nestane."

Narodno usmeno stvaralaštvo Bošnjaka u Srbiji i Crnoj Gori sabrano u najnovijim antologijskim izborima Huseina Bašića očituje se, osjeća i doživljava kao važan i nerazlučiv dio korpusa bošnjačke književnosti sa teritorije bivše SFRJ. Ova poetska "ispovijest" znatnog dijela bošnjačkog naroda izvan BiH, nadahnuto stvarana tokom više stoljeća, razvijajući se različitim intenzitetom i u različitim kulturno-povijesnim i socijalnim uvjetima, čuva autentični glas i pečat bošnjačke duhovnosti sa određenim specifikumom sredine u kojoj je nastajala.

Treća antologija, pod nazivom *Usmena proza Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* posebno je značajan doprinos ne samo očuvanju blaga naše kulturne baštine, nego i daljem proučavanju bošnjačke usmene proze u cjelini. Tim više što su ovakva izdanja u nas prava rijekost. Prozni oblici usmenog pripovijedanja daleko su više podložni promjenama i nadopunama, a neki od njih u dinamici savremenih društvenih promjena potpuno i netragom isčeščavaju. Zato je priredivačev trud u prikupljanju ovog dijela usmenog stvaralaštva uz napore brojnih suradnika i zapisivača od neprocjenjivog značaja kako za naše današnje čitaoce tako i za buduće generacije.

Sastavljač je ovaj zbornik obuhvatno koncipirao nastojeći da u širokoj lepezi u njemu zastupi sve oblike usmenog pripovijedanja. Žanrovska podjela se sama po sebi nametnula te u ovom izboru čitamo naše basne i priče o životinjama, bajke, priče i novele, predaje i hićaje, legende, šaljive priče, anegdote kao i brojne primjere kraćih usmenoknjiževnih oblika kakvi su poslovice i izreke, kletve, blagosiljanje, zakletve, zagonetke, bajalice (brojanice), pošallice i dr. U svim tim raznovrsnim formama usmenog pripovijedanja kriju se pravi izvori dobrog bosanskog jezika sa dijalekatskim i nekim lokalnim obilježjima jezika na kojem se misli i stvara jedna ovako bogata usmena književnost. Možemo s pravom očekivati da će budući autori naših udžbenika književnosti i jezika uvrstiti u njih brojne, po vrijednosti reprezentativne primjere iz ove Bašićeve antologije. Takvi prim-

jeri su, prema našoj ocjeni i ako se ograničimo samo na bajku, dvije izuzetno lijepе bajke – "Nevidljiva kapa" i "Đul-Fatima". A njih ima na izbor u svakoj od osam cjelina na koje je Bašić podijelio ovu antologiju jer su odabrani primjeri ujednačene, estetičke vrijednosti i podjednako pružaju čitaocu zanimljiv i prijatan ugodaj pri svakom novom čitanju.

Hrestomatija *O usmenoj književnosti Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije* predstavlja svojevrstan Bašićev izbor raznovrsnih stručnih priloga o bošnjačkoj usmenoj književnosti iz pera uglednih autora. Ona je na svoj način čitaocu ugodan vodič i saputnik pri čitanju bilo koje od prethodnih triju antologija. Pomenimo ovom prilikom samo neke od ukupno 35 priloga iz hrestomatije: Milman Peri, Pevač priča; Albert B. Lord, Pevači, izvođenje i obuka; Alojz Šmaus, Čor Huso Husović; Enes Kujundžić, Ženidba Smaglić Mehe Avda Međedovića u epskom sazvježdu; Enes Kujundžić, Muslimanska epika u američkoj slavistici i homerologiji; Rajko Cerović, Muslimansko narodno lirsko stvaralaštvo na tlu Crne Gore; Đenana Buturović, Geografski prostor muslimanske epike (odlomak); Aiša Softić, Sevdalinke Hamdije Šahinpašića, te dva od četiri autorova priloga: Bošnjačke lirske pjesme u djelu "Černogoria" Pavla Apolonovića Rovinskog i Husein Bašić, Zapisi uz neke pjesme i stihove. Nesumnjivo, jedna ovakva hrestomatija privući će pažnju svih zaljubljenika u narodno usmeno stvaralaštvo i istraživača bošnjačke usmene književnosti.

Dodajmo na kraju ovih osvrta na pomenute četiri antologičareve najnovije knjige da je ovaj Bašićev poduhvat jednak zapaženom ostvarenju kakve manje kulturne institucije. Kod nas Bošnjaka je, čini se, neka vrsta već uhodane tradicije da imamo, naročito među piscima, usamljene velike kulturne pregaoce i poslenike od Safvet-bega Bašagića i Mehmed Šaćira pa sve do Mustafe Ćemana (bibliografa svjetskog formata) te književnika Alije Isakovića i danas Huseina Bašića, koji sami za sebe predstavljaju jednu instituciju u malom.

(*Almanah, br. 25-26, Podgorica 2004*)

Zuvdija HODŽIĆ

I SAN I ŽIVOT

Povodom Antologija: Usmena lirika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije i Usmena epika Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, Almanah, Podgorica, priredio i pogovor napisao Husein Bašić

Husein Bašić je veliki pisac, najveći živi bošnjački književnik; veliki znanac usmene narodne književnosti, pogotovo bošnjačke, autor najbolje pripremljenih antologija ove književnosti koje su doživjеле više izdanja. Husein Bašić je i najzaslužniji za njeno vraćanje u narod i narodu. Počeo je sa "Crnim dukatima", zbirkom narodnog stvaralaštva plavsko-gusinjskog kraja, zatim izborom "Ispod zlatnih streha", da bi nastavio antologijama "Može li biti što bit ne može", "Zeman kule po čenaru gradi" i "San i pola života", i kao krunu svog istraživačkog rada priredio je tri antologije usmenog stvaralaštva Bošnjaka, lirike, epike i proze, koje prati i četvrta – knjiga odabranih tekstova o ovoj književnosti. Sve što je uvršteno u ove antologije, odabrano je po strogim estetskim kriterijumima, što je i razumljivo jer ih je postavio pisac izuzetnog literarnog dara i snage, iskustva i znanja, ukusa, osjećanja i osjećaja. To potvrđuju i Bašićevi uvodnici, a pogotovo zapisi uz neke pjesme, nadahnuta lirska kazivanja koja nadmašuju sve što su dosadašnji priređivači i tumači ove književnosti, pisali. To su, u kratkoj proznoj formi, pjesme o pjesmama, pjesme nad pjesmama, koje se po snazi iskaza, umnosti i zaumnosti, mudrosti i ljepoti, bogatstvu asocijacija, psihološkom poniranju i dubini, ravnaju sa, recimo, onim poznatim stihovima kojima se "lijepa Fata iz bijelog Bišća" obraća "Ali-paši na Hercegovini":

"Da me prosiš, ne bih pošla za te,
Da se oženiš, bih se otrovala"...

Ako su, a jesu, Bašićeve Antologije kulturni događaj od kapitalnog značaja i za daleko razvijenije sredine nego što je naša, prirodno se nameću pitanja koja će u najvećem broju ostati bez odgovora.

Evo nekih:

Zašto narod koji ima takvo blago, nije i svjestan njegove vrijednosti?

Zašto su morali proći decenije, gotovo ljudski vijek da će bošnjačka duhovna elita, usudi da svoje nacionalno, a time i nadnacionalno blago, naslovi imenom naroda kojem pripada?

Zašto su to blago stvarali, čuvali i njegovali nepismeni i bezimeni, a na njega s visine gledali pismeni i poznati?

Zašto smo znali napamet pjesme Kosovskog i Hajdučkog ciklusa ili Prvog srpskog ustanka, one u kojima je “više istorije nego poezije”, a nikad naglas ni pred svojima, kamoli drugima nijesmo izgovorili bar dvije strofe o Muju, Halilu, Talu i ostalima?

Zašto nijesmo znali da imamo Balkanskog Homera, Avda Međedovića i njegove epove?

Zašto ni sada nemamo objelodanjenu “Ženidbu Smailagić Meha”?

Zašto Bašićeve Antologije nijesu ušle u svaku bošnjačko-muslimansku kuću – od Taslidže do Akova, od Rožaja do Plava, od Podgorice do Bara, Berana i Pazara?

Zašto se olako poklanjalo drugima ono bez čega se gubilo sve drugo?

A evo i pitanja na koje je lako odgovoriti: Zašto je Hussein Bašić veliki pisac? Zato što je svojim romanima “Tuđe gnijezdo”, “Kapija bez ključa”, “Kosti i vrane”, “Pusto tursko”, “Bijeli azijati”, pokazao da je njegova veza sa sudbinom naroda čiji je najbolji pisac, sa stvaralaštvom naroda čiji je nabolji značac – prirodna i jedinstvena, gotovo da povjerujemo da je začeta prije njegovog dolaska na svijet, a sasvim sigurni da će trajati sve dok će svijet i ljudi uživati u čaroliji, ljepoti i mudrosti umjetničkog transponovanja života u priče, u knjige kao što su ove Antologije, među čijim koricama je sačuvana vjekovna povjesnica jednog naroda, njegova duša i duh, sudbina, snovi i nade, ali i drame pojedinaca, njihove ljubavi i čežnje, sevdasi i uzdasi, rastanci i odlasci, vojne, bojevi i pogibije... Samo u Bašićevoj Antologiji lirike našlo se 440 pjesama, kao da je pokupljeno sve što je igde i ikad ispjевano, a svaka od njih je biserno zrno u đerdanu. Svakome, pa i meni, gotovo da je nemoguće koju bi izdvajili. Svaka ima svoju sudbinu, priču, ljepotu, umjetničku i ljudsku poruku. Iz neke sija mjeseca baš k'o da je dan, iz druge snijeg pada na behar i voće, drugom majka budi Sejdefu, knjigu pišu gusinjske đevojke, u trećoj vezak mlada Umihana ili žaluje bona Đulbehara, platno tkaju Plavljanke đevojke, đule beru i mirišu, šetaju šefteli sokakom... Čitaoca ovih Antologija čeka veliko zadovoljstvo i uživanje, ali ko se usudi da neku posebno analizira, rizikuje da po onoj narodnoj – pogodi metu a promaši sve ostalo. S obzirom da smo Bašić i ja iz istog kraja, prevagnuo je zov zavičaja, pa sam se ohrabrio da izdvojam pjesmu “Gusinje se iz temelja ljlja”. Uvodni stihovi ove, inače kratke pjesme, otvaraju pred nama nesvakidašnju sliku radosti i veselja, široku scenu na

kojoj sve trepti od pjesme i igre, od momaka i od đevojaka, "Gusinje se iz temelja ljlja, đevojke ga pjesmom zapalile, a momčad ga kolom opasala, Đurđev-dan došao sa beharom i sa zelen-listom... a zatim slijede stihovi koji, blago zamračujući scenu, otkrivaju razlog te radosti:

"Zamukle su puške na granici,
Proljeće je a ratova nema,
Ne donose mrtve ljucke glave,
I ne kupe momčad u askere"...

A onda završni stih: "Mili Bože, nek tako potraje" ... kao epilog i gorka pouka i opomena od koje se uzdrhti. "Proljeće je, a ratova nema, Mili, Bože, nek tako potraje", odliježe u svijesti i sluhu. Zna pjesnik da će opet kupiti momčad u askere, da će se ponavljati neke Plevne i porazi, Nokšići i pobjede, porazi i pobjede, što je u suštini isto, uzalud će gu-sinjske đevojke pisati paši Ali-paši da im vrati momke neženjene, mladost je suđeno da gine, hajao il ne hajao za to Ali-paša, pa otud i molba, vapaj – neka bar jedno proljeće mine bez ratova i vojni, da se ne ide u boj na Junana i ne brane vatani, da more i Morije ne gutaju demije i Moriće, da se alaj – barjaci razvijaju kupeći svatove a ne bojovnike, da se ne pita "Može li biti što bit ne može" ... Koliko tragike i dramatike u samo dvije strofe!...

Nadam se da će mi se oprostiti pristrasnost ako i iz Antologije epske poezije, izdvojim pjesmu "Mulja Čaković, Ramo Sujković i Klimenta Jovan" nastalu u mome zavičaju. Jer sa svojih 105 stihova ne samo da je najkraća u knjizi, već je estetskim kvalitetima veoma pogodna da pokaže bitne odrednice bošnjačke epske pjesme, a uz to plijeni izuzetnom etičnošću, karakterističnom za ovu poeziju ("Fajde nije kudit kaurina; I ničije tajiti junaštvo"). Ima tu i još jedan razlog – ona je jedna od pjesama koje do Bašićeve Antologije nijesu objavljivane, dakle bila je nepoznata znalcima narodne poezije. Ona ne samo da ne govori kako ne dolikuje o neprijateljima, ovog puta o Maljesorima, Albancima, protivnicima od kojih "može biti pogibije ali ne i sramote", već ih uzneseno hvali, ističe junaštvo i ljepotu mladih Maljesora koja je takva da bi bila grehota da ih dušman i za krv išteti... Evo odlomka koji potvrđuje kako bošnjački pjesnik – pjevač prikazuje one sa kojima će se njegovi sunarodnici ubrzo krvavo sukobiti, za koje veli da su svi jedan bolji od drugoga i takvi:

"Tamna noćca da na njih ne pane,
Ni dušmanin za krv ne išteti,
Što će svoju poturiti glavu,
Mjesto glave u nevolji druga,

Otidoše Prokletoj planini,
A kakva je Prokleta planina,
Proklet bio ko njome hodio,
Kam do kama, mramor do mramora,
U podnožju kosti na gomile,
Po srijedi vuci i hajduci,
A po vrhu orli i gavrani;
Grakću orli, a grakću gavrani,
Zavijaju vuci i kurjaci,
Prolijeću krilate aždahe,
Četu druga da obuzme tuga,
A jednoga pamet da ostavi!
Ufatiše kamenu klisuru,
De se sunce uz nebo ne prima
I đe plaze magle i oblaci,
Usred ljeta kao usred zime,
Usred dana kao usred noći.”

A takvih pjesama u Bašićevoj Antologiji epske poezije ima dvadesetak; jedne je Bašić sam, tj. prvi zapisao, druge otkrio, neke preuzeo, druge pronašao i izvukao iz prahom i memlom pokrivenih arhivskih fascikli i škrinja. Tu je na kraju – da uljepša i ukrasi – odlomak iz Međedovićevog epa “Ženidba Smailagić Meha” koji je već ušao u školske programe, baš kao i mnoge lirske i epske pjesme koje pripadaju baštini bošnjačkog naroda, kojem to pravo gotovo više niko i ne osporava. Provjerene umjetničke vrijednosti, neke su i prije zastupljivane u nastavnim programima ali prisvojene od onih koji su umjeli da shvate njihovu veličinu i značaj. Bašićeva je velika zasluga što je, slijedeći zlatnu žicu, otkrio najdragocjenije blago, što je, tražeći ga, nailazio na brojne teškoće i prepreke ali ih i savladivao, svjestan i svoje uloge i njihove ljepote. Izvrstan znalac moderne književnosti i književne teorije, rasterećen mitova i mitomanskog, sa sluhom za posebnosti ali i za zajedničko i prožimanja, uticaje, srodnosti i razlike, strpljenjem naučnika i instinktom pjesnika skupljao ih je i sistematizovao, da bi ih vratio u narod i narodu.

Upravo zato i da nije njegovog impozantnog književnog djela, Bašić bi ovim što je učinio za afirmaciju usmenog stvaralaštva Bošnjaka Crne Gore i Srbije, zaslužio da ga poštujemo, da mu zahvaljujemo i u ime prošlih, a još više – u ime budućih generacija.

(Almanah, br. 29-30, Podgorica 2005)

Hasnija MURATAGIĆ-TUNA

KONTRASTIRANJE KAO STILSKA DOMINANTA U SMRTI DUŠE HUSEINA BAŠIĆA

U konstituiranju značenja *Smrti duše* neminovno se nameće kontrastiranje¹ kao osnovni semantički motiv iskazan u odnosu život i smrt.

---

¹ Njemački lingvist Jost Trier (u svom djelu *Der detsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstands*, Heilderberg, 1931) ističe važnost suprotnih značenja i tvrdi da svaka izgovorena riječ u svijesti govornika i slušaoca izaziva suprotnost. Zapravo, on kaže sljedeće: "Možemo prepustiti drugima proučavanja o tome da li sklonost da se misli u suprotnostima, odn. da se iskustvo svrstava na osnovi binarnih kontrasta predstavlja univerzalnu ljudsku sklonost koja samo sekundarno nalazi svoj odraz u jeziku kao jedan od uzroka što izazuivaju efekat ili da li nas a priori postojanje velikog broja suprotnih parova leksema u našem maternjem jeziku podstiče na to da naš sud i naša iskustva dihotomiziramo ili polariziramo. Činjenica je, međutim, koju lingvista mora da ima na umu da je binarna opozicija jedno od najvažnijih načela koja regulišu strukturu jezika; najevidentniji izraz ovog principa je – što se tiče lekseme – antonimija." (Citirano prema: S. Ressel i G. Ressel, *Rod, broj i antonimija u srpskohrvatskom jeziku*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, br. 134, Beograd – Tršić, 1983, 164)

Suprotnost značenja, odnosno antonimija, predstavlja jedno od najznačajnijih semantičkih relacija. Međutim, u njenom određenju vlada prava zbrka. Nije se obraćala pažnja na činjenicu da postoji više tipova suprotnosti, a antonimija se uzimala kao komplementarna sinonimija. Zato i Lajons razlikuje tri tipa suprotnosti (antonimija, suprotnost značenja /oppositeness of meaning/, gdje izdvaja tri podtipa: komplementarnost, antonimiju u užem smislu i konverziju; leksičko-semantičku opoziciju dijeli na antonimiju u užem smislu, komplementarnost, konverziju i direkcionu opoziciju). Suština je u tome da postoje nekakvi suprotni odnosi (afirmacija/negačija, suprotne tačke, kretanje u jednom od dva suprotna pravca itd.). Mi smo se opredijelili za najopćeniji termin kontrast, kako ga objašnjava Lajons. On nema nikakve implikacije u pogledu broja elemenata u skupu jedinica koje kontrastiraju paradigmatski (o čemu Lajons govori u svom djelu *Introduction to Theoretical Linguistics*, 1968 i svom dvotomnom djelu *Semantics*, 1977; preuzeto od S. Ressel i G. Ressel, n.d., 163-164). Međutim, upotrebljavat ćemo i termine antonimija, antiteza itd., jer se u radu nećemo baviti samo leksičkim kontrastiranjem.

Kontrast je u *Smrti duše* izrazita tematska dominanta. Gotovo u svaku priču Husein Bašić uključuje podjelu, dvojstvo, diobu, i tako čitaoca uvlači u mreže koje se u priči prepliću. Puno je tu konkretnih stradalnika. U vrtlogu čudnog vremena stradaju mnogi, svaki na svoj način, i svaki različito. Stradali su zbog toga što su upotrijebljeni i zloupotrijebljeni. Ovdje itekako dolazi do izražaja upotreba čovjeka. Čovjek, bolje reći narod, upotrijebljen je u nečovječne svrhe, u svrhe koje ne može da dokuči, u svrhe stvaranja tobože novog poretka, odnosno realizacije egoističkih ciljeva. Čovjek je upotrijebljen od prijatelja i neprijatelja, od svoga, najrođenijega, i drugoga, tuđega. Mnogi su stradali, mnoge su iz kuća iselili, jer su ih prisilom namorali da napuste svoja obitavališta. Dom nije više topli kutak, sigurnost i spokoj, postaje dom koji se odbija i odbacuje, izaziva nelagodnost, podsjeća na smrt. Čini se da Bašić, predočavajući sve nedaće jednog vremena, prolazi kroz krugove pakla i pokazuje kroz kakva sve iskušenja i stradanja prolazi jedna generacija, kojoj je onemogućeno da dođe do čistote duše i blaženstva.

Bašić pokazuje svoj dar selekcije određenih detalja u sklopu već po- kazanih estetičkih opredjeljenja u prethodnom radu. Ovdje ćemo ukazati na njegov izgrađeni pogled i subjektivni odnos spram dobra i zla, svjetla i tame, humanizma i mizantropije, fizičkog i metafizičkog.

Smrt duše je reakcija na dehumanizirano društvo – doživljeno kao šuma zla, nemilosrđa, smrti, nerazumijevanja, ravnodušnosti. Ovo je slika ljudskog nemoralja: ona predočava totalitarno društvo oličeno na različite načine. Doživljava se kao hajka. U *Smrti duše* nema svjetlosti. Zbirka je nastala u vrijeme kada je kod nas došlo do krize (1992), kada su se probudili stari sukobi i podjele, kada je mnoge zahvatila razarajuća ratna psihoza, pa su se moralno survali i pozivotinjili. Postali su krvožedni osvetnici, ubice, bjesomučnici. *Smrt duše* ostavlja težak utisak zbog mračnih slika – počev od *Vučje šume*, zbog oporih slika stradanja, mračne ljudske prirode, niskih nagona, do zatvaranja kruga bezizlaza, do *smrti duše*.

Sadržaj priče nije lokaliziran u vremenu i prostoru. Ono što je u njima ispričano moglo se dogoditi u bilo kom vremenu i na bilo kom prostoru. A više je nego poznato da borba između dobra i zla nikada i nigdje nije okončana. Zla će uvijek biti, kao i dobra, svuda i u svim vremenima. U tom sukobu i ishodu nalazi se smisao i poruka *Smrti duše*. Bašić je pokazao jednu suludu atmosferu, bez lirizma, vrlo intelektualno i misaono, a prije svega labaratorijski pravljenu, s tačno sračunatim ciljem, i vrlo efektno.

Gotovo sve priče iz *Smrti duše* zasnovane su na raskoraku između doslovног i prenesenog značenja. One su aluzije, govore o nečemu određenom, premda se to određeno eksplicitno ne pominje. To su alegorije; imaju tačno određen smisao iako ga prikrivaju. Kao što smo već rekli,

one su ispričane kao basne, baš zbog toga što je alegorično kazivanje svojstveno basni. Pričajući o životinjama, Husein Bašić uvijek odslikava neko ljudsko iskustvo. U priči *Vuk i jagnje (nova verzija u množini)* prikazan je vječni antagonizam, silnik i nevini, slabašni, jači i slabiji, tiranin i nemoćni, ali i nemogućnost da se potru odnosi prava vuka na ovcu, mačke na miša, velikih na male, osloboodioca na oslobođene, mučitelja na mučenike. U *Smrti duše* neprekidno se sučeljavaju ovakve krajnosti.

Stanje oslobođenosti od smrti ili uništenja, stanje vječnog života, jeste besmrtnost. Poslije sopstvene smrti (tj. one koju utvrđuju drugi), poslije određenog perioda, vjeruje se, živjet ćemo drugi život, i nastaviti da ga živimo vječno. Dakle, preživljava samo naša duša zamišljena kao nematerijalna misleća supstancija kontingentno i privremeno smještena u našem sadašnjem tijelu. Za Aristotela duša je forma tijela i odvojena supstancija ne može postajati bez njega, isto kao što osmijeh ne može postojati bez nasmijanog lica. Filozofi nastoje dokazati da je duša besmrtna, uglavnom preko metafizičkih dokaza. Kažu da je duša jednostavna i da se ne može dekomponirati. Tvrde i to da je besmrtnost pretpostavka moralnosti, što obezbeđuje arenu u kojoj pravedni trijumfuju, a nepravedni bivaju kažnjeni. (Novija filozofija se ne slaže s ovakvim učenjem.) Međutim, postojanje besmrtnosti promatralju kroz postojanje vjere, jer je ona pravi i prvi izvor uvjerenja u besmrtnost, a ubjedjenje da je nekoherentno postulirati odvajanje duha i tijela ostaje najsnažniji filozofski odgovor. U platonističkoj i neoplatonističkoj tradiciji besmrtnost dobije bezvremensku odrednicu. Cilj je živjeti potpuno izvan vremena, a ne živjeti zaувijek. Besmrtnost, ili nastavak egzistencije, postiže se tako što neke od crta ličnosti mogu prevazići smrt. Nečije djelo, ili slava, ili ozloglašenost, ili geni, mogu opstati u tijelima ili duhovima drugih. Svakome je važno da njegov život ima svrhu, ali se svrhe življenja razlikuju od individue do individue. Očito ne postoji pojava koja je svrha svakog bića, svakog života. Ali postoji nešto što je neminovnost, to je smrt. Ona predstavlja okončanje života, ona se ne može doživjeti, ne može biti ni štetna, niti prikidan oblik straha. Ipak, smrt izaziva strah, i o njoj se razmišlja kao o nečemu veoma štetnom. Smrt je posljednji akord u ljudskoj usamljenosti. U poruci ove knjige ostavlja čovjeka bez identiteta, čini ga patnikom. Ona je najstarija ljudska zagonetka. Sva nastojanja da se odgonetne nisu pružila odgovore ni progoniteljima ni prognanima. Čovjek je nemoćan da iskaže i svoj realni i svoj irealni svijet, jer svako iskustvo prestaje na granici smrti. Smrt uvijek ostaje kao zagonetan usud, kao znak pitanja. Čovjek je uvijek između neba i zemlje, moći i nemoći, regionalnog i univerzalnog, individualnog i kolektivnog, emotivnog i racionalnog, fantazmagoričnog, fantastičnog i racionalnog i iracionalnog.

Husein Bašić svoje djelo naslovljava čini se jednostavno – *Smrt duše*. Prva komponenta *smrt* je riječ kojom se označava prestanak života, prestanak postojanja jedinke kao posebnog životnog organizma: to je propast i uništenje, to je osjećanje velike neprijatnosti. Dakle, prva komponenta ima negativnu konotaciju, bez obzira na sva tumačenja.

U *Smrti duše* nije riječ o pojedinačnoj smrti. Smrt je ovdje metafora za nestanak čovječnosti u čovjeku, u vječnosti.

Šta znači druga komponenta – *duša*?

Mislimo da ova riječ sama po sebi najčešće budi asocijaciju na miris duše (što se odmah suprotstavlja smrti duše), a to je nešto blago i prijatno. P. Skok u *Etimologiskom rečniku* piše da duša kuca. U biblijskim tekstovima duša je znak života, povezuje se sa slikom duha. Otuda ispuštanje duše, posljednji dah. Čovjek je živo biće samo ako ima dušu. Dobar je ako dušom diše. Duša znači i cijelokupan čovjekov duhovni život i nematerijano besmrtno biće u čovjeku. Njom se označavaju tipične crte neke ličnosti, njen karakter i priroda. Duša je i osoba s pozitivnim karakternim osobinama, sušta dobrota, plemenitost. *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*,² definije dušu na sljedeći način: kaže da duša znači svijest i sposobnost čovjeka da misli i osjeća, zatim, da je duša skup karakternih, urođenih svojstava i crta, čud, narav, priroda nekog čovjeka, temperament, smisao za stvaralaštvo, sposobnost za brzo shvatanje i razumijevanje drugog. Duša znači i osjetljiv i plemenit čovjek. Njom se obilježava besmrtan, nematerijalan princip života u čovjeku, koji ga veže s Bogom, kao i čovjek koji daje pravac i ton, centralna ličnost, pokretač, organizator. Duša je mila i draga osoba. Duša je riječ veoma prisutna u frazama s vrlo različitim značenjem: biti bez duše i srca, boriti se dušom, dati Bogu dušu, rastati se s dušom, prodati dušu đavolu. Duša može da boli, da se daje, može doći do nosa, može se zaviriti kome u dušu, može biti rajska, duša od čovjeka itd. Duša je mirišljava. Najčešće miriše na dušu djevojačku, na dušu zaljubljenog mladića. Postoji majčina duša, duša dobrog i pravednog, duša pobožnog čovjeka. I hljeb ima miris duše.³

Duša je, kao što smo mogli vidjeti, neprecizno definisana. Ima više značenja i više odgovora. Filozofi bi rekli da je to otvorena tekstura, ali ne neodređena. U svakom slučaju, *Smrt duše* jeste sintagma u kojoj su

---

² Matica srpska i Matica hrvatskska, Novi Sad – Zagreb, 1967-1976.

³ D. Mršević-Radović, *Jezički/kulturni simboli i srpska frazeologija*, MSC, 23/2, Beograd; D. Brozović, *O nazivima majčine dušice u slavenskim dijalektima (a i slavenskom pjesništvu i folkloru)*, Makedonski jezik, god. XXXII –XXXIII (1981–1982), Skopje, 1982; Pavle Sofrić Niševljanić, *Glavnije bilje u narodnom verovanju i pevanju kod nas Srba*, Beograd, 1990; Veselin Čajkanović, *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama*, Beograd, 1985.

objedinjene dvije krajnosti, gotovo nemogućnosti. Mogli bismo reći da naslov konotira *ubijanje besmrtnosti*, što je kontroverzno, ali vrlo efektno. To je ona krajnja granica, to je bezizlazje.

I sve je u *Smrti duše* stavljeno u neku opreku: Suprotnstavljuju se dvije ili više riječi sa suprotnim ili uočljivo različitim značenjima. Bašić je svjestan činjenice da se suprotnosti lahko daju razumijeti, osobito ako stoje jedna uz drugu. Dakle, kao stilsku dominantu *Smrti duše* možemo uzeti antitezu. Njom Bašić povećava jasnoću i snagu izraza. Opreke su u *Smrti duše* različite. Najčešće između pojedinačnih riječi i pojmova.

Bašić postavlja opreku koja postoji uglavnom u realnom svijetu (vuk: jagnje...), zato što su ovakve stvarne opreke odlične podloge za aludiranje na pojedine historijske pojave. Sve priče u svojoj osnovi sadrže barem jednu binarnu (dvočlanu) opreku. U pitanju je uglavnom antoni-mijski par. Antitetička figuracija rabi se često kao osnovni konstruktivni princip u književnoumjetničkim djelima. U *Smrti duše* učvršćene su nepomirljive binarne opreke (u rasponu od mi/oni do prijatelj/neprijatelj). Ova opreka funkcioniра jer posjeduje sposobnost formalne transformacije i funkcionalne implementacije. A prije svega izraz su Bašićevog tragičnog doživljavanja svijeta. Bašić opisuje istinsku stvarnost i stvarne činjenice kojim tka priču, sve u namjeri da svijetu kaže istinu i otkrije arhivu nesreće koju doživjava i nosi u sebi. Bašić je svjedok jednog mučnog vremena, ali i njegov veliki protivnik. Na svojevrstan način se opire jednom totalitarnom režimu koji teroriše, unižava, obezličuje, uništava i satire čovjeka (čitaj narod). Također, Bašić pokazuje da je prava nesreća živjeti u vremenu zla i nasilja, živjeti u paklu na zemlji, jer takav život razara psihi i ubija pravog čovjeka. Ali, kao istinski majstor pera, Bašić se hvata ukoštač sa tako mučnim aktuelnim temama, trenucima i istinama vremena u kojem živi, ali je svojim prikazivanjem problematizirao univerzalnost čovjekove egzistencije na ovim prostorima. Zato se *Smrt duše* doživjava i kao pouka i kao opomena o svemu i na sve što donose ratovi i nepravde koje u svijetu traju.

Zbirka priča *Smrt duše* komponirana je na principu antiteze, odnosno kontrasta koji je sproveden na nivou djela kao cjeline, naročito na nivou kompoziciono-smisaonih cjelina, tj. priča. U kontrastnom položaju podređuje dvije pojave jednu drugoj; poredi ih i osvjetljava njihov suprotni odnos. Bašić u ovakve spojeve stavlja, kao što smo već rekli, smrt i dušu, vuka i jagnje, bijelu vranu i crnu vranu, miša i mačku, vjernika i nevjernika, ljevake i dešnjake, bolje i gore, lude i mudre, krive i prave, ove i one, ovoga i onoga, nju i njega, naše i njihove, male i velike, novo i staro, gore i dolje, crno i bijelo, slobodne i zarobljene, svačije ljude i ničijeg čovjeka, čovjeka i ženu, Aliju i Iliju, Kurtu i Murtu, hodžu i popa, đavola i šeštana, sreću i nesreću, bukače i šaptače, historijski i nehi-

storijski narod, nebeski narod i zemaljske gnjide, oslobođioce i oslobođene, laž i istinu, mučenike i mučitelje, Zapad i Istok, Sjever i Jug, mrtve i žive, zemlju i carstvo nebesko, dušu i tijelo, i opet smrт duše, kako završava priče.

Zadržat čemo se na šejtanu i đavolu. Bašić ih samo u nominaciji kontrastira, inače pokazuje da rade isti posao, zato đavo nikad nije sam. Đavo, šejtan, pa i vrag, jeste vanprirodno biće, koje je stvorila ljudska mašta još u paganstvu. Vremenom je dobijao osobine po mjeri vladajućih shvatanja. U paganstvu đavo je inkarnacija vrhovnog Boga. Kasnije se pojavljuje kao izvor grijeha i zla, a onda postaje Božiji protivnik, dobija još jedno ime – Satana. Obično obitava u donjem svijetu, crne je boje, lahko se preobražava; što je najinteresantnije, đavo je vidovit i bogat. Đavo kao oličenje zla i izvor zla ima natprirodnu moć, uspijeva često da nadmudri čovjeka i da mu nanese zlo, ali čovjek ga svojim razumom savladava i pobediće, jer je iznad nečastivih. Bašić produkuje dva nečastiva. Kako njih pobjediti. Zna se na koga se misli:

A *Đavo* i *Šejtan* su spavali u istoj kući, i nijesu znali da se jedan zove *Đavo*, a drugi *Šejtan*. Oni, biće, nijesu znali da ih ima dvojica, jer su svako zlo svršavali složno, kao jedan. (67)

Antitetička figuracija u *Smrti duše* karakteristična je na makro i mikro planu. Ona стоји u osnovi svake priče, a povezuje ih i objedinjuje naslov. Bašićevu suprotstavljanje jednog pojma/pojave drugom najočitije je na semantičkom planu. U njima se ogleda Bašićeva originalnost. Bašić tvori sentencijske antiteze, a njena osnovna forma je rečenica. Najčešće su to monopredikatske rečenice u kojima se sukobljavaju subjektski i predikatski semem. Tako je komponiran naslov *Ludi su mudri*. Bašić navodi i Orvelovu čuvenu istinu, kao dio teksta: *Laž je istina, a istina je laž*. (109)

Inkompatibilnim leksemama na površini, Bašić iznosi specijalnu misaonu poruku.

Međutim, veoma efektna izražajna sredstva predstavljaju gramatičizirane suprotnosti, tj. pojave koje je retorika i teorija književnosti podvodila pod antitezu, jer se pod antitezom u retoričkom određenju podrazumijeva kontrastiranje riječi, grupa riječi i rečenica, "bez obzira na to da li se antitetičke osobine vezuju za isti ili za različite pojmove, i da li se koordinacija ostvaruje kao prividno simultana ili eksplisitno sukcessivna":⁴

---

⁴ M. Kovačević, *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Unireks, Nikšić, 1995, 25 (drugo dopunjeno izdanje).

(...) ako pristanu da se njihova šuma zove *Vučja šuma* – vuci će dobiti još veća prava, a oni će izgubiti i ono malo slobode što su dotad imali. (11) – Sretni su vjernik i nevjernik. (35) – Naši usrećeni su više usrećeni od vaših usrećenih, iako ćemo pravo, i vaši usrećeni treba da budu kao naši usrećeni. (36) – Eto, mi smo bijele vrane, a ti si Crna vrana. (17) – Mali čovjek je volio visoke i debele žene (...) iz jedne velike nesreće spasio se samo mali čovjek. (55) – Ona je uveličavala poraze bivšeg muža, a on je izmišljao svoje pobjede. (61) – Jedni zauzimaju lijevu obalu rijeke, drugi desnu. (69) – Nova slika u starom ramu. (70) – Ima ovamo jedno mjesto koji neki njegovi žitelji zovu *Bijelo*, a kad ga oni zovu *Bijelo*, onda ga oni drugi zovu *Crno*. Nikad se još ne zna i ne pamti da su ga jedni i drugi zvali samo *Bijelo* ili samo *Crno*. (93)

Uglavnom se radi o suprotstavljanju dva atributa dvjema različitim imenicama. Pošto se odnos gramatikalizirao, onda to nije antiteza kao stilska figura, jer, prema mišljenju M. Kovačevića "antiteza kao stilska figura i nastaje razgradnjom gramatičke adverzivnosti i njenim prevođenjem u gramatičku konjukciju, i to nametanjem privida simultanosti za realno sukcesivan odnos realizacije antonimijskih pojmove".⁵

Bašić upotrebljava najuobičajenije forme izražavanja suprotnosti, ali iako uobičajene, one ne gube od svoje stilske vrijednosti. Naprotiv!

U *Smrti duše* naročito su efektne antimetabole, koje su u osnovi neka vrste antiteze. Radi se o ponavljanju jedne sintaksičke konstrukcije – sintagme ili rečenice – ali sa konverzijom sintaksičkih funkcija njenih članova, tj. ukršćenošću (obrnutim rasporedom) istih jedinica pri njihovom opetovanju. Antimetabola je jezičko-stilska dominanta priče *Ludi i mudri*:

Možda između njih i nije bilo neke velike razlike, osim što su jedne držali za *mudre*, a druge za *lude*. No, ni to nije bila neka kruta podjela, jer su *mudri ludima* govorili da su *ludi*, a *ludi mudrima* da su oni *ludi*.

Sve što su činili *mudri ludima* izgledalo je mnogo lude od onoga što su činili *ludi mudrima*.

Mudri su opanjkavali *lude*, a *ludi* su izludivali *mudre*.

Najzad se nije znalo ni ko su *ludi*, ni ko su *mudri*.

Tada su na zemlji živjeli samo *mudri* ili samo *ludi* – zavisi jesu li gledali i zvali sebe ili druge.

Ludih je bilo koliko i *mudrih*, *mudrih* koliko *ludih* – podjednako. (45)

---

⁵ N.d., 25.

Antimetabola se doživljava kao igra riječima, veoma je efektna i ekspresivna stilska figura. Dolazi do semantičke nepodudarnosti, koja proizlazi "iz strukturno-funkcionalne protivurječnosti koordiniranom vezom povezanih sintagmi ili rečenica istog leksičkog sastava".⁶

Bašić često upotrebljava antonime koje tvori negativnom prefiksacijom, tj. upotreboru antonimskog para:

Sretnu se Vjernik i Nevjernik. (35) – On voli da pjeva o *sreći*. Tako će *nesreća* na drugoj strani biti veća. (88)

Ovakvi antonimi nazivaju se skalarmim. Date su vrijednosti između dvije krajnosti određene značenjske dimenzije; one su simetrično razmještene u odnosu na središnju vrijednost. Jedna iskazuje pozitivnu krajnost, druga negativnu (vjera/nevjera, sreća/nesreća). Između navedenih vrijednosti stoji nekakva međuvrijednost, ali se ona ne može valjano izraziti.

Bašić uspostavlja mogućnost poređenja posmatranih pojava. Služi se leksemama koje imaju sposobnost morfosintaksičkog poređenja, stvaranjem oblika komparativa i superlativa. U tom smislu najinteresantnija je priča *Bolji i gori*:

Čekao je da zavladaju neki *bolji*, ali *boljih* Bog će dati. Dugo su vladali neki *gori*, koji su za sebe govorili da su *bolji*.

Mijenjali su se *gori i bolji*, ali on nije znao ni kad su *bolji*, ni kad su *gori*.

Najzad je utvrdio da su *bolji i gori* samo imena za sebe i za druge.
A što se tiče imena, oni su jednako zvali jedni druge.

Gori i bolji, bolji i gori – isto. (87)

Bašić se služi recipročnom antonimijom, gdje pokazuje odnos između dva entiteta koje posmatra ili iz jednog ili iz drugog smjera. Recipročna antonimija zastupljena je u priči *Nasradin Hodža na splavu*.

U Bašićevom tekstu nismo našli primjere reverzivne antonimije. Služili smo se terminima koje je upotrebljavao Kruz (D. A. Cruse) u knjizi *Lexical Semantics*, Cambridge, University Press, Cambridge, 1986.

U *Smrti duše* Bašić antonimiju temelji i na suprotnosti smjera kretanja. Njim je obilježeno linearno prostorna udaljenost, ali je to najčešće pojmovna transformacija ili metaforičko proširivanje doslovnoga. Radi se o dijametralnoj antonimiji. Bašić očituje dvije krajnje tačke crn/bijel:

---

⁶ M. Kovačević, n.d., 28.

Nikako da se pogode *Crni* i *Bijeli* čiji su *Žuti* i *Zeleni*. Zbog toga prosuše mnogo žuči i teških riječi, gledajući se mrko poprijeko, kao vuci.

Onda im ne bi druge, sjedoše da se podijele, kao braća. I podijeliše se tako. *Bijeli* uzeše *Zelene*, a *Crni* *Žute*. Kusura nije bilo, mada su *Žuti* i *Zeleni* znali da nije pravo da se *Crni* i *Bijeli* tako nebratski kusuraju. (93)

Bašić suprotstavlja i lekseme *Sjever* i *Jug*, *Istok* i *Zapad*:

Smiruje se organj na Zapadu i Istoku, na Sjeveru i na Jugu.

Gladno ždrijelo *Nacija* najzad je sito-pijano.

Duše se vraćaju po svoja izgubljena tjelesa.

Samo se *ovdje* ne vide strane svijeta,

Uzalud batrgamo u pomračini,

Bez *duše* i glasa – nijemi. (136)

Zalazi vijek. Mir je na Sjeveru i na Jugu, na Istoku
i na Zapadu! (137)

Pojave koje se kontrastiraju postoje u naporednom odnosu i bitno uvjetuju egzistenciju onog drugog.

U našoj narodnoj poeziji, i uopće u narodnoj poeziji slavenskih naroda, upotrebljava se jedan vid poređenja poznat kao slavenska antiteza. Ovakvo poređenje nužno podrazumijeva postojanje izvjesne razlike između pojava, jer je u pitanju tvrdnja i negiranje tvrdnje. Bašić sučeljava razliku do te mjere da dobija pravu antitezu. Pokazuje dvije krajnosti koje su sasvim različite. Konfrontira ljepotu u snu sanjanu i grubu stvarnost, što je karakteristično za priču *Miš, mačka i princeza*:

Jedne noći *Princeza* usni kako u nekoj džentskoj bašti sadi duleke, bostane i krastavce, a oni za njenim tragom zameću, niču, rastu i sazrijevaju, tako da ne zna gdje prije ruku da pruži.

U stvari, to nije bila nikakva *Princeza*, već usamljena djevojka koja je te noći sanjala sebe u liku i ruhu princeze, ona bašta je bila samo u snu, jer napolju je bjesnela zima i miš i mačka (jedini živi stvorovi u njenoj kući) spavalji su zajedno.

Probudivši se usred gluhe i mrkle noći, djevojka poče pipati oko sebe, ne vjerujući da je sve bio samo pusti san, tražeći one duleke, bostane i krastavce, kojih nije bilo nigdje.

Utom prestravljeni miš, koji je na mjesecini video nakostriješeni brk maćehe mačke, razumjevši njenu podlu namjeru, strča i projuri preko pružene ruke, koju zagolica sitnim mišjim noktima, podsjećajući je da joj je samo to ostalo od onako lijepog sna.

"Bolje i ovo, nego ništa", prošaputa već rasanjena *djevojka*, i stade cijukati kao miš, mameći ga da makar jednom još pretrči preko njene pružene ruke. (25)

Dualizam se osjeća u *Smrti duše* i na zvukovnom planu. S jedne strane, Bašić stvara eufoniju, tj. melodičnost, muzikalnost, zvukovni sklad koji prija uhu, a s druge strane, kakafoniju, tj. neskladne i neusklađene, neharmonične zvuke, koji uopće ne prijaju uhu. Ove druge su dominantnije, što je naročito vidno u priči *Kukumakanje*:

Ne zna se ko je prvi počeo da *kukumače*, ali se *kukumakanje* čulo na više mjesta. Neki misle da su prve počele da *kukumaču* sijede i mudre glave, neki mlade i lude glave, neki oni iznutra, a neki oni daleko izvan *Kukumakije*, kako su u posljednje vrijeme sve češće zvali njihovu *kukumakovnu* zemlju.

Ali nedugo zatim sve je u toj zemlji počelo da *kukumače*: mlado i staro, muško i žensko, bono i zdravo, i svakim danom njihovo *kukumakanje* bilo je sve jače i sličnije, tako da su od njihovog složenog *kukumakanja* odlijegali zemlja i nebo istim glasom i *kukanjem*. Za njihovo toliko *kukumakanje* bili su krivi drugi, a *kukumavci* ništa nikome nijesu krivi, zato su mislili da njihovo *kukumakanje* mora svi da čuju i da zbog toga pate, jer drugi nikad nijesu imali razloga ni nužde za takvim i tolikim *kukumakanjem*. Drugima je sve bilo bolje i ljepše nego njima.

A ko je htio nešto da bude i postane u toj zemlji *Kukumakiji*, morao je prvo da *zakukumače*, jer što se jače i dalje čulo njegovo *kukumakanje*, to su izgledi da postane *mag-kukumak* bili veći.

Najveći među njima bio je najglasniji *kukumak*. On nije smio ni časa da prestane da *kukumače*, jer aki bi makar malo prestao *kukumakati*, otjerali bi ga s mjesta glavnog *maga-kukumaka* drugi *kukumavci*, koji su isto tako dobro znali i mogli da *kukumaču*.

Sad još *kukumaču* u horu, noću i danju, a dokle će se još i koliko *kukumakati* niko ne zna, jer niko još ne smije prestati *kukumakati*. (82-83)

Obratimo li pažnju na glasovnu strukturu samo tvorenica s osnovom glagola *kukati*, kao motivirajućeg, osjetit ćemo snažan glasovni udar. Zvuk kukanjave traje od početka do kraja kazivanja. Kukanjava postaje središte doživljaja. Sve riječi dobijaju onomatepejsku vrijednost zbog ponavljanja sloga *kuku*, čiji nam eho odzvanja, i poslije pročitane priče, vraća drugoj sličnoj priči s početka knjige, vraća nas *Tici kukavici*, u kojoj pravi digresiju na autora pjesama *Kuku i lele*, gdje ustvari sada spajamo metaforu i odmah je suprotstavljamo, tačnije identificiramo s M. Bećkovićem. Dakle, H. Bašić poteže za stihovima drugih pjesnika da bi osvi-

jetlio samog autora stihova. Riječ je o intertekstualnosti, ali ne imitativnoj, već kreativnoj. Tudi tekst Bašiću služi samo kao podsticaj u uobličavanju širokoznačnog i mnogoznačnog teksta kakve su priče *Smrt duše*. Pošto smo o tome govorili u prethodnom radu, na ovu pojavu se ovdje nećemo više osvrtati.

Dakle, u Bašićevoj zbirci *Smrt duše* prisutna su raznovrsna kontrastiranja, najčešće ona koja nastaju uslijed dodira leksičkih inkompatibilnih riječi. Njima je ovaj pisac stvarao nove značenjske veličine. Bašić nije kopirao bukvalnu spoljnu stvarnost, već je spajao riječi koje čitaocu omogućavaju da ih dopunjue smisлом sopstvenih primisli. Nelogični spojevi, umjesto konvencionalno očekivanih sadržaja, omogućavaju stvaranje mnogobrojnih semantičkih značenja.

Riječi u *Smrti duše* najčešće se direktno suprotstavljaju svojim značenjima, ali ima i onih koje se suprotstavljaju preko brojnih digresija i asocijacijia. Naročito su interesantni nestereotipni antonimi, zato što nemaju neutralne članove (vjernik ne može značiti njišta drugo nego suprotnost nevjerniku). Kontrastiranje je zasnovano po principu pozitivno/negativno, ali ima i onih koji se odnose na prijatno/nepriyatno, prisutno/odsutno, veliko/malo, unutrašnje/vanjsko, suprotstavljanju prostoru itd.

Na kraju, dodat ćemo još i to, bilo bi dobro, poslije svega, češće učiniti dostupnim čitalačkoj publici sljedeće poimanje duše: "U poimanju govornika srpskog jezika uzima se ne samo kao mera za ispravno, poželjno delovanje nego i kao mera za normalno bitisanje... Tako se scenario duhovnosti jezičke ličnosti srpskog jezika može najopštije predstaviti semantičkim meta-jezikom na sledeći način: 'Dobro je da čovek čini tako (rukovodeći se principima duha) da bude dobro i njemu i drugima, svaki čovek (po duši) zna šta je dobro, nije dobro ako čovek ne čini dobro sebi i drugima'... Kroz *duh i dušu* govornici srpskog jezika vide i proživljavaju svet oko sebe, bitišu i traju prema snazi svog *duha* i postojanosti svoje *duše*, ostvaruju besmtnost *duha i duše*, ugroženi su u svom postojanju ako im se napada na *duh i dušu*, pa i svoj fizički (telesni) opstanak vezuju za stanje *duha i duše*".⁷ Mislimo da se to odnosi i na govornike drugih jezika, a ne samo srpskog.

⁷ S. Ristić, *Konceptualizacija nekih reči iz sfere duhovnosti nosilaca srpskog jezika*, 159. (Citat preuzet iz knjige *Poetska gramatika Vaska Pope*, Jelena Jovanović, Filološki fakultet, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, Beograd, 2001, 156.)

CONTRASTING AS A STYLISTIC DOMINANT IN HUSEIN BAŠIĆ'S *DEATH OF THE SOUL*

Summary

In the *Death of the Soul* tales, Husein Bašić used diverse contrasting often when linguistically incompatible words came into contact. With them this writer created new meanings. Contrasting is often based on the positive/negative principle.

(*Lingvostilističke interpretacije, Almanah, Podgorica, 2005*)

Rašid DURIĆ, Univerzitet u Bochumu

**ESTETSKA OBILJEŽJA BOŠNJAČKE U CRNOGORSKOJ
KNJIŽEVNOSTI XX STOLJEĆA NA MODELU
PRIPOVIJEDANJA ĆAMILA SIJARIĆA, U ROMANU
„CRNOTURCI“ HUSEINA BAŠIĆA I U ROMANESKNOJ
TRILOGIJI MURATA BALTIĆA**

I

Zadaća je i smisao ove studije opisati i u izdvojenim primjerima pri-povjedačkoga teksta dokazati estetske i stilske osobenosti sandžačkomuslimanske u kontekstu crnogorske i južnoslavenskih književnosti XX stoljeća. Izabrani karakteristični pripovjedački tekstovi Sijarića, Bašića i Baltića su u ovom referatu estetski model za poetološku sintezu opisivanja stilske i jezičke autohtonosti sandžačkomuslimanske u južnoslavenskim književnostima. Ovu hipotezu u studiji dokazujem u islamskom svjetonazoru, i u muslimanskoj duhovnosti u kojima je inspirirana i profilirana osobena gnoseologija i poetologija sandžačkomuslimanske književne riječi. U njima se sabire jedan univerzalni, općeljudski modus vivendi, kao jedinstveni gnoseološki i idejno-motivacijski literarni fokus. Islamska je religija, filozofija i estetika od petnaestoga stoljeća do danas bitno profilirala sandžačkomuslimansku usmenu i pisano riječ, oblikujući joj individualitet i autohtonost u sklopu južnoslavenskih književnosti. Sandžačkomuslimanska književna riječ, njena duhovna gama u odnosu na crnogorskohrišćansku, pa i na bošnjačku, jest naime jedan poetološki kuriozum. I jedan estetski fenomen. I jedna višestoljetna i kulturna i književnostvaralačka realnost, koju, kao takvu, nije pojmlila niti znanstveno elaborirala južnoslavenska književna povijest. Unisono, precizno i usred-sređeno markirati i opisati, u stilu i u jeziku njene osobene segmente i nijanse, na temelju analize bitnih pripovjedačkih motiva sinkretizma¹,

---

¹ sinkretizam – 1. nerazdvojno stanje čega; prvobitna umjetnost ima jasna obilježja sinkretizma – sastoji se od više nedjeljivih i neodjeljivih dijelova; 2. filozofski i teološki sustav koji nastoji spojiti nekoliko različitih učenja. U: Hrvatska enciklopedija, Zagreb 2002, 1188-1189.

integralizma², tolerancije i mitsko-arhetipskih slojeva izabranih pripovjedačkih tekstova navedene trojice prozaista - jest zadaća ovoga referata.

Sandžačkomuslimanski pripovjedački kuriozum bit će elaboriran primjenom eliotovskog dijalektičkoga suodnosa i spoja tradicije i individualnoga stvaralaštva, spoja regionalno-sandžačkog sa općeljudskim i univerzalnim, na modelu izabranih tekstova navedenih trojice sandžačkih pripovjedača. Na izabranim primjerima u studiji će biti dokazana temeljna idejna motivacija književne riječi Sijarića, Bašića i Baltića u konfrontaciji, i u plodonosnom spojevima muslimansko-hrišćansko-krišćanskog svjetonazora, njihovih vrijednosti. Ovo je spajanje zorilo u književnim tekstovima trojice navedenih pripovjedača u spoznaji jedinstva ljudskoga bića. Ideja jedinstva i univerzalizma vrhuni u mnogim prozama Čamila Sijarića, Huseina Bašića, Murata Baltića. Njihove su proze iskaz visokorazvijene svijesti o ljudskom zajedništvu – našoj primarnoj potrebi i vrijednosti. Ovu vrijednost sva trojica stvaraju opisivanjem različitosti. Različitosti – ljudske biti, suštini kulture, esenciji života. Različitosti onog tipa i sadržaja koji počivaju u nijansama koje nam život obogačuju, osmišljavaju.

Književni svijet Sijarića, Bašića i Baltića apsorbira i sinkretizira najmanje dva civilizacijska kruga – islamski i hrišćanski u jedan (ne)jedinstven krug. Baltićeva romaneskna trilogija – „Fetva,“ „Zekum i nesanica“ i „Zapadne vode“ – preferira u ovaj krug smjestiti, s njima sjedinuti judejski svjetonazor, judaistički duhovno-civilizacijski radius, judejsku samovijest. Svaki takav pokušaj – kolikogod kroz povijest upitan, u savremenoj praksi iluzoran – dostojan je poštovanja. Pokušaj implicira spajanje konfesionalnoduhovnih i civilizacijskih razlika i različitosti. Nastojanje ka ovom spajanju, bitna je idejna kategorija i spisateljska motivacija sve trojice navedenih prozaista. Da razlike raspoznaju i opišu ih umjetničkim činom. Civilizacijske i duhovne razlike u njihovim prozama prepoznajemo kao najeminentniju crtu svake kulture, svakog kulturnoga čina.

Ako ni u čemu drugom, jedan tip različitosti sandžačkomuslimanske u odnosu na južnoslavenske književnosti u sve trojice navedenih pripovjedača moguće je otkriti u njenu sensusu i sensibilitetu: u njima se zrcali osobena, individualna i prepoznatljiva sandžačka emocionalnost, psihologija i mentalitet ovoga čovjeka i njegova podneblja, u kojima se spaja duhovna prošlost i sadašnjost. Brojna obilježja sandžačkoga mentaliteta, i

---

² integralizam – ukupnost nastojanja i stavova o integriranju i oblikovanju nedjeljivih cjelina (povjesno-politički – južnoslavenski); ukupnost, potpunost, integralnost .... integralan – kojem ništa ne nedostaje, koji ima sve dijelove, potpun, ukupan, sav, koji postoji sam za sebe, koji sam za sebe čini cjelinu. Izvor: Hrvatska enciklopedija, Zagreb 2002, 479-480.

sandžačke osjećajnosti, slična su ili približno jednaka mentalitetu i psihi Bošnjaka. U nekim su crtama ta obilježja bliska i mentalitetu crnogorskih hrišćana. No u nijansama, u delikatnim psihološkim prelivima, ovaj je mentalitet samo sandžačkomuslimanski. Sandžačkomuslimansku duhovnu gamu prepoznajemo u prozama sve trojice pripovjedača. Ta je gama, kao biser u školjki, stoljećima zorila amalgamiranjem islamskog i hrišćansko-kršćanskoga duhovno-civilizacijskoga kruga. U izvjesnim povijesnim razdobljima u njih je urastao, s njima srastao i judejski krug. Upravo je u ovim spojevima, na njihovim rubovima i sastavima moguće raspoznati sandžačkomuslimanski mentalitet, njegov jedinstveni šarm, njegov duhovni kuriozum, differentiu specificu i nijansu duhovnosti sandžačkomuslimanske u južnoslavenskim književnostima. Bitan dio te nijanse i tog mentaliteta svakako je u stilu i jeziku. I Sijarić, i Baltić i Bašić su svoj izraz naime usisali sa majčinim mljekom, iz sandžačkomuslimanske etnokonfesionalne tradicije. Duhovno su stasali u toj tradiciji. Oni su tu tradiciju i sami nadogradivali. Time su postajali i ostajali svoji, sandžački autohtoni.

Stvaralačkojezičku relativnu originalnost i sandžačkomuslimansku književnu nijansu, relativnu stilskojezičku autohtonost u studiji ne dokazujem navedenom početnom tezom o zasebnosti mentaliteta ili osebujne sandžačke osjećajnosti, nego analizom izabranih motiva sinkretizma i integralizma, zatim analizom mitsko-arhetipskih slojeva, i analizom motiva tolerancije u djelima navedene trojice pripovjedača, duhovno inspiriranih u sandžačkoj duhovnosti. Za analizu i za sintetičke spoznaje u ovoj studiji koristio sam izabrane priče Ć. Sijarića, roman „Crnoturci“ H. Bašića i navedenu romanesknu trilogiju M. Baltića. Ova djela su po mojoj ocjeni paradigma onog tipa i sadržaja koji jest i hoće biti duhovnim mostom na kojem se konfrontiraju, potiru, sastaju i oplodjuju svjetonazori i duhovnost judejsko-islamskoga Orijenta, hrišćansko-kršćanskoga Zapada. U njima se obistinjuju motivi sinkretizma, integralizma i tolerancije – njihove bitne vrijednosti. Usljed takve plemenite misije, veći dio stvaralaštva sve trojice pripovjedača zavređuje njihovu (administrativno-pravnu) inauguraciju u školsku lektiru, od osnovnog do visokog obrazovanja. Istu kvalifikaciju zavređuje i usmena epika i lirika sandžačkih muslimana, čiji će najvredniji dio usmeno prezentirati u toku rada simpozijuma o crnogorskoj književnosti XX stoljeća. (Prilog simpozijumu – studija: Poetička obilježja Ženidbe Smailagić Meha“ Avde Međedovića kao epa)

II

Pored komparativne dimenzije, ova studija ima i pretenziju generalijske prezentacije dijela crnogorskomuslimanske književnosti u njenu sandžačkomuslimanskom identitetu. U studiji će naime biti analizirani naprijed navedeni bitni stvaralački motivi kroz izabrane proze trojice sandžačko-crnogorskih pisaca XX i početka XXI stoljeća, tj. njihove proze koje su objavljivane u rasponu od pola stoljeća, u zadnjih pedesetak godina. Analiza navedenih bitnih pripovjedačkih motiva ovdje zapravo slijedi tri generacije crnogorskomuslimanske književnosti. Ovu je književnost po njenu pretežito islamskom duhovnom vrelu moguće smatrati sastavnim dijelom bošnjačke književne riječi.

Cilj studije je analitički, za svakog pripovjedača zasebno, potom komparativno, i na kraju studije sintetički osvijetliti sadržaj, značenje i oblikotvorni postupak mitsko-arhetipskih segmenata teksta, motiva sinkretizma, integralizma i tolerancije. Analizu počinjem interpretacijom sinkretizma, integralizma, mitsko-arhetipskih slojeva i univerzalizma u izabranim pričama Čamila Sijarića (1913-1989).³ U ovoj generacijskoj prezentaciji savremene crnogorsko-sandžačke književne riječi bitno je markirati i vrijeme objavljanja hronološki prvi i posljednjih književnih tekstova. Prvi Sijarićev roman „Bihorci“ objavljen je 1956. Potom u ovoj studiji slijedi analiza mitsko-arhetipskih slojeva i univerzalizma u romanu „Crnoturci“ (1996) Huseina Bašića (1938-2007). Hronološki prva knjiga proza „Nevidena zemlja“ H. Bašića objavljena je 1973.⁴ Studija završava analizom motiva integralizma i tolerancije u trilogiji Murata Baltića (1952). Navedena trilogija objavljena je između 2000. i 2002.^{5*}

II 1.

Bitno je markirati tezu da sva trojica pripovjedača navedene motive oblikuju eliotovskim principom spajanja individualno-tradicijskoga i općeljudskoga, pri čemu individualno, tradicijsko-folklorno i regionalno sandžačko, kroz stvaralački postupak biva transformirano, postaje u isti

---

³ Kratka biobibliografska bilješka o tri navedena pripovjedača.

⁴ Čamil Sijarić (Šipovice, Bijelo Polje 1913, Sarajevo 1989) objavio je više zbirki pripovijedaka, romana i poezije: Bihorci (1956), Kuću kućom čine lastavice (1962), Mojkovačka bitka (1968), Konak (1971), Carska vojska (1976), Raška zemlja Rascija (1979), Lirika (1988), Koliba na nebu (1990).

⁵ Husein Bašić (1938, Plav - 1978) objavio je deset knjiga poezije: prva zbirka Od sunca ogrlica (1970), posljednja (Čuma (1996), tri zbirke priča, tri romana, od kojih je roman Tuđe gnijezdo objavljen 1989 (ponovljena izdanja 1990, 1991), zatim pet knjiga iz usmene književnosti Bošnjaka i dvije knjige antiratnih prozno-poetskih tekstova.

mah univerzalno. Ovako spojeni slojevi duhovnosti u kojima u osobrenom – sandžačkom, istovremeno opстоји kozmičко и опćeljudsko, jesu zapravo estetski vrhunac kreacije u sve trojice pripovjedača: riječ je o nerazlučivu tomeliotovskom stvaralačkoduhovnom jedinstvu.

Na samom je početku ove komparativne analize mitskoga sloja u prozama Sijarića, Bašića i Baltića moguće postaviti tezu da su mitski slojevi u prozama Camila Sijarića gnoseološki i estetski kompleksniji nego u prozama Huseina Bašića, pogotovu kompleksniji nego u trilogiji Murata Baltića.⁶ U svojoj osnovi, generalno, mitska se dimenzija u pričama Čamila Sijarića ostvaruje kao obnova arhajskog čovjeka i života. Sijarićevi i Bašićevi mitski slojevi, mitske dionice teksta, rezultiraju jedinjenjem pojedinačne ljudske drame u sandžačkom podneblju, sa iskonskim, trajnim sadržajima ljudske egzistencije, sa onim njenim elementarnim, psihološkim ili kozmičkim sadržajima koji su nerješivi. U Bašićevu romanu „Crnoturci“ ovo jedinjenje ostvaruje se kroz oblikovanje takvoga mitskoga obrasca u kojem se spajaju bajka (ili san) i fatum. Ovu hipotezu argumentiram naprijed u studiji. Čovjeku je naime sudska odredila da izvrši Bogomdani zavjet ili Božiji amanet. Pritom čovjek biva izložen najtežim iskušenjima, neravnopravnoj borbi sa zlom. Sve to je medjutim zaloga ili „cijena“ za njegov amanet, nasljedstvo na Zemlji kojeg mu je Bog podario, a kojeg čovjek mora zavrediti i ostvariti. U romaneskoj trilogiji Murata Baltića, u „Fetvi“, „Zekkumu i nesanici“, i u „Zapadnim vodama“ mit nije ni osnovica oblikovanja književnoga teksta, kao što jest u Sijarića, niti je mitski segment naprijed komentirana parabola svijeta i života, kao što jest u prozama Huseina Bašića, naročito u romanu „Crnoturci“, o kojemu je dalje riječ u ovome tekstu. Mitska je naime svijest u Baltićevoj trilogiji jedva zamjetljiva. Mitsku je dimenziju moguće tek slutiti u misiji i kroz ideal glavnoga junaka trilogije: u njima su naime Božiji amanet ili hilafet čovjeka odgovornog da spaja (ne)spojivo: judejsko-kršćansko-hrišćansko-islamski svjetonazor, njihove kulture i civilizacije. U Baltića je mitski segment pripovijedanja moguće tek slutiti kroz navedeni ideal spajanja različitosti u jedinstvo. Ovu tezu opširnije razrađujem u preposljednjem poglavljju studije.

⁶ Murat Baltić (Sjenica 1952) dulje od tri decenije djeluje na književnom polju. Od 1999., nakon otpora Miločevićevu režimu, živi između azila i egzila u Njemačkoj. Objavio je između 1972. i 2005. dvije zbirke pjesama, dvije zbirke pripovijedaka, roman „Duvarine“ (Sarajevo 1981) i u ovoj studiji pomenuto romanesknu trilogiju između 2000-2002. kod izdavača Bosanska riječ u Tuzli i Ljiljan u Sarajevu. Roman „Fetva“ iz pomenute trilogije je Društvo pisaca Sandžaka 1994. ocijenilo romanom godine.

U Sijarića, kao i u bitnim segmentima romana „Crnoturci“ H. Bašića, mitska je svijest i stvarni diskurs, i skriveni unutarnji poetički damar, u kojima pulsira magija njihove pripovijedačke umjetnosti. Mistska je svijest u brojnim Sijarićevim pričama polazištem i temeljem u spoznavanju svijeta i čovjeka. Tezu dokazujem naprijed u analizi mitskih segmenata svijesti na Sijarićevim pričama „Bunar“ i „Sablja.“ Upravo je u mitskom poimanju svijeta i čovjeka magija Sijarićeve riječi. Ove je magije manje u Sijarićevim romanima uslijed njihove epske razvučenosti i fabulativnosti. Priče su Sijarićeve vrhunac zbijene drame života, sa mitskim ishodištem, koje je u tekstu tako utkano, s njim sraslo, da je mit sastavnicom svih segmenata strukture teksta.

Mitsko u ljudskom biću u Sijarića u pravilu emanira spontanu, nedociranu poantu – bitnu vrijednost svake Sijarićeve priče. U mitskom je mišljenju i doživljaju svijeta vrh, magija i draž Sijarićeve jezičke umjetnosti. Vascijeli je svijet u Sijarića jedna velika duša. U njoj su nerazlučivi tradicijsko – sandžačkocrnogorsko, općeljudsko i kozmičko. Kozmički poredak stvari prisutan je u svemu. Ljudsko je biće sastavnicom ove bezgranične (an)organske, materijalne i duhovne cjeline – (ne)svjesnosti. Ono treba svoje funkcije uskladiti sa ritmom te velike duše svijeta: nastajati i nestajati kao i vjetrovi, bilje i drveće, sa njima i u njima se obnavljati u vječnom kruženju. Na ovom mitskom principu Sijarić uključuje čovjeka u opći poredak duše, u univerzum, u logiku bivanja svijeta i života koji su prisutni u svemu. Upravo mitski spoj živog i prividno neživog, emanira magiju Sijarićeve riječi, magiju onoga kvaliteta koja ne zaostaje za Šeherzadinom 1001 noći.

U romanu „Crnoturci“ Huseina Bašića mitski doživljaj nije temelj osjećanja svijeta i života, kao što to jest u brojnim pričama Čamila Sijarića. Mitsko mišljenje jest međutim u ovom romanu bitno, ali mit nije presudan segment u funkcionaliranju pripovijedačke umjetnosti. Mitsu dionicom Bašić izgradjuje pojedine dijelove romana, no ta dionica nije idejno ni motivacijski, pa ni sižejno u strukturi teksta armaturna, kao što jest u većini Sijarićevih priča. Pojedini mitski segmenti jesu logički utkani u strukturu Bašićeva romana, ali mitski obrazac mišljenja nije nosiv spoznajno-estetstki demijurg, kao što jest u Sijarića. U Sijarića su ideja, motivacija i mit nerazlučivi. U svojoj je srži svaki segment Sijarićeva pripovijedanja mitskoga diskursa. Mit je u priče Sijarićeve ukotvljen, u mitu su ukorijenjeni i ideja i poanta i motivacija većine Sijarićevih priča. Mit je u Sijarića poput srži u drvetu. Ili kao osovina u satu koji pokreće cijeli mehanizam pripovijedačke svijesti i umjetnosti. Mitsu duhovna os producira ili polučuje Sijarićevu pripovijedanju njegovu magijsku snagu. Ne samo jezičku i stilsku već arhajsku, univerzalističku.

II.2.

U mitski sloj Bašićeva romana „Crnoturci“ i u Sijarićevih priča utkana su historijska zbivanja i usmeno-legendarna predanja. Ovo jedinjenje međutim rezultira različitim mitskim sklopom: u romanu „Crnoturci“ historijska dimenzija je prepoznatljiva, a u Sijarićevim pričama (napr. Voda promuklica, Bunar, Miris lišća orahova, Sablja ...) spoj mitskoga, historijskoga i usmenolegendarnog je gnoseološki i psihološki složeniji, najčešće kozmičko-univerzalnoga sadržaja i kvaliteta. Na gnoseološkom planu proze trojice pripovjedača ujedinjuje zajednički duh tzv. „tragičkoga humanizma,“ jedno saznanje koje je karakteristično i svjetonazoru Zapada i filosofiji islama. U zapadnoevropskoj književnosti XX stoljeća duh „tragičkoga humanizma“ sa redovitim završetkom u neispunjenu i u nezadovoljenju nade i vjerovanja etabrirali su A. Camus, H. Mellvile, H. Hesse. Saznanje naime rezultira porukom da je čovjek osuđen da ahasverski traga za uporištem i smislom, da pritom ne može ni svoj život osmisliti, niti vanjski svijet izmijeniti uslijed vlastitih ograničenosti. Usljed uslovnosti svijeta. Motiv „tragičkoga humanizma“ jednak je karakterističan za junake priča Čamila Sijarića, za junake Bašićeva romana „Crnoturci“, i za Baltičeva glavnoga junaka Saila. Bitna je međutim razlika da je u Sijarića upravo mitski doživljaj svijeta spoznajni uzrok motivu „tragičkoga humanizma.“ U Bašića i u Baltića mitski sloj nije presudan u emaniranju takvoga motiva ili osjećanja, odnosno poante. Mit naime i u Bašića i u Baltića nema jednaku moć utjecaja u emaniranju ovog leitmotiva, ideje, poante. Zajedničku poantu, sa različitim sadržajem motiva „tragičkoga humanizma“ u trojice pripovjedača, opširnije dokazujem naprijed u studiji pojedinačnom analizom izabranih tekstova. Na ovom mjestu međutim argumentiram navedenu tezu kraćom komparacijom ideje, motivacije i sižea u izabranim tekstovima Bašića, Baltića i Sijarića. U sve trojice su naime glavni likovi ahasveri – ljudi bez čvrsta boravišta, oni čiji životi prolaze usput. Takav lik romana „Crnoturci“ je Jašar Kuč – latalica crnogorskim bogazama, kojemu je jedini cilj – razaznati, rastabiriti svoje snove. Njegov brat Jakub mjesecima je takođe po bogazama izmedju Nikšića i maloazijskoga, više zamišljenoga nego stvarnoga odredišta Karabaka, smještenog negdje duboko u maloazijskoj Turskoj. Baltičev junak Sail krenuo je da ostvari mir i harmoniju kao mladić iz rodnoga Jerusalema preko Istambula do sandžačke Sjenice, odakle preko granatiranog, u ratu popaljenog Sarajevo, dospijeva 1993. u „zapadne vode,“ u Njemačku. Vratit će se međutim u rodni Jerusalem, sjesti skrušeno pod goru Sinajsку, u njoj uzaludno čekati (poput Becketova Godota) da se pojave izbavitelji ljudstva – Mojsije i Isa a. s. Ova poanta i osjećanje apsurda vrhuni u sve trojice pripovjedača kao izraz „tragičkog humanizma,“ neispunjene nade, uzaludnosti. A kada nadanje

biva ispunjeno, materijalizirano – što je rijedak izuzetak u nekim Sijarićevim pričama – umjesto smirenja i harmonije, zadovoljstva sobom i svijetom, u čovjeku ostaje i dalje nemir, nespokojstvo, nezadovoljstvo sobom i svijetom. Ovo finalno osjećanje vrhuni u prozama sve trojice pripovjedača.

II 3.

Za Sijarića je za motiv „tragičkoga humanizma“ karakteristična poanta u priči „Bunar.“ Sva je priča gradjena kroz mitsku projekciju doživljavanja svijeta i života, sa poantom da je svako biće raspolućeno, jedan polaritet moći i nemoci između kojih se vodi neprekidna borba. Još snažnija poanta koja poput svjetionika na mrkloj pučini na momente bljesne, u inače pretežitoj mitskoj auri ove priče, jest u saznanju da suština, kvalitet, sadržina, draž i ljepota našega življenja nije u stvarnom materijalnom posjedovanju, već u emocionalnoj sferi naše svijesti. Suština te svijesti nije opet u trenutačnom ili u vremenskom ispoljavanju, ostvarivanju, već u oblicima njihova stalnoga mijenjanja, preobražavanja, usavršavanja. Navedeno univerzalno saznanje ispoljava svojim ponašanjem glavni junak Sijarićeve pomenute priče Džimšir Tuhovac, karavandžija, koji je decenijama opsjednut slikom izvor vode, sa bujnim zelenilom i cvijećem u bezvodnom polupustinjskom Pešteru, kroz koji decenijama provodi od žedji iznemogle karavane. Sav svoj imetak Džemšir ulaže da iskopa bunar, da napoji žedne pešterske karavane. Džimšir Tuhovac se odriče svijeta zemaljskoga – materijalnoga, da bi ostvario svoj naum. Sa bratom se svadio, porodicu u bijedu uvalio, i sav ga se svijet odrekao, jer je preuzeo neizvjestan, u osnovi ludi posao.

I kada, najzad, poslije višegodišnjeg iskopavanja, preturanja zemlje po pešterskoj tvrdoj ledini, Džimširovi kopači na desetak metara pod ledinom naiđu na vrelo, pa Džimširu iz dubine zahvate i na ledinu hitnu kapu punu žive vode, Džimšir će popiti jedan gutljaj, lice vodom umiti, isplatiti radnike, narediti da se sačini bunar sa fiskijama za ljude, za ptice i za karavane, i napustiti vrelo ne osvrćući se na njega, nikad više ne povrativši se bunaru, Pešteru. Takav Džimširov postupak za ljude ovozemaljske, materijalne, sasvim je bizaran, ali je urođen ljudskoj prirodi. Njegov je naime život imao sadržaj i smisao sve do ispunjenja, do materijalizacije i ostvarenja cilja. Suština sadržaja i kvaliteta življenja je „biti na putu,“ tj. u stalnom samopreobražavanju, u iniciranju i u kreiranju. Poanta priče emanira poruku da je primarnije biti na putu saznanja, na putu ostvarenja cilja. Da smisao nije u ostvarenju cilja. Džimšir Tuhovac naš je Sizif koji se na kraju ostvarenog cilja vraća porodici, iscrpljen, i nepomičan ostaje sjediti u „čošku kraj ženina sanduka i čutao, sad miran, prazan, s očima negdje u prazan prostor u kojem nije vidio niošta – ni

svoju vodu ni travuljinu, ni cvijet – bijel. Džimšir Tuhovac je tek sad bio tužan – jer je bio pust sasvim, bez tih snova, što su ga nosili, i bez muka što su ga držale i on poželje da opet vidi te vode u snu i te travuljine, sve mokre, i nad njima cvijet – bijel.“ (Sijarić, Pripovijetke, Sarajevo 2000, Bunar, 96, 97)

Polazišna je teza u ovoj studiji da sva tri navedena pripovjedača svoje motive, ideje, siže i ukupni svjetonazor crpe iz zavičajne sandžačke tradicije, iz njenih vreda, u najširem duhovnom smislu razumijevanja pojma „tradicija.“ Ovo je duhovno vrelište trojice pripovjedača obradjeno u književnoj kritici, posebice u kritici o prozama Čamila Sijarića, dijelom i Huseina Bašića. U književnoj kritici o navedenoj romanesknoj trilogiji Murata Baltića, sandžačko vrelo nije međutim analizirano. Ono što spaja duhovnu svijest proza Sijarića, Bašića i Baltića jest upravo njeno vrelište u patrijarhalnom nasleđu. Sva tri pripovjedača su naime inspiracijski ukorijenjeni i dubinski srasli sa tanahnim, no čelično snažnim, trajnim i univerzalnim vrijednostima sandžačkomuslimanske tradicije, sa njenim moralnim i običajnim zakonima, sa mentalitetom i jezikom sandžačkoga prostora. Svaki od njih nosi u stvaralačkoj svijesti svoje nacionalno i konfesionalno-kulturno nasljeđe, crnogorsko i bošnjačkomuslimansko, u isti mah kao dragocjeni poklon, i kao jedan duhovni kontrapunkt u kojem se stječu sile dobra i sile zla. U dijelu tog kontrapunkta jest jedna duhovna oaza, potencijalna harmonija u kojoj sandžački čovjek, makar nakratko, u predasima borbe za opstanak, nalazi unutarnji smiraj, izvještan stupanj samoostvarenja i oljuđenja. U sve trojice pripovjedača tradicija je međutim pretežito kontrapunkt u kojem je ljudsko biće prepušteno iracionalnoj stihijosti i slučajnosti, a kojima upravljaju neobuzdane sile zla. Usljed toga, u sve trojice njihov patrijarhalni svijet izložen je borbi za goli fizički opstanak. Svaki od njih trojice međutim na svoj način transformira folklorno-tradiciju nasljeđe, ugradjuje u njega mitsku dionicu, kroz vlastitu stvaralačku transformaciju čini ga univerzalnim. U Sijarića, naprimjer, stvaralačka transformacija folklorno-tradicijskih segmenta je najiskonskija, jer počiva na arhajskom animističkom principu, prema kojem je „sve nekad zborilo.“ Ovome je principu podložno sve što opстојi – (an)organski i duhovni svijet. U ovaj princip opstojanja života Sijarić ugrađuje njegov mitski segment. Po mojoj ocjeni ovaj je animistički princip opstojanja sa njegovim sastavnim mitskim segmentom najuspješnije stvaralački transformiran u pričama: Sablja, Sve je nekad zborilo, Voda promuklica, Mukinja i Brekinja, Hrt, Bunar, Južni vjetrovi, Miris lišća orahova.

U romanu „Crnoturci“ Huseina Bašića mitska je dionica teksta građena na filozofiji apsurda, ili na fatalizmu i ljudskom usudu, sa posljedicom da za čovjeka nema, niti može biti samoostvarenja, sreće ili izlaza.

Čovjek je čudesnom kobi stiješnjen u svojem labirintu. Sebi samom prepušten. I нико му не може помоći. Mitskih slojeva Sijarićeve kreacije ili Bašićeva tipa nema u spomenutoj trilogiji M. Baltića. U trilogiji su međutim obrađeni bitni motivi duhovnoga integralizma i tolerancije. O tim motivima i njihovoј estetsko-etičkoј vrijednosti, riječ je u pretposljednjem poglavlju u ovoj studiji.

III

Poanta ili nosiva ideja fatuma, sudbinskog u ljudskom biću, fatuma koji je tako zauzlan, čvornovat, i u osnovi nerješiv kao egzistencijalni problem – jest u priči „Sabља“ arhetipskoga izvora. U priči naime nijedan od trojice junaka ne uspijeva svoj fatum riješiti. Eventualno rješenje rezultiralo bi porazom ili slonom svakog od njih ponaosob. Draž i kvalitet priče je građen na neizvjesnosti. Ova neizvjesnost rezultira napetošću – bitnim dramatskim kvalitetom priče. Fatum je Sijarić tako oblikovao da fatum u sebi sjedinjuje ljudsku ograničenost i Bogom danu ljudsku kreativnu sposobnost: obje su ove kvalitete neodvojivo spojene, srasle jedna u drugu, kao nokat s prstom, u svakom od tri junaka priče. Bitan pokretački motiv priče u nastojanju iscijeljenja i ozdravljenja zaljubljene kadinice oblikovan je upravo kroz navedeni polaritet. U tom je polaritetu fatum oblikovan spajanjem ograničenosti i stvaralačke sposobnosti ljudske prirode. Ovaj spoj Sijarić nadograđuje daljnim polaritetima u junacima priče, na polaritetu koji kao pripovjedački postupak funkcionira kroz međusobnu isključivost.

U priči je naime riječ o klasičnom ljubavnom trokutu, u kojem su sudionici psihologijom i karakterom inkompatibilni. I sa posljedicom da trougao mora da funkcioniра kao curriculum vitiosus, iz kojega ni za jednoga sudionika izlaza iz trokuta zapravo nema. Sva tri su sudionika u paukovoj mreži ljubavi. I svaki od njih je u isti mah i žrtva i Bogom obdareni, talentirani pregalac: učeni kadija zapisima, surrama iz Kurana liječi oboljele, no nije u stanju iscijeliti svoju kadunu, bolesnu od ljubavi za kovačem Kaplanom. Kaplan kuje takve sablje kojima takođe može bolesne izlijeciti, no uslijed svoje zaljubljenosti u kadinicu, nije u stanju da svoju mitsku snagu u čudesnu sablju pretvori, time eventualno izlijeci kadijinu ženu. Prelijepa kadinica skriva napade ljubavnoga plama kaligrafskim umijećem: Božanskim nadahnućem i smaragdnim bojama kadijca iscrtava lepeze blistavih cvijetnih motiva po zidovima čaršijskoga hana u kojem se smjestila sa svojim kadijom.

Svo troje njih moraju ispaštati uslijed zaljubljenosti, ili uslijed umjetničke moći. Motiv ispaštanja arhetipskoga je sadržaja i izvora: njima nema „lijeka“ niti ga može biti. Ljubav, i Božiji dar za stvaranje, jesu vrhunske protuvrijednosti, „cijena“ ili zalog za njihovu patnju i bol.

Uzrok i posljedica njihovu tragičkom bezizlazu. Čovjek ipak ne može oboje posjedovati! Ako bi kadija surrom iz Kurana izlijeočio Kaplana, ispisivanjem harfova (slova) bi prihvatio, moralno „amnestirao“ njenu podsvjesnu preljubu. I svoj ljudski poraz! Na čin zapisivanja harfova za svoga suparnika kadija se ne može odlučiti jer žarko ljubi svoju kadijincu. Kadijinca cvjetnim motivima iscrtava zidove i avliju hana u kojem je odsjela sa svojim kadijom, i time nehotice odaje kadiji svoju zaljubljenu dušu. Crtajući ona zapravo izgara u groznici ljubavi. Ni za koga od njih troje rješenja nema, jer od ljubavi lijeka – nema. Za ljubav je lik – ljubav! Krug je zatvoren.

Ovaj arhetipski etimon priče emanira saznanje da svako od nas u sebi nosi protuslovija, koja su bitnim uzrokom nerješivim problemima. Sijarić ovaj arhetip originalno obrađuje. Tezu argumentiram unutarnjim monologom kadije sa njegovim suparnikom u ljubavi spram kadijince – kovačem Kaplanom. U tom smislu su psihološki najdublje stranice 210 - 213 u priči „Sablja.“

Analizi priče bitno je dodati njena oblikotvorna obilježja orijentalno-islamskoga, Šeherzadina izvora, sa rezultantom u opsjenarskoj pri-vlačnosti teksta. Opsjenarsko-magijska snaga teksta je izrasla iz mističnosti, tajnovitosti, nedorečenosti i nerazriješenoga raspleta, kao i u 1001 noći, trebamo sami domišljati, slutiti. Od svih Sijarićevih priča „Sablja“ je u svojoj oblikotvornoj strukturi, poetološki i misaono u najvećoj mjeri izrasla u orijentalno-islamskom poetičkom „kalufu,“ u muslimanskom duhovnom „kujundžiluku.“ Tezu dokazujem kraćom argumentacijom. U oblikovanju svake priče za pripovjedača je naime primarni, stvaralački najpretenciozni cilj: ostvariti hibris, draž priče. Tu draž i zavodljivost i Šeherzada i Sijarić grade na izvjesnoj postojanosti tajne na samom po-četku i u finalu siže. Oboje nam nude samo djelimično razrješenje kon-flikt-a. Na formalnooblikotvornom planu, ovu tajanstvenost oboje grade na principu trajnog zaplitanja i djelimičnog rasplitanja siže i drame junaka, i to izgradivanjem ravnoteže između poznatog i nepoznatog. Time oboje grade napetost. Kroz unošenje paralelizama u siže, zatim kontrastiranjem faktičkog (poznatog) i fiktivnog (nepoznatog), raste napetost do kulminacije. Kada se približe razrješenju napetosti, oboje ga odgađaju, opet unošenjem novih, dotad nepoznatih sadržaja, koji su najčešće izvan našega iskustva.

Hibris pripovijedanja Šeherzade i Sijarića opстоji na principu stal-noga otkrivanja napola razriješene tajne, njena sižejno-motivskoga uslož-njavanja ili zamjenjivanja drugom tajnom. Dubinski su psihološki uzroci hibrisu ove pripovjedačke umjetnosti u bipolarnosti ljudske svijesti i prirode, u fatumu našega protuslovija: čovjek naime hoće doživjeti iskustvo, saznati rješenje, u isti mah ostati izvan njih, očekujući slatko-

bolno tajanstvo kroz novo, nesaznano, nepoznato. Čovjek bi da posjeduje obje, međusobno isključive datosti. Tu je njegov fatum. Držati nas na toj tanahnoj niti, na sastavima i u spojevima zbilje i fascinantne uobrazilje, suština je kreativnoga čina Šeherzade i Sijarića. U tome je njihov tajni ključ kojim oboje naše duše opčaravaju.

Nekoliko sintetičkih saznanja o unutarnjoj dimenziji Sijarićeve stvaralačke game. Sijarićeve priče odišu rafinman, duhovnu gospoštinu. Od svojih Bihoraca, Sandžaklja i Crnogoraca ispod Pešteri, od muslimana i pravoslavaca brdانا, Sijarić je kao nijedan drugi južnoslavenski pisac izgradio jedan prefinjeni i kultivirani svijet. Fenomen Sijarićeve umjetnosti počiva na činjenici da je njena profinjenost i istančanosti prožeta, protkana i optočena surovom borbom brdanskog čovjeka da prezivi. Koliko je tom osjećajnom rafinmanu i realitetu pripovijedanja bitno doprinio islamski odgoj i obrazovanje Čamila Sijarića (koji je u Skoplju završio Veliku medresu) suvislo je pitanje čiji odgovor zavređuje analitičku ekspertizu. Ja naime ne poznajem rafiniranijeg, duhovno tanahnijeg prozognog pisca na Balkanu od Sijarića. Pisca klasičara, aktualnog za sva vremena i za sva podneblja duha, onoga u čijem se djelu spaja objektivni realizam i savremeni tzv. postmodernizam tipa Borhesa. Po finoći, i po uljudenosti njegovih brdана – Sandžaklja i Crnogoraca, Sijariću nema ravnog južnoslavenskoga pripovjedača. Sijariću je po intelektualnoj profinjenosti porediv Mehmed Meša Selimović, no Selimovićevim romanima nedostaje sijarićevska magija pripovijedanja i sijarićevska neposrednost i sugestivnost, Sijarićeva raskošna emocionalnost i toplina. Sijarić je pisac emocionalne, a Selimović racionalne inteligencije. Sijarićeva raskošna osjećajnost je živi izvor magijske privlačnosti njegova pripovijedanja, izvor pripovjedačkog šarma i ljupkosti izraza koji su Božijega nadahnuća.

IV

U svojoj spoznajnoj i emocionalnodoživljajnoj auri, roman „Crnoturci“ Huseina Bašića djeluje kao gorki pelin. Osjećanje gorčine emanira siže sa temom progonstva i iseljavanja crnogorsko-nikšićkih muslimana. Naime, sa propašću turskoosmanske vlasti na Balkanu, oni bivaju prezreni od hrišćana, ne prihvaćaju hrišćansku vlast, i uslijed ekonomskih, vjerskih i političkih motiva, svojom voljom ili kao prognanici, iseljavaju u Tursku. U romanu je najvrednija njegova etika koju pisac ispoljava minucioznim zahvatima u (pod)svijest prognanika i iseljenika. Opisi njihovih duševnih pregnuća, fizičke patnje na gorolomnom putešestviju, pri kojim se ispoljava postojana etička svijest i čestitost prognanika, sigurno su najvredniji dijelovi romana. Muhadžiri ili iseljenici su naime na svojem putu iseljenja izloženi materijalnoj bijedi, surovosti prirode, napadu hajduka i razbojnika. Unatoč svemu tome, oni ostaju moralno

uspravni, ustrajni i čestiti. Upravo su opisi njihove moralne čvrstine kojom obdržavaju svoje ograničene psiho-fizičke sposobnosti, kojom smisreno nose i podnose poniženje i svoj tragički bezizlaz – vrhunske stranice ovoga romana. Biti i ostati čestit do posljednjega daha, jest najmarkantnija psihomoralna markacija Bašićevih junaka. U ovoj markaciji sa staju se individualni, bašićevski, crnogorskuslimanski mentalitet sa univerzalnom suštinom ljudske biti u dostojanstvu i čestitosti. Prototip takve etike i psihologije u romanu je piščev alter ego Jakub Kuč. Jakub naime stočki prihvata i podnosi svoju sudbinu po liniji Božijega određenja, mirno i dosljedno čineći što može i što mora.

Prognanici ili iseljenici neće dospjeti živi na cilj, u zamišljeni i obećani turski Karabak, smješten negdje u maloj Aziji. Svoje kosti oni će usput posijati po planinama između crnogorskoga Nikšića i maloazijskoga Karabaka. Iskopane humke, u svježu zemlju pobodenim drvenim bašlucima jesu jedini njihov preostali trag. Taj trag uporno slijedi glavni junak romana – pomenuti Jakub Kuč. I Jakub će međutim, kao i ostali Kuči i nikšićki muslimani, završiti u zemlji nedodiji, ne dospjevši do zamišljennoga Karabaka, ostavivši svoje kosti u turskoj nigdini, u Aziji, „gdje je nađen posljednji bošnjački grob.“ (Crnoturci, 1996, 212). To je siže prve, stvarnosne dimenzije romana. Podnaslov romana „san i jazija“ simbolički sastavlja prvu, naprijed komentiranu zbiljsku dimenziju, i drugu – fikcijsku dimenziju teksta. Obje se dimenzije redom u tekstu smjenjuju, sa svakim narednim od ukupno 36 poglavlja romana. Fikcijska dimenzija romana ostvaruje se u snovima Jašara, brata Jakuba Kuča, ili kroz tumačenje Jašarova snova koje odgoneta, „tabiri“ njegov pratilac i snovotumač Zito Kamenac. Za njih obojicu – za Jašara i za Zitu Kamenca su snovi njihov psihomotivacijski seizmograf, mjerilo njihovih akcija, ukupnoga života. Upravo se u njihovim snovima i u tumačenju snova, u ovom romanu spaja eliotovski princip individualnoga i univerzalnoga u ljudskom biću. U snovima Jašara Kuča određeni segmenti iz muslimanske religije dobivaju mitska svojstva. Njihov spoj biva tako stvaralački transformiran, da iz njega nastaje arhetip. Ovaj arhetip ima svoje korijene i počelo u poimanju i prihvatanju življenja u zbilji na bazi snova. Jašar naime cijeli svoj stvarni život bazira na snovima, snovima ga podešava, jer u snove neopozivo i čvrsto vjeruje. Sadržaj i karakter snova određuje ponašanje ne samo Jašara Kuča, no utječe na bitne životne odluke i drugih protagonistova romana. U tom smislu znakovito je 28. poglavljje u kojem na selidbu u Tursku pokrenuti Šahovićani odlučuju da ostanu u svojim kućama, nakon „protabirena“ sna njihovog hodže Dževahir efendije. U tom je kontekstu jednakoznakovito 24. poglavljje romana, u kojem je sinteza sna, njegova poanta da „je važno da ljudi sanjaju ... A dokle god čovjek može da sanja – on može i da se nada.“ (Crnoturci, 1996, 157).

IV 1.

Roman „Crnoturci“ tragičnoga je finala, i to u obje naprijed komentirane dimenzije. Jedna polovina plemena Kuč – ona koja je na putu prognaništva i iseljenja – nestaje u mezarima krajputašima u zemlji crnogorskoj i u zemlji turskoj, uslijed duševne i fizičke iscrpljenosti. Ili bivaju poubijani od haramija i razbojnika na putu. Protutip takve sudbine nikšićkih Kuča je Jakub Kuč, koji se na kraju romana sa porodicom zaustavlja i skončaje u izvjesnoga turskoga handžije Sandžoglua, ispred njegova hana „miješajući azijsku zemlju i bošnjačke kosti ...“ (Crnoturci, 1996, 212) Druga polovina plemena Kuč, ona koja je ostala u Crnoj Gori, sa Jašarom na čelu povorke, luta Crnom Gorom, i jedne studene jesenje noći nestaje poput magle u klancu planine Đavolje vode. Finale i stvarnosne i fikcijske sadržine života Bašićevih junaka jednako je i tragično i absurdno. Upravo je po spoznajnoj liniji apsurditeta roman „Crnoturci“ porediv zapadnoevropskom postmodernom osjećanju kafkijanskoga tipa. U tom je smislu karakterističan početak romana (prvo poglavlje) u kojem braća Kuč „za sreću“ bacaju novčić u zrak, da bi novčić odlučio koji od njih dvojice valja seliti, koji ostati. U Bašića je apsurditet bitno fatalističkoga karaktera. U svrhu argumentiranja ove teze, citiram navedenu scenu u kojem apsurditet kulminira u nestalom novčiću u nebeskoj nigdini:

„Kad se ni poslije dugog i mučnog nagovaranja ne mogoše pogoditi ko da ide, a ko da se vrati, braća Jakub i Jašar odlučiše da bace šorak – pa šta kome padne u dio – neka mu bude. Mladi Jašar izabra turu, Jakub zavrtje izlizani srebrenjak i, bacivši ga u vis, zaželi da se ispuni Jašarova želja. Nek sreća odluči – mislili su – iako nijesu znali gdje je sreća u tome. Znali su samo da jedan mora da se vrati, a jedan da ide, to je sve. (...) Srebrenjak nije pao na zemlju, uzalud su braća buljila u nebo i biskala po travi, šireći krug i tamo gdje nije mogao da odleti. Ugrabilo ga je nečija nevidljiva ruka gore, ili skrila u travi, ali ga nema. A oni se nijesu mirili sa tim da ga nema, htjeli su da to presudi umjesto njih, zato su čekali da padne s neba, ili se tumacne nekim znakom pred njihovim zamreženim očima.“ (Crnoturci, 1996, 17)

U maksimi „htjeli bi da vjeruju u ono što misle, i ne vjeruju u ono što vide,“ (Crnoturci, 81) zbijen je apsurditet socijalnoga položaja i psihološke neizvjesnosti kako muhadžira – prognanika, tako i onih koji su odlučili ostati u Crnoj Gori. U romanu je na marginalnoj tekstualnoj razini kritičko promišljanje plemensko-patrijarhalnoga ponosa, prkosa, nama i inada nikšićkih muslimana. Vjerujem naime da je plemensko-patrijarhalni mentalitet, sa navedenim, u svojoj osnovi negativnim crtama karakterologije crnogorskih muslimana, bitan faktor koji je djelovao na donošenje njihove odluke o iseljavanju u Tursku. Poslije propasti turske uprave, oni naime odlučuju iseliti se u Tursku, pa bitno pitanje, koje

takođe autor sociološki ne problematizira u romanu, jest u kojoj je mjeri na odluku iseljavanja utjecala činjenica njihove staleško-političke povlaštenosti i socijalnoga preim秉stva u vrijeme turske uprave u odnosu na hrišćane. Poznato je da socijalno-staleških privilegija muslimana u odnosu na hrišćane nestaje sa crnogorskom vlašću. I da će se ove privilegije iz turskoga doba muslimanima poput bumeranga o njihovu glavu razbiti, sa posljedicom njihova socijalno podređenog položaja, socijalno-političke neravnopravnosti u odnosu na hrišćane, sve od pada osmansko-turske uprave na Balkanu, do najnovijeg vremena. Južnoslavenski su muslimani od Berlinskog kongresa 1878. sve do raspada komunističke Jugoslavije u odnosu na hrišćane u principu bili na socijalno-političkoj margini. Dijelom uslijed vlastite nacionalno-političke neoformljenosti i neorganiziranosti. Još većim dijelom uslijed procesa njihove socijalne, nacionalne i kulturne asimilacije, serbisiranja, kroatisiranja ili jugoslaviziranja.

Naprijed komentiranu socio-psihološku anamnezu Bašić u romanu dubinski ne problematizira. Ipak je sasvim u romanu razuvidno da crnogorski muslimani sa smjenom turske sa crnogorskom vlašću nisu zapravo nigdje prispjeli. Da su ostali poput ribe na suhom. U vrijeme preokreta turska država je u rasapu, ni sebi pomoći ne može, pogotovo ne i jednoj maloj etničkoj grupaciji. Ova je socijalno-politička anamneza dijagnosticirana na samom početku romana. Na drugoj su strani crnogorski muslimani izloženi ne samo prijeziru već i javnom odstrelu i egzekuciji od hrišćana. Muslimani su naime ostavljeni od Turaka na nemilost hrišćanima, protiv kojih su se do juče u brojnim ratovima krvavo borili. Iz takva je socijalnoga statusa sasvim logična posljedica njihova izgnaništva ili iseljavanja u Tursku. O socijalnim, ekonomskim i političkim motivima iseljavanja objavljeno je više monografija i studija Šerba Rastodera, Slobodana Drobnjaka, Petra Šobajića, Safeta Bandžovića ... Dio ovih studija objavljen je i u časopisu Almanah, Podgorica 2003-2005. Za temu romana „Crnoturci“ indikativna je studija J. Ivovića „Raseljavanje nikšićkih muslimana,“ objavljena u Istorijskim zapisima, 5-6, Cetinje 1948. Po povijesnoj pouzdanosti izdvajam dvije studije: S. Bandžovića, „Iseljenička politika balkanskih država i pitanje muslimana 1878-1941.“ (Almanahu 29-30, 2005, 85-105, i studiju Živka M. Andrijaševića, „Crnogorska država prema muslimanima 1878-1912. (Almanah 25-26, Podgorica 2004, 155-171)

IV 2

Vrline i mahane muslimanskog mentaliteta – njihov ponos i prkos, često spojen, etički i psihološki neodvojiv od samopoštovanja i dostonstva, no u isti mah pomiješani sa plemenskom sujetom i gordošću do

stupnja oholosti, nalazimo u nekim scenama romana. Riječ je naime o složenom psihološko-etičkom sklopu u kojem je moguće „iščitavati“ mentalitet crnogorskih muslimana. Mentalitet sastavljen od psihološke i etičke bipolarnosti u čijem se fokusu stječu plemenski ponos i taština, ali i dostojanstvo i čestitost crnogorskoga brđanina, koji se sa islamizacijom u posljednjih par generacija u izvjesnoj mjeri kultivirao. No taj je mentalitet, unatoč blagotvornom djelovanju islama, u svojoj biti ostao gord do stupnja oholosti, dakle u svojoj psihoetičkoj strukturi u osnovi sirov. Islamski duh je na psihoetičku strukturu crnogorskih muslimana blago-tvorno utjecao, nije međutim djelovao dubinski, no je ostao uglavnom na površinskoj razini. Usljed toga su navedena obilježja plemenskoga mentaliteta, sa inadom, prkosom i oholim ponosom, pored navedenih socijalno-političkih razloga, bili bitna smetnja njihovoј emancipaciji. Navedena obilježja plemenskoga mentaliteta također su negativno utje-cala na odluku o iseljavanju.

Za argumentaciju navedenih teza o razlozima iseljavanja koji se na-laze i u plemenskom mentalitetu muslimana i hrišćana, izdvajam iz ro-mana scenu fizičkoga obračuna između Bajra Askova Ljuce i mjesnoga popa u Taslidži. Scena je naime znakovita za navedena obilježja mentaliteta, koja su utjecala na iseljavanje crnogorskih muslimana u Tursku. Prije prevrata turske vlasti crnogorskom, u ovoj sceni naime pomenuti Ljuka fizički napada popa Zmajevića, jer ovaj kroz krivo, po njegovu mišljenju neistinito pjevanje o epskome junaku – muslimanu – dovodi muslimansku čast u pitanje! Uvrijedeni Ljuka svoju mjeru pravednosti ili istinitosti pjesme polučuje dugackim drvenim čibukom po glavi popa! Uvrijedeni pop Zmajević neposredno poslije prevrata turske vlasti crno-gorskom, prvom zgodnom prilikom surovo se osvećuje Ljuci: ubija ga s leđa, s puškom iz daljine, jer mu životom blizu nije smio prići. Puca u Ljucu nasred čaršije u Taslidži. Bez trunke osjećanja grižnje savjesti ili straha od eventualne sudske kazne. Kraći citat iz ove u isti mah književ-norealistične i duhovite scene surove odmazde:

„Seobu nikšićkih Kuča ubrza iznenadno i mučko ubistvo njihovog plemenika Bajra Askova Ljuce, koji se bio zarekao da neće seliti iz Tasli-dže nikud, što zbog poodmklih godina, što zbog svojih stotinu oka koje je trebalo nositi na tako dalek put. Ubi ga pop Zmajević nasred čaršije, s leđa, jer Bajro-Ljuci s prijeda dva oka nijesu smjela stati na put. Osjetio mu se za ćutek što ga je dobio poslije zauzeća Nikšića, kad je u jednoj kafani pop pjevao jednu mnogo poznatu pjesmu uz gusle, mijenjajući i izvrćući događaje u njoj, omalovažavajući nikšićke Turke, gradane. (!) Slušajući ga kako prekraja i dogoni tu pjesmu za svojim ćeifom, Bajro-Ljуча ne izdrža, udari popa čibukom po čelu, govoreći mu da laže i da pjesma ne ide tako. Poslije su se tukli, dugo, pop Zmajević onim

guslama, Bajro Ljuca onim čibukom, dok ga nije zalomio do šake. Najzad mu je oteo gusle i odlomio mu ih o glavu.“ (Crnoturci, 16, 17)

Roman „Crnoturci“ komponiran je u 36 priča sa redovitim smjenjivanjem sna i jave. San i javu u jedinstvenu romanesknu cjelinu logički povezuju tema iseljavanja i naprijed komentirana etička kvaliteta i psihološka profilacija prognanika na njihovu bespuću. Svako poglavlje počinje izdvojenom poantom. U poanti je moguće odčitati smisao sižea tj. sadržaja poglavlja koje slijedi. Nekolicina visprenih poanti zrači univerzalnim istinama. Izdvajam 4, 19, 30, 35: Svako je nosio svoje breme, a snovi su im isti. Bože, kako neki susreti znače puno kad kratko traju. Birajući put, nijesu znali da je sve bilo davno izabrano. S jedne starne počinje groblje, s druge bašča. Većina poanti, bolje reći nadnaslova priča nema univerzalnoga spoznajnoga značenja. U nekim od tih nadnaslova nisam mogao odgonetnuti njihovu simboličku poruku. Uporediti napr. nadnaslove iz poglavlja romana 6, 13, 15, 17, 18, 21, 29.

Estetski sinkretizam i eliotovski princip spajanja tradicionalnog i univerzalnoga sloja u romanu nalazimo najeksplicitnije u sceni Kurban-bajrama. U simbolu žrtve – izrazu zahvalnosti Abrahama – Ibrahima a. s. Bogu, koji je odlučio da za dokaz svoje vjernosti Allahu žrtvuje vlastitog sina. U finalu scene u romanu spojeni su kroz stvaralačku transformaciju individualna psihologija Jašara Kuča i muslimanska tradicija, sa arhetipom žrtve i žrtvovanja u ljudskoj kulturi i povijesti religija. Jašar kurbanom naime hoće „hajvanskom dušom“ da iskupi sav općeljudski grijeh, ... jer čovjek mora imati grijeha, makar ga sanjao i mislio o njemu ... Da njegovom nevinom dušom poravna sve svoje grijehove, svoje i svojega brata.“ (Crnoturci, 61) Finale navedene scene, sa posjećenim, no neusmrćenim ovnom – Kurbanom – koji je krvav umakao ispod Jašareva sjećiva, Jašaru je znak da mu grijesi neće biti uslišani. U isti je mah to arhetip značenja da je put čovjeka u raj ili u Džennet neizvjestan. Prema tekstu naime Jašar „ostade praznih ruku s krvavim nožem u zubima. Pošto se dobro oprá i očisti od krvi koja mu je ušla u oči i pomračila vid, shvati to kao božju opomenu i kaznu, grijeh neki veliki za koji ne zna, kad mu se ne prima ni žrtva koju je Bogu namijenio.“ U: Crnoturci, Podgorica 1996, 61.

Navedena scena sinkretizma ljudske religioznosti prepostavlja visok stupanj stvaralačke transformacije. Usredsređenijim iščitavanjem romana moguće je naći još par scena koje su približne komentiranom kvalitetu eliotovskog jedinjenja individualno-tradicionalnog i univerzalnog u ljudskom iskustvu. Jedinjenje naime od umjetnika prepostavlja obilno znanje i intelektualnu snagu transformiranja, sa rezultantom sinkretizma i univerzalizma u ljudskoj svijesti.

Za siže romana „Crnoturci,“ za njegovu ideju, svakako je bitniji temeljni motiv muhadžirluka – iseljavanja, nego u mojoj studiji analizirana estetska kvaliteta sinkretizma. Sinkretizam jest bitan vrijednosni segment teksta, no on je marginalan u usporedbi sa kompleksnije obrađenim motivom muhadžirluka. Siže romana u cijelosti je naime izgrađen na opisima mučnoga bespuća muhadžira koji ne nalaze izlaz iz kruga očajanja. U tom smislu karakteristična je slijedeća sinteza:

„Oni koji ostanu živi kao iza groma, nemoj da pomisle da su ostali i pretekli za vazda. Pretekli su i ostali do novog klanja i nove istrage. Ubijaće vam djecu i silovati žene, prekopaće vam groblja i kućne temelje, rušiće vam džamije i zadužbine, čak i mostove kuda i oni prolaze, samo da ih ne podsjećaju na vas, da ih nema. Brisaće sve iz knjiga, iz pamćenja, kao da nijeste ovdje bili petstotina godina, već ni pet dana. ... Tako je ovdje zemljom, vodom i nebom, i tako će ovdje biti dok je vijeka i svijeta.“
(Crnoturci, 76)

V

U pretposljednjem poglavljtu ove komparativne studije argumentirat ću bitno svojstvo i kvalitetu prozognoga stvaralaštva Murata Baltića prezentacijom idejnog temelja i glavnoga motiva tolerancije u romaneskoj trilogiji „Fetva,“ „Zekkum i nesanica“ i „Zapadne vode.“ U toleranciji je naime stvaralačka srž i umjetnička istina sva tri romana. U sižeima romana je naime riječ o toleranciji nivoa uzajamne jednakovrijednosti i ravnopravnosti judejsko-kršćansko-hrišćanske-islamske duhovnosti, iz njihova svjetonazora izraslih kultura i civilizacija. U sva tri romana je navedeni karakter tolerancije leitmotiv i temeljna ideja. Riječ je o stvarnoj realizaciji tolerancije kroz slijedeća tri stupnja: razumijevanja i prihvatanja tolerancije kao bitne vrijednosti, zatim uvažavanja tolerancije kroz različitosti, i primjene tj. prakticiranja tolerancije u svakodnevnom životu.

Junak trilogije Sail iz Jerusalema (Baltićev alter ego) prihvata i prakticira u isto vrijeme (!) različite puteve Bogosaznanja, jer su ovi putevi i simbol i znak Božijega proviđenja i određenja. Sailov je put dostojan poštovanja, jer takav put prepostavlja samoprijegor, pregnuće, odricanje. Čovjek se naime cijeloga života mora boriti sa svojim ograničenjima, sa predrasudama, sa svojom uvjetovanošću genima, odgojem, zavičajem, tradicijom ... Baltićev junak Sail međutim ispoljava visoku svijest tolerancije kroz slobodu mišljenja i vjeroispovijesti, posebice u njegovu stavu da je svaki od tri monoteizma jednako vrijedan i Bogomistinit, za svakog vjernika jednako spasonosan. Sail je uvjek spremjan da samokritički preispituje vlastita uvjerenja, da ta uvjerenja korigira. Pored toga, Sail je spremjan da uči od svog istomišljenika, čak i od svoga

protivnika. Sail se saživljuje sa tolerancijom i sam je prakticira. Krenuo je svijetom iz rodnoga Jerusalema, preko Sjenice, Sarajeva i Njemačke, sa povratkom u Jerusalem pred kraj svojega života, da bi spoznao da svijet i život imaju svoj smisao u različitostima, u ravnopravnim vrijednostima. Njegovo je krajnje saznanje da sistem vrijednosti treba biti temeljen i izgrađivan na odsustvu svake hijerarhije. Nema naime apsolutne vrijednosti, nema apsolutnog saznanja, nema apsolutne istine. Relativne vrijednosti, relativnost svakog suda jesu posljedica ljudske ograničenosti. Ova je ograničenost razlog različitih sistema, različitih metoda saznanja, relativnosti istine. I bitan razlog neophodnosti tolerancije.

Baltićev Sail složena je i ambivalentna ličnost poput Hesseova Josefa Knechta u romanu „Igra staklenih perli.“ U njih obojice visoko je razvijena svijest da različitost i podijeljenost svijeta intelektualno koriste na najbolji način – da se oslobođaju sujete i samodovoljnosti u dodiru sa drugaćijim ili suprotnim od naučenoga ili očekivanoga. I njima obojici potreban je samoprijegor da bi dospjeli do takvoga stupnja razvoja svijesti, stupnja koji prepostavlja emocionalnu žrtvu, sa posljedicom gubljenja vlastitih investicija. Discipliniranje instinktivnih segmenta u ljudskom biću (u kojima su narcisoidnost, ponos, prkos, gordost i dostojanstvo na tankoj, često međusobno pomiješanoj granici duhovno-etičkoga sloja ličnosti) uvijek je jedan proces ispunjen vlastitim mučnim pregnućima i konfliktima unutar svijesti i savjesti. U ovoj (da li slučajno?) analogiji između Hesseova Josefa Knechta i Baltićeva Saila bitno je markirati da je u obje ličnosti riječ o vrijednosnom konceptu ravnopravnosti dualiteta kultura Orijenta i Okzidenta. Ono što je zajedničko u oba pisca (u Hesseovu slučaju takođe i u romanima Demian, Narcis i zlatousti i Sidarta) jest izvjesno preferiranje kulture Orijenta, u Hessea hindobudističke, u Baltića islamske. Ovo je preferiranje u Baltića izvedeno iz univerzalizma islamskog svjetonazora, iz pretenzije islamske sveobuhvatnosti.

Motiv tolerancije u Baltićevoj trilogiji sadržajno je porediv Hesseovim romanima, u njima glavnim likovima, koji takođe kao i Sail, smisao i samoostvarenje ostvaruju stalnim saobražavanjem i preobražavanjem sa novim, nepoznatim, različitim. I Hesseovi romani i Baltićeva trilogija rezultiraju saznanjem da sve što opстоji ima pravo na svoj individualitet, na različitost, jer je kao zasebnost stvoreno. Svaka opstojeća čestica mikro i makrokozmosa osobena je i neponovljiva. Sve što opстоji, opстоji na principu polariteta, u sebi, van sebe, sa posljedicom kontinuiranog samomijenjanja, transformacije. Neprekidno preobražavanje identiteta najviši je smisao i istina i Hessea i Baltića. Otud je tolerancija conditio sine qua non opstojanja.

V 1.

Glavni motiv navedene Baltićeve trilogije jest opsesivno ustrajavanje Saila da spoji rastavljene i suprotstavljene judejski, hrišćansko-kršćanski i muslimanski svjetonazor, njihove religije, svijesti, savjesti. Sail je i stvarni i simbolički, i zemaljski i metafizički svjedok suživota i sukobljavanja navedenih svjetonazora, njihovih vjeroispovijesti. Pisac prati Sailov život, simbolički predstavljen u rasponu od dva stoljeća, sve od 1806. kada je Sail uslijed vjerske mržnje napustio Jerusalem, kroz cijelo 19. stoljeće, kada prebiva u sandžačkoj Sjenici, zatim dospijeva u ratom popaljeno Sarajevo između 1992-1995. U sarajevu spašava granata tama zapaljeno knjižno blago u Nacionalnoj biblioteci. Potom zajedno sa ratnim prognanicima Sail dospijeva u „zapadne vode,“ u Njemačku, u kojoj jedno vrijeme Sail ostaje između azila i egzila. Iz Njemačke slijedi njegov povratak u grad Jerusalem – simbol počela, rascjepa i jedinstva svijeta i čovjeka. U jerusalemskoj Gori maslinovoj Sail uzalud čeka da se sastanu Musa a. s., Isa a. s. i Muhammed a. s., da ljudima objave Jedinstvo, „novo doba, i Novi Jerusalem, sličan Džennetu.“ (Zapadne vode, 233). Na kraju svoje misije Sail je međutim očajan jer se mora pomiriti sa gorkim saznanjem da je čovječanstvo iznevjerilo riječi Knjige. Usljed toga čovjeku spasa nema. Sail je naime cijelog života ustrajno tumačio Riječ Božiju iz Talmuda, Biblije i Kurana. Izgleda uzalud. Ispod Al-aksa džamije i podno judejskoga Zida plača (simbola općeljudske boli) Sail spušta svoje umorne kosti, pada u očajni plač. Njegov očaj i suze utapaju se u rijeku povijesti ljudske boli, jer je ljudska priroda nepopravljiva. Ili možda tek djelimice „reparabel“ – popravljiva? To je siže Baltićeve trilogije.

Navedeni leitmotiv spajanja religija i svjetonazora razrađen je kroz psihologiju Saila, njegovo poimanje Bogoljublja u čovjekoljublju, univerzalnoga principa religioznosti. Ovo poimanje Sail primjenjuje u zbilji kroz solidarnost sa ljudima, zalažući cijelo biće za općeljudsku i pojedinačnu dobrobit. Međuljudska ljubav za Saila je neophodan put ka ostvarivanju tolerancije i različitosti kao puta samoosmišljenja. Sailova misija da sastavi judejsko-kršćansko-islamski nauk u jedan spoznajno-vrijednosni koncentrat ljudskoga saznanja i iskustva, svakako je pretenciozna. Stoga je i logičan komentirani ishod misije u Sailovu očajanju ispod Al-aksa džamije. Sama bazična ideja ljudske univerzalnosti, Božije jednosti i ljudskoga jedinstva, ma koliko bila pretenciozna, i u zbilji gotovo neprovodiva, dosta je poštovanja. Ideja jednosti i univerzalnosti od njihova autora zahtijeva kompleksna znanja i bogato životno iskustvo. Sve to valja literarno uvjerljivo i činjenično oblikovati. Moj je dojam da književnom tekstu u ovoj trilogiji valja vjerovati. Možda upravo stoga, jer bazična ideja spajanja različitosti ostaje neostvarenom! I

u Baltića, kao i kod naprijed analiziranih primjera u pričama Čamila Sijarića, dijelom i u romanu „Crnoturci“ Huseina Bašića, glavni motiv u prozama ostvaruje se usput, na putu oopsesivnog traganja, kroz nepopustljivu ustrajnost u njegovu ostvarenju! Biti na putu ostvarenja ideje, jest zadatak dostojan čovjeka, njegove plemenite misije na zemlji. Hoće li svoj motiv, ideju ili svoju misiju ostvariti, jest stvar Božijega „emera“ – Božijega halifeta čovjeka na zemlji.

U Sailovoј misiji bitno je markirati njegovu otvorenost za različitosti, stalnu potrebu i spremnost da različitosti sabere, da ih spoji u vlastiti duhovni fokus kao općeljudsku vrijednost. Sail naime cijelogova života teži totalitetu znanja. On uznaстоji biti spona judaizma, kršćanstva, islama. Biti njihovom sastavnicom u čijem fokusu blista kalediskop znanja i njegovih nijansi, zapravo je Sailov ideal. U etici i u karakteru je Saila da ustrajno nastoji biti objektivan, da jednako vrednuje sva tri monoteizma. Moj je opći utisak da je Sailov svjetonazor i vrijednosni sistem islamskoga korijena. Ovaj je korijen moguće „iščitavati“ u univerzalizmu islama. Navedenu tezu opširnije argumentiram u mojoj studiji analizom gnoseološke osnove romana „Fetva“, i „Zekkum i nesonica.“ Studija je objavljena u časopisu Almanah 29-30, 85-105, Podgorica 2005. U studiji nije analiziran problem izvjesne nezaokruženosti, eventualne nekonzistentnosti ili nekompletnosti Sailova identiteta.

Nosiva ideja trilogije je prevladavanje mržnje ljubavlju, isključivosti tolerancijom, pojedinim Božijim Objava, njihovim Jedinstvom, Univerzalizmom. Ovu ideju Sail simbolički izražava upornim nastojanjem da sastavi nedostajući element u Znaku – simbolu Jedinstva svijeta i čovjeka. Znak, kao vidljiv i dragocjen predmet u zlatu izliven, Sail naime nosi stalno sa sobom tijekom cijelogova svojega putešestvija. Ovaj je Znak na koricama prva dva romana figurativno predstavljen u obliku kružnice, u koju su inkrustrirani simboli monoteizma: Davidova zvijezda, krst – križ i polumjesec sa zvijezdom. Sail cijelogova života uporno traga za nedostajućim dijelom Znaka, da bi Znak kompletirao, kao cjelinu sastavio. Nekompletiran Znak simbol je nesavršena života i čovjeka. Pokušaj sastavljanja, kompletiranja Znaka Sail manifestira molitvama ili učenjem iz svetih Knjiga, istovremeno ili naizmjenično Talmuda, Biblike, Kurana. Molitve Bogu sa ciljem sastavljanja, kompletiranja Znaka su u trilogiji rijetko opisane. Po mojem sudu to su stvaralački vrhunci trilogije. U tom smislu karakteristična je seansa, pokušaj komuniciranja Saila sa Znakom, pokušaj kompletiranja Znaka u romanu „Fetva“ na stranama 126 – 130. Scena je estetski vrlo pretenciozno opisana.

V 2.

Sail ima i osobni motiv za sastavljanje Znaka. Ovaj je motiv izazvan stvarnim fizičkim bolovima Saila, kojih se on nastoji riješiti molitvama ili pokušajima kompletiranja Znaka. Riječ je o iznenadnim i podmuklim napadima bolova u Saila, bolova koji su jedva snošljivi, tako jaki da su poredivi sa padavicom. Napadi padavice sastavni su dio Sailova života, od mladičkih godina u Jerusalemu, kada mu je preko noći izrasla trobojna zeleno-crno-žuta brada, sa točno 1111 dlaka. Središnja je dlaka nervus centralis, začetak i žarište Sailova osobnog, stvarnog, ali i simboličkoga općeljudskoga bola kojeg Sail pokušava izlječiti molitvama i sastavljanjem elemenata Znaka. Sailovu osobnu traumu, njegovu fizičku bol(est), i simboliku nesreće čovječanstva (jer je ono iznevjerilo Riječ Knjige) Baltić povezuje jednim paradoksom. Naime u Sailovoj je trobojnoj bradi, u svakoj trećini brade jednak broj dlaka, ali je samo jedna tj. 1111. dlaka – ona najkrupnija zasebno izrasla, nije pripala nijednoj od tri dijela brade. Trobojna je Sailova brada simbol judejsko-kršćansko-islamskoga raskola, podjele čovječanstva. To je u isti mah i Sailov i općeljudski neprebol. Zbog bolova koji mu često i iznenada nanosi 1111. dlaka, Sail je u trajnoj opsessiji da sastavi, kompletira Znak ustrajnim molitvama na aramejskom, judejskom, starocrvenoslavenskom, arapskom jeziku. Sail molitve uči iz sve tri Knjige, tražeći sebi lijeka. Molitvama ostvaruje Bogoljublje, humanum, duhovnu katarzu. U tom smislu najbolje je XXVI poglavlje u romanu „Fetva“ u kojem Sail u džamiji u Sjenici u isto vrijeme drži zajedničku hutbu – propovijed za muslimane, hrišćane i Jevreje.

Sailove molitve u cilju sastavljanja, kompletiranja Znaka, prožete su tajanstvenom snagom magijske energije. Ova magija nastaje uslijed Sailove iskrene i duboke predanosti molitvama, uslijed Sailove emocionalne ushićenosti i uznesenosti koji preraštaju u duhovno saobražavanje i saobraćanje sa Univerzumom. U ovoj predanosti i uznesenosti Baltić se legitimira kao mag postmodernoga stila i iskustva. U trilogiji je međutim opisa sa takvim magijskim jedinjenjem vrlo malo. A to su stvaralački vrhunci Baltićeva priopovijedanja. Riječ je o „seansama“ u kojima se Sail duhovno jedini sa Znakom, njih oba sa Univerzumom. U ovim je seansama Baltićeva riječ vatra, živi organizam koji isijava vlastitu energiju. Tu je riječ arhetip, prapočelo, magija. Božansko nadahnuće. Za argumentaciju navedenih estetskih kvaliteta u romanu „Zekkum i nesanica“ valja se zaustaviti na 225 i 226. stranici, koje su vrhunac stvaralačke konzistentnosti u ovom romanu.

VI

Nekoliko zaključnih misli kojima logički povezujem početne teze u prvom poglavlju studije, sa analizama izabranih pripovjedačkih tekstova između drugog i šestog poglavlja, i sa sintezom u ovom rezimeu. Analizirani motivi sinkretizma, tolerancije i mitsko-arhetipski slojevi upućuju na zaključak da je za navedena djela bitan, markantan estetski integralizam. Integralizam onog tipa i sadržaja kojeg nalazimo u klasičnim djenama i evropske i islamsko-orjentalne književnosti. Želimo li preciznije definirati karakter integralizma u Sijarića, Bašića i Baltića, njegove bitne stvaralačke elemente, moguće ga je sumirati kroz njihovo poimanje i oblikovanje različitosti. Različitosti onoga estetskoga sadržaja, kojega je po duhovnoj srodnosti moguće poređiti sa klasicima savremene svjetske književnosti, napr. tipa Halila Džubrana (1883-1931). (Opširnije u kratkom ali izvanredno sintetički obrađenom Džubranovu svjetonazoru i poetici u knjizi orijentaliste Esada Durakovića: Halil Džubran, Suza i osmijeh, Zagreb 1990.) Riječ je o poređenju triju pripovjedača Džubranovu idejno-motivacijskom i mitskom sklopu, koji je otvoren i za orjentalno-muslimansku i za evropsko-američku poetiku, njenu estetiku i etiku. Džubranova proza i poezija naime ne da se svesti na konkretni književni pravac ili stil, što je karakteristika ovdje triju analiziranih pripovjedača. Njihovo je djelo opet zajednički moguće sagledati kroz (u ovoj studiji) primjenjeni kauzalni eliotovski modus i spoj tradicije i individualnog talenta. I Džubran i naša tri pripovjedača su stvarali duhovno profilirani u zapadnom i u istočnom duhovnom i poetičkom obzorju. Njihovi književni motivi spajaju sva tri civilizacijsko-konfesionalna kruga. U ovoj je komparaciji riječ o plodotvornom prožimanju različitih svjetonazora i poetika, o njihovoj stvaralačkoj osmozi, o jednom amalgamu koji respektira, tolerira i sam producira integralizam i sinkretizam. Njihova je simbioza različitosti rezultirala iz saznanja, iz svijesti, i iz savjesti o ljudskoj ograničenosti. Ograničenost je moguće prevladati upravo kreacijom različitosti – procesom oljuđenja i izvjesnoga osmišljenja labirinta apsurda u kojem traju i svijet i čovjek.

Pretenciozno je, ali u isti je mah na ovom mjestu umjesno, u studiji analizirane motive u Sijarića, Bašića i Baltića poređiti idejnou temelju i polivalentnosti stvaralaštva zapadnoevropskih književnih klasika, poput Goethea, Kiplinga ili H. Hessea. Sintetičke misli i stihove J. W. Goethea ili R. Kiplinga možemo po njihovoj idejno-motivacijskoj srodnosti poređiti analiziranim motivima proza Sijarića, Bašića i Baltića:

„Oni što znaju sebe i druge
Saznat će da Orijent i Okcident
Ne mogu biti odvojeni ni časa više.“

(J. W. von Goethe)

„Tolerancija treba biti samo prijelazan stav: ona mora voditi prihvatanju. Samo podnošenje je jedan od načina vrijedanja.“ (H. Hesse: Igla staklenih perli)

„Oh, Istok je Istok, i Zapad je Zapad
I nikada se par neće susresti,
Dok Zemlja i nebo stoje kako su sad
Pred velikim božanskim prijestoljem
Ali, ne postoji ni granica Istoka ni Zapada,
Ni pleme, ni rod,
Kada dva snažna čovjeka stanu licem u lice
Iako dolaze sa krajeva Zemlje!“

(R. Kipling)

(Izvor za navedene citate: Zapad i islam ka dijalogu. Prir. Ekmeleddin Ihsanoglu, Sarajevo 2001, 146, 147)

Studiju uokvirujem navedenim citatima, njenim početnim tezama o razlikama i nijansama kao izrazu individualnog, etničkog, konfesionalnog identiteta. I kao putu ka općem progresu. Analizirani književni motivi u studiji navode na zaključak da su ovi motivi i mitsko-arhetipski slojevi nastali iz ideje o ljepoti kao vrhunskom kriterijumu usklađenosti čovjeka i društva sa Božanstvom, sa Božanskim hilafetom- namjesništvom čovjeka na zemlji. Nakon analitičkog razgrtanja, razdvajanja individualnog, tradicijskog, crnogorsko-muslimansko-sandžačkoag, i njihova sintetičkoga spajanja sa mitskim i arhetipskim, sa trajnim u ljudskoj svijesti i kulturi, preostaje nam da zaključimo da su svijet i čovjek Jedno. Da zapravo postoji samo jedna civilizacija koja nastoji biti ljudskijom, biti bliža Bogu Ljepoti. Jedna civilizacija sa mnoštvom vlastitih osobenosti, sa razlikama koje su neophodne, koje potvrđuju ljepotu mnoštva, i koje izvire iz Jednog, iz Ljepote. «Inne –llahe džemilun we juhibbu-l džemal.» - Bog je lijep i voli ljepotu.»

Bochum, rujan – septembar 2005.

Resyme

Die asthetischen Merkmale des sandzakmuslimischen Literaturschaffens auf der Basis des geistlichen Sinkretismus, des ethischen Integralismus und Toleranz in den Texten von Camil Sijaric, Husein Basic und Murat Baltic

Die schaffenssprachliche, und damit relativ originelle bzw. stilistisch-sprachliche Autochtonie der sanadzakmuslimischen in den montenegrinschen und sudslawischen Literaturen, ist in dieser Studie auf der Basis der poethologisch-theoretischen Analyse der ausgewählten literarischen

Motive des asthetischen Synkretismus, des ethischen Integralismus, der Toleranz und von den mythisch-archetypischen Schichten in den Texten von Camil Sljaric, Husein Basic und Murat Baltic beschrieben und bewiesen worden. In dieser Studie werden die Erzählungen von Sijaric, der Roman "Crnoturci" von Basic und die Romantrilogie von M. Baltic analysiert und als das Paradigma in welchem man mit einem "Weltgeist" konfrontiert und bereichert wird und in welchem eine fokussierte Weltanschauung des Geistes des Islam, Christentums und teilweise auch des Judentums zusammentrifft. Neben dieser geistig-gnoseologischen Erkenntnis und ihrer Verschmelzung, ist in dieser Studie auch bewiesen, dass der asthetische Synkretismus, der sozial-kulturelle Integralismus und die Toleranz für die Unterschiede in der menschlichen Erkenntnisfahrung – bei allen drei Schriftstellern – auf dem islamisch inspirierten Universalismus entstanden ist und in den Texten in einer eigene literarisch-schaffende Weise beschrieben wurden.

Der erwähnte islamische Universalismus produziert bei allen drei Schriftstellern eine literarische Erkenntnis über die Grundidee der menschlichen Einheit und Gemeinsamkeit als unsere primären Werte und Bedürfnisse. Diese Werte und Bedürfnisse, die alle drei Schriftsteller in ihren Texten schaffen, werden auf der Ideenbasis der Unterschiede, nämlich der Unterschiede als den Kern unseres Wesens und unseres Lebens, hervorgebracht.

*(Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa
Savremena crnogorska književnost, Univerzitet Crne Gore –
Podgorica – Filozofski fakultet – Nikšić, Nikšić 2006)*

Redžep ŠKRIJELJ

PUTEVI I MUHADŽIRSKE SUDBINE U DJELIMA HUSEINA BAŠIĆA

Apstrakt: Autor u ovoj studiji našoj znanstvenoj javnosti predočava pitanje muhadžirluka Bošnjaka u proznim djelima našeg velikog književnika i istraživača Huseina Bašića (1938-2007). Glavni akcenat apostrofiramo na njegove najznačajnije romane: Tuđe gnijezdo, Crnoturci, Bijeli Azijati i Pusto tursko. U njima je vidljiv izuzetan piševec dar za autentičnim slikanjem vrlo teške muhadžirske sudbine Bošnjaka, koji je u razdoblju od druge polovine XIX vijeka do 70-tih godina XX stoljeća bio akter prisilne migracione-muhadžirske drame. U tom se talasu, sa zavijajnih ognjišta, put Turske, zemalja Bliskog istoka i Sjeverne Afrike, raseljava ogroman broj Bošnjaka. Najmanje stoljetno rasturanje bošnjačke porodične zajednice doprinijelo je ugrožavanju etnogenetskog i nacionalnog bića Bošnjaka. Bašić u romanima doprinosi da se bošnjačka muhadžirska sudbina prikaže objektivno i suštinski.

Ključne riječi: Bošnjaci, muhadžiri, putevi, sudbine, Bosna, Sandžak, Turska, ...

U bošnjačkoj je suvremenoj književnosti mali broj pisaca, koji su svojim djelom utisnuli tako snažan pečat vremenu, kao što je to svojim izvanrednim romansierstvom učinio Husein Bašić. Pripada rijetkim umjetnicima koji, za četiri decenije svaralaštva, znalački i superiorno, sebi obezbjeđuju zasluženo mjesto u plejadi bošnjačkih književnika (S. Bašagić, M. Selimović, Č. Sijarić, I. Dobardžić, D. Sušić, S. Kulenović, N. Ibrišimović i drugi). U spisateljskoj se karijeri dosljedno zanimao za sudbinu bošnjačkog svijeta na bosansko-hercegovačkom, crnogorskom i sandžačkom prostoru "... odnosno njegovim tragičnim udesom i muhadžirskom dramom po napuštanju naših krajeva, poslije krupnih istorijsko-političkih turbulencija, koje su uslovljene postepenim urušavanjem i stalnim smanjivanjem Osman(lj)skog carstva krajem XIX i početkom XX vijeka."¹

---

¹ Rajko Cerović, *Zamjene i krivice*.- u: Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001., 21-28; također: Jašar Redžepagić, *Suština, bitna obeležja i značaj Bašičevih romana*

Odabran književni diskurs protkan pišćevom gnoseologijom i visokom meditativnom erudicijom svjedoči o značajnoj etičkoj, estetskoj, socijalno-psihološkoj i historijskoj dimenziji njegove proze. Slojevita i višeznačna semiotika Bašićevog proznog i poetskog diskursa, upotrijebljena je spontano, uz dosta značajnih činjenica koje, istovremeno, govore o njegovoj intimnoj psihologiji. Snažna literarna opsjednutost kompleksnim pitanjem etničke dekompozicije Bošnjaka i opasnost njihovog isčešavanja sa zavičajnih ognjišta rezultirala je opširnim proznim ciklusima od desetak romana vrlo dinamične i faktografski jasne strukture.

Ovom vrsnom tumaču osjetljive bošnjačke etnopihologije, ne izmiče mogućnost uspješnog naglašavanja vrlo izvjesne humanističke dimenzije, dovoljne da se osjeti težnja onovremenskih Bošnjaka ka uzajamnoj koegzistenciji usmjerenoj na prevazilaženju teško podnošljive pozicije muhadžira. Bašićevi su romani potresna hronika raznolikih insanskih sudbina skrivenih u topлом kutku bošnjačkog zavičajnog gnezda. Svaki od njih desetak, sa sobom nosi potresnu životnu priču nastalu u zgusnutom historijskom vremeplovu, među međama starog i novog vatana (Turska, Sirija, Palestina, Jordan, Egipat, Tunis i dr.)² Govoreći o sebi Bašić je ljubiteljima svoje pisane riječi govorio da je pisac "iznuđenih knjiga", onih koje govore o besmisaonosti necivilizacijskog odnosa prema svakom narodu, a svaka od njih svojevrsan muhadžirski bunt.³

Znalački i razgovjetno, manjom zrelog stvaraoca, Bašić svoje romane svodi na iskren i temeljan zapis o Bošnjacima i sudbini njihovog nestajanja u najmanje stoljetnoj muhadžirskoj epidemiji. Zato je pisac ponekad rad "zaustaviti svijet"⁴ ne bi li uspio spriječiti historijsku tragediju raseljavanja svog zavičaja, a svoju tematiku pozicionirati na različitim balkanskim i maloazijskim poprištima.

Svoju naraciju Husein Bašić svodi na suženi bošnjački etnički prostor koji je, naročito u zadnjih 150 godina, znatno reduciran i sveden na

---

"Zamjene".- Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001.,29-41; isto tako: Šerbo Rastoder, *Istorijska osnova romana Huseina Bašića-Zamjene I-V*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001., 7-20; isto tako: Zuvidija Hodžić, *O prošlosti za budućnost (Husein Bašić, "Zamjene")*, Almanah. Podgorica 2000).- Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001.,43-45.

² Jašar Redžepagić, *Psihološka i književno-estetska vrijednost Bašićevog djela: posebice njegove poezije i romana: „Pusta vrata“ i „Zamjene“*.- u: isti, Na raskršću vremena od Kapetanovića do Mušovića, Libri Shkollor, Priština 2007.,123-148.

³ Elbisa Ustamujić, *Odbrana uma*.- u: Most (Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu), Godina XXIV br. 103-104, (nova serija), maj-svibanj/juni-lipanj 1998., 14-15.

⁴ Prema staro-turskoj poslovici: „Dunyayı durdurun, inceek var!“ („Zaustavite svijet, ima onih koji bi sišli!“)

samo nekoliko gradića u kojima se odliv stanovništva odvija bez pre-stanka. Sva dešavanja se odvijaju na prostoru koji je nekada zajedno sa svojim stanovnicima činio čvrstu okosnicu i gordost Osmanlijske impe-rije. U tom je muhadžirskom metežu, koji se dogodio na kraju XIX sto-ljeća, započelo žestoko satiranje i odumiranje genetskog koda Bošnjaka, koji su se po prostranoj carevini započeli rasipati k'o prekobrojna žrtvena janjad.

Zapis i Podgorijskog teftera pravi su lijek za *san kroz jaziju*, u kome je svaka Bašićeva glosa velika muhadžirska hamajlija na duši malog čov-jeka, koja ga štiti od progona, patnje, straha i teške životne sudbine.⁵ I roman, čudesno provokativnog naslova, *Bijeli Azijati* dotiče mitsku stranu bošnjačkog muhadžirskog „zuschtandea“ koju, između ostalih, svojim golim dušama popunjavaju muhadžiri iz piščevog zavičaja kojima je potraga za srećom po drumovima i sokacima Osmanlijske države doni-jela neželjeno tumaranje, znatno teže od tovara koji su za sobom vukli. Bašićeve vizije bošnjačkog muhadžirskog duha, otvaraju mnoga nera-zjašnjena pitanja naše cjelokupne historijske prošlosti i njihove sud-binske rastrgnutosti između snova i stvarnosti koja je decenijama uzimala najskuplji danak.

Husein Bašić je davno formirano i veliko ime u svebošnjačkoj knji-ževnosti. Izrečenu konstataciju opravdava njegov impozantan stvaralački opus koji podrazumijeva ogromne prozno-poetske i naučno-istraživačke rezultate. Pored impozantnih antologijskih radova iz bošnjačkog kultур-nog nasljeda i nekoliko poetskih zbirki, našu je pozornost privuklo desetak Bašićevih romana.⁶

Tematskim pristupom i jasnom misaonom ekspresijom dubokog filozofskog izraza, Bašić prihvata kreiranje veoma zamršene priče o poi-gravanju historije sa sudbinama Bošnjaka. U deskripciji nekih, u književnosti, ipak, poznatih pojava, treba tražiti izraženu potrebu dijela naših pisaca za apostrofiranjem muhadžirluka kao posebne tematske oblasti. Bašićovo romansijerstvo odlikuje fantastična tematska koncepcija visoke književno-estetske, historijske, sociološke, lingvističke i psihološke vri-jednosti. U njemu su utkane sve osobnosti koje omogućavaju našu potpuniju spoznaju, razumijevanje i orientiranost u suvremenu književnost crnogorsko-sandžačkog podneblja. Snažnu historijsku simboliku,

---

⁵ Uporedi: Husein Bašić, CrnoTurci - san i jazija.- Udruženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar, 1996.

⁶ Kao i njegovi prethodnici, naročito Ćamil Sijarić, Husein Bašić postiže vrlo autentičnu demonstraciju *bošnjačkog muhadžirskog intimizma*, jedne od metafora dugo neotkrivenih predjela intimne prirode prognanog čovjeka.

poetsko-psihološki naboј, dobru stilsku nanizanost, aforističke i filozofske pasaže u njegovim djelima, odlikuje dobra tematska uskladenost i rafiniranost dijaloga. Centralnu poziciju u njegovom stvaralaštvu zauzima bošnjački muhadžir, najmanje stoljetni *homo tragicus*, koji se na pragu XX stoljeća suočava sa bremenom dugo taloženih balkanskih nacionalnih proturječnosti, koje će sprečavati prohodnost njihovog dugog i sudbinskog traganja za ljudskom srećom. Nezadovoljstvo i muhadžirsку dramu Bošnjaka produciraju sudbonosne odluke Berlinskog kongresa (1878) nakon kojih počinje njihov masovniji egzodus u bezbjednije krajeve Osmanlijske Turske.

Njima se opisuju nesrećne ljudske sudbine koje se transponuju kroz lik glavnog protagoniste, bedela Ibrahima, koji putuje kroz vrlo zgusnuti vremeplovni okvir Bašićeve pentalogije „Zamjene“. Bašićevi romani „Tuđe gnijezdo“ (... u kojem nije prekonačila ni jedna druga ptica)⁷ i „CrnoTurci“ su u kauzalnoj vezi, a u njihovom središtu uzma, čuma i utra – tri strašna sinonima smrti. Na temporalnoj tačci vremena, tamo gdje se prvi završava, – otpočinje novi roman „CrnoTurci“. U središtu sudbonosnog muhadžirskog košmara Bašić interpolira svog Ahmeda Nurudina – imama Pašine džamije u Nikšiću, jazidžiju i mudrog defterdara koji u svom tefteru, murećepom, crnim k'o sudbina, bilježi, još crnju jaziju, o životnom udesu braće Jakuba i Jašara Kuča sa „junačkog Onogašta“ koji se lome između Karadaka i Karabaka. Stare i drhtave ruke Sakib-efendije, prepoznatljivim arapskim neshom il' divani jazijom, kriju jazidžijinu tugu i zabrinutost za raseljavanje i tužnu sudbinu Nikšićana. „Nesrećan insan i kad okom trepne može da pogriješi, kamo li kad tuđu zemlju drži za svoju, a svoju za tuđu“ – kaže jedna poruka ovog lijepog romana, u kome pisac pomalo razočaran piše: „Ni jesu pametni ni oni koji su otišli, ni ovi što su ostali - Karabak tamo, Karabak ovamo.“

Metafore „Tuđe gnijezdo“ i „CrnoTurci“, Bašić koristi kao sinonim za pojedinačnu ili kolektivnu sudbinu bošnjačkog naroda uslovljenu povlačenjem Osmanlijske Turske sa balkanskog prostora. Ove bošnjačke muhadžire „Svi putevi vode ka Rimu (Stambolu)!“, blizu ili daleko, al' dovoljno da bi se obistinila stara roditeljska kletva: „Da Bog da Crno more vidjeli!“ Oba romana su alegorijska parabola o teškoj i tragičnoj sudbini jednog od balkanskih muslimanskih naroda. Braća Jakub i Jašar muhadžirluk doživljavaju dvojako: i jednom i drugom je du-njaluk, kako bi rekao Tin Ujević, krug: „Putovali su iste noći, istim

---

⁷ Fatma Hasanbegović, *Bašićeva vizija o bošnjačkom muhadžirluku*, Almanah br. 11-12, Podgorica 2000., 8.

putem, kroz dva različita dunjaluka, svaki sa svojim uzavrelim mislima koje su ih sve više razdvajale."

San u Bašićevim romanima najbolje razumujemo mi koji smo pedesetih godina XX vijeka doživjeli sličan muhadžirluk. To je, ništa drugo nego, nagomilano neznanje o nepoznatom svijetu koji uvijek izgleda drugačije i gore od onoga „*od čega su naši snovi satkani*“ (W. Shekspiere). Ti su snovi spoznaja nepoznatih individualnih sudbina koje u obećanim anadolskim daljinama našeg svijeta nestaju, kako stara pešterska mudrost kazuje: „...*k'a muha u surutku*“. Prije polaska, i nakon dolaska muhadžirskog, jedina nada u kudret sahat je san ("Bolje i ružan san nego nikakav.") Isti san, jedan dio Bašićeve kritike, vrlo lijepo razdvaja na nekoliko značajnih segmenata: "... od *egzistencijalnog* (san o domu i domovini), *etickog* (san o dobroti bivanja), *estetskog* (san o slovu, jaziji) do *metafizičkog* („san o povratku u kosmičko krilo velikog sve“).⁸ Svaki napisani redak Bošnjake opominje i alarmira na oprez i budnost zbog prespavanog vjekovnog sna; zbog godina i decenija "koje su pojeli skakavci" (B. Pekić).

Svojevrsna dunjalučka katarza hercegovačkih „poturica“ u jednom od Bašićevih najdinamičnijih romana "CrnoTurci", koji u naslovu sugerire patnju i sudbinsko stradanje Bošnjaka, tokom burnih događaja izazvanih, najmanje, tromjesečnom opsadom Nikšića i okoline (tur. dživar) i njegovim zauzećem od strane crnogorskih snaga (ljeto, 1877). Otvoreni kapaci u nedopisanom tefteru Sakiba Podgorije svjedoče sudbinsku sagu i dunjalučku muku samo jedne od porodica brojnih bošnjačkih bratstava iz osvojenog Nikšića. Muhadžirluk uz strah i zlopaćenje je sudbinski predodređena pozicija glavnih protagonisti u ovom Bašićevom romanu. Uz njih, kao akter i autsajder, ostvarjeli Sakib Podgorija, oštrim kalemom, ko mačem, piše i raspreda, životnim okolnostima, zamršenu hićaju o neviđenoj tragediji "na putu putnika", ka Karabaku i zemlji Nedodži. Šta god njegova umorna i drhtava ruka zapiše "... ne vrijedi ni lulu duhana...", premda bi ispod svake napisane riječi "... i deva crkla", al' je bitno u tefter pridodati, radi straha od zaborava, da je u toj rašomonijadi Nikšić pao u ruke Crnogoraca, a Bošnjaci Nikšićani zauvjek otišli.

Nad pisaćim hastalom, između Karadaka i Karabaka, stari imam Sakib, njegovo skromno spisateljsko oružje (kalem, čahat i divit), i jazija, lijepa ko san, a pogana ko sudbina Nikšićana, sjede k'o jedini svjedoci. Ispisane strane teftera, na požutjelom čahatu, tragaju za preživljenim sudbinama bošnjačkih prognanika. U jednom je čošku svijeta

---

⁸ Fatima Hasanbegović, Bašićeva vizija..., 9.

Jakub, a u drugom Jašar, nigdje i svugdje; obojica svjedoče o jednom putovanju i vremenu koje je žigosaо teret sdbine: „*I ne ide više karavan kamila po pustinji, ne gaze tromim i nestvarnim hodom dugovrate olinjale deve, već kučki karavan batrga tvrdim azijskim drumom, i sunce peče kao na kijametskom danu, a njegovi Kuči, mali, spečeni i crni, kao Jedžudžova i Medžudžova djeca, idu u obećano mjesto Karabak, u koje i on mora da ide.*“ Opisujući svekoliko stanje muhadžira u romanu CrnoTurci, Bašić koristi staru narodnu mudrost:⁹ Pitali gavrana, ima li šta crnje od njega. A on im odgovorio: „*Srce muhadžirsко je crnje od mene!*“¹⁰

Preživljavajući sdbinu muhadžira u CrnoTurcima, Bašić čini moralno prečišćenje duše, ali i savladavanje prisutnih strahova, pri čemu strah od smrti nije primaran, već se izravnjava sa katarzom, koja prema ocjeni E. Milera označava prijelaz nezadovoljstva u zadovoljstvo. I kod El-Gazalija je to priznavanje mogućnosti da je život na ovome svijetu samo san u poređenju sa svijetom koji će doći (“Ljudi su usnuli; kad umru, oni se bude”).¹¹

Glavni lik u pentalogiji *Zamjene* je osmanlijski bedel, Bošnjak, Ibrahim Žioc, sa sermijom od bedela. Na njemu je sve uzajmljeno – mahalsko: kundure, konopljani donji veš, čakšire, čemer, miljtan i džamadan.¹² Tako je u životu, al’ i u romanima Huseina Bašića. Ibrahim Žioc nije jedini drumski ratnik, spremjan na žrtvu i stradanje za, takozvanu „turšku stvar“¹³, koju pisac karakteriše kroz sintagmu o „turskoj krivici“ („pusto tursko“) koja je kroz proteklo stoljeće nametnuta Bošnjacima od njihovih nemuslimanskih susjeda, kao „validan“ izgovor za neprimjeren „birvakadašnji“ odnos i postupanje prema njima.

Bašičevi su romani svojom koncepcijom bliži Kjerkegorovoj filozofiji egzistencijalizma. Suočenost Bašičevog bedela Ibrahima Žioca sa

---

⁹ Slično poznatoj izreci sa Pešteri: *Pitali gavra(na): Ima li gavro, ko crnji od tebe? A gavran odgovara: - Crnji je od mene onaj koji se ud'o u tazbinu!*

¹⁰ H. Bašić, CrnoTurci, Novi Pazar 1996., 15.

¹¹ Vidjeti (arapski): Al-Gazali, Ihyā, vol. IV, Kairo 1921 (1340.), 19.

¹² Vidjeti: I. Rebronja, Drumovi u djelima Čamila Sijarića.-u: Naučni skup „Književno djelo Čamila Sijarića“ (Zbornik), ANUBIH, Sarajevo 2003., 72.

¹³ Stari Šemsi-pašin borozan i guslar Huso Daglar iz Ursula je u dokolici pjevuo vrlo staru pjesmu o nesretnoj Ajki. Ona na kamenoj ploči drvenom perajkom pere haljinku i pjevajući žali za sdbinom svog vjenenika koga spremaju kao bedela:

„Prodaj Ajko tepeluk sa čela

Ne daj tvoga Zita za bedela.“

(Kazivač: Rasim Daglar/1916-2006/, sin rahmetli Huseina-Husa Daglara)

velikim sudbinskim premještanjima povlači snažnu sugestivnost i emotivni naboј koji se postepeno pretvara u želju da se debakl pretvori u spektakularni trijumf njegove buntovne samosvijesti. Uspravljen na bijelom konju, on putuje i upoznaje anadolske puteve i ljudske muhadžirske sudbine. Zna sve o životu, halu i malu doseljenih Balkanaca, lučkih radnika, nizama, zanatlija i hamala, bilo da su iz Bihaća, Mostara, Saraj-Bosne, Foče, Nikšića, Kolašina, Tašlidže, Akova, Aladža Hisara, Beograda, Niša, Vidina, Ušćupa, Seljanika i drugih gradova. Naseljena mesta imenuju prema svom-muhadžirskom ēifu: Pišman mahala, Muhadžir mahala, Karadušman, Tašli Tarla, Kolašin, Karadag, Bosna-kej, Karavatan. Na tom putu patnje i neizvjesnosti stradaju od malarije (tur. s'tma), frenđe, kolere i drugih bolesti, a najviše od teško izlječivog muhadžirskog verema, najtežeg danka svoje teške sudbine.

Bašićeva naracija o muhadžirima u romanu *Tuđe gnijezdo* je slična kretanju "u krug" nesrećnih i zavijanih svirača-svadbara u pripovjeci Čamila Sijarića "Put." Na tim razrovanim putevima, kraj kućnih zgarišta, porušenih čuprija i presahlih česama, neveseo i iscrpljen, Ibrahim Žioc „... poče gunduriti neke riječi, opazivši da mu od njih korak postaje duži, a put lakši. Stigavši najzad u zavičaj, zapisa te riječi, ovako:

*Ko otvori put - svi su putevi pred njim,
Ko ga prekine - moraće bespućem tim...¹⁴*

Putujući od Karadaka (egzil), u Karabak (azil) bošnjački muhadžir nije svjestan tereta koji čini drugima, ali ga to ne ometa da takozvanim „obijanjem dunjalučkih pragova“ očekuje pomoć drugoga. Nezvane karavandžije sa muhadžirskim bisagama na klonulim hajvanskim i svojim tijelima, jezde močvarnim ili suhim, k'o pustinja golim i bezvodnim poljima. Stići će i nadomak sela ili sred kasaba graditi svuda znane *muhadžir mahale*, najčešće *bošnjačke*.¹⁵ Tihe su muhadžirske mahale „... prosute po obroncima... U mahalama vrijeme gleda začuđeno u slijepu prozore... U mahalama vrijeme ide sporo i, kao da za sobom vuče zamisljenu nedoumicu... Koliko je teških uzdaha zamrlo u ovoj mahalskoj tišini... U mahalama je i osmjeħ djevojke skriven i šapat bojažljiv. U mahalama je parče hleba sveto i cjeplka drveta radost. U mahalama je dinar težak kao mlinski kamen, a obilje rijetko kao ljudska sreća. U mahalama je i dim odžaka zavist, a miris jela prava grehotu... Drvene

---

¹⁴ E. Ustamujić, Odbrana uma ... 14.

¹⁵ О Bošnjačkim mahalama vidjeti: Р. Шкријель, Мухаџирската криза и насељување на Bošnjaçите во Македонија (1875-1901), Бигос, Скопје 2006.

*džamije, u zelenim grobljima, začahurene su u zanijemio mir... U mahala ma i takvih kuća koje su progutala vremena... Mahale, mahale, vaši su me sokaci obhvali žalošću!*¹⁶

Roman *Bijeli Azijati*, posvećen bosanskim, crnogorskim i sandžačkim Bošnjacima, Husein Bašić započinje mudrostima iz teftera jednog od svojih junaka, imama Paštine džamije u Nikšiću, Sakiba Podgorije: „*Sve do Bosfora kazivali smo se Crnoturci, iako su nam glave bile bijele, kao čefini koje smo nosili pod pazuhom. Množina smo za noć osijedjeli, kao ovce. Dalje, do tamo (neki su govorili do tame) zvali smo se Bijeli Azijati. Možda i zbog toga što su nam čalme i čefini bili-ujedno.*“

I u njemu, ko bi drugi, nego li, Ibrahim Žioc, čiji je zadatak da obilazi sve iseljene „bjeloglave“ muhadžire („Bijeli Azijati“) koji su preplavili prostranu Anadoliju. Jedini uslov, koji postavlja da bi obavio zadatak je, da mu najbolji prijatelj, Osman-batal, bude izlijечен, ali mu se želja neće ispuniti, jer, ubrzo umire. Ukrat „bovače i kamenjara“, Ibrahim Žioc je živi svjedok na prostoru kojeg su *Bijeli Azijati* zaposjeli; čitav zemaljski pojas od Jedreana prema Galipolu i Canakaleu preko Erdeka, Erdemita, Karamursela, Kalafata, Tuzle, Karabunara, Mandžuka, Izmira, Ajdina, Bodruma, Mersina, Adane i drugih bijelodunjalučkih glijezda.

Bašićev stvaralaštvo kritika ocjenjuje kao „*mitsku građu zavičajnih predanja, mahom bajkoslovne apokaliptične vizionarnosti, koju preobražava u univerzalnu sliku ljudskog sukoba sa ostrvљenim silama historije i prirode.*“¹⁷ Govoreći o sebi, Bašić je ljubiteljima svoje pisane riječi tvrdio da je pisac „iznuđenih knjiga“, onih koje govore o besmisaonosti necivilizacijskog odnosa prema svakom narodu, a svaka od njih svojevrsan muhadžirski bunt.

Pasaži tradicionalne bošnjačke narativne filozofije u romanima Huseina Bašića omogućavaju rijetku čulnu kontemplaciju vrlo autentične predstave o muhadžirima Bošnjacima i svih dešavanja sa njihovim putevima i sudbinama. Muhadžira mnogi ne vole. Njime, piše književnik Muhamed Abdagić, plaše svoju, ali i komšijsku, djecu riječima: *Bjež’te djeco, eno muhadžira!*¹⁸

Nadu i san razasutih Bošnjaka, Bašić pretvara u uokvirenou životnu priču o narodu koji izvodi tešku i opasnu muhadžirsку misiju po prostranoj Anadoliji. Neprespavane noći kraj prašnjavih drumova, san i

---

¹⁶ Opširnije: *Kalendar Gajret* 1941 (1359/60)-. Sarajevo 1940., 106-107.

¹⁷ E. Duraković, *Antologija bošnjačke poezije XX vijeka-*. Sarajevo 1991.

¹⁸ Vidjeti: M. Abdagić, *Junak ili hajduk* (pričovjetka)-. u: *Sjenički zbornik*, br. 14, Sjenica 2003.

košmar pretvaraju u opasne išarete smrti – nebrojene grobove, jedino izvjesnu finalizaciju temporalnosti dunjalučkog življenja. Sa historijske distance, te nepoznate krajeve i dešavanja, kako Pešterci kažu: "... *đe muha gvožđe grize*", Bašić promatra polemičkim diskursom viđenim kroz novo vrijeme, korišćenjem folklorno-realističkih sredstava i narodne mudrosti svog zavičaja.

Pisac uviđa važnost razjašnjavanja fenomena muhadžirluka, i njegove demistifikacije, metodama racionalnog objašnjavanja njegovog nastanka i geneze, suprotnih isforsiranim pričama o iseljeničkom talasu Bošnjaka koje je izazivao njihov „vjerski fanatizam“. U središtu pišćeve zamisli je sudbina koja bi se tradicionalnim vjerskim diskursom mogla pojasniti riječima kader (قدر), k'smet (ar. قسمت) ili baht (per. بخت)¹⁹

Fatum Bašićevih muhadžira nema unaprijed determiniran tok, put ni ishod. Ne određuju ga samo nevidljive transcendentalne sile, nego i vidljive historijske okolnosti. One u određenom historijskom vremenu korjenito mijenjaju cjelokupnu životnu sudbinu bošnjačkih muhadžira. Mjestimično fatalistički stav protagonista u romanima smanjuje strahove muhadžira i racionalizuje onaj segmenat životnih dešavanja koji se odvijaju van njihovog očekivanja. Ubijedenost da "nisu kovači svoje sudbine" neminovno ih odvlači ka pasivnosti, skepticizmu, depresivnosti i sve jenjavajućoj motiviranosti u borbi za repatrijaciju u zavičaj.

Mnogi Bašićevi romani se dešavaju na putevima. Oni su najčešće nepregledni, beskrajno dugi, ispresjecani puteljcima. U njih se nalazi rad odmora, pogrešno odabranog smjera, predaha ili smrti. Surova je sudbina muhadžira osudila i prikovala za drum. Muhadžir ne mari za uslove na drumu. Gorak ga prognanički život, strah i želja za boljim, vodi kroz nepoznati dunjaluk. To su putevi slični onima koje kopitama probijaju vojnički konji u romanu „Carska vojska“, Čamila Sijarića.²⁰ O putevima i putnicima, Andrić je zapisao: „*Blago onome čiji put ide uporedo sa putevima ostalih ljudi na ovoj zemlji. Teško onom čiji put krivuda, ukršta se i seče sa drugim putevima. Taj neće nikad nigde stići. Napatiće se mnogo i na kraju skapati na raskršću kao prosjak, i biće sahranjen tu, pored druma, kao razbojnik.*²¹

Manir informiranog svjedoka ili sudije, Bašića razotkriva kao prozaistvu epskog duha koji, potresnim poetski kreiranim slikama, realistički

---

¹⁹ Pomenuti pojmovi se mogu tumačiti različito: sudbina, sreća, uspjeh, suđenik (bračni)

²⁰ Opširnije: Čamil Sijarić, *Carska vojska* (roman), Veselin Masleša, Sarajevo 1989.,

²¹ И. Андрић, *Знакови поред пута*, Београд 1981., 63.

progovara o kolektivnom muhadžirskom egzodusu svoga naroda. U tom se fatalnom historijskom vaktu, il' sahatu, muhadžirluk Bošnjacija na-meće kao imperativ. Teza starih Hercegovaca da: „*Nejma veće planine od kućnoga praga*“ (Zuko Džumhur), upravo ovdje doživljava potpunu afirmaciju. Dok ratovi za istrebljenje i egzodus donose strah i patnju, muhadžiri se međusobno tješe mišlju da ih je potrefila „Božja sudbina“.²² Muhadžira sudbina otima iz njedara zavičaja. Njegova će babovina pri-pasti gonitelju, tako da je, sudeći po Bašićevoj naraciji, mala utjeha u zaludnoj mudrosti prema kojoj je „*gonjeni bolji od gonitelja*“ (B. Spinoza).

Izgubljeni i utučeni nametnutom sudbinom, Bašićevi se putnici na-laze na dunjalučkom raskršću puteva, na putu u kolonama, ka jabani, ka tuđim licima i predjelima. Sudbinski određena nemogućnost povratka na duvarinama zavičaja, teška je koliko i pomisao da, i тамо у Karabaku, neće zadocniti da umru. Tu nalazimo potvrdu ljudske sumnje o „*besmisla-saonosti putovanja*“ (Pol Valeri) i traganju ka davno determiniranim, gorkim kao čemer, insanskim sudbinama.

Puteve Bašićevih junaka nameću vanjske okolnosti. Usprkos svojim željama i potrebama, muhadžir ih prihvata nepromišljeno, bez svijesti o težini preduzetog poduhvata koji nadmašuje njegove materijalne i fizičke mogućnosti. Snaga duha i ponos, koja oponira vidljivoj fizičkoj iscrplje-nosti i siromaštvu, glavna su odlika mnogih protagonisti njegovih ro-mana. Tim nepoznatim putevima, zajedno sa muhadžirima, koje mu-hadžir nikada nije video, ni đovdom na njih stupio, putuje i pisac. Nema ishodane staze na koju nije kročio. Prisutna kolebljivost, ipak, oponira pokazanom strahu i umoru od „*objanja dunjalučkih pragova*“²³, lutanja i pogrešnih putanja. Pisac pažljivo osluškuje i ispisuje svaku muhadžirsku besedu ili mudrost izrečenu tokom nebrojenih odlazaka, obilazaka i povratak. U svoju bilježnicu ucertava i skicara sve: od patnje i verema za zavičajem do finalizacije njihovog „zemaljskog trajanja“ (J. P. Sartre). U ovakvoj konstelaciji otkrivamo istinski smisao ili besmislenost gaženja muhadžirskih staza i bogaza, džada i sokaka. One svakodnevno, pute-vima kroz bespuća, prizivaju muhadžira, ne otkrivajući ni jedan od uzvi-šenih ciljeva čovjekovog tumaranja po vaktu i zemanu skicirane zemljopisne krpe koju od milošte, još uvijek, dunjalukom zovemo. Ka bezdanu

---

²² O njoj govori jedna elegična muhadžirsko-pečalbarska pjesma, pod nazivom: *Sudbo moja*. Njen prvi stih glasi:

„*Sudbo moja, kleta sudbo!*

Što si sudbo me odvela zemja nepoznata?“

²³ Riječ je o staroj izreci sa Pešteri (Sandžak)

svoga veka Bašićevi muhadžiri ne putuju po navici. Mnogima nije do promjene mjesta, navika ili običaja, jer, potisnuti opasnošću prinudnog premeštanja, žive u velikom strahu i panici od putovanja. Shodno navi-kama stečenim u zavičaju, muhadžir u svojoj podsvijesti gaji iluziju da su mu svi putevi i konaci dostupni. Sudbine, daljine i putevi nisu omeli Bašićeve bošnjačke muhadžire da u svojim domovima koriste svoj "naški" jezik, sačuvaju svoje običaje, način ponašanja, i neizmjernu ljubav prema zavičaju: „*Pri tome su maksimalno težili da i svoje međusobne bračne veze sačuvaju unutar svog kraja.*“²⁴

Niko nije u stanju da ocijeni da li su ti nepoznatii drumovi pravi i prohodni. Muhadžir je obezglavljeni putnik koji „ne umije nikud“, do tamo kud ga noge vode, daleko od zla i puščanog ognja, ka nepreglednim kolonama kojima ih pretovareni konji ili druga marva vodi. Ogorina je, kako pisac potencira, i tuga neudatih djevojaka, koje muhadžirska sudbina, u nevakat, odvaja od svojih suđenika. Njihove se nade nište k'o tapije tek razrovanih kućnih pragova. Preplaštene i slabo odjevene, umjesto svatovskih, čekaju ih muhadžirske kolone, i mučno putovanje prašnjavim džadama kroz vakat i nevakat, u vakat i zeman, koji će im negdje tamo u daljinama odrediti novu sudbinu. Sve su to putevi duž kojih je muhadžiru uskraćeno zadovoljstvo konaka. Leglo mu je, naj-češće, njegova sudbina, sa kojom „zanoći“ pod nebeskim ogrtaćem, u prikrajku prašnjavih drumova, prekriven granjem ogoljelog drveća, između Karadaka i Karabaka. Svi ovi drumovi nalik su na veliku dunja-lučku džadu koja Bašićeve muhadžire vuče u dva smjera: što više naprijed, ka nepoznatom, ili, još dalje, ali i natrag ka njihovim davno razrušenim ili zauzetim ognjištima.

Bašićovo prikazivanje, tumačenje i razjašnjavanje muhadžirskih puteva i sudbina doživljavamo kao jasan umjetnički izraz o kome relevantna umjetnička kritika iznosi veoma validne i zapažene ocjene sa nepodijeljenim stavom: svi njegovi romani predstavljaju znalački koncipiran umjetnički izraz koji oslikava tešku historijsku sudbinu bošnjačkog naroda. U balkanskim povjesnim kuhinjama i petrificiranoj svijesti njihovih producenata, stoljetna sudbina i nepregledni putevi muhadžira, redovno su uskogruda predstava o onima, koje od rodne kuće ne vuče zulum i nečojstvo susjeda, već „*fanatizirana islamska svijest*“ ili „*ne-mogućnost adaptacije novim uslovima*“ koje, poslije 1912/13, Bošnjacima i drugim nehršćanima, diktiraju novostvorene balkanske državice, posebno kraljevine Srbija i Crna Gora.

---

²⁴ Dr Žarko Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)*, Titograd 1959., 88-89;

U dobro skiciranom mozaiku raznolikih muhadžirskih sudbina, Bašićevi su putevi dugi ko guje otrovnice. Njima čitav vijek, polubosa i polugola, prolazi muhadžirska sirotinja, svakodnevno se otimajući za ostatke izgubljene sudbine. Na tim muhažirsko-islamskim stazama Bašić čini svoj diskurs i majstorski ga pretače u sumornu životnu priču koju su prašnjavaim džadama, bar čitavo stoljeće, svojim sudbinama, pisali ukleti i raseljeni bošnjački prognanici.

Sve što je rečeno uklapamo u tezu Huseina Bašića, da su muhadžiri, njihovi putevi i sudbine veoma „*tegobna životna priča*“, od koje je jedino teži „*najmanji kamicak na muhadžirskom grobu*.“

Mr. Recep Şkriyel

Hüsein Bašić'in eserlerinde muhacirlerin yolları ve kaderleri

Abstract: Eser sahibi, bu eserde büyük Boşnak yazarı ve araştıracısı Hüseyin Başıç'ın (1938-2007) eserlerindeki Boşnak muhacir sorununu bilimsel kamuoyuna sunuyor. Baş vurguyu ise onun en önemli romanlarına koyuyor: Yabancı yuva, Karatürkler, Beyaz Asyalılar ve Hey gidi Türk günleri. Bunlarda yazar 19.yüzülin ikinci yarısından 20.yüzülin 70'li yıllarına kadar Boşnakların dramatik ve ağır muhacir kaderlerini anlatmaktaki kabiliyeti gözükür. O dalgalarda Boşnakların büyük bölümü Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrikaya göç eder. Boşnak aile birliğinin dağılması Boşnakların milli ve etnogenetik varlığını etkiliyor. Romanlarındaysa Boşnakların muhacir kaderinin objektif ve asıl şekilde göstermesi için çaba sarf ediyor.

Boşnak edebiyatında az sayıda yazar bu olayları anlatıp o kadar büyük bir etki bırakmayı başarabilmiştir. Başıçın muhacirlerinin kaderinde önceden belirlenmiş bir akım, yol veya sonuç yoktur. Onu sadece yüce kuvvetler değil, fakat Boşnakların hayat kaderini değiştiren gözükebilir tarihi olaylar ortamı etkiler. Baş şahısların azıcık fatalist tutumu muhacirlerin korkularını azaltıp, kendi güçlerinin dışındaki gerçekleşen olayları daha mantıksal bir seviyeye getirir. Kendi kaderlerinin sahibi olmadıkları düşüncesi onların içine pasivite, korku, depresyon ve devamlı azalan 'geriye dönme' isteğini doğurur.

Başıç'ın nesri ve nazmında kullanılan ve birden fazla mana içeren semiyotiği aynı anda yazarın kişisel psikolojisi hakkında konuşuyor.

Kendi anlatımını, son 150 yılda sürekli azalan, bu günlerde sadece birkaç şehire indirgenmiş ve bununla hatta bu günlere kadar sürekli devam etmiş olan Boşnak etnik arazisine dayandırıyor. Tüm olaylar, bir

zamanlar kendi nüfusuyla birlikte Osmanlı İmparatorluğunun sert kalesi ve gururu olan topraklarda oluyor. XIX yüzyılın sonrasında başlayan muhacir kalabalığında Boşnakların genetik kodunun yıkımı ve ölümü gerçekleşiyor ve kendileri büyük imparatorluğun geniş topraklarına kurbanlar olarak yayılıyor.

Boşnakların hassas etnopsikolojisinin büyük tanıyıcısı olarak, Bašić bu halkın diğer topluluklarla ortak bir toplumda yaşamaları istegini anlatıp mevcut olan hümanist boyutuna da vurgu atıyor.

Podgoriya Adalet Defterindeki yazılar 'yazı üzerindeki rüya' için bir ilaçtır ki Bašić için büyük muhacir nazar gözü taşıdır, oysa küçük insanı kovulma, korku, zorluk ve ağır kaderden korur.²⁵

Yazarın gnoseolojisi ve yüksek düşünceli erüdisyonuyla canlandırılmış seçilen edebi yolu, yazarın nesrindeki önemli etik, estetik, sosyo-psikolojik ve tarihsel boyutlarının şahitidir. Bašić'in, muhacir ruhuna olan görüşlerinde çözülmemiş tarihi sorular açmaktadır: Babaca (bilgece), Sancaklıların argo'da dedikleri gibi, büyük yaratıcı ruhunda, Bašić kendi romanlarını Boşnakların istemedikleri muhacir kaderini anlatan samimi ve temel bir yazıya dayandırıyor. Sanki o anda 'dünyayı durdurmak'²⁶ ve kendi halkın az tanıdığı Balkan ve Küçük Asya ortamlarına göçlünün trajedisini bir şekilde kestirmek istiyor.

Bašić'in romanları sıcak Boşnak memleket yuvasının içindeki çeşitli insan kaderlerininin korkunç tarihidir. Herbiri, kendi içeriğinde yeni tarihi olaylarda, eski ve yeni vatanda (Türkiye, Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır, Tunus vb.)²⁷ doğmuş olan hayat hikayelerini anlatır.

Anahtar sözleri: Boşnaklar, muhacirler, yollar, kader, Bosna, Sancak, Türkiye, ...

---

²⁵ Kiyasla: Husein Bašić, CrnoTurci" - san i jazija.- Udrženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar, 1996.

²⁶ Eski türk atasözüne göre: „Dünyayı durdurun, inecek var!“

²⁷ Jašar Redžepagić, *Psihološka i književno-estetska vrijednost Bašićevog djela: posebice njegove poezije i romana: „Pusta vrata“ i „Zamjene“*: aynisi: Na raskršću vremena od Kapetanovića do Mušovića, Libri Shkollor, Priština 2007., 123-148.

Adnan ČIRGIĆ

ORIJENTALIZMI U ROMANU *CRNOTURCI* HUSEINA BAŠIĆA

Autor ovoga teksta daje kratak pogled na prisustvo i značaj orijentalne leksičke u crnogorskome jeziku i iznosi njenu moguću klasifikaciju. Pored toga, ukazuje na preciznost termina *orientalizmi* u odnosu na češće korišćeni termin *turcizmi*.

Ne ulazeći u dublju analizu umjetničkih funkcija ove vrste leksičke u romanu *Crnoturci* Huseina Bašića, autor ukazuje na njenu frekventnost u tome romanu te donosi kratak rječnik orijentalizama koji se u njemu koriste.

Viševjekovno tursko prisustvo na Balkanskom poluostrvu, pa tako i na crnogorskoj teritoriji, imalo je velikoga uticaja na društveni život, kulturu, običaje i posebno na jezik. Ti su se uticaji do danas možda najbolje očuvali u jeziku koji obiluje orijentalnom leksikom. U predgovoru dosad neprevaziđenoga rječnika turcizama Abdulaha Škaljića autor nalazi da su se najznačajniji jezikoslovni autoriteti XIX. i prvoga kvartala XX. vijeka na prostoru današnja četiri štokavska standardna jezika na poseban način odnosili prema toj vrsti leksičke, drukčije nego prema germanizmima i ostalim rječima stranoga porijekla. Čak su ih i sami upotrebljavali. *Razlog ovome možda treba tražiti u tome što se naš jezik pod turskom upravom razvijao slobodno, okupator je bio indiferentan kako prema običajima Slovena na Balkanu, tako i prema njihovom jeziku. Turcizmi nisu silom niti nekim planskim sistemom nametnuti i njihovo prisustvo u našem jeziku nije vrijeđalo jezične osjećaje našeg naroda.*¹ Načinjenica da su se oni na ovim prostorima spontano razvili nedvosmisleno ukazuje na razloge njihova očuvanja u savremenome književnom i razgovornome, a prilično dobro i u standardnom jeziku. U suprotnom, danas ih vjerovatno ne bi ni bilo, ili bar ne u tolikoj mjeru (kao što na primjer nema ni ekavice koja je i jekavcima planski nametnata u periodu između dva svjetska rata, a takav je trend nastavljen do savremenoga doba).

---

¹ Škaljić 1965, str. 14.

U naslovu ovoga rada i u daljem tekstu mi smo leksiku o kojoj je riječ nazvali *orientalizmima* jer smo smatrali da je taj naziv precizniji i obuhvatniji od naziva *turcizmi* koji je znatno češći u upotrebi od ovoga prvog (iako smo u nekim ranijim tekstovima upotrebljavali termin *turcizmi*). S obzirom na to da je leksika o kojoj je riječ kod nas dospjela ne samo iz turorskoga nego i iz ostalih orientalnih jezika, prvenstveno arapskoga i persijskog, pri čemu je turski imao ulogu jezika posrednika, naziv *orientalizmi* prikladniji je od imena *turcizmi*.

U rječniku lingvističkih termina Rikarda Simeona nalaze se obje pomenute odrednice. Turcizmi se definišu kao *riječi ili izrazi turorskoga podrijetla u kojemu drugom jeziku*.² Od njih se razlikuju *turkizmi* koji predstavljaju leksiku preuzetu iz tursko-tatarskih jezika u koji drugi jezik.³ Za razliku od turcizama i turkizama, orientalizam se, između ostaloga, definiše kao *istočnjačka riječ, izraz, izreka, konstrukcija preuzeta u koji drugi jezik*.⁴ Stoga smo smatrali da je naziv orientalizmi adekvatan za leksiku koja se u ovome radu opisuje.

Orijentalizmi, a samim tim i turcizmi – nasuprot raširenome pogrešnom mišljenju – prilično su zastupljeni u crnogorskom jeziku. Svoj izvorni lik često su bolje očuvali u govornih pripadnika islamske vjeroispovijesti nego kod hrišćana.⁵ Međutim, i kod jednih i kod drugih je frekventnost upotrebe ove vrste leksike visoka. Na primjeru jezika Petra II. Petrovića-Njegoša, kao crkvenoga i svjetovnog poglavara crnogorskoga, Vojislav P. Nikčević je pokazao izrazitu zastupljenost orijentalizama u Crnoj Gori i utvrdio da *na temelju upoređivanja turskog prisustva u Crnoj Gori kao istorijskog našleđa s prisustvom turcizama u Njegoševu jeziku kao izraza kulturološkoga i civilizacijskog našleđa, sa sigurnošću se može zaključiti da među njima postoji ekvivalentna podudarnost. A to znači da su turcizmi, sami i u bilingvalnijem simbiozama s arapskijem, persijskim i dr. jezičkim elementima, vrlo česti, obični i mahom udomaćeni u Njegoševu jeziku za njegove tvoračke i komunikativne potrebe u slučajevima kad se odnose na Tursku i Turku, ali i u drugijem situacijama, isto kao što je Turska Carevina za oko pola milenijuma u Crnoj Gori ostavila široke trajne i neizbrisive tragove u svijet oblastima života crnogorskoga naroda. Iako su došli kao posljedica viševjekovnijeh nepomirljivih konfrontacija Turaka i Crnogoraca, turcizmi su posredstvom*

---

² Simeon 1969*, str. 643.

³ Simeon 1969*, str. 644.

⁴ Simeon 1969, str. 994.

⁵ Poznato je da se nemuslimani, kad su u pitanju turcizmi, mnogo više u izgovoru riječi udaljavaju od izvorne riječi, preuzete od Turaka ili preko Turaka. – Škaljić 1965, str. 19.

Njegoša kao pisca i vladara kako životno, tako i umjetnički ostali kao najilustrativniji izraz i dokaz njihovih kulturnih i civilizacijskih odnosa.⁶

Ispitujući u jednome svom radu prisustvo orijentalizama kod nekih naših savremenih pisaca, konfesionalno različitih, zaključili smo da frekventnost ove leksike u jeziku savremene crnogorske književnosti nije zanemarljiva i da se ona nerijetko javlja s izvjesnom stilskom obojenošću. *Dalje, na relaciji vjerska pripadnost – jezik, uočava se veće prisustvo ove leksike u jeziku naših pisaca islamske vjeroispovijesti nego u jeziku hrišćana (...), mada i u jeziku ovih prvi danas uglavnom imaju poetsku funkciju.*⁷ Mi se, međutim, u ovome radu nećemo posebno baviti umjetničkim i stilskim funkcijama orijentalizama u jeziku romana *Crnoturci* Huseina Bašića, već ćemo posebnim popisom ukazati na frekventnost njihove upotrebe u tom romanu i na moguće uzroke te frekventnosti.

Ako bi se željela uspostaviti neka gruba klasifikacija orijentalizama u crnogorskome jeziku, moglo bi se reći da se ova vrsta leksike dijeli na tri kategorije.

- U prvu bi kategoriju spadali orijentalizmi koji su opšteprihvaćeni u tome jeziku i koji kao takvi nemaju adekvatnu zamjenu. Takvi su recimo: *amanet, hajduk, dušek, but, jorgovan, bakar, boja, česma, leš, pita, kafa, šerbet, fes, čekić, čela* i sl. U rječnik orijentalizama koji se ovde donosi ušle su djelimično i takve riječi pri čemu se i u objašnjenju daje isti oblik riječi (npr.: *džep – džep*) kako bi se ukazalo na nepostojanje adekvatnoga prijevoda tj. domaće zamjene za njih.

- Drugoj kategoriji bi pripadali oni orijentalizmi koji su takođe opštepoznati i izuzetno učestali, ali koji pošeduju i adekvatnu domaću zamjenu, pa se često orijentalizam i domaći sinonim naporedo upotrebljavaju. Takvi su na primjer: *bunar, čobanin, kajmak, makaze, marama, magaza, avlja, inat, baksuz, veresija, kapija, konak* i sl. Većina navedenih orijentalizama iz ove grupe upotrebljava se češće nego domaći sinonimi.

Orijentalizme iz prve i druge grupe pogrešno je smatrati *tudicama*. Naročito se oni iz prve grupe ne mogu smatrati tudicama jer u našem jeziku nemaju adekvatnoga sinonima. A pošto su i jedni i drugi ovde toliko odomaćeni da ih govornici više ne doživljavaju kao tuđu leksiku, za njih je adekvatniji naziv *pozajmljenice*. One su podjednako prisutne (naročito ove prve) i u jeziku muslimana i hrišćana.

- U trećoj kategoriji su oni orijentalizmi koji se rijetko upotrebljavaju i poznati su samo užem sloju govornika (bilo zbog toga što se

⁶ Nikčević 2004, str. 204.

⁷ Čirgić 2007, 92.

danas ne upotrebljava pojam koji se njima nekad imenovao, bilo zato što potiče iz sfere islamskoga vjerskog života i sl.). Orijentalizme iz ove grupe ispravno je nazivati *tudicama*. Oni su, prirodno, učestaliji kod govornika islamske vjerosipovijesti, a u književnome jeziku najčešće se javljaju s izvjesnom stilskom funkcijom i često su u vezi s tematikom i hronotopom djela.⁸

S obzirom na tematiku i hronotop romana *Crnoturci* Huseina Bašića, razumljivo je da je broj orijentalizama u njemu jako izražen. Tako se već u podnaslovu knjige srijećemo s prvim orijentalizmom – *jazija*. Tematika, hronotop, odabir likova, jezik likova i sl. i inače diktiraju određenu upotrebu jezika. U ovom slučaju, riječ je o adekvatno izraženoj upotrebi orijentalne leksike kojom se dočarava kako jezik likova u romanu koji pripadaju islamskom svijetu, tako i jezik određenoga vremena (poslije Berlinskoga kongresa) i prostora u tadašnjoj Crnoj Gori. Osim toga, i jezik naratora koji prati sudbinu jednoga zanavijek izgubljenog svijeta leksički je uskladen s vremenom i prostorom koji svojom pričom obuhvata. Tako je broj orijentalizama i u njegovu jeziku velik. Kad su u pitanju orijentalizmi iz druge kategorije, može se primjetiti da im narator uvijek daje prednost u odnosu na domaće sinonime. Dakle, i tematika i hronotop djela zahtijevali su veliki broj orijentalne leksike. U suprotnom, izgubila bi se autentičnost u prikazivanju vremena, prostora i likova djela. Ako se tome doda i činjenica da je i sam autor pripadao svijetu koji opisuje, razumljivo je da takva leksika u njegovom djelu mora zauzeti vidno mjesto.

U skladu s temom, vremenom i prostorom, Bašić je u ovaj roman uvrstio veliki broj likova koji pripadaju islamskom svijetu. Samim tim, impozantan je broj antropónima orijentalnoga porijekla i njihovih hipokoristika. Navodimo neke od njih:^{*}

Abdulah, Agan, Ahmet, Ali Sahib-paša, Ali-paša, Arslan-beg, Asim, Asko, Avdija, Avdo, Avdul, Azrail, Bac-Nimon, Bajro, Burhan, Celebija, Ćamil, Ćor-Šaban, Derdemez, Destan, Dilaver, Duran, Duro, Dževahir, Fija, Gaib, Hafiz, Hajdar, Halitaga, Hamza, Hasan, Hatidža Hurka, Husein, Huso, Ibro, Idriz, Igbala, Irfan, Jakub, Jašar, Jedžudž, Jonuz,

---

⁸ U pomenutome radu o orijentalizmima, između ostalog, zaključili smo: *Ako iz ovoga spiska (orijentalizama – A.Č.) izuzmemo onu orijentalnu leksiku koja se odomaćila u našem jeziku, kako u književnome, tako i u razgovornom, može se reći da svi turcizmi u jeziku pomenutih pripovjedaka imaju poetsku (stilsku) funkciju.* – Čirgić 2007, str. 91.

* Neki antropónimi iz ovoga spiska javljaju se u djelu s titulom pored imena i bez nje, npr. *Omer* i *Omer-beg*, *Omer-aga*, *Omer-paša* ali smo mi ovde, iz razumljivih razloga, navodili samo jedan od takvih oblika.

Juso, Jusuf, Kasum, Kodžamis-paša, Magbula, Mahir, Mahmut, Malezez, Mandžuka, Medžudž, Mehmed Ali, Merdžan, Misin, Muderis, Mufliz, Mujica, Mujo, Murtez, Murteza, Mustafa, Nasuf, Nejma, Numan, Nur, Nuško, Omer, Pemba, Ramo, Ramuš, Riko, Rufija, Rustem, Sakib, Salih, Sefer, Sinan, Skender-beg, Smail, Sulejman, Suljo, Šaćir, Šahin, Šahinaga, Šahza, Ševala, Tahir, Vejsel, Vildana, Zahid, Zejneba, Zeko, Zito, Zulfikar, Zulica, Zuma, Zumber itd.

U romanu *Crnoturci* brojna su i prezimena s orijentalizmima u njihovoј osnovi. Navodimo neka od njih:

Pačariz, Ganić, Bajrović, Mustafagić, Hadžajlić, Džidić, Alap, Hadžimanić, Zekić, Ferizović, Kurbegović, Avdić, Duranović, Paripović, Mušović, Hadžimusić i sl.

Ova vrsta orijentalizama mogla bi se uslovno svrstati u treću kategoriju jer karakteriše samo jedan dio naših govornih predstavnika. Poput antroponima, Bašić, iz razloga koji su već pomenuti, upotrebljava veliki broj orijentalizama iz treće kategorije, naročito u govoru likova. Oni su tada gotovo po pravilu upotrijebljeni s određenom stilskom obojenošću. Upotreba takve leksike je naročito izražena u prikazivanju vjerske sfere života likova, djelova njihove tradicionalne nošnje, predmeta iz njihovih nekadašnjih domaćinstava, imenovanju jela i sl. Njihova upotreba dolazi do izražaja i u prikazivanju snova likova, i posebno njihovih težnji *između sna i smrti, na putu za nestanak*⁹ – drumom za *Karabak*. Karabak, kao toponim za nepostojeću zemlju, u bukvalnom prevodu znači *crno gledanje, crnogled* i sl. Nije potrebno naglašavati niti ukazivati na stilske razlike između upotrebe navedenoga orijentalizma i našeg prijevoda. One su gotovo identične onima na koje je ukazao Novak Kilibarda govoreći o stihovima u Višnjićevoj pjesmi *Početak bune protiv dahija*: „Ala, kardaš, čudnijeh prilika / ono, joldaš, po nas dobro nije...“ i njihovom mogućem prijevodu koji bi glasio: „Ala, druže, čudnijeh prilika, / ono, saputniče, po nas dobro nije...“¹⁰ Tajanstvena zemlja *Karabak* nesumnjivo je bolje imenovana tim tajanstvenim nazivom (kome se značenje i ne traži) nego našim prijevodom. U vezi s tim još treba istaći da je veliki broj toponima s osnovom *kara*, kako stvarnih tako i onih koji su produkt fikcije:

Karadag, Karabak, Karasag, Karamursel, Ušćup-Karadag, Karadan, Karabas, Karazan, Karakazan, Karataš, Karabaš, Karamiz, Karadiz, Karadenjiz, Karatašbaš, Karaodan, Karaorman, Karadoromorodan.

⁹ Bašić 1996, str. 5.

¹⁰ Kilibarda 1998, str. 104.

Rječnik orijentalizama u romanu *Crnoturci*

abahija – suknjeni konjski prekrivač koji se stavlja preko sedla

abdest – muslimansko obavezno ritualno umivanje pred molitvom

adžo - stric

aga – velepošednik; vojni zapovjednik

ahar – konjušnica; muško odjeđenje u kući.

ahiret – posmrtni svijet

ajet – jedna rečenica u Kur'anu

akšam – prvi mrak (neposredno poslije zalaska sunca); četvrta muslimanska dnevna molitva

alafrango – na evropski način

Alah kerim – daće Bog; što Bog da

alaturko – na turski (orientalni, istočnjački) način

aman – milost, pomoć (upotrebljava se kao uzvik moljenja, preklinjanja)

amanet – zavjet; ono što je nekome povjeroeno na čuvanje ili izvršenje

amidža - stric

anterija – gornji dio nošnje (i muške i ženske)

ar – stid, sram

aršin – stara mjera za dužinu

asker - vojnik

avaz - glas

avet – utvara, prikaza

avlija – ograđeno dvorište

azgin – nemiran, obijesan

babo - otac

babovina - očevina

badža – poseban otvor na krovu kuće kroz koji je izlazio dim

bajrak - zastava

bajraktar – barjaktar; zastavnik

bak – viđi! gledaj! pogledaj!

bakrač – bakreni kotao koji se vješao o verige za debelo metalno lučno vrieslo

bašibozuk – demobilisani odmetnuti vojnici; pogrd. za tursku regularnu vojsku

bazar – orijentalna natkrivena ulica s trgovačkim tezgama i dućanima

bedem – debeli zid oko utvrđenoga grada ili kuće

beg – plemićka titula; riječ koja se dodaje muslimanskim imenima iz poštovanja

belaj – nevolja, muka, nesreća

belćim – vjerovatno; valjda; možda

bešare – predošećaj, nagovještaj

bešika - kolijevka

bimbaša – zapovjednik odreda od 1000 turskih vojnika

birvaktile – u stara vremena; davno nekad

borija – truba

bujrum – izvoli(te)

buljubaša – zapovjednik vojno-ga buljuka (čete)

ceribaša – ciganski knez

čakmak - ognjilo

čakšire – nekadašnje pantalone s dugim turom i uskim nogavica-
ma koje su se kopčale sa strane
čalma – saruk; platno omotano
oko fesa
čamašir - veš
čaršija – trg; trgovacki gradski
kvart
čatma – zid od omalterisanoga
plota; drveni omalterisani zid
čefurka – rupa
čejrek – četvrtina
čekić – čekić; poznata stolarska
i građevinarska alatka
čelebija - gospodin
čengele – gvozdene kuke za
vješanje mesa; vješala od gvoz-
denih kuka
čengija – kafanska plesačica
čerečiti – rezati na komade
(čereke)
čibuk – dugačka lula
čunak – cijev
čefin – bijelo platno u koje se
zamotavaju umrli muslimani
čehaja – pomoćnik ili predstav-
nik turskih velikodostojnjika
ćeif – hir; volja; uživanje
ćemane – violin
ćenar – kraj, ivica; uski čilim
ćeramida – žljebasti crijepl, tigla
ćesa – kesa
ćilim – tkani vuneni tepih
ćiradžija – kiridžija
éošak – ugao
éošnik – veliki tesani kameni
blokovi u uglovima starih kuća
ćuprija – most
ćuskija – teška metalna alatka
za bušenje rupa i podizanje tereta
ćutek – štap; batina

dalga – talas
daidža – ujak
demir – gvožđe
demirli – gvozdeni
denjiz – more
derviš – pripadnik islamskih
sekti
deva – kamila
dimije – široka sukњa od laga-
noga materijala s uskim nabranim
nogavicama
din – vjera; islam
divan – razgovor, bešeda
dolaf – uza zid pričvršćeni or-
mar s policama; sprava za navod-
njavanje
dolama – ogptač (poput kaputa)
u starinskoj narodnoj nošnji
domuz – svinja; fig.: tvrdlo-
glavac
dova – molitva
dućan – trgovacka radnja
duhan – duvan
dunjaluk – ovaj (ovozemaljski)
svijet
dur – stani!
durbin – dvogled
dušek – vuneni madraci koji su
služili za spavanje
dušmanin – neprijatelj
duvarina – zidina
džabe – besplatno; uzaludno
džada – put
džaiz – dozvoljeno
džam – staklo (uglavnom pro-
zorsko)
džamadan – dio muške narodne
nošnje (vrsta starinskoga prsluka)
džamija – islamska bogomolja
džeferdar – vrsta puške
džehenem – pakao

džemat – grupa ljudi u zajedničkoj molitvi
dženaza – muslimanska sahrana; kolektivna molitva prilikom sahrane
džep – džep
dževap – odgovor, pomoć
dževap učiniti – pomoći nekome u određenome poslu (uglavnom onome koji iz bilo kojega razloga taj posao ne može svršiti sam)
džin – div, neman, demon
džumbus – šala; veselje
deisija – odjeća
đerdan – ogrlica
đogat – bijeli konj
dule – topovsko zrno
edžel – sudnja ura; vrijeme predodređeno za smrt
efendija – gospodin; titula vjerskih poglavara i obrazovanih muslimana
eškija – hajduci; odmetnici
evlad – potomstvo; deca
fajda – korist
fenjer – petrolejska zastakljena lampa
fes – muslimanska kapa (najčešće s kićankom na vrhu)
fišek – metak za pušku
fukara – sirotinja; fig.: nemoralni ljudi
guba – kožna bolest
hadum – uškopljénik
hadž – odlazak na Ćabu
hadžiluk – putovanje u Meku; v.: *hadž*
hairli – srećno
hajduk – razbojnik; odmetnik od vlasti

hajvan – stoka, životinja
halal – oprost; ono što je dozvoljeno Kur'anom
halaliti – oprostiti; pokloniti
halvetije – pripadnici jednoga derviškog reda
hamam – kupatilo
hambir – povorka povezanih ljudi ili životinja
han – kuća za prenoćište putnika
handžar – nož s dvije oštice
handžija – vlasnik hana
har – v.: *ar*
hatar – pamćenje; ljubav; volja; pristrasnost
hawah – vazduh; visina
hazreti - poštovani; uzvišeni
hazur – gotovo; spremno
hefta – nedelja; sedmica
hesap – račun
hijanet – izdaja; izdajnik
horoz – upaljač (obarač) na pušci
ibrišim – svileni konac
ihtijar – starac
imam – muslimanski svještenik koji predvodi molitvu
indžijel – jevandelje; Novi zavjet
insan – čovjek
inšalah – akobogda; sa srećom
išaret - gestikulacija
jacija – peta muslimanska molitva (u toku jednoga dana) koja se obavlja dva sata po zalasku sunca
jalah – bože pomozi
jaramaz – nepristojan čovjek
jastuk – jastuk; uzglavlje
jašmak – velika bijela prozirna marama kojom su se zabrađivale muslimanske žene

jatagan – vrsta sablje	kolan – kaiš
jazija – pismo; natpis	kologazija – viši oficir
jok – ne! nije!	komšija – komšija, sušed
kačak – odmetnik	konak – prenoćište
kafana - kafana	kubura – vrsta kratke puške
kahva – kafa; kafana	kujruk – pletenica; rep
kahvedžija – kafedžija	kundak – drveni dio puške
kaldrma – kamenom popločan pod (ulice, avlje, sokaka i sl.)	kurban – žrtva; brav koji se kolje na Kurban-bajram
kamiš – štap od čibuka (v.: <i>čibuk</i>)	kuršum – puščano zrno
kanat – krilo (od vrata, prozora)	lejlei-kadr – 27. noć mjeseca ramazana
kandža – kandža	magaza – magacin
kapak – poklopac (na boci, očima, prozoru i sl.)	mahala – ulica
kapidžik – sporedna vrata prema sokaku ili sušednome dvorištu	mahnit – lud
kapija – dvorišna vrata	maksum – dijete
kara – crn	mašalah – uzvik protiv uroka (u bukvalnom prijevodu: <i>Ono što Bog hoće, to i biva</i>)
karaboj – crna boja	mašice – hvataljke za žar
karandžoloz – crni demon (zli duh koji se, prema narodnom vjerovanju, javlja uoči Božića)	matrak – toljaga; muški polni organ; fig.: ništa
karandžoloz – v.: <i>karandžoloz</i>	matuf – senilni starac
karavan – trgovачka povorka	mazgala – puškarnica
kasap – mesar	medet – milost (traženje pomoći: avaj, upomoć i sl.)
kasatura – nož; bajonet	medžidiјa – turski novac
kaurin – hrišćanin	mejdan – borba; dvoboј
kavez – kavez	mejdandžija – onaj koji <i>dijeli međan</i>
kibla – strana svijeta na kojoj se nalazi Čaba prema kojoj se okreću muslimani prilikom molitve	mejt – mrtvac
kidisati – navaliti; žrtvovati se	mejtef – muslimanska osnovna vjerska škola
kijamet – Sudnji dan; fig.: nesreća, žurba, mnoštvo	merak – uživanje; strast
kijametski dan – Sudnji dan	merhaba – muslimanski pozdrav
kismet – sudbina	mezar – grob
kjatib – pisar	mezaristan – groblje
kočija – konjska zatvorena kola	minduša – naušnica, minduša
kodža – veliki, uvažen	mintan – dio nekadašnje nošnje (poput jakne)

miralaj – pukovnik
misirka – vrsta kokoške; vrsta tikve
mizdrak – vrsta koplja
muhadžer – izbjeglica
mula – titula koju nose vjerski obrazovani ljudi
munafik – licemjer
munare – džamijkska kula
musafir – gost
nafaka – sreća; jelo i piće; ono što je čovjeku suđeno da za života pojede i popije
nesh – vrsta pisma
nišan – nadgrobni spomenik; oznaka na oružju za ciljanje
nizam – turski vojnik
nur – svjetlost
nur-dova – molitva za mrtve
oferčiti – procijeniti razabrati
opervaziti – optočiti; uokviriti; ograditi
oroz – kokot
ortak – drug u nekom poslu
pačariz – šteta; štetočina
padišah – car; vladalac
pamuk – pamuk
paša – titula velikodostojnjika
patlidžan – patlidžan; paradajz
pendžer – prozor
perčin – rep kose, kika (i kod muškaraca)
pervaz – optok; ograda; okvir; ram
pišman biti – predomisliti se; odustati od nečega
pokarabasiti – prividati se (odnosi se na utvare i sl.)
popišmaniti – v.: *pišman biti*
pustećija – neostrižena ovčja uštavljenja koža

raf – polica
rahmet – božja milost
rahmetli – pokojni
rakija – rakija
rastabiriti – protumačiti san
razilak – zadovoljstvo; saglasnost
rospija – prostitutka; nemoralna žena
sabah – zora; prva muslimanska jutarnja molitva
sačma – sačma; sitna olovna zrna kojima se pune fišeci za puške
sahat – sat; ura; časovnik
sahibija – domaćin; vlasnik
sakaluk – ogrlica
samar – drveno sedlo koje se stavlja na magarad i tovarne konje
sanduk – škrinja; drveni kovčeg
sećija – drvena klupa u starim orijentalnim kućama koja se prostirala s kraja na kraj zida u kojem su prozori
sedef – sedef, biser
sehara – škrinja optočena išaranim limom (u njoj se držala devojačka spremu)
semahaha – prostorija u kojoj derviši obavljaju svoje obrede
serbes – slobodno; bez straha
serbez – v.: *serbes*
sevap – bogougodno djelo
sevep – zbog; radi
sikter – napolje! marš!
skeledžija - splavar
sofra – okrugli niski sto; trpeza
sokak – kraća ulica
srma – srebro
sultan – car
sura – poglavlje u Kur'anu

suret – slika; maškare	tur – stražnjica; dio garderobe koji pokriva stražnjicu
šal – šal	turban – v.: <i>čalma</i>
šalvare – dimije; široke muške pantalone	ugursuz – nevaljalac; loš čovjek
šamija – marama	utitahte – daske koje se ukoso polažu u grob iznad pokojnika
šehadet – svjedočenje (molitva) o priznanju Allaha za boga i Muhameda za božijega poslanika	vakat – vrijeme
šehit – poginuli musliman u borbi za vjeru	vala – bogami; baš
šejh – starješina	valahi – tako mi boga!
šejtan – ādav	veresija – trgovina na čekanje
šeret – vragolan; preprednjak; lukavac	virt – derviški obred
šimšik – munja; grom	zabataliti – zapuštiti; zanemariti
šinik – mjera za žito (šuplja posuda u kojoj se žito mjerilo) od 80 oka	zainatiti – usprkositi; zakapricirati
špag – džep	zar – vel pod kojim su muslimanke izlazile pokrivene na ulicu
tabija – kameni utvrđenje s kojega pucaju topovi	zejtin – ulje (prvobitno se odnosilo samo na maslinovo ulje)
tabiriti – tumačiti; tumačiti snove	zeman – vrijeme
tabut – muslimanski mrtvački sanduk bez poklopca	zerzelja - zemljotres
tadž – kruna; vrsta derviške kape	zikr – invokacija Boga; zajednička derviška molitva u slavu Boga
tamburica – muzički instrument	zindan – tamnica
taraba – ograda od dasaka	zorom – silom; na silu
tavanica – plafon	zulum – nasilje; bezakonje
taze – nov; svjež	zurna – vrsta svirale (preteča oboe)
tefter – bilježnica; trgovacka knjiga	
tekija – derviški dom	
tepsija – okrugli bakarni sud u kojem se peče hljeb, pite i sl.	
testija – zemljani sud za vodu	
toke – metalne ploče i dugmad na prsima koje su služile kao ukras ili kao pancijer	
torba – torba	

Literatura

Bašić 1996.

Bašić, Husein. – *Crnoturci*, Udruženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar, 1996.

Čirgić 2007.

Čirgić, Adnan. – *Prisustvo turcizama u jeziku savremene crnogorske književnosti (fragmentarni osvrt) u knjizi Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2007.

Kilibarda 1998.

Kilibarda, Novak. – *Poetska funkcija turcizama u narodnoj epici u knjizi Epska mjera istorije*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 1998.

Nikčević 2004.

Nikčević, Vojislav P. – *Turcizmi u crnogorskom jeziku kao kulturološki i civilizacijski izraz (na primjeru Njegoševa jezika) u knjizi Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004.

Simeon 1969.

Simeon, Rikard. – *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Tom I, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

Simeon 1969*.

Simeon, Rikard. – *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Tom II, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

Škaljić 1965.

Škaljić, Abdulah. – *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1965.

Adnan ČIRGIĆ

ORIENTALISMS IN THE NOVEL CRNOTURCI OF HUSEIN BAŠIĆ (abstract)

In this work the autor gives a short review on the presence of orientalisms in Montenegrin language and on their significance in the novel Crnoturci of Husein Bašić. Without looking back especially on artistic functions of this lexis in the mentioned novel, the autor brings the dictionary of orientalisms which this novel abounds in.

Almir ZALIHIĆ

CRNOTURCI - SAN I JAZIJA HUSEINA BAŠIĆA

Roman "Crnoturci – san i jazija"¹, izuzetno prozno ostvarenje inspirirano padom Nikšića 1877. godine, te pogromom i progonom bošnjačkog življa sa svojih vjekovnih vatana, Husein Bašić je napisao još daleke 1979. godine. Njegovo štampanje dogodilo se sedamnaest godina kasnije, a čitalačkoj i književnoj javnosti još uvijek nije na pravi način signalizirano o kakvoj je umjetničkoj vrijednosti riječ.

Roman je komponiran iz 36 slika i pisan je *er*-formom jer iskazuje psihoanalitiku glavnih junaka, treperenje podsvijesti i tropističke engrame. U tom smislu Bašić ne nastavlja tradiciju Prousta, Sarraute ili Joycea, nego se naslanja na tradiciju andrićevsko-selimovićevske rečenične konstrukcije, a da pri tom ne dominira ona, da tako kažem, leksičko-akustična zvonjava riječi, već u prvi plan izbjija semantička aura, tekstovna nabijenost romana čija se završna poglavljia uslovjavaju, usijavaju, i zgušnjavaju paralelizmom događaja, sjećanja i snova, dupliranim diskursom, koji sinonimizira dinamizam zbilje, tjesnac vremena, naracijsku čistotu i neupitnost odluke glavnih junaka da se održi svoje i da se vrati na svoje.

Roman "Crnoturci – san i jazija" istodobno nastavlja razradu Bašićevog romanesknog mehanizma od etičkog, ideologiskog plana do pitanja identiteta, problema funkcioniranja romanesknog diskursa sa izrazitim akcentom na fon priče, na fabuliranje. U ovom romanu glavni su junaci braća Jašar i Jakub Kuč, koji izvlače šorak na putu ka dalekom i nepoznatom Karabaku (personifikacija Anadolije) određujući sopstvene sudbine, odnosno određujući ko će se vratiti u Nikšić, a ko nastaviti put u tuđu zemlju i neizvjesnost.

Radnja romana je, dakle, fokusirana na geopolitički i društveni prostor sličan onom iz najboljeg Bašićevog romana "Tuđe gnijezdo", iako je sama kompozicija romana znatno modernija i funkcionalnija.

Tekst ovog romana ispisuje krvavo tijesto egzistencije sandžačke populacije i pored toga što on nije puko prepisivanje historijske datosti.

---

¹ Husein Bašić: Crnoturci - san i jazija, "Udruženje pisaca Sandžaka", 1996.

Prateći egzodus nikšićkih muslimana, koji se događa po scenariju moćnih evropskih centara (Berlina, Beča, Pariza, Londona, Moskve), njihov nam se životopis stalno ukazuje kao projekcija cjelokupne narodne (bošnjačke) sudsbine, i napor njihove akcije usmijeren je na očuvanje identiteta, da se produži život porodice, roda, plemena, naroda. Kao što unutar date radnje junaci tragaju za izgubljenim zavičajem, tako se jednako na širem društvenom planu traga za modusima koji glede specifične povijesne i političke stvarnosti nisu tom narodu bili nimalo skloni, modusima koji će omogućiti da se izdrži, istraje, preživi – ali s dostojanstvom. Kad se taj zahvat spozna, postaje jasnije zašto pripovjedačeva linearnopovratna skala prati upravo tu misao i tu egzistenciju iz prošlog kolektivnog iskustva. Košmarni svijet Bašićevih junaka nije plod piševe ekvilibristike ili mračnog zaumlja, već krvave svakodnevne historijske prakse u nastojanju da se jedan narod i definitivno uništi. Dopustivo je kazati da piscu nije podloga beletristica i pisana književnost, nego naprotiv, usmena, govorom i pričama prenošena narodna umnost koja je iz dijaboličnosti vremena crpila svoju mudrost.

Na denotativnome planu roman "Crnoturci - san i jazija" iskazuje se na nekoliko razina. Kao sociotopografija jednog historijskog mozaika, jedno hronotopsko portretiranje, ali ako ga uporedimo sa klasičnim historijskim romanom, uočljiva je njegova nerealistička, nedokumentaristička faktura, nasuprot konkretnih historijskih događaja i likova, ili proučavanja i korišćenja historiografske građe pri stvaranju romana; u tom smislu roman se ne može podvesti pod neku standardiziranu vrstu ili žanr.

Na planu individualnih sudsib roman je traganje za konkretnim ispunjenjima mitopoetske projekcije (forme) progona i bjekstva.

Na planu antropološko-sociokulturnome ovaj roman projecira, zapravo, pravo na borbu za očuvanje vlastitog identiteta na vjetrometini različitih civilizacijskih, kulturnih i vjerskih uticaja.

Na planu literarnosti dominira spiralno uvezivanje realnosti, predanja, snova, psichoanalitike, reminiscencija, fantastike, književne montaže, ali i pripovijedanja kome je hićaja u osnovi, na raspršanosti nabijenom sočnim i varničavim jezikom i specifičnom narodnom mudrošću svedenom, često, na esenciju do surovosti.

Naravno da se ovim ni približno ne iscrpljuju sve mogućnosti tumačenja Bašićevog romana. Primarni cilj ovog teksta je da se ukaže na nekolike karakteristike samog djela i da se, eventualno, kod čitaoca pobudi znatiželja. Iz ovog romana dobar broj autora tekuće prozne produkcije u nas ima šta naučiti.

*Almir Zalihić: Pogled iznutra, Damad, Novi Pazar, 1999.
(HUSEIN BAŠIĆ: CRNOTURCI-SAN I JAZIJA, str. 108 - 110)*

Bajro REDŽEPAGIĆ

10/11/2007 Sydney, Australija

Cijenjena Redakcijo Almanaha,
Prof. dr Šerbo Rastoder, Akad. Zuvdija Hodžić,
Atvija Kerović

PRAVA UMJETNOST JE UVIJEK BEZGRANIČNA, UNIVERZALNA I BESMRTNA...

Smrću našeg dragog prijatelja, velikog književnika, humaniste i intelektualca, akademika Huseina Bašića, naša kultura, umjetnost, književnost, zavičaj, naša država, gube neizmjernog stvaraoca.

Veliko djelo Huseina Bašića, jednog od najvećih pisaca bošnjačke, crnogorske i ostalih književnosti sa prostora ex-Jugoslavije, ostaće trajno zapamćeno u historiji naše književnosti.

Husein Bašić je osnivanjem Udruženja „Almanah”, zajedno sa članovima Redakcije „Almanaha” Šerbom Rastoderom, Zuvdijom Hodžićem, Milikom Pavlovićem i Atvijom Kerovićem, obogatio našu književnost i razumjevanje o važnosti naše kulturne baštine.

Sa rahmetli Husom me posebno vežu sjećanja još iz ranih školskih klupa, naših školskih dana Plava i Berana, nastavljaju se preko mnogobrojnih druženja na književnim susretima i posebno na našim Plavskim (i Gusinjskim) književnim susretima zajedno sa Zuvdijom Hodžićem, te Esadom Mekulijem i Dušanom Kostićem i mojom malenkošcu – Bajrom Redžepagićem, kao osnivačima Plavskih (i Gusinjskih) književnih susreta, uz suorganizaciju Međurepubličke kulturno-prosvjetne zajednice iz Pljevalja.

Nakon puno godina, ovog ljeta sam dolazio u Crnu Goru i Plav, iz Sydneya, Australije. Tokom boravka u Plavu, posjetio sam mog kolegu po peru, zemljaka i školskog druga Huseina Bašića, evocirajući uspomene iz naših ranijih dana.

Tom prilikom Husein mi je poklonio kolekciju Narodnog blaga – u izdanju „Almanaha”, kao i kolekciju njegovih romana, te smo razmjenili iskustva starih književnika. Poklonio mi je njegov roman „Razmjene” – koji nijesam imao priliku ranije pročitati i obećao sam mu da će ga pročitati i napisati esej o njegovom djelu.

Molim Vas da prenesete moje duboko i iskreno saučešće porodici Huseina Bašića, njegovoј djeci, majci Hatemi, bratu Zuvdiji i sestrama.

Takođe bih vas zamolio da izraze mog dubokog žaljenja za gubitkom mog velikog prijatelja Husa, prenesete Redakciji časopisa "Almanah".

U budućnosti stojim vam na raspolaganju i želim vam nove uspjehe u uređivanju ovako značajnog časopisa.

Zamolio bih vas da ovaj tekst objavite u vašem (i našem) časopisu "Almanah" u narednom broju.

Veliko djelo Huseina Bašića, kao i svako pravo umjetničko djelo je besmrtno, bezgranično i vječno!

Našem Husu, nek Allah dragi podari Dženet.

PRILOG ZA BIBLIOGRAFIJU RADOVA HUSEINA BAŠIĆA I LITERATURU O NJEMU

POSEBNA IZDANJA

- 1.** CRNI DUKATI: izbor iz narodnog stvaralaštva plavsko-gušinjskog kraja. - Ivangrad: Književni klub Ivangrad, 1970. - 48 str.; 20 x 12cm: - (Biblioteka Poezija; knj. 7)
* Urednik: Milo Bošković
- 2.** OD SUNCA OGRLICA, pjesme. - Pljevlja: Međurepublička zajednica za kulturnoprosvjetnu djelatnost, 1970. - 93 str.; 17 x 14 cm. - (Edicija »Mostovi«, knj. 1)
* Nagrada »Blažo Sćepanović«, urednik Edicije: Čamil Sijarić
- 3.** ISPOD ZLATNIH STREHA - izbor iz narodnog stvaralaštva plavsko-gušinjskog kraja. - Subotica: »Rukovet«, 1972.
- 4.** BESTRAŽJE, pjesme, - Cetinje: »Obod«, 1972. - 73 str.; 20 x 13 cm. -(Kolo III, knj. 3)
* Urednik: Rajko Cerović, naslovna strana Mihailo Jovićević
- 5.** NEVIĐENA ZEMLJA, priče. - Titograd: »Grafički zavod«. 1973. - 115 str.: 20 x 13 cm - (Biblioteka Savremenici)
*Nagrada MRZ Pljevlja »Isak Samokovlja«
- 6.** PROŠLE OČI, poezija. - Bijelo Polje: »Odzivi«, 1974. - 51 str.; 22 x 12 cm.- (Biblioteka Savremena poezija)
*Recenzenti: Momčilo Paraudić, Petar Čabarkapa
- 7.** UTRA, pesme. - Beograd: »Nolit«, 1979. - 54 str.; 20 x 12 cm
*Recenzent: Borislav Radović
- 8.** UZMA, pjesme. – Titograd. Udruženje književnika Crne Gore, 1986. - 52 str.; 20 x 14 cm. – (Edicija Doklea)
*Recenzenti: Ivan Ceković, Jovanka Vukanović
- 9.** JATO U NEVIDJELU, pjesme. - Cetinje: »Obod«; Beograd: Narodna knjiga, 1980. - 68 str.; 20 x 12,5 cm
*Urednik: Pavle Đonović; recenzenti: Borislav Radović, Mladen Lompar, likovna i grafička oprema: Stevan Vuјkov
- 10.** TUĐE GNIJEZDO, roman. - »Svjetlost« Sarajevo; »Pobjeda« Titograd: 1980. 321 str.; 20 x 13 cm. - (Biblioteka Savremenici)

* Nagrada "Svjetlost" iz Sarajeva za najbolji roman godine (1980), i Trinaestojulska nagrada Skupštine SR Crne Gore (1981).

11. TRPIJA, priče i novele.- Titograd: "Pobjeda", 1984. - 139 str.; 20 x 13 cm. - (Savremena crnogorska proza)

* Urednik: Ratko Vujošević; recenzent: Sreten Asanović, korice: Božidar Pavićević Zodijak

12. VETAR S PROKLETIJA, priče. - Sarajevo: »Oslobodenje«, 1985. - 126 str.; 19,5 x 11,5 cm

* Urednik: Džemaludin Alić, recenzenti: Radovan Vučković, Nikola Krstić

13. BREME, pjesme. - Beograd: KTRS »Novele« (Niš: »Prosveta«), 1986. - 51 str.; ilustr.; 20 x 12 cm

14. KRIVICE I-II, roman. – Banja Luka: NIGRO »Glas«; Sarajevo: NIŠRO »Oslobodenje«; Mostar: RO »Prva književna komuna«; Sarajevo: SOUR »Svjetlost«; Tuzla: IGTR »Univerzal«; Sarajevo: SOUR »Veselin Masleša« Sarajevo: NIRO »Zadrugar«, 1986. - 315 str. 22 x 16 cm

* Knj. I: 9-154 str.; knj. II: 159-312 str.

Prva nagrada na jugoslovenskom konkursu (1986) povodom 40-godišnjice oslobođenja od fašizma

15. GLASOVI S VODE, pjesme. - Sarajevo: (»Drugari«), 1987. - 64 str.; 19x12,5 cm. - (Biblioteka »Panonsko jedro«. Kolo II; knj. 4)

* Predgovor: Sreten Asanović, Vojislav Vulanović, crtež na naslovnoj strani: Božo Stepanović

16. SJUTRADAN, pjesme. - Nikšić; Univerzitetska riječ, 1987. - 47 str.; 20 x 11,5 cm.- (Biblioteka Poezija)

* Urednik: Dušan Govedarica, rezenzenti: Dragan Koprivica, Novak Drašković, korice: Rajko Babović, Portret i biografski podaci na zadnjoj korici

17. MOŽE LI BITI ŠTO BIT' NE MOŽE: Irske narodne pjesme iz Sandžaka, antologija / odabrao i priredio Husein Bašić. - Pljevlja: Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, 1989. - 349 str.; 25 x 18 cm. - (Biblioteka Tragovi)

* *Riječ uz ovaj izbor* / Husein Bašić: str. 9-15.; zapisi uz neke pjesme i stihove iz ovog izbora: str. 231-242.; *Rječnik turcizama*: str.247-249,

18. TUĐE GNIJEZDO, roman. - Nikšić: »Univerzitetska riječ«, 1990. - 253 str. 18 x 11,5 cm

* Recenzenti: Alija Isaković i Vitomir Lukić, bilješke o autoru (izvod iz kritike): Radomir Ivanović, Radoslav Rotković, korice: Kemal Ramujkić

Rječnik orijentalizama i manje poznatih riječi: str. 247-252 .

19. TUĐE GNIJEZDO, roman. - Sarajevo: »Svjetlost«, 1991.

* *Predgovor, biografija, bibliografija, literatura* - mr Fatma Hasanbegović, str. 5-20;

20. MOŽE LI BITI ŠTO BIT' NE MOŽE: lirske narodne pjesme iz Sandžaka, antologija / odabrao i priredio Husein Bašić. – drugo dopunjeno izdanje. - Tuzla: »Fi Grafik«, 1991. - 354 str.; 23 x 18 cm. - (Biblioteka Baština)

* *Riječ uz ovaj izbor* / H. Bašić: str, 7-14; recenzija: mr Fatma Hasanbegović, dr Munib Maglajić, likovna oprema: Zijad Budumlić, dizajn: Rifet Hasković

21. ZEMAN KULE PO ĆENARU GRADI: muslimanske episke narodne pjesme iz Sandžaka, antologija / priredio H. Bašić. – 1. izd. - Tuzla: »Fi Grafik«; Tuzla: »Feri«, 1991.-354:str.; 23 x 24 cm. - (Biblioteka Baština)

* *Riječ uz ovaj izbor* / H. Bašić, str. 7-17; recenzenti: Dženana Buturović, dr Slobodan Kalezić, likovna oprema: Zijad Budimlić.

22. SMRT DUŠE* (i istorija bolesti) / H. Bašić. PODRUM / M. Pavlović. Cetinje: Crnogorski PEN klub - Montenegrin PEN center; Novi Pazar: ITP »Damad«, 1992. - 320 str.:ilustr.; 20 x 14 cm. - (LIBRARY NJEGOS~S PEN, 5)

* Knjiga antiratnih prozno-poetskih tekstova u istim koricama sa knjigom PODRUM / M.PAVLOVIĆ. Recenzenti: Vojislav Vušanović, Zuvđija Hodžić, likovni prilozi Dado Đurić (iz Mape grafika Des hirondells ioseaux connus, meconnus, inconnus), portreti pjesnika: H. Bašića / Zukko Džumhur, M. Pavlovića / A.Gudkov. Smrt duše: str. 9-137; Podrum: str. 139-311

23. KOLOV RAT - MITING NA (S)PLAVU ILI POČETAK KRAJA U 33 SLIKE I PRILIKE, roman. - Novi Pazar: ITP »Damad«, 1993. - 200 str.; 17 x 12 cm - (Biblioteka Duga, Edicija Damad; knj. 1)

* Recenzija: Sreten Asanović, Zuvđija Hodžić, portret autora i dizajn: Kemal Ramujkić, crteži na korici: Vojo Stanić

24. KAD SU GORJELE BOŽIJE KUĆE = WHEN GODS HOUSES BURNED - poticaji i odgovori. - Podgorica: Almanah, 1994. - 48 str.: ilustr.; 21 x14,5cm

* Štampano kao bibliofilsko izdanje. Recenzenti: Milika Pavlović, Vojislav Vušanović, knjiga je ilustrovana likovnim prilozima iz islamske epigrafike Bosne i Hercegovine knj. I,II, III – Mehmeda Mujezinovića, slike na korici i forzecu Mersad Berber.

25. CRNOTURCI - SAN I JAZIJA, roman. - Novi Pazar: Udruženje pisaca Sandžaka, 1996. - 224 str.; 20 x 14 cm. (Biblioteka »Alem«. Kolo II, knj. 5)

* Recenzenti: Ferid Muhić, Ismet Marković, Za Izdavača Safet Hadrović Vrbički, urednik: Fehim Kajević, slika na korici: Sabahudin Sabo Honsić

26. SAN I POLA ŽIVOTA: tradicionalna usmena književnost Muslimana-Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije, antologija / odabralo i priredio Husein Bašić. - Novi Pazar: »Damat«, 1996. 365, str.; 25 x 18 cm. - (Biblioteka Baština III)

* Riječ na početku (Husein Bašić) : str. 7-22; recenzent: dr Hatidža Krnjević, likovni prilozi iz knjige: Bernard Lewis – "Svijet islama"

27. ČUMA. - Podgorica, (Crnogorsko društvo nezavisnih književnika), 1997. - 55 str.; 20 x 13 cm

* Štampano kao bibliofilsko izdanje u 111 prim., urednik: Momir M. Marković, korice i crteži akademski slikar Mehmed Slezović

28. TRAG PO TRAGU – opis s lica, prozni tekstovi.- Cetinje: Crnogorski P.E.N. centar, 1997. - 117str.; 20 x 13 cm. - (Library of Njegoš pen, 18)

* Štampano kao bibliografsko izdanje u 500 primjeraka, Bićeška o piscu: str. 114, Korice i crteži: akademski slikar Mehmed Slezović.

29. PUSTA VRATA (KRIVICE III), roman. - Podgorica: Almanah, 1998. - 258 str.; 20 x 13 cm

30. TUDE GNIJEZDO, (Ciklus romana Zamjene, 1). – Podgorica: Almanah, 2000. - 272 str.; 21 x 13 cm

31. KAPIJA BEZ KLJUČA, (Ciklus romana Zamjene, 2). – Podgorica: Almanah, 2000. - 230 str.; 21 x 13 cm

32. KOSTI I VRANE, (Ciklus romana Zamjene, 3). – Podgorica: Almanah, 2000. - 275 str.; 21 x 13 cm

33. PUSTO TURSKO, (Ciklus romana Zamjene, 4). – Podgorica: Almanah, 2000. - 272 str.; 21 x 13 cm

34. BIJELI AZIJATI, (Ciklus romana Zamjene, 5). – Podgorica: Almanah, 2000. - 308 str.; 21 x 13 cm

* Korice u Zamjenama 1-5: akademski slikar Mehmed Slezović.

35. KAD SU GORJELE BOŽIJE KUĆE - poticaji i odgovori (drugo dopunjeno izdanje). - Podgorica: Almanah, 2002. - 121 str.: ilustr.; 24 x 17 cm

* Urednik: Šerbo Rastoder; ilustracije u knjizi: akademski slikar Šemsa Gavrankapetanović; načrt korica: akademski slikari Aldemar Ibrahimović i Ibrahim Kurpejović.

36. ANTOLOGIJA USMENE LIRIKE BOŠNJAKA IZ CRNE GORE I SRBIJE, odabrao i priredio Husein Bašić. – Podgorica: Almanah, - 2002. – 284 str.; 24 x 17 cm

* Urednik: Šerbo Rastoder; recenzenti: Đenana Buturović, Hasnija Muratagić-Tuna; korice i potkorice: akademski slikar Mehmed Slezović.

37. ANTOLOGIJA USMENE EPIKE BOŠNJAKA IZ CRNE GORE I SRBIJE, odabrao i priredio Husein Bašić. – Podgorica: Almanah, - 2002. – 293 str.; 24 x 17 cm

* Urednik: Šerbo Rastoder; recenzenti: Đenana Buturović, Hasnija Muratagić-Tuna; korice i potkorice: akademski slikar Mehmed Slezović.

38. ANTOLOGIJA USMENE PROZE BOŠNJAKA IZ CRNE GORE I SRBIJE, odabrao i priredio Husein Bašić. – Podgorica: Almanah, - 2003. – 276 str.; 24 x 17 cm

* Urednik: Šerbo Rastoder; recenzenti: Đenana Buturović, Hasnija Muratagić-Tuna; korice i potkorice: akademski slikar Mehmed Slezović.

39. HRESTOMATIJA O USMENOJ KNJIŽEVNOSTI BOŠNJAKA IZ CRNE GORE I SRBIJE, odabrao i priredio Husein Bašić. – Podgorica: Almanah, - 2003. – 314 str.; 24 x 17 cm

* Urednik: Šerbo Rastoder; recenzenti: Đenana Buturović, Hasnija Muratagić-Tuna; korice i potkorice: akademski slikar Mehmed Slezović.

RADOVI OBJAVLJENI U LISTOVIMA, ČASOPISIMA I KNJIGAMA

Poezija

- 1.** *Koraci*, Vidik, br. 1, Split, 1958, str. 21.
- 2.** *Dvije pjesme*, Korjen, br. 1-2, Banja Luka, 1959, str. 14.
- 3.** *Jasika moja sanja*, Stremljenja, br. 5, Priština, 1962, str. 572.
- 4.** *Kater Vjersha*, Jeta e re nr. 4, Prishtine, 1963, str. 527-529.
- 5.** *Ciganlige*, Stvaranje, XVIII, 11-12, Titograd, 1963, str.54-55.
- 6.** *Tugovanka, Kosovka djevojka*, Stremljenja, br. 6, Priština, 1964, str. 697-698.
- 7.** *Tri pjesme*, Stremljenja, br. 3, Priština, 1965, str. 272.
- 8.** *Narodne pjesme iz Plava i Gusinja*, Stvaranje, XXIV, 1-2, Titograd, 1969, str. 146-152.
- 9.** *Prokletije*, Rukovet, br. 3-4, Subotica, 1968, str. 83.

- 10.** *Nirvana nauznak sunca*, Mostovi , I, 3, Pljevlja, 1969, str. 16-17.
(pjesma je nagrađena prvom nagradom na konkursu »Blažo Šćepanović«, 1968)
- 11.** *Od sunca ogrlica*, Mostovi, I, 1, Pljevlja, 1969, str. 20.
Sadržaj: Glas oči, Nerođenoj ženi, Tugovanka, Velika 1944.
- 12.** *Četiri pesme*, Koraci, br. 13-14, Kragujevac, 1969, str. 31.
- 13.** *Viru negledanom*, Stvaranje, XXV, 5, Titograd, 1970, str. 412-414.
Sadržaj: Gusinjske kiridžije, Jezero na Ridu, Maje Rosi, Maje Karanfil
- 14.** *Lirske narodne pjesme iz plavsko-gusinjskog kraja*, Mostovi, III, 9, Pljevlja, 1971, str. 116-121.
- 15.** *Rugovci*, Stvaranje, XXVI, 5, Titograd, 1971, str. 551-553.
Sadržaj: Odnosi, Igra, Kad se zvijezde prospu, Da bude znano
- 16.** *Potonji dan*, Stvaranje, XXVII, 10, Titograd, 1972, str. 89-95.
- 17.** *Šest pjesama*, Mostovi, IV, 13, Pljevlja, 1972, str. 14-15.
Sadržaj: Moji drevni preci, Zazidan u sebe, Slika, Narcis, Drvo, Puž
- 18.** *Za vijekom jedno sunce*, Stvaranje, XXII, 1-2, Titograd, 1972, str. 45-48.
Sadržaj: Staračka pjesma, Vojnička pjesma, Prosjačka pjesma, Kiridžijska pjesma, Robijaška pjesma
- 19.** *Raspuklo jutro*, Odzivi, br. 10-11, Bijelo Polje, 1974, str. 11-15.
- 20.** *Ispod zlatne strehe, (izbor iz narodnog stvaralaštva plavsko-gusinjskog kraja)*, Rukovet, br. 11-12, Subotica. 1974, dodatak časopisu
Sadržaj: Ciganska elegija, Molba, U ponoć, Ciganke.
- 21.** *Skapanja*, Stvaranje, XXIX, 5-6, Titograd, 1974, str. 622-623.
Sadržaj: Na meti oči, Slika iz đačkog albuma, Jezero suza
- 22.** *Gozba*, Stvaranje, XXX, 1, Titograd 1975, str. 48-49.
- 23.** *Snovi viđenja*, Ime, br. 3-4, Beograd 1975, str. 84:
- 24.** *Vrijedi li počinjati pjesmu, Isto voće*, Rukovet, br. 1-2, Subotica 1975, str.72.
- 25.** *Lim*, Nedjelja kulturne akcije u Priboju, Priboj, 1976.
- 26.** *Lim*, Mostovi, VIII, 30, Pljevlja, 1976, str. 31.
- 27.** *Nesporazum svijeta i glave*, Stvaranje, XXXII, 3, Titograd, 1977, str. 441-443.
- 28.** *Srce među rogovima*, Stvaranje, XXXIII, 12, Titograd 1978, str. 1637-1639. Sadržaj: Prazna kuća, Sahat-kula, Gradina,

Gradac, Čeligrad, Zagrađe, Lim, Ljuča, Pusta vrata, Ribare, Visitor, Komovi, Prokletije.

29. *Kosači na Crnči, Vodenice na žedniku*, Mostovi, X, 43, Pljevlja 1978, str. 27-28.

Sadržaj: Kosači na Crnči, Vodenice na žedniku.

30. *Za nejasnim tragom, Život*, br. 11-12, Sarajevo 1978, str. 469-476.

31. *Zemni jav*, Mostovi, VII, 43, Pljevlja 1978, str. 37-39.

Sadržaj: Iza je bila nada, Svijet, Jav, Grč u jutro, Bonici, Ovo ovdje, Isto voće.

32. *Sahat-kula*, Slovo gorčina, br. 7, Stolac, 1979, str. 67.

33. *Kurjak u pometini*, Stvaranje, XXXV, 6, Titograd, 1980, 738-742. Sadržaj: Mulj-Čako, Bac-Arif, Zito Kamenac, Jupo Tajbin, Ludi Arslan, Grobar Kamber, Omer-Čoča, Suljaga, Majstori iz Dibre

Sadržaj: Budna čula, Sumnja, Privid, Vrijeme bez pjesme, Dan, Drugi glas

34. *Jezero suza*, Pjesnička riječ na izvoru Pive, Plužine, 1981.

35. *Razdan*, Stvaranje, XXXVII, 10, Titograd, 1982, str. 1098-1102.

Sadržaj: San i privid, Privid dana, Dan na zahodu, Dan koji se trijezni, Dan osmi, Lukavi dan, Neminojni dan, Dan današnji, Dan za opomenu.

36. *Goranu, Odzivi*, br. 54-55, Bijelo Polje, 1985, str. 2.

37. *Poezi bashkekure malazeze*, Koha, nr. 2, Titograd, 1985, str. 173-178.

38. *Prokletije (odlomci iz poeme)*, Stvaranje, XXIII, 7-8, Titograd, 1986, str. 745-746.

39. *Čas po čas*, Stvaranje, br. 5, Titograd, 1987, str. 491.

40. *Kad su gorjele Božije kuće (izvodi)*, *Svijet će se obveseliti, Još jedan tarih, Nekoć u Begovoj kući u Trebinju, Crna rupa, Im Bosne*. Doclea, br. 1, Podgorica, 1994, str. 12-16.

41. *Čuma*, Mak, br. 7, Novi Pazar 1995, str. 59-72.

42. *Sudnji dan, Do neke ure*, Barski ljetopis, Bar, 1995, str. 10.

43. *Odbrana uma*, Most, 14-15, Mostar, 1998, str. 59-65.

Sadržaj: Najzad zbogom naivne metafore, Ime Bosne, Još jedan tarih, Tuč čisti Hercegovinu, Na nebu čuprija, Nekrolog Starom mostu u Mostaru .

* Naslov za intervju i odabrane pjesme, intervju vodila: dr Elbisa Ustamujić

44. *Riječi poslije Srebrenice, Pred otvorenim grobnicama Srebrenice*, Tutinski zbornik, br. 2, Tutin, 2002, str. 357-363.

45. *Plavski taoci, Bilo je to nekad, Opet kuga u Sarajevu, Rušenje Aladža džamije u Foči, Ima Bosne* (u knjizi Džogović Alije: *Mostovi* – čitanka za deveti orijentacioni razred), Shtepia Botuese Libri Shkolor, Prishtine, 2005, str. 208-211.

Proza

- 1.** *Puška*, Mostovi, II, 7, Pljevlja, 1970, str. 21-23.
- 2.** *Vješala*, Stvaranje, XXV, 11-12, Titograd, 1970, str. 1066-1074.
- 3.** *Noć*, Tokovi, br. 1, Ivangrad, 1971, str. 106-109.
- 4.** *Pusha*, Jeta e re, nr. 1, Prishtine, 1971, str. 51-55.
- 5.** *Zalogaj zemlje*, Stvaranje, XXVI, 7-8, Titograd, 1971, str. 903-907.
- 6.** *Na straži*, Odzivi, br. 1, Bijelo Polje, 1972, str. 29-33.
- 7.** *Minare*, Stvaranje, XXVIII, 6, Titograd, 1973, str. 706-709.
- 8.** *Čovjek bez imena*, Stvaranje, XXXI, 5, Titograd, 1976, str. 705-708.
- 9.** *Odlazak Ibrahima Žioca*, Mostovi, IX, 36, Pljevlja, 1977, str. 7-15.
- 10.** *Tuđe gnijezdo*, Stvaranje, br. XXXIII, 1, Titograd, 1978, str. 145-169; 2, str. 251-281; 3, str. 381-413; 4, str. 537-562; 5, str. 681-710; 6, str. 815-844.
- 11.** *Na drugom frontu*, Stremljenja, br. 5, Priština, 1978, str. 14.
- 12.** *Po drugi put*, Stvaranje, XXXIV, 10, Titograd, 1979, str. 1516-1518.
- 13.** *Murrlani i Bjeshkeve te Nemuna*, Koha, nr. 4, Titograd, 1982, str. 549-555.
- 14.** *Baksuz*, Stremljenja, br. 6, Priština, 1983, str. 44-49.
- 15.** *Nidžo Leb*, Stvaranje, XXXIX, 2, Titograd, 1984, str. 193-201.
- 16.** *Tri priče*, Stvaranje, XXXIX, 11, Titograd, 1984, str. 1321-1333. Sadržaj: Doktor Zoratij, Po treći put u Varšavi, Kako je Misin Dabar dobio ime, Kvit posla
- 17.** *Tri priče*, Mostovi, XVI, 80-81, Pljevlja, 1984, str. 7-18. Sadržaj: Odlazak Muša Gavrana, Potomak, Nebeski sužanj
- 18.** *Kaput*, Stremljenja, br. 4, Priština, 1986, str. 41.
- 19.** *S obje strane Zloreke*, Stvaranje, XLI, 4, Titograd, 1986, str. 463-468.
- 20.** *Trpija*, Stremljenja br. 5, Priština, 1986, str. 3.
- 21.** *Breme*, Stvaranje, br. 7, Titograd, 1989, str. 689.

22. *Faji, Jeta e re*, nr. 12, Prishtine, 1989, str. 1833-1846.
23. *Tude gnijezdo – Bedel* (u knjizi *Biserje – antologija muslimanske književnosti*, odabralo i priredio Alija Isaković), Otokar Keršovani, Opatija, 1990, str. 431-444.
24. *Mulja Čaković i Ramo Sujković u pisanim izvorima i na-rodnom predanju plavsko-gusinjskog kraja*, Mostovi, 117/118, Pljevlja, 1991, str. 95.
25. *Pamtijarove grke priče*, Stvaranje, br. 1/2, Titograd, 1991, str. 45.
26. *Istina i laž*, Mak, br. 2/3, Novi Pazar, 1994, str. 31.
27. *Opis s lica*, iz bilježnice pisca, Doclea, br. 6, Podgorica, 1994, str. 99-106.
28. *San i jazija* (odlomak iz istoimenog romana), Mak, br. 8/9, Novi Pazar 1995, str. 8.
29. *Kaput* (u knjizi *Antologija bošnjačke pripovjetke XX vijeka*, oda-brao i priredio Enes Duraković), Alef, Sarajevo, 1995, str. 347-358.
30. *Nadomesni vojak*, Sodobnost – revija za književnost in kulturo, br. 7-8, Ljubljana, julij-avgust 2003, str. 944-949.

Kritike, eseji, studije i članci

1. *Ljudi između neba i zemlje* (Zaim Azemović: Zlatna i gla-dna brda), Stvaranje, Titograd, XXIII, 8, 1973, str. 1112-1113.
2. *Sjećanje na Mila Boškovića* (o Milu Boškoviću govore: Č. Vuković, S. Perović, H. Bašić...), Mostovi, Pljevlja, VI, 24, 1974, str. 109-124.
3. *Između sna i života* (Bisera Alikadić, Prva književna ko-muna, Mostar, 1974), Stvaranje, Titograd, XXX, 7, 1975, str. 1109-1110.
4. *Obraćanje svijetu* (Ahmed Pupović: Svijetu amanet), Mo-stovi, Pljevlja, X, 44, 1978, str. 93-94.
5. *Esad Mekuli pjesnik novog života* (Esad Mekuli: Pjesme), Titograd: Republički zavod za unapređivanje školstva, 1981, str. 55-57.
6. *Draga tuga*, (Jašar Redžepagić: Ruka na ruci), Mostovi, Pljevlja, XVII, 88, 1985, str. 92-93.
7. *Midhat Begić 1911-1983*, Stvaranje, Titograd, XL, 2, 1985, str. 257-258.
8. *Izbliza i gorko* (Jovan Joco Bojović: Između tvrđave i ri-jeke), Mostovi, Pljevlja, XVII, 88, 1985, str. 84-95.

- 9.** *Izbliza i gorko* (Jovan Joco Bojović: Između tvrdave i rijeke), Stvaranje, Titograd, XLI, 7, 1986, str. 1007-1008.
- 10.** *Lice i naličje života*, (Jasmina Musabegović: Skretnice, roman), Mostovi, Pljevlja, XIX, 98-99, 1987, str. 85-85.
- 11.** *Rječita slika svijeta* (Jelena V. Cvetković: Poslednje slovo rukopisa), Stvaranje, Titograd, XL, 10, 1985, str. 1213-1214.
- 12.** *Poetski Nado i nada* (Fatima Muminović: Nado), Stvaranje, Titograd, XLI, 5, 1986, str. 705-706.
- 13.** *Poetski Nado i nada* (Fatima Muminović: Nado), Mostovi, Pljevlja, XVIII, 89-90, 1986, str. 56-57.
- 14.** *Rat kao okvir za ličnu dramu*, zbornik radova XXXV kongresa SUFJ, Rožaje, 1988.
- 15.** *Mulja Čaković i Ramo Suljković u pisanim izvorima i narodnom predanju plavsko-gusinjskog kraja*, Sopoćanska viđenja, br.8, Novi Pazar, 1989.
- 16.** *In memoriam Esad Mekuli* (tekst potpisuje i Zuvdija Hodžić), Monitor, Podgorica, 20. 08. 1993.
- 17.** *Zaim Azemović – trideset godina rada na prikupljanju i proučavanju usmenog stvaralaštva Muslimana u Sandžaku*, Almanah, br. 1-2, Podgorica, 1994.
- 18.** *Fes ili šešir pitanje je opet*, Monitor, Podgorica, 23. 06. 1995.
- 19.** *Šta bi rekao Zuko Džumhur (uz sedmogodišnjicu smrti)*, Sandžačke novine, Novi Pazar, 30. 10. 1996. – 25. 12. 1996. (serijal od devet nastavaka)
- 20.** *Kako izbjegći sudbinu biranja manjeg zla*, Novi Pazar, Sandžačke novine, 25. 02. 1998.
- 21.** *Proučavanje usmene književnosti Bošnjaka-Muslimana iz Crne Gore i Srbije* (Epika), Almanah, br. 3-4, Podgorica, 1998, str. 11-20.
- 22.** *Riječ o lirske narodne pjesmama iz Sandžaka* (iz knjige *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 2, *Usmena književnost*, priredili Đenana Buturović i Munib Maglajlić), Alef, Sarajevo, 1998, str. 192-198.
- 23.** *Zapisi uz neke pjesme i stihove* (iz knjige *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 2, *Usmena književnost*, priredili Đenana Buturović i Munib Maglajlić), Alef, Sarajevo, 1998, str. 199-209.
- 24.** *Tradicija i istorija* – komentar uz epsku pjesmu *Bojevi na Polimlju* i anegdote Izgubiće ko zastrani u nejač i zločin, Almanah, br. 9-10, Podgorica, 2000, str. 11-20.
- 25.** *Korijeni duhovnog izraza u usmenoj tradiciji*, Almanah, br. 17-18, Podgorica, 2001, str. 7-14.

26. *Bošnjačke lirske pjesme u djelu Černogoria Pavla Apolovanovića Rovinskog*, Almanah, 17-18, Podgorica, 2001, str. 27-33.
27. *Avdo Međedović – pjevač priča*, Zbornik Sjenice, br. 11, Sjenica, 2001, str. 186-191.
28. *Portret narodnog pjevača Čor-Husa sa Pešteri*, Zbornik Sjenice, br. 11, Sjenica, 2001, str. 192-197.
29. *Sva mudrost svijeta*, Pobjeda, Podgorica, 3.08. 2002.
30. *Još oko naziva Bošnjak (povodom teksta akademika Danila Radovevića «Oko naziva Bošnjak»)*, Pobjeda, Podgorica, 21.09.2002.
31. *Još oko naziva Bošnjak*, Godišnjak BZK Preporod, Sarajevo, 2002, str. 291-294.
32. *Avdo Međedović – pjevač priča*, Almanah, br. 21-22, Podgorica, 2003, str. 7-16.
33. *Još oko naziva Bošnjak*, Almanah, br. 23-24, Podgorica, 2003, str. 39-43.
34. *Zlatu će se kujundžija naći* (u knjizi Zlatana Čolakovića i Marine Rojc-Čolaković *Mrtva glava jezik progovara*), Almanah, Podgorica, 2004, str. I-VII.
35. *Zlatu će se kujundžija naći* (Zlatan Čolaković i Marina Rojc-Čolaković *Mrtva glava jezik progovara*), Almanah, br. 29-30, Podgorica, 2005, str. 345-350.
36. *Umjetnički dometi epike Bošnjaka iz Crne Gore*, Almanah, br. 31-32, Podgorica, 2005, str. 69-82.

Intervjui

1. *Čovjek u tuđem gnijezdu*, intervjuisao Kajević Fehim, Rad, br. 23, 5.06.1981.
2. *Čekanje ponoćnog sunca*, intervjuisao Kajević Fehim, Oslobođenje, Sarajevo, 25. 05. 1991.
3. *Apsurd kamena o vratu*, intervjuisao Rebronja Ismet, Bratstvo, Novi Pazar, 4. 12. 1991.
4. *Kako bi se drukčije znalo što je bilo*, intervjuisao Džogović Alija, Selam, br.8, Prizren, 1997.
5. *Od individualne do kolektivne drame*, intervjuisao Jovanović Borislav, Pobjeda, Podgorica, 30. 06. 2001.
6. *Moji romani tek treba da budu pročitani*, intervjuisao Mudreša Ljubo, Pobjeda, Podgorica, 12.01.2002.
7. *O nemoći riječi i metafora*, intervjuisao Kajević Fehim, Publika, Podgorica, 10. 03. 2002.

8. Bošnjaci sa istočne strane Drine dijele zajedničku kulturu sa Bošnjacima na zapadnoj strani ove rijeke, intervjuisao Latić Džemaludin, Glas islama, br. 82, Novi Pazar, septembar 2003.

LITERATURA O DJELU HUSEINA BAŠIĆA

1. Cerović Rajko, *Od sunca ogrlica*, Ovdje, II, Pljevlja, 1970, str. 12,
2. Jeknić Dragoljub, *Od sunca ogrlica*, Prosvjetni rad, XX, 16 i 17, 15. 10. i 1. 11. 1970.
3. Rotković Radoslav, *Od sunca ogrlica*, Stvaranje, Titograd, XXV, 4, 1970, 349-351.
4. Milićević Ljubisav, *Od sunca ogrlica*, Mostovi, Pljevlja, II, 5, 1970, 79-80.
5. Stojović Milorad, *Od sunca ogrlica*, Pobjeda, Titograd, XXVI, 2915, 05. 04. 1970.
6. Deletić Ratko, *Bol pjesničke riječi – Od sunca ogrlica*, Stremljenja, Priština, XI, 2, 1970, str. 272-273.
7. Đurović Miroslav, *Crni dukati*, Pobjeda, Titograd, 10. 6. 1971.
8. Đurović Miroslav, *Bestražje*, Pobjeda, Titograd, 3184, 29.3.1973.
9. Rotković Radoslav, *Neviđena zemlja*, Stvaranje, XXVIII, 12, Titograd, 1973, 1527-1530.
10. Bogavac Veselin, *Poezija prirode i ljudskog trajanja – Bestražje*, Život, Sarajevo, XXII, 1973, str. 345-348.
11. Bošković Radojica, *Neviđena zemlja*, Pobjeda, Titograd, 3247, 04. 11. 1973.
12. Đurović Miroslav, *Neviđena zemlja*, Ovdje, Titograd, VI, 1974, 58, 20.
13. Paraušić Momčilo, *Prošle oči*, Prosvetni list, Beograd, 1974.
14. Baković Blagoje, *Smislili smo tu priču da nam bude bolje – Prošle oči* Odzivi, br. 16/17, Bijelo Polje, 1974, str. 91-92.
15. Pavlović Milika, *Prošle oči*, Pobjeda, Titograd, XXXI, 3462, 19. 04. 1975.
16. Purišić Rizo, *Neviđena zemlja – Refleksivno-poetska priča*, Ovdje, Titograd, VII, 1975, 73, 10.
17. Čabarkapa Petar, *Prošle oči*, Ovdje, Bijelo Polje, VIII, 1976, 80, 19.

18. Ivanović Radomir, *Prošle oči*, Mostovi, Pljevlja, 10/1978, 41, 101-105.
19. Đurović Miroslav *Utra*, Stvaranje, Titograd, XXXV/1980, 11, str. 1381-1382.
20. Jeknić Dragoljub, *Dvije zbirke poezije*, Izraz, Sarajevo, XXIV, 7, 1980, str. 724-728.
21. Marković Ismet, *Pitka groznica egzistencije, o poeziji Hu-seina Bašića*, Ovdje, Titograd, 132, V/1980.
22. Medojević Miraš, *Utra*, Odzivi, X/1980, 35, 77-80.
23. Medojević Miraš, *Utra*, Prosvjetni rad, 15.02.1980.
24. Radonjić Ras Svetozar, *Utra kao usud*, Odjek, Sarajevo, XXXIII, 13-14, 1980, 25.
25. Trifković Risto, *Tuđe gnijezdo*, Borba, Beograd, XL, 125, 9.05.1980.
26. Ivanović Radomir, *Tuđe gnijezdo*, Pobjeda, Titograd, 13. 07. 1981.
27. Rotković Radoslav, *Tuđe gnijezdo*, Stvaranje, Titograd, XXXVI, 4, 1981, 517-522.
28. Krcić Šefket, *Jato u nevidjelu*, Jedinstvo, Priština, XXXVII, 260, 2.06.1981.
29. Krcić Šefket, *Dileme i slutnje kao pjesnička isповijest*, Ovdje, Titograd, VIII/1981, 149, 15.
30. Krcić Šefket, *Traganje za identitetom – Tuđe gnijezdo*, Stremljenja, Priština, XXII, 6, 1981, str. 121-123.
31. Maksimović Vojislav, *Stvaranje još jednog simbola nesreće – Utra*, Život, Sarajevo, XXIX, 1, 1980, 79-81.
32. Subotić Mladen, *Tuđe gnijezdo*, Delo, Beograd, XXVII, 7, 1981, 135-136.
33. Kalezić Slobodan, *Poezija 82*: Panorama, Titograd: Udruženje književnika, Kulturno-prosvjetna zajednica Crne Gore, 1982. (Uz svakog pjesnika popis objavljenih djela)
34. Drugovac Miodrag, *Tuđe gnijezdo*, Književne novine, Beograd, XXXV/ 1982, 5, 20.
35. Krcić Šefket, *Čekajući vrijeme*, Odzivi, Bijelo Polje, 44/45, 1983, 47.
36. Krcić Šefket, *Trpija*, Ovdje, Titograd, XXVII, 1985, 191, 18.
37. Medojević Miraš, *Trpija*, Pobjeda, Titograd, 12.12.1984.
38. Medojević Miraš, *Trpija*, Stvaranje, XL/1985, 2, 248-250.
39. Ratković Radoslav, *Sto pjesama koje bih volio da sam napisao* (izabranih iz crnogorske poezije 1945-1985), Stvaranje, Titograd, XL, 12, 1985, 1412-1504.

* Uvrštena pjesma H. Bašića *Nerođenoj zemlji*.

40. Đurović Žarko, *Breme*, Stremljenja, Titograd, XXVI, 6, 1986, str. 161-163.
41. Kalač Iso, *Vjetar s Prokletija*, Dalje, Sarajevo, V, 16, 1986, str. 105.
42. Antić Gojko, *Vjetar s Prokletija*, Pobjeda, Podgorica, 13. 09.1986.
43. Jeknić Dragoljub, *Uzma*, Stvaranje, Titograd, XLII, 7-8, 1987, str. 858-860.
44. Muratspahić Izet, *Uzma*, Oslobođenje, Sarajevo, 6.05.1987.
45. Pavlović Milika, *Breme*, Ovdje, Titograd, XIX, 1987, 215, 19.
46. Pavlović Milika, *Vjetar s Prokletija*. Ovdje, Titograd, XIX, 1987. 215, 19.
47. Marković Milivoje, *Ponornice i poniranja Huseina Bašića - Krivice*, Rožajski zbornik, br. 6, Rožaje, 1987, str. 245-247.
48. Hasanbegović Fatma: *Može l' biti što bit' ne može*. Oslobođenje, Sarajevo, 1988.
49. Latić Džemaludin, *Može li biti što bit' ne može*, Preporod, Sarajevo, 23/439, 1.08.1988.
50. Marković Ismet, *Može li biti što bit' ne može*, Jedinstvo, Priština, 16.9.1988.
51. Đuričković Milutin: *Lirske narodne pjesme iz Sandžaka*, Omladinski pokret, 1976, 1988.
52. Muminović Fatima: *Može li biti što bit' ne može - Uzlirske biserje*, Izraz, Sarajevo, XXXIII, 5-6, 1989, 525-529.
53. Vegić Vera: *Rodoljubiva i tragična pjesma*, Sloboda, 1989.
54. Fatma Hasanbegović, *Književno djelo Huseina Bašića*, predgovor romanu *Tuđe gnijezdo, Muslimanska književnost XX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, I-XXV, knjiga XVIII, 1990.
55. Brka Amir, *Zeman kule po čenaru gradi*, Preporod, Sarajevo, 15,506, 1.10.1991.
56. Cerović Rajko, *Smrt duše – Podrum*, Monitor, Podgorica, 4.12.1992.
57. Cerović Rajko, *Kolovrat*, Monitor, Podgorica, 17.12.1993.
58. Pavlović Milika, *Povodom pjesničke knjige Kad su gorjele božije kuće*, Mak, Novi Pazar, 2-3, 93/94, 59-95.
59. Cerović Rajko, *Kad su gorjele božije kuće*, Monitor, Podgorica, 22.6.1994.
60. Baltić Murat: I san i java, *San i pola života – Sandžačke novine*, Novi Pazar, 17, 18. 9.1996.
61. Hadrović Safet-Vrbički: *Izgon kao sudbina*, osvrt na roman *Crnoturci*- Sandžačke novine, Novi Pazar, br. 7, 16. 06.1996.

62. Zalihić Almir, *Smrt duše, Podrum*, M. Pavlović, Sandžak Bosna – Bosna Sandžak, Frankfurt, IX, 12-19, 1996.
63. Hamza Vejsel, *Bješe i osta riječ*, Selam, Prizren, III, 9, str. 30-31, 1997.
64. Jovanović Boris Kastel, *Čuma*, Trend 3, Podgorica, VIII, 15-IX, 15, 1997, str. 23, 36-37.
65. Vulanović Vojislav, *Riječi Huseinu Bašiću*, (Umjesto predgovora u knjizi *Trag po tragu – opis s lica*), Cetinje, Črnomorski P.E.N. centar, 1997.
66. Pešikan-Ljuštanović Ljiljana, *San kao lajtmotiv* – Prikaz knjige *San i pola života*, antologije usmene književnosti Muslmana-Bošnjaka iz Crne Gore i Srbije koju je sačinio Husein Bašić, Zbornik Sjenice br. 8, Sjenica, 1997, str. 185-190.
67. Perović Sreten, *Tragovi o bezumlju – uz knjigu zapisa Trag po tragu - opis s lica*, Monitor, Podgorica, 13.03.1998.
68. Marković Ismet, *Pitka groznička egzistencija*, (u knjizi *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 3, *Novija književnost – poezija*, priredio Enes Duraković), Alef, Sarajevo, 1998, str. 461-464.
69. Đurović Miroslav, *Živjeti uprkos utri* (u knjizi *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 3, *Novija književnost – poezija*, priredio Enes Duraković), Alef, Sarajevo, 1998, str. 465-466.
70. Rotković Radoslav, *Roman o prelomnom vremenu* (u knjizi *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 4, *Novija književnost – proza*, priredio Enes Duraković), Alef, Sarajevo, 1998, str. 669-677.
71. Hasanbegović Fatma, *Književno djelo Huseina Bašića* (u knjizi *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 4, *Novija književnost – proza*, priredio Enes Duraković), Alef, Sarajevo, 1998, str. 678-687.
72. Zalihić Almir, *Pogled iznutra*, Damad, Novi Pazar, 1999, str. 108-110.
73. Redžepagić Jašar, *Psihološka i književno-estetska vrednost Bašićevog romana **Pusta vrata***, Almanah, br. 11-12, Podgorica, 2000, str. 13-20.
74. Cerović Rajko, *Gorka bošnjačka saga*, Pobjeda, Podgorica, 2.12.2000.
75. Hasanbegović Fatma: *Bašićeva vizija o bošnjačkom muhamedžirluku*, Almanah 11-12, Podgorica, 2000, str. 7-11.
76. Rastoder Šerbo: *Istorijska osnova romana Huseina Bašića*, Almanah, br. 15-16, Podgorica, 2001, str. 7-20
77. Redžepagić Jašar, *Suština, bitna obilježja i značaj Bašićevih romana **Zamjene I-V***, Almanah, br. 15-16, Podgorica, 2001, str. 29-41.

78. Redžepagić Jašar, *Suština, bitna obilježja i značaj Bašićevih romana Zamjene*, Tutinski zbornik, br. 1, Tutin, 2001, str. 159-176.
79. Cerović Rajko, *Zamjene i krivice – povodom ciklusa romana Huseina Bašića Zamjene I-V*, Almanah, br. 15-16, Podgorica, 2001, str. 21-28.
80. Hodžić Zuvdija, *O prošlosti - za budućnost*, Almanah, br. 15-16, Podgorica, 2001, str. 43-45.
81. Goranović Pavle, *O ciklusu romana Zamjene Huseina Bašića*, Almanah, br. 17-18, Podgorica, 2001, str. 51-53.
82. Nikolaidis Andrej, *O istorijskom i istinitom u Zamjenama Huseina Bašića-skice*, Almanah, br. 17-18, Podgorica, 2001, str. 55-57.
83. Duraković Enes, *Sugestivnost estetski autentičnog rukopisa, Kad su gorjеле božije kuće*, Almanah, br. 19-20, Podgorica, 2002, str. 313-315.
84. Duraković Enes, Tutinski zbornik, br. 2, Tutin, 2002, str. 364-365.
85. Perišić R, *Antologije Huseina Bašića*, Pobjeda, Podgorica, 5.09.2003.
86. Pešikan-Ljuštanović Ljiljana, *Jedna bogata duhovnost*, Pobjeda, Podgorica, 27.12.2003.
87. Hodžić Zuvdija, *I san i život*, Pobjeda, Podgorica, 25.12.2004.
88. Pešikan-Ljuštanović Ljiljana, *Oči su uvijek gladne*, Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2004, str. 127-136.
89. Rebronja Ismet, *Bašićeve antologije*, Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2004, str. 137-140.
90. Kolaković Medisa, *Antologičarski podvig Huseina Bašića*, Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2004, str. 141-146.
91. Kalpačina Isak, *Poetika usmene proze*, Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2004, str. 147-150.
92. Fetahović Maruf, *Treba izvor naći da bismo razumjeli rijeku*, Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2004, str. 151-154.
93. Hodžić Zuvdija, *I san i život*, Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2005, str. 105-109.
94. Muratagić-Tuna Hasnija, *O nekim stilski markiranim jezičkim jedinicama u Smrti duše Huseina Bašića* (u knjizi *Lingvostilističke interpretacije*), Almanah, Podgorica, 2005, str. 145-167.
95. Muratagić-Tuna Hasnija, *Kontrastriranje kao stilска dominanta u Smrti duše Huseina Bašića* (u knjizi *Lingvostilističke interpretacije*), Almanah, Podgorica, 2005, str. 169-184.

96. Durić Rašid, *Estetska obilježja bošnjačke u crnogorskoj književnosti XX stoljeća na modelu pripovijedanja Čamila Sijarića, u romanu Crnoturci Huseina Bašića i u romaneskoj triologiji Murata Balatića*, Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa Savremena crnogorska književnost, Univerzitet Crne Gore – Podgorica – Filozofski fakultet – Nikšić, Nikšić, 2006, str. 177-204.

97. Redžepagić Jašar, *Psihološka i književno-estetska vrijednost Bašićevog djela; posebice njegove poezije i romana: Pusta vrata i Zamjene* (u knjizi *Na raskršću vremena od Kapetanovića do Mušovića*), Shtepia Botuese Libri Shkolor, Prishtine, 2007, str. 123-148.

98. D.T, *Umro Husein Bašić*, Vijesti, Podgorica, 4.11.2007.

99. Simunović Vlatko, *Pisac izuzetnog literalnog dara i snage* (In Memoriam: Husein Bašić), Pobjeda, Podgorica, 4.11.2007.

100. V.V, *Saga o tuđem gnijezdu*, Vijesti, Podgorica, 7.11.2007.

101. Simunović Vlatko, *U svom a ne u tuđem gnijezdu*, Pobjeda, Podgorica, 7.11.2007.

102. *U svom gnijezdu* (In Memoriam: Husein Bašić), Monitor, Podgorica, 9.11.2007.

103. Durić Rašid, *Zagubljen između snova i zbilje* (o kniževnom dijelu Huseina Bašića), Vijesti, Podgorica, 10.11.2007.

104. Cerović Rajko, *U svom a ne u tuđem gnijezdu* (In Memoriam: Husein Bašić), Pobjeda, Podgorica, 17.11.2007.

Atvija Kerović

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	PREZIME	MJESTO	PRILOG U €
Džemal-Licko	Ibrahimović	Štuttgart-Njemačka	100,00
Munir	Latić	Lagatore - Berane	50,00
Jakub	Durgut	Pljevlja	50,00
Bajram Bako	Decević	Tuzi	50,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.

ž. račun br.: 550-3717-87

Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 081/242-593; 081/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje

Štampa: 3M Makarije - Podgorica

Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj

Tiraž: 1.000 primjeraka

Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica

E-mail: almanah@cg.yu

E-mail glavnog urednika: serbor@cg.yu

Internet adresa: <http://www.almanah.cg.yu>